mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTIK:

Dr. BLAU LAJOS Dr. HEVESI SIMON

Dr. FRIEDMAN DÉNES

NEGYVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

BUDAPEST 1928

A Magyar Zsidó Szemle negyvenötödik évfolyamának munkatársai, amennyiben dolgozataikat aláírták:

Dr. Blau Lajos, Budapest 1, 33, 97, 100, 103, 108, 341
Dr. Büchler Sándor, Keszthely 157
Dr. Cseténvi Imre, Budapest 386
Dr. Endrei Simon Henrik, Budapest 38
Dr. Farkas József, Budapest 90
Feigl I. H., Gyöngyös 89
Dr. Friedman Dénes, Ujpest 6, 42, 83, 106, 143, 145
Dr. Friedmann Jónás, Budapest 160
Dr. Gábor Gyula, Budapest 40
Dr. Groszmann Zsigmond, Budapest 387
Dr. Heller Bernát, Budapest 152
Dr. Hevesi Ferenc, Székesfehérvár 92
Dr. Hevesi Simon, Budapest 161
Dr. Kálmán Ödön, Budapest 94
Dr. Szemere Samu, Budapest 343
Vidor Pál, Budapest 35, 45
Dr. Walles Antal, Ujpest 93
Dr. Wolf József, Budapest 85
Dr. Zsoldos Jenő, Budapest 377

TARTALOM.

Társadalom.

Oldal

Dr. Blau Lajos: Ünnepi beszéd ... 1
Dr. Friedman Dénes: A rabbiképző félszázados jubileuma ... 7
Dr. Blau Lajos: Közös tudományos munka ... 33
Vidor Pál: Kossuth Lajos ... 35
I. K. Kramer Miksa ... 38
Dr. Gábor Gyula: Dr. Lederer Sándor emlékezete ... 40
Dr. Friedman Dénes: Dr. Lederer Sándor ... 42
Dr. Blau Lajos: Mezey Ferenc ... 97
Dr. Blau Lajos: Dr. Chajes Perec Hirs ... 100
Dr. Blau Lajos: Bánóczi József és az Országos Rabbiképző Intézet ... 103
Dr. Friedman Dénes: Székely Ferenc ... 106
Dr. Blau Lajos: Könyvtárak ... 341

Tudomány.

Vidor Pál: Az Országos Rabbiképző Intézet Önképzőkörének története 45
Dr. Friedman Dénes: Néhány megjegyzés Dubnow történetbölcseletéhez 83
Dr. Wolf József: Livornói uti emlékek ... 85
Feigl I. H.: Az égi testek a néphitben ... 89
Dr. Farkas József: Zsidó szokások eredete és magyarázata ... 90
Dr. Blau Lajos: Bánóczi József ifjukori levelei Horváth Cyrillhez ... 108
Dr. Friedman Dénes: Pótlás Blau Lajos „Bacher Vilmos irodalmi munkássága" cimü munkájához ... 143
Dr. Heller Bernát: Szentirásunk alakjai a muszlim legendában ... 152
Dr. Hevesi Simon: Dalalat Alhairin ... 161
Dr. Szemere Samu: Alexander Bernát ifjukori levelei Horváth Cyrillhez 343
Dr. Zsoldos Jenő: Zsidó népéleti vonatkozások Csokonai költészetében 377

Irodalom.

Dr. Hevesi Ferenc: Jakob Klackin, A zsidó filozófia antológiája ... 92
Dr. Walles Antal: Uj zsidó jogi monográfia ... 93
Dr. Friedman Dénes: A zsidók egyetemes története ... 155
Dr. Cseténvi Imre: A munkácsi zsidókról ... 186

Rabbiegyesület.

Dr. Kálmán Ödön: Jegyzőkönyv ... 94
Dr. Groszmann Zsigmond: Gyakorlati lelkészkedés ... 386

Kútfők.

Dr. Büchler Sándor: A kuruc időkből ... 157
Dr. Friedmann Jónás: Eszterházi Ferenc gróf a zsidóknak telket ad 160

TÁRSADALOM

Ünnepi beszéd.

Elmondotta a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötvenéves jubileumán, 1925. október 25-én **dr. Blau Lajos** igazgató.

Ünneplő Gyülekezet!

Midőn összegyültünk, hogy főiskolánk fennállásának ötvenéves évfordulóját megünnepeljük, forró hálánk száll az ég felé, hogy a Mindenható a szent tudományok e tanházát áldásával elárasztotta, hogy nőni, fejlődni engedte,hogy válságos időkben megtartotta.

במקהלים אברך את ה׳. אהללה את שם אלהים בשיר ואגדלנו בתודה.

E nemes gyülekezetben dicsérem az Urat, dicsőitem Istent énekkel, magasztalom hálával (Zsoltár 26, 12; 69, 31), hogy e napot elértük. Az első bibliai korszak befejezésénél, e történelmi fordulón, a visszaemlékezés napján feltárul előttünk intézetünk gazdag, változatos multja küzdelmeivel és sikereivel, örvendetes és bánatos eseményeivel. Látjuk létesülésének előzményeit, azt a negyven évre terjedő küzdelmes korszakot, amely az 1837-i magyar országgyülés egy rabbitanoda felállitását célzó határozatától az 1877-i országos fénynyel a kormány, a főrendiház, a képviselőház, a főváros, az egyetem, a református és unitárius főiskolák, hitközségek, bel- és külföldi testületek részvételével megünnepelt megnyitásig letelt.

Hódolatunk, hálánk száll intézetünk felséges alapitója, megdicsőült nagy királyunk, I. Ferenc József emléke felé. Az ókor nagy világuralkodói óta nem volt a zsidó népnek hozzá hasonló jótevője és kegyességét intézetünk megalapitásával koronázta meg. Megnyitása

után legmagasabb látogatásával tüntette ki és pártfogásában mindvégig megtartotta. Emléke él intézetünk kebelében, halála évfordulóin forró szivvel könyörgünk lelki üdvéért, örömnapunkon is lerójuk kegyeletes hálánkat.

Kegyeletes hálánk száll az alapitás magyar kormánya: Tisza Kálmán miniszterelnök és Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter felé, kik a fejedelmi akaratot bölcsességgel, a magyar nemzet fenkölt szellemében valósitották meg és intézetünk megnyitását oly fénnyel vették körül, amelynek mását hitközösségünk évezredes iskolatörténetében sehol a világon nem találjuk.

A lefolyt fél század alatt változtak a kormányok, de nem változott soha a magyar tanügyi kormány jóakarata Rabbiképzőnk iránt, melyben minden időben a nemzeti közoktatás egyik kulturintézetét látta. Az ország sorsához füzött intézetünket a hazánkra szakadt válságos éveken átmentette, a romokból felépitette. A tudás és tanitás e csendes hajléka ujra megtelt tanulni vágyó, a hittudományok mellett magyar nemzeti müveltségre áhitozó ideális lelkületü ifjusággal. Hálánk száll a magyar tanügyi kormány illusztris férfiai felé.

Emlékezésünk visszaszáll ama fenkölt hittestvéreink felé, kik intézetünk alapitása körül eszményi lelkesedéssel buzgólkodtak és a férfiak ama diszes sora felé, kik a lefolyt fél évszázadban, mint a Vezérlőbizottság fejei és tagjai, intézetünket bölcsességgel vezették, hüségesen szolgálták. Nevük él iskolánk történetében, hálás kegyeletünkben.

Emlékezésünk visszaszáll a nagy tanitók felé, kik a hit melegével, a Tóráért, Isten tanáért való rajongással, a tudomány szeretetével és gazdag tudással belsőleg alapitották meg és épitették fel a magyar Rabbiképzőt. Pazarul szórták szivük és elméjük kincseit a váltakozó tanuló nemzedékekre, a régi rabbik példájára atyai szeretettel kisérték tanitványaikat pályáikon, támogatva őket és sikereiken örvendezve. Szeretetünk, tiszteletünk, hódolatunk kiséri őket a siron tul is, élni fognak lelkünkben szivünk utolsó dobbanásáig. Szellemük tovább hat hálás tanitványaikban és él főiskolánk szellemében. Forró áldásunk száll sirhalmaik felé.

זכר צדיקים לברכה!

I.

Hósea próféta igy szólt 2700 év előtt:

שמעו דבר ה' בני ישראל וגו נדמו עמי מבלי הדעת, כי אתה הדעת מאסת, ואמאסך מכהן לי ותשכח תורת אלהיך, ואשכח בניך גם אני.

»Halljátok az Örökkévaló igéjét, Izráel fiai... Elvész az én népem, mert tudás nélkül való. Ha te megveted a tudást, megvetlek én is téged, nem leszel papom, ha elfelejted Istened tanát, elfelejtem én is a te fiaidat« (Hósea 4, 1, 6). A tudás a prófétánál saját szava szerint az igazság és szeretet gyakorlása, a Tóra tisztelete. A nemzeti szerencsétlenségek kohójában lelkileg megtisztult zsidó nép átérezte a prófétai szó igazságát, hogy Izráel sorsa válhatatlan kapcsolatban áll az istenhittel, az örök időkre szóló kinyilatkoztatással, átérezte, hogy a Tóra lelkének táplálója, létének alapja, életének fentartója.

דרשו את ה' וחיו »Keressétek Istent és élni fogtok«, mondja Ámosz próféta (5,6). Az istenhit adott erőt az élet küzdelmeihez, reményt a szebb jövőre, kitartást a népek életében példátlanul álló szenvedések elviselésére. A népélet központja Isten tana. A Tóra, a hit és erkölcs foglalatja, Isten akaratának érzékelhető alakja, ott volt már a jeruzsálemi szentélyben, az áldozati kultusz templomában, ott is a legszentebb helyen, a szentségek szentségének frigyládájában és ott van ősidők óta a zsinagógában, mint a hivek legdrágább, földöntuli gonddal és tisztelettel őrzött kincse. A vallások történetében az első példa arra, hogy a vallás foglalatja könyv. Semmi varázslás, semmi jövendőmondás, semmi titkosság, hanem fenséges eszmék és tanok, melyek az ember viszonyát a Teremtőjéhez és embertársaihoz a magán- és közéletben szabályozzák. Szellemi vallás. Isten tana közkincs, az egész nép tulajdona. Nem a papé, nem is csupán az egyetemességé, hanem minden egyes hivőé. »A Tóra nyitva van mindenki előtt, aki akar, jöhet és elveheti«, mondják bölcseink. A próféták, a zsoltárköltők, telve vannak a Tóráért való rajongással. Isten parancsai a szemek világossága, a szív öröme, drágábbak az aranynál, édesebbek a méznél. A Tóra imádása általános volt és a népélet a tanitásra és tanulásra rendezkedett be. A Talmud név maga is tanitást jelent, oly tanitást, amely a Tóráből ered. És valóban a talmud és az évszázadok folyamán keletkezett mérhetetlen

terjedelmű héber irodalom a bibliából sarjadt ki. Hivatalból állitottak iskolát falvakban akkor, mikor a hatalmas görög-római kulturvilág az oktatást magánügynek tekintette és rabszolgákkal végeztette. A biblia uralta a zsidóság életét, az istentisztelet dereka mai napig a Tóra és próféták olvasása és az ahhoz fűződő irásfejtegetés, az egyházi szónoklat őse. A zsidóság minden időben népvallás volt, a vallás sohasem volt papi kaszt kezében, az áldozó pap mellett ott volt a próféta, elnémulása után szellemének örököse, az irástudó, a rabbi. A tanitás és tanulás vallásunk jellegzetes, szembeötlő sajátsága, a tanitás és tanulás központja pedig Isten tana, a Tóra. A zsidóság megszivlelte a próféta igéjét:

נדמו עמו מבלי דעת וגו׳ ותשכח תורת אלהיך אשכח בניך גם אני

Elvész az én népem, ha tudás hijján van, ha elfelejti Isten tanát. Nem felejtette el: Tanházakat alapitott a tudomány művelésére minden korban és minden éghajlat alatt. Elveszett ország és szentély, de megmaradt a Tóra, az isteni tan és vele megmaradt Izráel.

II.

Ünneplő Gyülekezet!

A magyar zsidóság is átérezte a prófétai szó igazságát, korszerü főiskola felállitásáért küzdött rabbik képzésére és a tudomány művelésére. Ha e történelmi órában főiskolánk multjára visszatekintek, azt látom, hogy beváltotta a reményeket, melyeket legjobbjaink hozzá fűztek. Hűségesen teljesitette feladatát, hogy a hittudományokban képzett és magyar nemzeti műveltséggel felruházott rabbikat adjon a hazai zsidóságnak. Büszkeséggel tekint intézetünk az általa nevelt lelkes rabbikra, a hit és erkölcs terjesztőire, a modern műveltség ápolóira. Az iskolákat gondozták, a hitoktatást megszervezték, a zsidó ismereteket az ifjuság között terjesztették, előadások és felolvasások által a hiveket a zsidóság multjával, vallásunk tanaival és eszméivel megismertették. Az istentisztelet méltóságát rend- és izléssel emelték, tartalmát hitszónoklataikkal gazdagitották. Az iskolát és szószéket megmagyarositották, a nemzeti kulturának egyéb vonatkozásokban is nagy szolgálatokat tettek, nem egy helyen a magyar kultura előharcosai, mindenütt bajnokai voltak. Övék az érdem, hogy az elhidegült műveltet vallásunkhoz közelebb hozták, bennük a lelkesedést iránta ujból felkeltették, a hitközség javára való munkálkodásnak megnyerték. Korunk szükséglete és szelleme szerint társadalmi tevékenységet fejtettek ki, régi intézményeket megerősitve, ujakat megteremtve. Hitközségeik a rend és béke megerősitésével átalakultak.

Intézetünk neveltjei a vallásunkért való rajongás mellett az anyaintézetből magukkal vitték a zsidó tudomány szeretetét. Az élő szó mellé állitották az irott szót, korunk leghatalmasabb eszközét. A Rabbiképző tanitói és tanitványai alkották meg a magyar Szentirást, az első bibliafordítást, amely a héber eredetiből folyt és melynek létesitésén két nemzedék hiába fáradozott. Intézetünk alkotta meg negyvennégy év előtt a zsidó tudomány magyar nyelvü orgánumát, az egyetlen folyóiratot, amely a magyar zsidók történetét szolgálja. Intézetünk alkotta meg az Izr. Magyar Irodalmi Társulatot, amely közel ötven kötetet felölelő, tartalmas műveket bocsátott közre. Intézetünk alkotta meg a magyar zsidó irodalmat, uj, virágzó ágat oltva be a magyar nemzeti irodalom hatalmas törzsébe. A nagytekintélyü Országos Rabbiegyesület és a sokoldalu Kulturegyesület is a Rabbiképzőre mutat vissza.

És szolgálta Rabbiképzőnk mesterei és tanitványai utján a felekezeti, nemzeti, nyelvi különbségek fölé emelkedő zsidó tudományt, gyarapitva az egyetemes kulturát, az emberiség közkincsét, becsületet szerezve a magyar névnek. Bacher Vilmos, Bloch Mózes, Kaufmann Dávid, Goldziher Ignác halhatatlan művei intézetünk kincsei és büszkeségei. E lánglelkü tudósok hirneve örök fénnyel ragyogja be intézetünket, dicső szellemük lebeg főiskolánk felett. Méltó tanitványaik, a tragikus sorsu néhai Schreiner Márton, Büchler Adolf, Krausz Sámuel, Guttmann Mihály, a berlini, londoni, bécsi, boroszlói testvérintézetek mesterei a magyar Rabbiképző tudományos erejének tanui és képviselői. Büszkeséggel tekint intézetünk azon neveltjeire, kik külföldi gyülekezetekben áldásosan munkálkodva, az anyaintézet és a magyar föld szeretetét megőrizték. Megelégedéssel emlékezik vissza intézetünk ez ünnepi órában azokra a volt növendékek százaira, akik hajlamaikat követve, más pályákon szolgálják a társadalmat és a közügyet, akik hitközösségünk iránt megtartották az intézetünkön nyert lelkesedést.

Fájó szivvel emlékezünk meg örömnapunkon is a nemes két

férfiuról, akik csak az imént hagytak el bennünket: Mezey Ferencről, a vezérlőbizottság örök érdemeket szerzett elnökéről és az élte virágában távozott Klein Miksáról, a lelkes tanárról és ifjuságunk nagy barátjáról. Nemes emlékük él szivünkben, nevük ragyog intézetünk történetében.

Ünneplő Gyülekezet!

Áttekintettem ez ünnepi óra keretében intézetünk ötvenéves multját, megszólaltattam a tényeket, az örvendeteseket és szomoruakat, amint a hosszu idő alatt váltakoztak. Változhatott minden, de nem változott meg soha a lelkesedés az ősi hitért, a buzgalom a zsidóság tudományáért, a szeretet a magyar Haza és kultura iránt. Ezek az intézet kialakult és megszilárdult hagyományai, ezek fogják áthatni a jövő nemzedékeket. Az örök nyugovóra tért nagy tanitók szelleme él az intézetben, megihleti az utódokat, munkára serkenti őket hitért, tudományért, hazáért. Hit, tudomány, haza, ez a hármas csillagzat ragyogott és dicsőségesen fog ragyogni intézetünk egén időtlen-időkig.

Jóságos Isten! Hallgasd meg imánkat. Fogadd kegyelmedbe iskolánkat, tanaid tolmácsolóját és terjesztőjét, hit, erkölcs, igazság, szeretet hirdetőjét. Emeld, fejleszd, tökéletesitsd e házat, honoljon benne mindenha tiszta szív, egyenes lélek, szent akarat. Sugározza be a te dicsőséged, teljesüljön rajta és hazánkon a vigasztaló prófétai ige:

והיה לעת ערב יהיה אור

»Est idején lesz világosság« (Zecharja 14, 7). Ámen.

A rabbiképző félszázados jubileuma.

Bensőséges ünnepre hivta a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 1927. évi október hó huszonötödik napjára össze a magyar zsidóságot. Fennállásának félszázados jubileumát ülte a teológiai főiskola, mely ezen ötven esztendő alatt nem csupán a rabbikat, de a zsidó társadalom értelmiségének jelentékeny részét oktatta a hazának, hitnek és tudománynak szeretetére.

A szép, örökké emlékezetes ünnepséget szorgos előkészületek előzték meg. A vezérlőbizottság uj elnöke, Székely Ferenc udvari tanácsos az itt közlendő meghivóval hivta egybe a főváros és fővároskörnyéki hitközségek rabbijait, elnökeit és a fővárosi zsidó társadalom tekintélyes tagjait:

»Mélyen tisztelt Hittestvérünk! A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet f. évi október hó végén ünnepli félszázados működésének *jubileumát*. A zsidó Alma Mater, mely rabbik és vallástanárok nemzedékeit nevelte a magyar zsidóságnak és melynek tanitványai a külföldön is a zsidó tudomány diszei, a vallás és tudomány kettős vára. Fennállásának 50 éves ünnepe kiemelkedő esemény a magyar zsidóság életében. Az intézet vezérlő bizottságának egyes tagjaiból alakult szükebb bizottság nevében van szerencsém megkérni, hogy az előkészitő munkálatokban és az ünnepély rendezésében részt venni méltóztassék. Egyben van szerencsém a f. hó 14-én, szerdán, délután 5 órakor az Orsz. Rabbiképző Intézetben (VIII., Rökk Szilárd-u. 26.) tartandó gyülésünkre meghivni. Kérem szives megjelenését. Hittestvéri üdvözlettel *Székely* Ferenc s. k., ud. tan., a jubileumi bizottság elnöke.«

Magáról, az ülés lefolyásáról, a megjelentekről, a jubileumi bizottság megalakulásáról az alábbi jegyzőkönyv számol be, melyet teljes szövegében közlünk:

»Jegyzőkönyv. Készült a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötvenéves jubileumát előkészitő bizottságnak 1927. évi szeptember hó 14-én tartott üléséről.

Jelen vannak: Székely Ferenc udvari tanácsos, dr. Hevesi Simon vezető főrabbi, dr. Eulenberg Salamon udvari tanácsos, dr. Blau Lajos igazgató, dr. Fischer Gyula főrabbi, dr. Mahler Ede egyetemi tanár, dr. Dési Géza orsz. gy. képv., Wertheimer Adolf bankigazgató, Déri Ferenc ny. szfv. alpolgármester, Vita Emil ny. szfv. tanácsnok, dr. Kiss Arnold budai, dr. Neumann József óbudai, dr. Friedman Dénes ujpesti, dr. Kriszhaber Béla pesterzsébeti, dr. Kálmán Ödön köbányai főrabbi, dr. Farkas József, Scheiber Lajos, dr. Schwarz Benjámin rabbi, Alapi Béla bankigazgató, Nádas Lipót r.-t. igazgató, dr. Kunos Ignác főiskolai tanár, dr. Grossmann Zsigmond pesti rabbinátusi igazgató, Arányi Adolf, dr. Heller Bernát, dr. Dercsényi Móric, Hausbrunner Vilmos, dr. Cseténvi Imre rabbiképző intézeti tanár.

Elnök: Székely Ferenc udv. tan., jegyző: dr. Cseténvi Imre.

Székely Ferenc elnök: T. Vezérlő Bizottság! Elsősorban mélyen érzett hálás köszönetemet fejezem ki azért a nagy tisztességért, hogy a magyar zsidóság ezen kiváló országos intézménye vezetőségének elnökévé kegyeskedtek megválasztani. Nagy kitüntetésnek veszem ezt nemcsak annál fogva, hogy mindenkor felekezetünk legjobbjai ültek ezen elnöki székben, hanem annál a nagy jelentőségnél fogva is, melylyel ez az intézmény hazánk zsidóságára nézve birt a multban és bir ma is. El kell ismernünk, hogy azok a férfiaink, akik 1867-ben, az alkotmányos korszak elején, felekezetünk élén állottak, ha nem is voltak szerencsések abban, hogy a magyar zsidóságot egyesitve, megalkothatták volna a magyarországi zsidó egyházat, elejét véve ily

módon sok későbbi bajnak és megalázásnak, de viszont a magyar állam jóakaratu segitségével megalkottak két olyan intézményt, melyek a legnagyobb és legüdvösebb befolyással voltak a magyar zsidóság nemzeti és kulturális kialakulására. Értem a Rabbiképző Intézetet és a Tanitóképezdét. Ez a két intézet adja a magyar zsidóságnak egy félszázad óta a papot és a tanitót, képzett és lelkes fiatalemberek légióit, akik évről-évre kevés pénzzel, de lángoló ideálizmussal hagyják el ezt az épületet, hogy országszerte terjesszék az Egyisten ősi hitét és a magyar haza szeretetét. Ez a magyar zsidóság igazi arca, tisztelt Uraim, nem pedig azok a torzképek, melyet irigyeink és gyülölőink felölünk terjesztenek. Végre a kereskedő, a vállalkozó, a gyáros, a bankár, az ügyvéd, az orvos, az ujságiró nem zsidó specialitás, csekély különbségekkel teljesen egyforma, akár keresztény, akár zsidó, akár Budapesten dolgozik, akár Londonban, vagy New-Yorkban. De speciálisan zsidó, sőt magyar zsidó az a nemes munka, melyet az általam emlitett két intézmény, elsősorban a Rabbiszeminárium félszázad óta kifejt. Ennek tulajdonitom nagy részben felekezetünk nagy kulturális emelkedését és teljes megmagyarosodását 1867. óta. Ennek tulajdonitom nagy részben a tehetségek óriási tömegét, melyet a magyar zsidóság ezen idő óta produkált nemcsak kereskedelemben, iparban, mezőgazdaságban, hanem a tudomány, az irodalom, a művészet minden terén, nemcsak itthon, hanem számos esetben a külföldön is. Jogos büszkeséggel tekinthetünk vissza ennélfogva az intézményünk 50 éves pályafutására, de ez a fényes mult egyszersmind arra kötelez bennünket, hogy a gondjainkra bizott intézetet nemcsak ugyanazon a szinvonalon tartsuk fenn, amelyen eddig állott, hanem azt állandóan javitani és fejleszteni igyekezzünk. Nagy megnyugvás ránk nézve, hogy ezt a törekvésünket megkönnyiti az a körülmény, hogy az intézet vezetése az eddigi jó és megbizható kezekre van bizva: itt van kitünő igazgatónk, dr. Blau Lajos és jeles munkatársai és további nagy megnyugvás, hogy biztosan számithatunk a vallás- és közoktatásügyi kormány és elsősorban gróf Klebelsberg Kunó miniszter ur Ő Excellenciájának hathatós támogatására.

Ezzel, mélyen tisztelt Uraim, van szerencsém Önöket szivből üdvözölni és az ülést megnyitni. (Élénk tetszés.)

Elnök jelenti, hogy Adler Gyula, dr. Sebők Dezső, Fleissig Sándor, Vészi József, báró Hatvany Béla, somogyturi Kunffy Adolf, Kaszab Aladár, dr. Kálmán Ödön (Ujpest) és Sándor Pál urak kérik, hogy távollétüket az ülés kimentettnek fogadja el. Közli az összegyülekkel, hogy az összejövetel célja két dologról való gondoskodás.

Az egyik ügy a Rabbiképző 50 éves jubileuma. Erről egy bizottság fog gondoskodni. A másik ügy, hogy ámbár a Szeminárium költségeit fedezte az államkormányzat, mégis bizonyos költségekről

nekünk, magunknak kell gondoskodnunk. Igy szükségesnek mutatkozik egy többnyelvü évi jelentés, amelynek révén alkalom nyilnék az összzsidóság munkájába való belekapcsolódásba. E mellett fedezetre van szükség a könyvtár szaporitására. Tehát kell egy bizonyos összeg a jubileum céljaira és biztositani kell állandó évi jövedelmet, azaz egy fonde-ot, amelynek kamataiból az állandó kiadások fedeztessenek. A módozatokról egy bizottság feladata a döntés. E bizottság elnökéül ajánlja dr. Hevesi Simon vezető főrabbi urat, tagjaiul pedig a következő urakat: dr. Eulenberg Salamon, dr. Schwarz Benjámin, Alapi Béla, dr. Weisz Miksa, Wertheimer Adolf, dr. Dési Géza, jegyzőül: Hausbrunner Vilmos urat. (Az értekezlet egyhangulag elfogadja az elnök javaslatát.)

Dr. *Hevesi* Simon: Az értekezletnek döntenie kell a jubileum és a tudományos alap költségeiről. Ez utóbbiból a többnyelvü jelentés fog kiadásra kerülni és a könyvtár fog szaporittatni. Erre most nyilik az alkalom. Az alap megteremtése ugy történik, hogy egyesek egyszersmindenkorra adnak bizonyos összeget s a hitközségek évről-évre rendszeresen fizetnek hozzá. Az uj intézményt a vezérlő-bizottság elnöksége kezelné. Kéri, hogy ezeket az értekezlet határozatként mondja ki. (Az értekezlet egyhangulag ekként határoz.)

Dr. *Blau* Lajos hozzáteszi az előtte szóló szavaihoz, hogy a háboruig az intézeti értesitővel együtt tudományos munkákat is adott ki a Rabbiképző. Ennek eredménye, hogy külföldön a magyar Rabbiképzőnek kitünő hire volt. Mi e célra az államtól a jelen nehéz viszonyok közt nem kérhetünk pénzt s tanulóinktól sem szedhetünk pénzt. A kapcsolatot pedig fenn kell az egyetemes zsidósággal tartanunk. Amerika zsidósága fényes kiadványokat produkál, de ma már Európában is követik példáját. Az egyetlen zsidó szakkönyvtár Magyarországon a Rabbiképzőé. Használták nem-zsidó tudósok is, mint Székely István volt rektor, Kmoskó egyetemi tanár, református teológusok. A háboru alatt elmaradt a könyvtár az ujonnan megjelent könyvek beszerzésétől. E hiányokat fokonkint kell a könyvtárnak pótolnia. A könyvtár talpraállitásához évi 6000 pengő kellene. A magyar állam nagylelküen lemondott a 200 milliós felekezeti hozzájárulásról a Rabbiképző részére. A felekezet tehát nem tenne mást, mint tovább fizetné azt, amelynek fizetését már régebben elvállalta.

Dr. *Hevesi* Simon: A miniszterium lemondása a felekezeti hozzájárulásról igen megkönnyiti a helyzetet. Inditványozza, hogy kérjék fel az Országos Iroda vezetőjét, dr. Eulenberg Salamon udvari tanácsos urat, hogy ez ügyben forduljon a hitközségekhez.

Dr. *Eulenberg* Salamon: az Országos Iroda kuratoriuma részéről hozzájárul. (Élénk tetszés.)

Elnök kijelenti, hogy két összeg előteremtése szükséges: 10.000 pengő kell a jubileumi kiadások fedezésére és évi 20.000 pengő a könyvtári és a tudományos célra. Beszélt dr. Lederer Sándor pesti

hitközségi elnök urral, aki közölte, hogy a pesti hitközség rendelkezésére áll a Rabbiképzőnek. Ő előtte »a Rabbiképző barátainak egyesülete« lebeg. (Általános helyeslés.)

Arányi Adolf üdvözli az elnököt vezérlőbizottsági elnökké való megválaszlása alkalmából. A jubileum időpontjáról kér választ.

Dr. *Hevesi* Simon közli, hogy a jubileum f. évi október hó végén lesz.

Arányi Adolf szerint egy oly munka kiadására van szükség, amelyet értékes tartalmánál fogva mindenki megvásárolhat s igy ez a költségek egy részét biztositja.

Dr. *Kriszhaber* Béla tolmácsolja dr. Vince Jakab pesterzsébeti hitközségi elnök üdvözlését és együttérzését.

Más felszólaló és egyéb tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti. Kmf. *Székely* Ferenc s. k., elnök, dr. *Cseténvi* Imre s. k., jegyző.«

A bizottság igy megalakulván, megkezdte az előkészület munkálatait, megállapitotta az ünnepségek menetét és október 25-ére összehivta az Intézet valamennyi avatott növendékét, a magyar zsidó hitközségeket, a hatóságokat, a vezérlőbizottságot és a magyar zsidóság legkiválóbbjait, intézetünk növendékeinek jótevőit és pártfogóit. A történelem részére ideiktatjuk a meghivó szövegét is:

»Meghivó. A Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet folyó évi október hó 25-én ünnepli fennállásának félszázados jubileumát. A zsidó Alma Mater, mely rabbik és vallástanárok nemzedékeit nevelte a magyar zsidóságnak és melynek tanitványai hazánkban és a külföldön is lelkes munkásai a zsidó irodalomnak, a vallás és a tudomány kettős vára, a honszeretet és a magyar kultura erőssége. Fennállásának 50 éves ünnepe kiemelkedő esemény a magyar zsidó hitfelekezet és a magyar rabbikar életében. Ezen ünnepélyre, melynek szinhelye az intézet temploma és diszterme, van szerencsénk tisztelettel meghivni. Budapest, 1927. október hava. Dr. *Hevesi* Simon s. k., a jubileumi biz. elnöke, *Székely* Ferenc s. k., udv. tan., a vezérlő biz. elnöke, dr. *Blau* Lajos s. k., igazgató. — Az ünnepély sorrendje: *A*) Ünnepi istentisztelet d. e. 11 órakor az Intézet templomában. 1. Magyar Hiszekegy. 2. 111. zsoltár. 3. Ünnepi beszéd. Tartja dr. Blau Lajos igazgató. 4. 100. zsoltár. 5. Hymnus. *B*) Üdvözlések az Intézet disztermében, közvetlenül az istentisztelet befejezése után.«

Az ünnepségek már 25-ike előtt megkezdődtek. A Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanulóinak »Bacher Vilmos« Köre 23-án, vasárnap délelőtt jubiláris diszgyülést tartott, melyen az intézet megalapitásának ötvenedik évfordulóját és és saját működésének az ötvenedik évbe való belépését ünnepelte meg. A *Hiszekegy* eléneklése után dr. *Cseténvi* Imre vezető tanár nyitotta meg az ülést, üdvözölve a jelenlévőket, akik közt ott láttuk dr. Bacher Vilmosné

önagyságát, a tanári kart és a Goldziher Ignác Teológiai Kört testületileg, a Tanitóképző Intézet tanári kara részéről dr. Csech Arnoldot és másokat. Az ünnepi beszédet *Boros* István főtitkár mondotta. Beszélt azokról az irányelvekről, amelyeket az önképzőkör félévszázados munkássága alatt követett. »A jóbél a tartozások elengedésének esztendeje, — mondotta végül — de a mi tartozásaink alma materünk iránt nem évülnek el.« *Szigeti* Pál Jehuda Halévi, Vihar c. költeményét szavalta el, majd a kör elnöke, *Vidor* Pál, mutatta be közel egy órás előadásában a kör történetéről irott tanulmányának bő szemelvényeit. Előadásának gondolatmenete a következőkben foglalható össze:

»A kört 49 évvel ezelőtt alapitotta meg a tanulók, elsősorban Fischer Gyula és a tanárok, elsősorban dr. Bánóczi József buzgalma. Fennállásának harmadik esztendejében az önképzéshez önsegélyzés is csatlakozott és ez egészen a világháboru utáni összeomlásig tartott is. A kör neve 1916/17. óta kegyeletből megboldogult igazgató- és a kör nagy pártfogója iránt Bacher Vilmos Önképzőkör. Amikor csak legutóbb is a Jubiláris Emlékkönyv életrajzait lapozgattuk, láttuk, mennyien kezdették a legnagyobbak közül irodalmi és tudományos próbálkozásaikat e körben. Egymást váltogató tudós- és szónoknemzedékek dolgoztak a körben (Blau, Krausz, Büchler, Hevesi, Fischer, Kecskeméti, Kiss és még annyian) és innen indultak el utjaikra a kör költőneveltjei is, hogy csak a legnagyobbakat emlitsük: Makai Emil és Feuerstein Avigdor. A tudományért, vallásért, hazáért való lelkesedés önképzőkörünkben pillanatra sem szünt meg, anyagilag azonban a háborus és a háboru utáni évek igen nagy károkat okoztak. Ma már minden téren az ujjászületés legszebb utjain haladunk és biztosan tekintünk nagynevü intézetünkkel együtt az ujabb 50 esztendő elébe.«

Az ünnepséget a *Hymnus* fejezte be, amelyet az ünneplő közönség is együtt énekelt a tanuló ifjusággal. Az ünnep közönsége megelégedésének adott kifejezést az önképzőkör munkássága és eredményei fölött és az önképzőkör immár ötödizben vezető tanárát, e jubileumi ünnepség rendezőjét, dr. Cseténvi Imrét, valamint az előadókat lelkesen üdvözölte.

Hétfő délután az intézet vezérlőbizottsága tartott jubiláris ülést Székely Ferenc udvari tanácsos elnöklete alatt.

Ezt követte időrendben a szintén hétfő délután tartott nyilvános diszközgyülése a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet hallgatói »Goldziher Ignác« körének számos, a jubileumra érkezett vendég jelenlétében.

Ezen Frenkel Ernő alelnök megnyitó szavában meghatottan emlékezett meg a halott tanárokról, megkülönböztetett szeretettel közöttük a legifjabbról, Klein Miksáról. Mandel Miklós beszélt ezután a modern zsidó világszemléletről. Előadásának főbb mozzanatai:

Minden kor zsidósága világszemléletének lényege és alapja minden időben ugyanaz volt. A mózesi világszemlélet tisztasága és egyszerűsége vonul végig az egész zsidó gondolkozáson.» Ezen előadást Würdiger József főtitkár felolvasása követte a Teologiai Kör vázlatos története címmel. Elmondja, hogy lett a homiletikai körből teológiai, majd a mai Goldziher Ignác kör. Fábián Tibor a modern zsidóságról beszélt. »Ha a szellemi élet minden megnyilvánulásába bevisszük a jellegzetes zsidó gondolatot, — mondotta — ez a modernség menti meg a zsidóságot a tévtanoktól.« Az alelnök zárószavaival ért véget az ünnepi gyülés.

A szorosan vett intézeti ünnepségek kedden, 25-én, kezdődtek. Az intézet templomában tartott ünnepélyes istentiszteleten előkelő nagy közönség volt jelen. Nevezetesen:

A kultuszkormány képviseletében: Gerlóczy Károly és Prodán János miniszteri tanácsosok,

a főváros képviseletében: Vécsey Ede dr. tanácsjegyző.

Löw Immánuel dr., szegedi főrabbi, a felekezet felsőházi képviselője,

a budapesti magyar kir. Pázmány Péter tudományegyetemet Domanovszky Sándor dr. prodékán képviselte, ugyanezen egyetem bölcsészeti karát Mahler Ede dr., egyetemi tanár, a budapesti református teológia akadémiát Hamar István dr. tanár, a wieni »Jüdisch-theologische Lehranstalt«-ot Krauss Sámuel tanár, a breslaui »Jüdisch-theologisches Seminar«-t J. Heinemann dr. tanár,

az Izraeliták Országos Irodájának kuratoriuma teljes számban jelent meg, nevezetesen: Eulenberg Salamon dr. Budapest, Kálmán Ödön dr. Ujpest, Spitzer Mór dr. Veszprém, Komor Arnold dr. Szolnok,

a pesti hitközséget Léderer Sándor dr. elnök, Gábor Gyula dr. főtitkár, Eppler Sándor főtitkárhelyettes képviselték,

a budai hitközséget Krieszhaber Adolf dr. elnök képviselte,

az óbudai hitközséget Kemény Lajos elnök,

az ujpesti hitközséget Lisszauer Lajos dr. alelnök,

a többi hitközség képviselőit nem sikerült feljegyeznünk,

a pesti Chevra Kadisa képviseletében Adler Gyula elnök, Kramer Miksa alelnök, Endrei Henrik dr. igazgató jelentek meg,

a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetsége képviseletében dr. Baracs Marcellné,

a vezérlőbizottság tagjai közül ott láttuk Székely Ferenc elnökön kivül: dr. Fischer Gyula pesti főrabbit, dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbit, dr. báró Kohner Adolfot, dr. Lederer Sándort, a pesti izraelita hitközség elnökét, dr. Mahler Ede egyetemi nyilvános rendes tanárt, dr. Bernstein Béla nyiregyházi főrabbit, dr. Büchler Sándor keszthelyi főrabbit, dr. Hoffer Ármin veszprémi főrabbit, dr. Kecskeméti Ármin makói főrabbit, dr. Kecskeméti Lipót nagyváradi főrabbit, dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbit, dr. Dési Géza országgyülési képviselőt, Wertheimer Adolf igazgatót,

az intézet tanári kara testületileg jelent meg, nevezetesen: dr. Blau Lajos igazgató, dr. Heller Bernát teológiai rendes tanár, dr. Edelstein Bertalan, dr. Fischer Gyula, dr. Hevesi Simon, dr. Hoffer Ármin, dr. Weisz Miksa teológiai előadó tanárok, dr. Cselényi Imre, dr. Dercsényi Móric, Hausbrunner Vilmos gimnáziumi rendes tanárok, dr. Csech Arnold, dr. Kohlbach Bertalan, Perényi Tivadar, dr. Reich Lajos, Stroke Henrik, dr. Waldapfel József gimnáziumi óraadó tanárok,

az intézetben felavatott rabbik közül: dr. Bánde Zoltán Kispest, dr. Bernstein Béla Nyiregyháza, dr. Blau Lajos Budapest, dr. Borsodi József Kecskemét, dr. Braun Salamon Budapest, dr. Büchler Sándor Keszthely, dr. Diamant Gyula Vukovár, dr. Drechsler Miksa Temesvár, dr. Edelstein Bertalan Budapest, dr. Eisler Mátyás Kolozsvár, dr. Ellenbogen Ignác Sümeg, dr. Engelsmann Izidor Budapest, dr. Enten Manó Kassa, dr. Farkas József Budapest, dr. Feldmann József Cegléd, dr. Fényes Mór Budapest, dr. Fischer Gyula Budapest, dr. Flesch Ármin Mohács, dr. Frenkel Bernát Budapest, dr. Frenkel Jenő Szeged, dr. Friedman Dénes Ujpest, dr. Friedmann Gyula Budapest, Friedmann Hillel Szarvas, dr. Frisch Ármin Budapest, dr. Gerson József Szabadka, dr. Goldberger Izidor Tata, dr. Groszmann Zsigmond Budapest, dr. Heller Bernát Budapest, dr. Herskovits Mózes Somogyszil, dr. Herzog Manó Kaposvár, dr. Heves Kornél Szolnok, dr. Hevesi Ferenc Székesfehérvár, dr. Hevesi Simon Budapest, dr. Hoffer Ármin Veszprém, dr. Horovitz József Szombathely, dr. Horvát Dezső Budapest, dr. Junger Mózes Zalaegerszeg, dr. Kálmán Ödön Budapest, dr. Kandel Sámuel Budapest, dr. Katz Márton Budapest, dr. Kecskeméti Ármin Makó, dr. Kecskeméti Lipót Nagyvárad, dr. Kiss Arnold Budapest, dr. Kiss Henrik Ujvidék, dr. Klein Ábrahám Budapest, dr. Kohlbach Bertalan Budapest, dr. Krausz Sámuel Wien, dr. Krishaber Béla Pesterzsébet, dr. Kun Lajos Jászberény, dr. Laczer Dénes Budapest, dr. Leipniker Márk Budapest, dr. Lichtmann Mór Ujpest, dr. Löwy Ferenc Marosvásárhely, dr. Molnár Ernő Budapest, dr. Nebel Ábrahám Nagyszalonta, dr. Niedermann Mór Nagybecskerek, dr. Péner Miklós Baja, dr. Pfeiffer Izsák Monor, dr. Richtmann Mózes Budapest, dr. Rubinstein Mátyás Szekszárd, Scheiber Lajos Budapest, dr. Schlesinger Sámuel Debrecen, dr. Schmelczer Izsák Budapest, dr. Schwarz Benjámin Budapest, dr. Schwarz Gábor Zágráb, dr. Silberfeld Jakab Békéscsaba, dr. Singer Jakab Temesvár, dr. Spiegel Ármin Esztergom, dr. Vágvölgyi Lajos Arad, dr. Wallenstein Zoltán Pécs, dr. Weisz Miksa Budapest, dr. Weisz Sámuel Budapest, dr. Winkler Ernő Nagykanizsa, dr. Wolf József Budapest, dr. Ziegler Ignác Karlsbad.

Az ünnepély Abrahamsohn Manó főkántor vezetésével a templomi énekkar által előadott »magyar Hiszekegy«-gyel és a 111. zsoltárral vette kezdetét. Az ünnepi beszédet, mely lapunk vezető helyén található, dr. Blau Lajos igazgató mondotta. A templomi ünnepség a 100. zsoltár és a Himnusz eléneklésével ért véget.

A díszes közönség majd az intézet dísztermébe vonult, ahol ünnepi gyülés volt Székely Ferenc elnöklete alatt. Hevesi Simon dr., pesti vezető főrabbi héber imával nyitotta meg a gyülést. Majd Székely Ferenc udvari tanácsos, elnök üdvözölte a megjelenteket, ünnepi megnyitójában a következőket mondta:

»Dicső emlékü királyunk, I. Ferencz József, az alkotmány helyreállítása után akkori kormánya javaslatára ugy határozott, hogy az ugynevezett Iskola-alapban kezelt pénzösszegből egy Rabbiképző Intézet és egy Izr. Tanitóképezde létesittessék. Mindenki tudja, hogyan keletkezett az Iskola-alap. Az 1848/49-iki szabadságharc leverése után báró Haynau katonai kormányzó a magyar zsidóságra hadisarcot vetett ki büntetésül azért, hogy a szabadságharcban hü maradt a magyar nemzethez. Ezt a pénzt utalta vissza felekezetünknek Istenben boldogult nagy uralkodónk 1867-ben, amikor kibékült magyar nemzetével. Szivesen emlékezem vissza a mai napon erre a történelmi adatra. Mert hiszen a lefolyt években annyi szó esett arról a kérdésről, vajjon mi, magyar zsidók, hivek vagyunk-e a magyar nemzethez, vagy nem. Pedig ezt a kérdést, amint tudni méltóztatik, eldöntötte már körülbelül 80 évvel ezelőtt báró Haynau, akinek az illetékességét kétségbe vonni bizonyára senki sem fogja. Jogos büszkeséggel hivatkozom erre, mint ennek az intézménynek a nemeslevelére, mint históriai bizonyitványára annak, hogy Rabbiképzőnk és Tanitóképezdénk eredeti forrása a magyar zsidóság 1848/49-iki hazafias magatartása.«

Gerlóczy Károly, a kultuszkormány képviseletében szólott elsőnek, átadva Klebelsberg Kunó gróf dr., magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter következő szövegü üdvözlő iratát:

»Méltóságos Székely Ferenc urnak, udvari tanácsos, Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet Vezérlő Bizottsága Elnökének, Budapest. Örömmel értesültem a hozzám juttatott meghivóból, hogy a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet fennállásának félszázados jubileumát folyó évi október hó 25-én ünnepli. Mélyen fájlalom, hogy a zsidó vallás lényegét, a zsidó mult nagy mozzanatait, hagyományait tanitó intézet e lélekemelő ünnepélyén nem jelenhetek meg és hogy az Intézet jelenlegi nagyérdemü vezetőinek meleg üdvözletemet személyesen nem nyilvánithatom. Ezuton fejezem ki tehát legteljesebb elismerésemet a Nagytekintélyü Vezérlő Bizottságnak, a Méltóságos Igazgató urnak és az igen tisztelt Tanári Karnak, hogy egy félszázadon át magasztos hivatásuknak minden ágát a modern kulturális haladás szellemével összhangzóan, ihletett lélekkel müvelték;

az igét, a szentiratok erkölcsi tanitásait hirdették; amellett a rabbijelölteket a haza- és emberszeretetre, istenfélelemre nevelték. Az Ég áldása kisérje Önöket fenkölt szellemü tevékenységükben, hogy még számos éven át hirdessék a hazaszeretet, a hit és tudomány igéit! Fogadja Méltóságod őszinte tiszteletem nyilvánitását. Gróf *Klebelsberg* s. k.«

Domanovszky Sándor dr. bölcsészkari prodékán a budapesti magyar királyi Pázmány Péter tudományegyetem, Mahler Ede dr. dr. egyetemi tanár pedig ugyanezen egyetem bölcsészeti kara nevében üdvözölte az intézetet. A wieni »Jüdisch-Theologische Lehranstalt« nevében Krausz Sámuel dr. tanár a következő beszédet mondotta:

»A bécsi testvérintézet nevében és a magam nevében szivből köszöntöm Önöket intézetünk fennállásának ötvenéves ünnepén. Minden emberi egyén életében — ugymond a lélektudomány — van egy pillanat, midőn az egyén hirtelenül és egyszerre ujra látja élményeit és ujra átérzi azokat. Ilyen tömör pillanat a mostani is. Ami ez ötvenéves intézetben történt, összefoglalhatom e rövid mondásban: »Egyetlen nagy munka, végtelen nagy haladás!« 35 évvel ezelőtt, elbocsátásom órájában itt állván, e szavakkal éltem: »Ime, van hely énnálam, te csak állj itt a kősziklán«, ezt ujra átérzem: mindazon ifjak, kik te reád bizták életfeladatukat, kősziklára áltak és meg nem rendültek. És valamint a próféta egykoron az anya Jeruzsálemet biztatta, mondván: »Emeld föl szemeidet, nézz körül és lásd, mindannyian gyülekezve, eljöttek tehozzád, azonképen ime, eljöttünk mi, a te fiaid, neveltjeid és áldóan szólnak hozzád: »Azon helyen, melyen állsz, bővülj, tágulj! Tiéd a jövő, tiéd a dicsőség!«

A breslaui Jüdisch-Theologisches Seminar« képviseletében pedig J. Heinemann dr. tanár szólalt fel. Beszédének szövege:

»Ich muss mich zunächst entschuldigen, dass ich in deutscher Sprache das Wort ergreife, um für Ihre frdl. Begrüssung zu danken und Ihnen die Grüsse und Glückwünsche des Jüdisch-Theologischen Seminars zu Breslau zu überbringen. Aber wenn ich auch fremd bin Ihrem schönen Lande, — in Ihrem Kreise bin ich kein Fremder. Die beiden Männer, zu deren Bildern wir hier emporsehen, Wilhelm Bacher und David Kaufmann, sie sind aus unserem Kreise, aus der Schule des Breslauer Seminars hervorgegangen; so darf ich denn Ihre Anstalt wohl als ein Kind der unseren bezeichnen; und mit Stolz darf das Breslauer Seminar von sich sagen: וכל בניך למודי ה׳ ורב שלום בניך das Kind, dem es das Leben gegeben hat, es ist herangewachsen und hat der Thora und dem Frieden gedient. Aber ich darf noch weiter gehen. Schulter an Schulter mit der Mutter hat Ihre Tochteranstalt den Bau der jüdischen Wissenschaft in unvergänglichen Arbeiten gefördert; und als aus dem Hause der Mutter ein wertvoller Stein gerissen war, als der Lehrstuhl unseres Seminarrabbiners verwaist war, da hat einer der Ihren, Ihr und

unser Michael Guttmann die Lücke ausgefüllt: so darf ich sagen, אל תקרא בניך, אלא בוניך Sie sind nicht nur unsere Kinder, Sie sind unsere Erbauer geworden.

Das Band, das uns innerlich zusammenhält, lässt sich vielleicht verdeutlichen im Anschluss an ein Midraschwort. Als der Mensch geschaffen werden sollte, da war der Engel der Gerechtigkeit und Liebe dafür, der Engel der Wahrheit war dagegen, denn der Mensch, so sagte er, sei eitel Lüge. Ein auffallendes Wort; denn wenn der Engel der Liebe trotz so vieler Lieblosigkeiten des Menschen seinen Willen zum Guten anerkennt, warum erkennt nicht auch der Engel der Wahrheit den Willen zur Wahrhaftigkeit, der trotz aller Lüge doch immer wieder durchbricht? Aber freilich: dieser herbe Fanatismus ist dem Engel der Wahrheit nicht selten zu eigen gewesen. Er hat oft gesagt was der Wahrheit nur nahekommt, ist eitel Lüge. Und er hat es in Ihrem und in unseren Heimatlande gesagt: wo nicht die volle Wahrheit des Judentums in ihrem ganzen Umfang anerkannt wird, da schien eitel Lüge zu sein, da schien keine Verständigung mehr möglich. Gott aber, so fährt der Midrasch fort, hat diesen Standpunkt nicht geteilt. Er schuf den Menschen, und er sandte die Wahrheit auf die Erde nieder: denn es steht geschrieben: »die Wahrheit soll aus der Erde emporspriessen«; wie in jedem Menschen, trotz aller Sünde, der Wille zum Guten zu wecken ist, ebenso in jedem, trotz aller Zweifel, der Wille und die Liebe zur Wahrheit. Möge es Ihrer Anstalt weiterhin vergönnt sein nicht nur unmittelbar weiterzubauen an dem Bau jüdischer Wissenschaft, sondern auch überallhin das Licht der jüdischen Wahrheit zu tragen!«

Az országos iroda üdvözletét Eulenberg Salamon dr., a kuratórium elnöke tolmácsolta a következő szavakkal:

»Istennek azok a szerény szolgái, akik az elmult félszázadban e tanintézetből, e főiskolából kikerültek, hogy hirdessék hittestvéreinknek vallásunk magasztos tanitásait és példaadó életükkel is tanuságot tegyenek szent hitünk mellett, nagy tudományos felkészültségükön kivül magukkal vitték egyuttal az izzó, lángoló, lobogó hazaszeretetüket és a magyar hazához való ragaszkodást is. Az Istennek eme szegény szolgái bárhová kerültek, lett légyen ez a főváros, a vidéki centrumok, vagy akár a *végekre* kerültek, maguk körében, hiveik körében mindenkor a hazaszeretet, magyar hazánkhoz való ragaszkodást terjesztették, sőt ép a végeken ők és általuk hittestvér hiveik voltak a magyarság igen gyakran egyedüli képviselői és a magyar érdekek egyedüli védelmezői és — gyakran áldozatai.

Az a hő óhajtásom, kivánságom és egyuttal az országos irodáé is és előre is meg vagyok győződve, hogy a mi Rabbi Szemináriumunk mostani kiváló vezetősége mellett e hazafias szellem, e törhetetlen erős akarat ezentul is át fogja hatni az innen kikerülő rabbijainkat és e szellemet terjesztik Isten segitségével a Kárpátoktól az Adriáig.

Isten áldása legyen állandóan intézetünkön.«

A pesti izraelita hitközség nevében Lederer Sándor dr. elnök szólott. Beszédének szövege:

»A Pesti Izr. Hitközség meleg üdvözletét hozom a Rabbiképzőnek, annak az intézménynek, amely első helyet foglal el a hitélet fejlesztésén működő szervezetek között és amely magasztos feladatát oly teljesen és oly méltóan teljesiti. És e nagy munka teljesitéséért hálánk és köszönetünk annál nagyobb, ha ismerjük azokat a nehéz küzdelmeket, amelyek a Rabbiképző létesitését megelőzték és ha tudjuk, hogy az a sajnos szakadás, amely az 1868. évi kongresszuson bekövetkezett, tulajdonképen a rabbiképzés, a rabbiképesités, a rabbiminősités nagy kérdésére vezethető vissza. És igy a mi rabbiképzőnk két nagy feladatot teljesit: nemcsak rabbikat nevel, hanem bebizonyitja, hogy oly rabbikat nevel, akik szent vallásunk törvényeinek és hagyományainak hűséges őrei. Adja a Mindenható, hogy ezt a magasztos feladatát az egész zsidóság üdvére az idők végtelenségéig teljesithesse.«

Az Országos Rabbiegyesület nevében Bernstein Béla nyiregyházi főrabbi szólott. Beszédének szövege:

»A hálás szivnek, az elismerő léleknek öntudatos hódolatát hozom a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézetnek az Országos Rabbiegyesület nevében, melynek tagjai tulnyomó többségben a mi immár *ötven éves* intézetünk tanitványai voltak és miután már hosszabb-rövidebb ideig keresztülmentek az élet iskoláján, a tapasztalatok érlelte felfogással, a papi munkában szerzett belátással, emelkedett hangulatban veszünk részt anyaintézetünk mai magasztos ünnepében.

Az Országos Rabbiegyesület tagjai mindannyian a modern életnek dolgozó, küzdő magyar-zsidó papjai, egész valójában átértjük az Országos Rabbiképző Intézet hivatását és jelentőségét, ismerjük munkásságát és eredményeit, azért mély meghatottsággal tekintünk fel hozzá, mint azoknak az ismereteknek, tanitásoknak és készségeknek forrásához, mely immár 50 éve buzog a magyar zsidóság javára és büszkeségére.

Ugy áll előttünk képe, amint a Teremtés könyvének gyönyörü elbeszélése irja le a paradicsomot, mondván: Egy folyam ered az Édenben, hogy megöntözze a kertet és onnan kiáradva, négy folyóra oszlik. *Az első a Pisón folyója*, mely a hagyomány szerint lassu, rendszeres áradással termékennyé, virulóvá tett egy nagy országot; *ez a mi intézetünknél a Tóra-tudomány, a vallási tudás és ismeret isteni áradata*, mely elsősorban nélkülözhetetlen a rabbi hivatás munkájának sikeréhez. *A második a Gichón*, mely a magyarázók szerint zajosabb zugással rohant, merész támadással ostromolta néha partjait;

ez a világi tudomány folyója, mely gyakran szabályozásra, fékezésre szoruk, hogy el ne öntse a mellette elterülő mezőket és azok munkásait. *A harmadik a Chidekel*, melynek élesen tiszta, átlátszó vize a legüditőbb, legboldogitóbb a belőle szürcsölők számára: *ez az igaz, mély vallásosság kristályos itala*, mely felüditi, boldogitja a lelkeket. A negyedik a Perath, melynek vize kiapadhatatlan, állandóan növekvő hűséges követői részére: *ez a hamisitatlan hazaszeretet soha cserben nem hagyó, mindig elevenen ható forrása.*

E négy folyó fakadt mindig és mindenütt a mi tiszta Egy-Istenhitünkön, a Sináji kinyilatkoztatáson alapuló, történeti zsidóságunk talajából, hogy megöntözze az emberiség kertjét. Ennek a zsidóságnak egyik előkelő, kiváló képviselője az Országos Rabbiképző, mely 50 éven át nyujtotta a tanitványok százainak annak a négy folyónak erősitő és felemelő, nemesitő és lelkesitő italát és e dicső munkájával érte el a legfényesebb, legmagasztosabb, legmaradandóbb eredményeket.

Ezeknek a letagadhatlan, nagy eredményeknek élő tanubizonyságai állunk mi itt az Országos Rabbiegyesület tagjai, kiki a maga egyéniségének erejével és az 50 éves Rabbiképző multja iránt való hódolattal, jövője iránt való bizalommal kérjük meleg szivvel, odaadó lélekkel Isten áldását további működésére, hogy az, mint eddig, a zsidóság javára és büszkeségére, a magyarság üdvére és dicsőségére váljék időtlen időkig!»

A budai izraelita hitközség nevében Krishaber Adolf dr. elnök mondotta a következő beszédet:

»Amikor avatták az intézetet, még az ország zsidó lakossága nem értett magyarul, német volt a polgárság nyelve. Ha most az eredményt nézzük, lehetetlen nem emlékeznünk arról, hogy az intézetből kikerült papok milyen érdemeket szereztek a magyarság terén, aminek hatása nemcsak a felekezeten belül állapitható meg, hanem kötelességet teljesitett a tekintetben is, ahol szükség volt: a nemzetiségi területeken. Ezt le kell szögeznünk nemcsak a multra, hanem a jövőre nézve is. Meg kell emlékeznünk arról a szerény anyagi helyzetről, melybe az intézetből kikerült lelkészek jutnak, mert javadalmaik nincsenek, az intézet nem igérhet püspökségeket, mégis minden szegénység, nélkülözés és sanyaruságon keresztül is megelégedettek voltak s teljesitették kötelességeiket annyira, hogy akárhova is állitotta őket a sors, mindig tiszteletet szereztek saját személyüknek s általa felekezetüknek. Midőn üdvözletet hozunk hitközségünk nevében, igérjük, hogy ezentul is tőlünk telhetően támogatni fogjuk ideális törekvéseinek teljesitésében.«

A Pesti Chevra Kadisa nevében Endrei Henrik igazgató a következő beszédet mondotta:

»A Pesti Chevra Kadisa Szentegylet nevében mély tisztelettel és igaz szeretettel köszöntöm az Országos Rabbiképző Intézet 50 éves

fennállása alkalmából az intézet vezérlő bizottságának és tanári karának elnökségét.

Örömünnepe ez a mai nap az egész ország zsidóságának, mert ez az intézet félszázadon keresztül terjesztette a hitet, a tudást. De nemcsak az ország zsidóságának ünnepe ez a nap, hanem örömünnepe ez az egész nemzetnek, mert ez az intézet hatalmas bástyája a hazaszeretetnek. De bátran állithatjuk, hogy nemcsak az egész országnak ünnepe ez a mai nap, hanem az egész tudományos világnak, ahol a tudományt magáért a tudományért tisztelik és becsülik. De ünnepe e nap minden intézménynek, mely a hit talaján nőtt, ünnepe minden intézménynek, mely a szeretet talaján fakadt és ezért kétszeresen vesz részt a mai ünnepen chevra kadisánk, mely a hit és szeretet talaján nőtt.

De más vonatkozás is van az Országos Rabbiképző Intézet és chevra kadisánk között. Ez intézet terjeszti az istenhitet, istenfélelmet. Tanitja és hirdeti a szeretetet, melyet mi gyakorlunk, tanitja és hirdeti a tant, melyet mi követünk és miként a Tóra kezdete és vége a szeretet és jótékonyság, akként chevra kadisánknak alfája és omegája a szeretet és jótékonyság.

Midőn ma mély tisztelettel és hódolattal hajtom meg a chevra kadisa zászlaját az intézet vezérlőbizottsága, tanári kara és annak nagynevü és kiváló elnöke, valamint az összes rabbik és mesterek előtt, kik ez intézetben nyerték kiképzésüket, hiszem és remélem, hogy az a kapocs, mely chevra kadisánk és az Országos Rabbiképző Intézet között az elmúlt félszázad alatt fennállott, a jövőben még erősebb lesz és arra kérem a Mindenhatót, vezesse ez intézetet tovább is a fejlődés utján, hogy váljék hazánknak diszére, az ország zsidóságának büszkeségére és mindnyájunk üdvére.«

A volt tanitványok nevében dr. Fischer Gyula pesti főrabbi szólott:

»Jelen volt — ugymond — ötven esztendővel ezelőtt kebelbarátjával, Herzog Manó, mai kaposvári főrabbival együtt az intézet megnyitásán. A többiek, iskola- és évfolyamtársai már mind az örökléthonába költöztek. Neumann Ede, az intézet első neveltje, Steinherz Jakab, Schreiner Márton, Bárány József, Rosenstein Mór nincsenek többé. Rosin, a breslaui szemináriumtanára, a megnyitó ünnepségen az intézet delegáltja, meglátva a legifjabb növendékeket, erőteljes, jóságos szavakkal figyelmeztette őket: »Ti vagytok az intézet alapjai, reményei, jövője.« Igy a mai növendékek is. Tőlük függ az intézet fejlődése, jogos reménysége, jövője. Viseltessék tehát a mai ifjuság ugyanazzal a szeretettel, ragaszkodással és hűséggel az imádott alma mater iránt, mint elődei, mint a mult növendékei, mint ők, az intézet alapitó tanitványai.«

A külföldön működő tanitványok nevében pedig Ziegler Ignác dr. karlsbadi főrabbi mondotta a következő beszédet:

»A jövő évben 40 esztendeje lesz, hogy mint az Orsz. Rabbiképző Intézet tanitványa, a karlsbadi zsidó hitközség rabbiszékét elfoglaltam. 40 esztendeje lesz, hogy magyar beszédet nem hallottam. Azért bocsánatot kérek,ha beszédem egy kicsit nehezen folyik. Ne figyeljenek a külső formára, hanem arra, hogy szavaim igaz és egész szivből jönnek. És nemcsak az én szivemből. Érzem és köszönöm éveim kitüntetését, mai napon itt mindazon zsidó lelkészek nevében szót emelhetni, akik külföldön élnek és munkálkodnak.

A mi midrásunkban olvassuk, hogy a zsidó nép azért érdemelte szabadulását az egyiptomi rabszolgaságból, mivelhogy dacára annak, hogy évszázadokon keresztül hatalmas és nagy kultura alatt élt, nevét nem változtta, nyelvét nem változtta, lelkét nem változtta: amit az ősöktől kapott, azt hiven megtartotta. Mink is ugy beszélhetünk, mink, akik a magyar határon tul élünk és virrasztunk. Kivándoroltunk. De azt a szellemet, melyet ezen intézet nekünk adott, azt megtartottuk; annak a szellemnek, melyet Bacher, Bloch, Kaufmann életükben és életükön tul vérünkbe csepegtettek, annak a lelki kulturának hü őrzői maradtunk és maradunk.

És kivánhatok-e többet, szebbet ezen a szent napon szeretett anyánknak, mint azt az egyet, hogy tanitványai mindig és mindenütt buzgó tanitványai maradjanak intézetünk tiszta, ragyogó szellemének. Amit régi időben zsidó bölcsek egy gyümölcsfának kivántak, amelynek árnyékában pihenést találtak, azt kivánjuk mi is a mi intézetünknek: gyümölcseid legyenek itthon és külföldön fényes bizonyitványai a te egészségednek; ahol is tanitványaid a zsidóság élén élnek és működnek, tanui legyenek a te áldásos szellemednek: ugy volt, ugy van és ugy legyen!

Országos Rabbiképző Intézet legyél áldás a honi és a világ zsidóságának.«

A debreceni zsidó fiugimnázium üdvözletét Kardos Albert dr. igazgató, a pesti zsidó fiugimnáziumét Goldberger Salamon igazgató, a Barcsay-utcai főgimnáziumét Héber Bernát tanár, az Istvánuti főgimnáziumét Kollbach Bertalan dr. tanár tolmácsolták. A jelenlegi növendékek nevében Fisch Adolf hallgató a következő beszédet mondotta:

»Az alma mater felnőtt fiai, beérkezett bajnokai, az őrhelyek harcosai után engedtessék meg nekünk, kiket a legkisebb gyermekeknek kijáró különös szeretet számtalan szála füz e hatalmas, halhatatlan szellemi szülőanyához, hogy a hálálkodás hozsannájába olvadjon bele a mi mélységes áhitatunk és tanitványi alázatunk halk hangja is.

Ezerszeresen sulyosodik most ránk fiatalos járatlanságunk bátortalanitó tudata, mikor a tudás koronájával megkoronázottak seregének

sugárzó sora után hallattatjuk az ifjuság táborának zsoltáros érzésü szavait.

Ötven hosszu esztendő torlódott egymásra lassanként és az évekből emelt magaslat ormán ünneplőt öltött ezrek lengetik most az örök legemberibb érték, a tudás lobogóját. Ötven éve immár, hogy vajudott a kor szelleme, sinylette a nyugtalanság fájdalmát, szenvedőn rótta a kiut-keresés kálváriáját, a zsoltár e könyörgő fohásza töltötte be akkor a zsidó lelkeket: »Tiszta szivet teremts nekem, ó Isten és szilárd szellemet nyiss meg bennem«, mert a bizonytalan, bátortalan botorkálás jellemezte és szenvedtette ama kort két hatalmas gondolat között: az emberi agy döntő diadalai parancsolta előreszáguldás és az emberi lélek mélységesen rejtélyes, örök, ős szerelme, halálos ragaszkodása a megszentelt multhoz. Tétovák voltak a nézések, tántorgók a léptek, habozók az akaratok. Világosságra vágytak és szilárd szellemben való megujhodásra és az intézet megszületett. »Helyet készitettél számára« Uram Isten, »meggyökereztette gyökereit és megtöltötte az országot.« A mohó, sóvárgó talajban ezerszer is szétágaztak az Intézet gyökerei, hatalmas törzsüvé terebélyesedett, dus lombot öltött: neveltjei a magyar-zsidó kultura oszlopai és az igaz, világos zsidóság avatott hirdetői lettek szerte e hazában. Ez Istennek szentelt szent falak a tudás fölényes fegyvereseit küldték harcra, háboruba a tudatlanság rombolásai ellen mindkét szélen és a nagy tévedésekben tévelygők beborittattak árnyékától, mert ágai, akár Isten cédrusai, neveltjei nyilegyenesen és sebesen, az istenes céltól nagy lelkesen emelkedtek egy magasabbrendü, zsidóbb, prófétább világba.

Mi, az Intézet hallgatói, fogadjuk szent fogadással, hogy imádott iskolánknak a határokon messze tulhaladó jó hiréért, a változó felfogások fölött fénylő tekintélyéért csatasorba állitjuk szerény képességeinket mindenkor és mindenütt, hogy hagyományaihoz hüek leszünk a hétköznap változó, forgandó zsibongása közepette, hogy a dicső multra és jelenre méltó jövő következhessék.

Isten van e neki szentelt hajlék ódon falai között, ahol a vezetésre hivatott szellemeket formálják a vezérlő szellemek, a fejlődő lelkeket csiszolják mesterekké a nagy, lelkes mesterek a Magyar Izráel és a magyar haza dicsőségére. Legyen Isten e szent hajlékával, tüzze le rá áldásának áldott sugarait, hogy azok nyomán tenyésszen dus termést a jövőben is: harcosait a hitnek, táborát a tudásnak.

Isten, seregek Ura, fordulj felénk, tekints le a mennyből, lásd meg ezt az ültetvényt, gondolj erre az iskolára, áldd meg annak fenntartóit, tanárait, hallgatóit, tanulóit és barátait és legyen áldó kezed jobbodnak emberei, iskolánk büszkeségei, a Magyar-Izráel papjai felett, akiket izmos szellemben neveltél Magadnak, Isten, hogy erőseket a hitben nevelhessenek Neked az emberi kor végső határáig.

Ünnepi hangulatban oszlott szét a gyülekezet, hogy nem nagysokára ismét együtt legyen. Délután 3 órakor külön villamos vitte ki

a volt növendékeket az elhalt tanárok sirjához. Először a kerepesi-uti temetőbe vonultak. Itt Bacher Vilmos, Kaufmann Dávid, Bloch Mózes sirjánál Herzog Manó dr., kaposvári főrabbi, mondott gyászbeszédet, melyet alább közlünk:

»Üdv és béke tiveletek, kedves tanitóink és drága mestereink, akik itt e néma birodalom néma csendjében pihentek évek hosszu sora óta, akik itt alusszátok a fenkölt szellemek, a megdicsőült lelkek igaz álmát. Eljöttünk hozzátok, hogy tünődve megálljunk egy-egy sirkő előtt, amely hirdeti tündökletes neveteket s emléketeket, bár siremlék nélkül is idetaláltunk volna. Szivünk hő szerelmét, lelkünk sugallatát követve, megfelelően talmudunk igazmondása szerint: az igazaknak nincsen szükségük siremlékre, az ő igéik, az ő beszédeik, az ő tanitásaik, az ő irásaik, az ő megrögzitett eszméik s gondolataik azok egymagukban biztositják emlékük fennmaradását. S amikor e szokatlan időben s órában előttetek megjelentünk, hogy a hála s hódolat eszményi koszoruját letegyük sirotokra s az elismerés szerény virágcsokrának szirmait elhintsük a göröngyökre, ahol a ti drága tetemeitek porladoznak, akkor a talmudi tanitás szerint (Sab. 97 a.), akkor a ti ajkaitok ujból megnyilanak, hogy a tanitás pergetett méze gazdagon s bőségesen hulljon a ti elhidegült szátokból. Eljöttünk ide, drága csontjaitok által megszentelt e helyre, amelyet a ghettó világa »a jó helynek« nevezett el, amelyről a róla-gondolkodó ugy nyilatkozik, hogy ez gyülekező háza mindazoknak, akik ez életet végigküzdötték, hogy hirt adjunk ti néktek annak a háznak dicsőségéről, jóbeli ünnepségéről, amelynek alapját ti vetettétek meg, amelynek hirnevét ti alapoztátok meg, amelynek fényét a ti tudástok és tanitástok napjának sugarai aranyozták be. Akik egykoron ott ültünk rajongó szeretettel lábaitok előtt, hogy önfeledt lelkesedéssel magunkba szivjuk beszédes ajkaitok szinmézét, ma visszajöttünk hozzátok, hogy számot adjunk hü sáfárkodásunkról, amellyel a reánk bizott szellemi kincseket igyekeztünk belevinni a nagy tömegekbe, apróra váltva, szétosztani az isteni tudásra éhező Izráel gyermekei között.

Amit ti magatok egykoron, mint Mózes által megdicsért hü leviták, hiven követtetek s elvégeztetek tanitványaitok százaival, amint ma egy hete olvastuk a szent lecke utolján, tanitják a te törvényeidet Jákób ivadékainak és tudatják az isteni tanitásodat Izráel gyermekeivel, azt legott megértettük mink is, hüséges tanitványaitok és törekedtünk önzetlen lelkesedéssel annak hivatásszerüen megfelelni. Arra tanitottatok minket, hogy jámbor, igaz lélekkel keressük az Istent s jóságát, igazságát, szeretetét hirdessük a reánk bizott nyájnak (Amos 5. 1.) a próféták igéje szerint: keressetek engem, igy szól az Ur s csak igy lesz éltetek Istennek tetsző, embereknek kedves élet. Arra oktattatok minket, hogy szeressük és ápoljuk a zsidó tudományt, amint a kettős tórából buzog, örökké frissen: az irásbeli és szóbeli

hagyományból felénk, hogy majdan mindazok, akik minket akarnak meghallgatni, hadd tudják meg, hogy ez a ti bölcseségtek s ez a ti erkölcsi s szellemi fölényetek a népek előtt, akik ebből majd visszafelé következtetnek enmagukra. Ti birtatok rá minket ragyogó példátokkal, hogy hiveinknek önzetlen, lelkes, buzgó, fáradhatatlan tanitói s pásztorai legyünk, akik nem azért szolgálják urukat és gazdájukat, mennyei édes Atyjukat, hogy bért és jutalmat kapjanak, hanem fáradozzanak és dolgozzanak az Ur szőlőjében minden jutalmazás elvárása nélkül s igy állandó legyen rajtuk az Istennek igaz félelme, tisztelése s imádása. Magunk is immár deresedő fővel, tapasztalatokban gazdag életpálya után, az istenes munkában megrokkant testtel, de soha nem szünő ifjonti lelkesedéssel jelentünk meg siremlékeitek között, hogy egyben köszöntsünk titeket s egyben bucsuzkodjunk tőletek, tiétek az örök nyugalom, miénk a harc, a küzdelem. Ámen.«

Majd Hatvany József báró, volt vezérlőbizottsági elnök sirjánál Feldmann József dr. ceglédi főrabbi szólott.

Innen a rákoskereszturi temetőbe vonultak. Itt Goldziher Ignác sirjánál Borsodi József dr., kecskeméti főrabbi mondta a következő emlékbeszédet:

»Szomoru helyen állunk mi itten, végtelen szomoru helyen, hol minden egyes füszál, hol minden egyes domboruló sirhant, hol minden egyes emlékkő végtelen bánat- és szomoruságról beszél.

S szomorubbnál szomorubb ez a hely, hol a mi nagy tanitónk, világhirü mesterünk: *Goldziher* Ignác nyugszik, ahol meg van néki vetve siri nyoszolyája, ahová mi gyermeki szeretettel, hódolatos tanitványi hálával elzarándokoltunk.

Egy napra letettük a kalamuszt, az irónádat. Egy napra becsuktuk könyveinket. Egy napra otthagytuk községünket, az életnek ügyes-bajos, izgalom- s küzdéssel telitett dolgait. Egy napra ünnepi ruhát öltöttünk magunkra. Lelkünk is ünnepi hangulatba öltözött. Anyánkat, a mi főiskolánkat ünnepeljük.

Iskolánkat, hová mint tapasztalatlan gyermekifjak léptünk s ahonnan mint meglett férfiak léptünk ki, az élet küzdelmes porondjára. Nem volna teljes eme ünnepnap, ha nem jöttünk volna ki nagy mestereink porladozó hamvaihoz. Szivünk, lelkünk hozott ide ki, hogy elmondjuk csak parányát bár annak, amit iránt ük érezünk. Eljöttünk ide hozzád Goldziher Ignác, mi dicső nagy tanitónk, mesterünk, hogy mi halóporodban is áldjunk, hogy elmondjuk, hogy mi büszkék vagyunk arra, hogy Goldziher tanitványainak vallhatjuk magunkat.

Ki voltál te?! Kell-e azt mondanom?! Goldziher!! Egy fogalom! Hire nemcsak a mi országunk szük határaiban ismeretes, hanem azon tul, szerte a nagy világon. Goldziher neve egy fogalom! Az a parányi kis gyapottalisz, melyet magadra öltöttél a szóke-

fehérvári templomban harmicvód napján, s melyet utolsó rendelkezésed szerint veled adtak a nagy útra, ez bizonyára már elmállott, elporladt, de az a fénytalisz, melyet magad szőttél egy dicső életen át irodalmi munkásságoddal, az soha, de sohasem fog elmállani, sőt, fénye nőttön nő s ebből a fénysugárból egy-egy sugár mi reánk is lövell, hiszen mi Goldziher tanitványai vagyunk.

Köszönjük néked itt is azokat a boldog órákat, melyben mi részesei voltunk a te nagy tudásodnak, midőn bámulattal néztünk fel reád, te dicső nagy ember. Úgy tekintettünk fel rád, mint a sik alföld szülötte az égbenyuló hegyek ormára. Tudásodnál nagyobb csak szerénységed volt. Mi benned talán nem is a tanárt, hanem a jóságos, közvetlen, megértő, melegszivü apát szerettük. Mily boldogok, meghittek voltak azok a szerda délutáni órák, midőn kincsesházadban, otthonodban részeltettél bennünket nagy szellemi tudásodból. Ebben a szobában virrasztottál te éjszakákon által s termelted a drágábbnál drágább, értékesnél értékesebb irodalmi gyöngyöket. Oh, hogy az az okos gyönyörü fej, oh, hogy az a két jóságos szem, oh, hogy az a te nemes, jó szived az enyészet honába tért.

Az örök törvény, az elmulás, az enyészet kérlelhetetlen törvénye érvényesült rajtad, de élsz te, élsz halhatatlan, ragyogó, örökértékü müveidben: élsz szerető, hálás, téged sohse felejtő tanitványaid emlékében; mert nem azok a holtak, kiket eltemetnek, holtak azok, kiket elfelednek. Sokszor, igen sokszor emlékezünk rád s különösen akkor, midőn sorra kerül a te kedvenc zsoltárod: a 23. zsoltár. Könnyes szemmel, reszketö, szeretetteljes szivvel gondolunk akkor rád s áldólag emlitjük dicső, nagy nevedet, Goldziher Ignác.

S hálás, kegyeletes szeretettel emlékezünk a te földi jó szomszédodról, meghitt, jó barátodról, a budapesti hitközség nagynevü főrabbijáról: dr. *Kohn* Sámuelről, akinek bölcs vezetése mellett buvárkodtunk a midrás kincsesbányáiban, aki minket megtanitott arra, hogyan kell felhozni abból a tárnából egy-egy gyöngyöt; hogyan kell azt fényessé, ragyogóvá tenni s hogyan kell feltörni, porhanyóssá s fogékonnyá tenni a mindennapi élet küzdelmeitől kérgessé vált sziveket. Megtanitottál arra, hogyan kell szivünkből az érzés, a szó hatalmával átgyappantani a tüzet, az áhitatot a közönség szivébe. Kohn Sámuel! Áldjuk emlékedet! S mondja a midrás: (Sirhas. 1. 3.) R. Eliezer iskolájában volt egy kő, melyen a mester ült s R. Jehosua megcsókolta azon követ, azonképen lelkileg megöleljük, megcsókoljuk mi is a ti hideg emlékköveiteket, szeretett nagy tanitóink.

S most pedig bocsássatok meg! Bocsássatok meg nekünk, hogy háborgattuk, zavartuk siri nyugalmatokat. Ezt is csak szeretetből tettük.

Imádkozzatok érettünk. Imádkozzatok érettünk, ti megdicsőültek, oly szeretettel, oly bensőséggel, mint amily szeretetteljes bensőséggel imádkozunk mi — élők — ti érettetek.

Legyen csendes a ti további álmotok; édes nyugovástok! Mestereink! Isten veletek! Isten veletek!«

Mezey Ferenc sirjánál Flesch Ármin mohácsi főrabbi a következő beszédet mondotta:

»A kegyeletteljes tisztelet adóját rójjuk le sirodnál, Mezey Ferenc, ide kellett eljönnünk, mert a Gondviselés kifürkészhetetlen akarata ugy rendelkezett, hogy téged nem láthatunk azok között, kiket a Rabbiképző ötvenéves fennállása alkalmából ünnepeltünk. »Üres Dávid helye«, szól a biblia. Hiányzik a te személyed ott, ahol összejöttek a gyermekek az édes anya ünneplésére, kinek emlőiből szivtuk magunkba lelkünk táplálékát, hisz ezen intézet megerősödése, jólétének megalapozása és hirnevének terjesztése körül senki annyit nem fáradozott, mint te, kinek sirjánál most zokogjuk el fájdalmunkat azon veszteség miatt, mit távoztod okozott. A te érdemeidet itt elmondani képtelenség, rövid az idő hozzá és azok, akik itt megjelentünk, sokkal jobban ismertünk, semhogy téged bemutatnunk kellene, még frissek a hantok sirdombod fölött, még zeng a fülünkbe az a sok dicsérő szózat, mellyel tőled hazánk zsidóságának legkiválóbbjai bucsuztak, az összes intézmények, melyeket te alkottál, vezettél, fenntartottál, még visszhangzanak a veszteséged okozta panaszoktól. Röviden, egyike voltál azon keveseknek, kiknek megadatott, hogy a magyar-zsidóság félszázados történetének középpontjában állottál, egyike azon hősöknek, kikről a szentirás megemlékezik a második szentély felépitésekor, hogy egyik kezükben a védelmi kardot, a másikban az épitőköveket tartották: te is egyrészt megvédted a magyar zsidóság törvényszabta jogkörét, sőt nemcsak az összességét, hanem minden egyesnek igazát diadalra juttattad, a legszegényebb ember panaszát is a téged jellemző igazságszeretet hősies küzdelmével védted meg; másrészt mártiromszerü önmegtagadással dolgoztál felekezeti ügyeink rendezéséért, intézményeink életbehivásáért, fentartásáért, türve gáncsot, birálatot. Célod volt: felekezetünk mélyitése befelé, tekintélyének emelése kifelé. Mi, a vallás szolgái, amint hirdetjük a kegyelet nemes gondolatának magasztos érzésének megőrzését szent parancsként: ugy itt, sirodnál fogadjuk, hogy nem fogunk, nem akarunk rólad megfeledkezni, amig szivünk utolsót dobban. Isten veled! Az Örökkévaló adott nekünk, hála érte, ő szólitott magához, imádkozzál lelkeddel hazánk boldogulásáért, melyet annyira szerettél és a zsidóság üdvéért, melyért annyit dolgoztál. Isten veled! Nyugodjál békében!«

Klein Miksa sirjánál pedig Wallenstein Zoltán pécsi főrabbi szólott. Beszédének szövege:

»Az élet kegyetlenül titokzatos, embervalónkat megrenditő, fájdalmasan érthetetlen játéka, hogy akivel egy évvel ezelőtt, közös olaszföldi nyaralásunkon Alma Materünk készülő félszázados örömünnepéről annyi kölcsönös boldogsággal beszélgettem, ma, a ránk

virradott jubileumi napon halotti énekre fogod hálálkodó hozsánnákra hangolt lelkünket, — atyai jóságu, tragikus végü tanitómesterünk, áldott *Klein* Miksa!

Mennyi szeretet ömlött el lényeden, mikor a nagy napról beszéltél! Hogy csillogott a szemed, amikor vázoltad készülő müvedet imádott főiskolánk történetéről! Ki merte volna hinni, ott az Adria mosolygó kék ege alatt, hogy hattyudalodat beszéled el akkor nekem, hogy amikor majd a Te megénekelted örömnapra gyülekezünk, gyászünnepélyt is kell tartanunk — Te fölötted?!...

A Jóbél napján idezarándokoltunk hát siri lakodhoz, hogy aki hiányoztál nekünk a ma délelőtt uj életakarásokra nekilendülő ünnepélyünkön, itt, az öröklét országában beszélgethessünk Teveled.

Kegyeletünk bizonyságtevése némán is hangos vallomás: nem át Téged, jó Klein professzor, Rákoskeresztur négy rőfnyi földsávjának! Aki életedben beiktattad magadat tanitványi lelkeinkbe, holtodban is mulástlebiró, eleven ható erővé maradtál életszemléletünkben!

Minek is jöttünk hát ide ki nyugvóhelyedhez?! Csak porhüvelyes részeid lehetnek itt deszkalapokba bezárva, a szellem, az eszmény teremtő emberét nem tudom a sir mélyén találni és nem is akarom beföldelt gödörben keresni. Te pedig az voltál.

... Hogy az élet zajos vásártere nem emeli magához a tudományok álomvilágát? Hát hol és mikor kényeztették el a kitisztult ideálizmus lelkes ábrándozóit?! A rabbiszemináriumok mégis azok: a gyakorlati lelkészkedésre nevelés mellett elsősorban és prominensül tudományos főiskolák. Nehéz feladat a lelkipásztornevelés, nehéz feladat a tudósnevelés külön-külön is. Hát még egy köntösben, együttesen mind a kettő! Hát még napjainkban, a »panem et circenses« korszakában!

Te, tudós tanárunk, ennek az isteni pedagógiának taligatologatóan szolgamunkásos fejedelme voltál. Büszkévé tettél bennünket azáltal, hogy megmutattad hivatásunk méltóságát. Erősek maradtunk az élet gravitációstörvényes lefelé huzásában, mert Te a szellem szuverénitását szőtted belénk s fölfelé irányitottad lelkünknek fajsulyát.

Én nem tudom és nem akarom a megdöbbentően váratlan távozásod fölötti részvét szokásos közhelyeit hangoztatni. De azt tudom és azt kinyilvánitani is akarom, hogy gyermek nem csüng nagyobb ragaszkodással szülején, mint amilyen hálásan hüséges a mi tiszteletünk intézetünkkel szemben. És ezért fáj most a mi szivünk. Mert nem egy katedra ürült meg távozásoddal főiskolánkon, hanem egy darab élet, egy darab lélek szakadt ki belőle. Hiányzik a — *Klein* Miksa.

Talán amikor igy kimondom a szót, még magunk sem tudjuk egészen, hogy mit jelent az: — volt egy tudós, aki prófétai gondolatok kutatásával foglalkozott, de akármilyen hideg mélységbe szállt le bányászó csákánya, a szive mindig meleg szeretetet sugározott.

Talán ma még magunk sem sejtjük s érezzük át teljes valójában, mit jelent az, hogy Te nemcsak szaktárgyad körét uraló, nemcsak kollégiumoddal törődő tudós tanárunk voltál, hanem egy személyben — *Klein* Miksánk is. De meg fogja tudni mindenki, ha elgondolja, hogy tekintettel a szemináriumi növendékek fenkölt gondolkozást és tiszta érezést kivánó jövendő hivatására és ezek fogékony lelkének, egy világváros különböző hatásokkal jelentkező légkörében való kitettségére, milyen üdvösségül lehet, milyen áldásul volt is intézetünknek, a diáklélek minden emócióját örömmel megleső, öt a helyes utra a jóságos kozmikus erejével vezető »szeretet tanszéke«, — a »Klein Miksa katedra...«

Testünk rágörnyed most árván maradt fájára. Szemünket könnyfátyol boritja. Kezünket áldásra emeljük. Lelkünk csókot küld a Klein tanár után...

Atyai jóságu áldott tanitómesterem, majd testvéri hüségü drága barátom, ha Rád gondolok, nem csökken fájdalmam. Amig én élek, lesz egy tanitvány, ki Téged elfelejteni soha nem foglak, ki Rólad megfeledkezni soha-soha nem tudok...«

Elvonultak még néhai Feldmann Mózes, Kohn Sámuel, Bein Károly és Bánóczi József sirjánál is.

Időrendi sorrendben az Országos Rabbiegyesület diszközgyülése következett, melyet az intézet disztermében tartottak délután 6 órakor. Dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbi héber nyelvü elnöki megnyitójában köszöntötte dr. Blau Lajos rektort, majd dr. Pfeiffer Izsák monori főrabbi olvasta fel következő, az intézeti jubileumra irt ódáját:

Köszöntelek ünneplő, szép metiota,
Te, ifju még, — ma tellik ötven éved, —
Még hajló ág, mit bontott ősi titka,
És törzse messze ezredekre réved.

Az égre zengett Szináj-szék szülötte,
Tüzben fogant meg; égre nőni vágyott,
Ormán hitét szálas sudárba nötte
És ötven éve hajtott itt uj ágat.

Örök fa, ős fa, élet-, Tóra-fája,
Virágcsodákkal dús tavaszra kelt,
Fénylő szemünk ma uj csodád csodálja:
Ötven telet, mely ifjun áttelelt.

Mert télbe nőtt és verte fagy verése,
Bús szél seperte földre, földbe boldog
Sok, sok virágát s mégis télbe, vészbe,
Megujra ifju, uj virágba bomlott.

Virágok rajta, minek: ősz, őszbe hajló,
Fejek, dér csipte, köd feküdte telkek,
Hozzá bujunk ma megtalálni kalló
Volt ifjuságunk, — ötven éve tellett.

Jövünk, velünk a multak álmodása:
Sok lankadt szirmu, széltépett virág,
Ráfonjuk mind az ifju, régi ágra,
Tán nékik is uj ifjuságot ád.

Beléjük szitja ujra égi, büszke,
Szinájtüzes halhatatlan ifjuságát
S megébred ujra fáradt lelkek üszke
S mind édes anyjukat köszöntve áldják.

Az ünnepséget a Lloyd disztermében rendezett vacsora fejezte be. Itt a következő asztali felköszöntők hangzottak el: Székely Ferenc vezérlőbizottsági elnök a kultuszkormányra, Groszmann Zsigmond dr., pesti rabbi a vezérlőbizottság elnökére, dr. Löwy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi az intézet igazgatójára, dr. Diamant Gyula vukovári főrabbi dr. Hevesi Simonra, dr. Schwarz Gábor zágrábi főrabbi dr. Krausz Sámuelre, dr. Heller Bernát szemináriumi tanár dr. Heinemannra, dr. Drexler Miksa temesvári főrabbi a vezérlőbizottságra mondott köszöntőt. Dr. Kálmán Ödön, az ujpesti izr. hitközség elnöke, mint a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája kuratoriumának tagja, a vezérlőbizottság elnökére a következő köszöntőt mondotta:

»A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája kuratoriumának megbizásából nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy ma, mikor a Rabbiszeminárium 50 éves fennállása alkalmából az öröm sugárzó derüje lebeg az egész magyar zsidóság felett, őszinte tisztelettel üdvözöljem a Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának kiváló elnökét, *Székely* Ferenc ur Ő Méltóságát.

Soha könnyebb feladatra nem kaptam megbizást, mint most, amikor oly férfiut üdvözlök, kinek politikai, közgazdasági, társadalmi és közéleti működésén felül, különösen a felekezeti élet terén eltöltött munkássága szorosan összeforrt a magyar zsidóság közeli multjával és jelenével. Ennek a gazdag tartalommal eltöltött munkásságnak eredményeit nemcsak a hazai, de a külföldi közélet jelentősebb tényezői is elismerik és értékelik, mert *Székely* Ferenc ur Ő Méltóságában az ideálisan gondolkodó és hivatásának magaslatán álló, tökéletes és eszményi férfiut tisztelnek és becsülnek, s tudják, hogy az általa végzett munka fénye, nagysága és ereje: *a hit és a hazaszeretet* kohóiban acélosodtak meg.

Ha a zsidóság világtörténeti helyzetét vizsgáljuk, sajnálattal kell megállapitanunk, hogy a zsidóság helyzete még mindig kietlen pusztaság. Még mindig a felekezetiség nehéz levegőjében élünk, még mindenütt a türelmetlen felekezetiség jelszavai hangzanak fel és még mindig mélyek a szakadékok is. Mi mindezeket néma megadással és szelid türelemmel viseljük, mert bizunk a viharedzett és sorspróbált zsidóság ősi életenergiájában, mely négyezer év óta állja szilárdan a legnagyobb erőpróbát: s a történelemből tudjuk, hogy a legrémesebb megpróbáltatások közepette szilárdult és edződött meg örök időkre a zsidó vallás és állott ellent az idők ostromának és erősitette meg hivőinek minden veszéllyel szembenéző életenergiáját.

Ebből az intézetből, melynek világi irányitására Méltóságod elhivatott és mely Méltóságod avatott kezére bizatott, ebből az intézetből az életbe kikerülő papok tanitják a magyar zsidóságot arra, hogy csak *a hit világa* és az *erkölcsi törvény ereje* volt az, hogy a zsidóság egy könyvvel, a bibliával kezében, melyben Istennel való szövetsége van beirva, — tudta magát ezer üldöztetések dacára is fenntartani.

Ezek, az ezen *alma mater*-ban nevelt, lánglelkü apostolok hirdetik nekünk, hogyha lelkünket vissza tudjuk vezetni a hithez és az ebből fakadó erkölcs tiszta forrásához, ha minden cselekedetünket az erkölcsi erő hatja át, ha Izráel könyvét, a bibliát, nemcsak symbolumnak tekintjük, de abból lelkünket is tápláljuk, akkor nem kell féltenünk a zsidóság jövőjét, mert az üldöztetések még jobban össze fogják forrasztani.

Méltóságos Uramra — ki mint a *magyar*, mint a *zsidó* és mint az *ember* eszményképe áll mi előttünk, ki a világháboru és a forradalmak idejében bölcsességgel, eréllyel és bátor elszántsággal irányitotta a felekezeti közélet ügyeit — vár az a feladat, hogy a Méltóságod elnöklete alatt működő vezérlőbizottság lelkes tagjaival együtt megtalálják az eszközöket arra, hogy a magyar haza és magyar zsidóság javára minél több ily apostolt küldhessenek utra.

A magyar zsidóság, mely mindig büszkén tekint fel Méltóságodra, most is bizik a sikerben, mert oly kipróbált és erkölcsi sulyyal biró férfiura, a régi gárda egyik oly kiváló erősségére van ezen intézet világi ügye bizva, ki a multban a magyar haza és a magyar zsidóság dicsőségére oly fényesen és eredményesen töltötte be az ország legnagyobb és legelső hitközségének elnöki székét, — s ki ma is egyik világitó tornya a magyar zsidóságnak, kit követnünk kell.

Az Országos Irodának kuratoriuma készséggel áll Méltóságod rendelkezésére és igazi zsidó érzéssel támogatja Méltóságodat és a vezérlőbizottságot nemes törekvéseiben és munkájában.

A jóságos Istent arra kérjük, hogy Ő, ki Méltóságodat a magyar zsidóság elé vezérelte, áldja meg Méltóságodat továbbra is, hogy a magyar haza, a magyar zsidóság és ezen intézet javára és üdvére sokáig és mindig eredményesen működhessék.«

Dr. Dési Géza országgyülési képviselő az intézetre, dr. Junger Mózes zalaegerszegi főrabbi az intézet tanári karára, Wertheimer Adolf vezérlőbizottsági tag az intézetre, dr. Hevesi Ferenc székes-

fehérvári főrabbi a pesti chevra kadisára, dr. Vágvölgyi Lajos aradi főrabbi a hölgyek egészségére ürítette poharát. Majd Krausz Sámuel dr. tanár és dr. Heinemann tanár köszönték meg az üdvözlést a maguk nevében, Arányi Ignác királyi tanácsos pedig a pesti chevra kadisa nevében. Majd Gábor Ignác szólott azok nevében, kik gimnáziumi kiképeztetésüket nyerték csupán az intézetben. A felköszöntők sorát Hevesi Simon dr. pesti vezető főrabbi zárta le.

A történelem számára ideiktatjuk azon testületek és magánosok nevét, kik a jubileum alkalmából irásos üdvözléssel keresték fel az intézetet.

Testületek: Akademie der Wissenschaft des Judentums, Berlin, Alliance Israélite Universelle, Páris, Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft der Judentums, Berlin, Hebrew Union College, Cincinnati, Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, Berlin, Jewish Institute of Religion, New-York, Jeruzsálemi Egyetem, Jews College, London, Jewish Theological Seminary, New-York, Karlsbadi Izraelita Hitközség, Aradi Zsidó Hitközség, Bajai Izraelita Hitközség, Budapesti Evangélikus Főgimnázium, Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara, Csákvári Izraelita Hitközség, Erdély-Bánáti Rabbiegyesület, Esztergomi Izraelita Hitközség, Izraelita Községkerület (VIII) Szombathely, Izraelita Községkerület (X) Pécs, Izraelita Siketnémák Országos Intézete, Izraelita Községkerület (IX) Nagykanizsa, Győri Izraelita Hitközség, Gyulai Izraelita Hitközség, Kecskeméti Izraelita Hitközség, Keszthelyi Izraelita Hitközség, Kőbányai Izraelita Hitközség, Körmendi Congressusi Izraelita Hitközség, Lugosi Izraelita Hitközség, Makói Izraelita Hitközség, Mohácsi Congressusi Izraelita Hitközség, Monori Izraelita Hitközség, Nagyatádi Izraelita Hitközség, Nagykállói Magyar Királyi Szabolcsvezér Reálgimnázium, Nagybecskereki Izraelita Hitközség, Nagykanizsai Izraelita Hitközség, Nagyváradi Izraelita hitközség, Országos Izraelita Tanitóegyesület, Országos Izraelita Tanitóképző Intézet, Pécsi Református Főiskola, Pesti Izraelita Hitközség VII. Templomkörzete, Pesti Izraelita Hitközség Fiuárvaháza, Pesti Izraelita Hitközség Polgári Fiuiskolája, Soproni Izraelita Hitközség, Sárospataki Református Főiskola, Szegedi Zsidó Hitközség, Szigetvári Izraelita Hitközség, Székesfehérvári Izraelita Vallásközség, Szombathelyi Kongresszusi Izraelita Hitközség, Szolnoki Izraelita Hitközség, Sátoraljaujhelyi Izraelita Hitközség, Ujpesti Magyar Királyi Könyves Kálmán Reálgimnázium, Zágrábi Izraelita Hitközség.

Magánosok: Baracs Károly Budapest, Biedl Samu dr. Szeged, Büchler Adolf dr. London, Budai Goldberger Leó dr. Budapest, Chajes I. dr. Wien, Deutsch Ernő dr. Budapest, Elsass Bernát dr. Landsberg, Fuchs S. dr. Luxenburg, Frank József dr. Fiume, Friedmann Dávid dr. Zsolna, Guttmann Mihály dr. Breslau, Grünwald Illés dr. Csáktornya, Klein Dezső dr. Eperjes, Krausz Ignác dr. Körmend, Lemberger Ábrahám dr. Nyirbátor, Kunffy Adolf Kaposvár, Perles Félix dr. Königsberg, Pintér Jenő dr. Budapest, Pollák Miksa dr. Sopron, Radó Gyula dr. Edelény, Ripka Ferenc dr. Budapest, Rudolfer Antal dr. Alsólendva, Schwarz Adolf dr. Wien, Schönfeld Áron dr. Besztercebánya, Sigmund Seligmann, Amsterdam, Schwarz Mór dr. Győr, Steiner Vilmos dr. Nagykikinda, Urbach Henrik dr. Zimony, Tóth István dr. Budapest, Waldmann Ernő dr. Bátorkeszi, Weisz Elemér dr. Budapest, Weiszkopf Artur dr. Rózsahegy, Ungár Simon dr. Eszék.

Befejezésül megemlitjük, hogy az intézeten avatott rabbik és az itt működő tanárok arcképeiből tableau készült. A jubileumra az intézeti tanárok tudományos dolgozataiból álló jubiláris mű jelent meg »Festschrift zum 50-jährigen Bestehen der Franz Josef Landesrabbinerschule zu Budapest. Herausgegeben Von Ludwig Blau. Wien, Adolf Holzhausens Nachfolger, 1927« cimen a következő tartalommal:

Kohut Memorial Foundation. Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző-Intézet ötvenéves jubileumára 1927. Kiadja Blau Lajos. Tartalma:

Nem héber rész:

1. *Blau Lajos* és néhai *Klein Miksa*: a Ferenc József Országos Rabbiképző-Intézet első ötven éve. 2. *Blau Lajos*: Prosbol, im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte. 3. *Fischer Gyula*: Alexander Kohut. Ein Lebensbild. 4. *Kohut George Alexander*: Concerning the bibliography of Alexander Kohut.

Héber rész:

1. *Heller Bernát*: Messiási mozgalom az arab zsidók között Mohammed előtt. 2. *Hoffer Ármin*: A háboruban résztvettek halálának megállapitásáról. 3. *Hevesi Simon*: Tanulmány Koheletről. 4. *Edelstein Bertalan*: A Mendelssohnnak tulajdonitott Kohelet Muszar. 5. *Weisz Miksa*: Gáoni responzumok a Genizából.

Ugyanezen alkalomra a Magyar Zsidó Szemle ünnepi számot adott ki s megjelent egy két kötetes emlékkönyv is, melynek második kötete folyóiratunk ünnepi számával azonos.

Az első kötet címe és tartalma a következő: Emlékkönyv a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára, 1877—1927. I. kötet, a rabbiképző első 50 éve, irták dr. Blau Lajos igazgató és néhai dr. Klein Miksa, jegyző, Budapest, 1927. I. rész (Blau): Bevezetés, az intézet megalakulása, az intézet megnyitása, I. Ferencz József király, az intézet alapitója, az intézet történetének főbb eseményei és szervezete, az intézet fejlődése, az intézet nehéz évei, az intézet hatása, a jövő. II. rész (Klein): Vezérlőbizottság, tanári kar, a felavatott rabbik névsora, a beiratkozott növendékek táblázata évfolyamok szerint, a felső és alsó tanfolyamon tartott teológiai előadások jegyzéke, kiirt pályatételek, az értesitők tudományos mellékleteinek cimei, alkalmi ünnepélyek, segélyezés.

Nyomás közben vettük csak a Hamar István professzor ur kéziratát s igy nyomdatechnikai okokból kerül a közlemény végére.

»A budapesti református teológiai akadémiának, mint idősebb testvérnek az üdvözletét hozom és tolmácsolom az Orsz. Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumán. Tudatosan és szándékosan mondottam, hogy testvéri üdvözletet hozok; mert bár eltérő hitvallás mellett és eltérő formák között, de közös, nagy célok szolgálatában áll a budapesti ref. teol. akadémia és az Orsz. Rabbiképző Intézet. E közös cél: müvelni a legfenségesebb tudományt: a teologiát, s nevelni tudásban gazdag, hitben erős és szilárd lelkipásztorokat, Isten igéje hirdetésére s a lelkeknek az Örökkévalóhoz vezérlésére.

A testvéri üdvözlést, a közös, nagy cél szolgálatában való harmónián kivül, annál szivesebben tolmácsolom, mivel van még egy más szent dolog is, amelyben ugyanaz a szellem hatja át intézeteinket. Hallottuk illetékes ajkakról, hogy az Orsz. Rabbiképző Intézet anyagi alapjait az a sarc vetette meg, amelyet a magyar zsidóság, nehéz időkben, a magyar hazához és a nemzeti eszméhez való hűségének zsoldjaként fizetett. S az Orsz. Rabbiképző Intézet hűségesen és nagy eredménnyel állott szolgálatában ennek a hazafias szellemnek, kezdettől fogva mind a mai napig. Én, aki egy olyan egyháznak a képviselője vagyok itt, amelyben a hit és a hazafiság elválaszthatatlan ikerfogalmak, amikor nemcsak azt a szolgálatot tekintem, amelyet a jubiláns Orsz. Rabbiképző Intézet a tudásban gazdag lelkipásztorok képzésével a saját felekezetének teljesitett, hanem azt is, hogy ezeket a lelkipásztorokat magyarokká, a haza hűséges szolgáivá is nevelte: a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel hajtom meg zászlónkat a jubiláns intézet előtt!

Legyen ez a vallásos és hazafias szellem szent hagyománya továbbra is az intézetnek, s a kegyelemnek Istene adjon neki békességet, szilárdságot s virágozást, időtlen időkig!«

Ujpest. *Dr. Friedman Dénes.*

Közös tudományos munka.

A tudományok oly terjedelmet öltöttek, hogy az egyesek ereje nem elegendő a feladatok megoldására. Mint ismeretes, az országok egyesültek közös munkára, hogy a nagy célokat egyesült erővel érjék el. A zsidósággal foglalkozó tudomány e célok között nem szerepel, csak a gyülölet teremtett eddig nemzetközi kapcsolatot, az antiszemitizmus mindenütt egy nyelven beszél. Közel jövőben nincs is kilátás arra, hogy a nemzetközi tudományos szervezetek a zsidó tudományra ügyet vessenek. Még ott sem tartunk, hogy tudományos társulatok tudomást vegyenek róla, egyetemek is csak elvétve akadnak, melyek a zsidó tudományt beengedik, rendes tanszékről pedig szó sincsen. A zsidóságnak magának kell gondoskodni tudományáról mindaddig, amig az egyetemes tudomány ezt is befogadja, *emancipálja*. A keleti tudományok, amelyek rég aludni tért népeket a sirokból támasztanak fel, érdeklődést csak a szentföld iránt mutatnak, az ivadékok nemzedékeinek hosszu sora számukra nem létezik. A zsidó tudomány mögött nincs se állam, se társadalom, se egyetem, se akadémia. De azért ez a tudomány él és fejlődik, mert nagy a mivelőinek buzgalma, kiknél a tanulmányozás szent ügy, vallásos jámborság. Németországban két társulat is van: a »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« és az ujabb »Akademie für die Wissenschaft des Judentums«, melyek szép sikerrel működnek. Ezek nem népszerüsitő társulatok, hanem szigoruan tudományos szervezetek. Az előbbiek, a »Verein für Jüdische Geschichte und Literatur« nevezetüek, nagyobb számban vannak. Mindkét célt egyesiti magában az amerikai »Jewish Publication Society.« Tisztán tudományos a francia »Société des Études Juives« és az angol »Jewish Historical Society.« A tudomány nagy kárára ezek a többé-kevésbbé eleven társulatok eddig közös munkára nem egyesültek, pedig vannak a zsidó tudománynak feladatai, melyek összesitett erővel is csak nehezen volnának megoldhatók. Hogy csak kettőt említsek, a biblia és a talmud kritikai kiadására még csak gondolni sem merészkedtek.

A magyar zsidóság ily messzemenő tervekkel anyagi és szellemi erejénél fogva nem foglalkozhatik ugyan, de számarányához képest eleget tett, midőn megalkotta az »IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT«-ot, mely mindkét célt, a zsidó tudomány mivelését és népszerüsitését szolgálja. A közös munka első feladata az lenne, hogy a háboru és következményei által összeomlott Társulatot a romokból ujból felépitse. Ez folyamatban van és sikerülése *Székely* Ferenc vezetése mellett biztosan remélhető. A Társulat legközelebbi feladata az lenne, hogy a birtokában lévő kész munkákat kiadja, a megkezdetteket elkészittesse, az Évkönyvet, amely 1918-ban megakadt, ujból megindítsa és az Ifjusági és családi Biblia III. (utolsó) kötetét kihozza.

Mintegy az Évkönyv pótlása, jelentkezett a NÉPSZERŰ ZSIDÓ KÖNYVTÁR, melyet *Bánóczi József* és *Gábor* Ignác szerkesztettek. Ez az époly érdekes, mint tanulságos sorozat eljutott a 19. számig, de Bánóczi József elhalálozása folytán és egyéb okokból megakadt. Utolsó füzete a Rabbiképző jubileumára látott napvilágot, mint alkalmi irat, mert tartalma a Rabbiképző első három nagy tanárának (Bacher Vilmos, Bloch Mózes, Kaufmann Dávid) életrajzai. Tervbe van véve egy népszerű vallási ismeretek tára, melyet *Szinái* név alatt dr. Friedman Dénes és dr. Hevesi Ferenc fognak szerkeszteni. Részletes programm rövid időn belül fog megjelenni.

Folyóiratunkat, amely a lefolyt évben háboru előtti terjedelmét majdnem elérte, tovább akarjuk kiépiteni. Ehhez azonban nemcsak anyagi eszközök kellenek, hanem a szellemi munka megszervezése is. Elsősorban tekintetbe jön a magyar zsidók története, mellyel a külföldi történeti kutatás egyáltalában nem foglalkozik. Ezt a munkát magunknak kell elvégezni. Nehéz is, könnyü is. Nehéz azért, mert csekélyek a régi korból való maradványok, könnyü pedig azért, mert az ujabb korból, a 18. és 19. századból elég gazdag anyag maradt fel. Az Országos Levéltár kincsei még távolról sincsenek kimeritve. Ezen felül gazdag anyag van a megyei levéltárakban, amely részben a »Magyarország Vármegyéi« cimü gyüjtemény egyes köteteiben már fel is van dolgozva. Az egyes hitközségek levéltárai becses adalékokat tartalmaznak, melyek csak csekély részben lettek eddig publikálva. A sirfeliratok sincsenek még történelmileg kiaknázva. Mindkét gazdag forrás könnyen hozzáférhető, a rabbi feladata, hogy ezeket kihasználja és hitközségének történetét megirja. A monográfiák a magyar zsidóság egyetemes történetének az elengedhetetlen előmunkálatai. Folyóiratunk e körbe vágó minden dolgozatnak rendelkezésére áll. Minden erre irányuló törekvést készséggel fogunk támogatni. Minden ország zsidósága multjának legcsekélyebb adatát gyöngynek tekinti, mi sem becsülhetjük kevesebbre a saját történetünkre vonatkozó adatokat. *A magyar zsidók története az egyetemes magyar történet integráló része, magyar történet.*

A magyar zsidó tudomány érdeke, hogy abban minél többen vegyenek részt. Kevesen vagyunk és szükségünk van minden munkás kézre. Ki-ki hajlama szerint részt vehet benne, ha kevesebbel, ha többel, csak legyen meg a buzgalom. Témákban nincs hiány, válogathatni belőlük. Ebben is készek vagyunk erőinkhez képest mindenkit támogatni. Legyen folyóiratunk nemcsak a közös orgánumunk, hanem a közös munkánk is. A tudományos munkába rendszert kell hozni, hogy közös cél felé törekedjünk. A tudománnyal való foglalkozás szellemi gyönyörüséget nyujt és a rabbikart magasabb szinvonalra fogja emelni.

A *középiskolai* hitoktatásnak és a zsinagógiai szónoklatnak nincs

nálunk orgánuma, a magyar zsidóságnak jelen számánál és anyagi erejénél fogva ilyen orgánumok belátható időn belül nem is lesznek. Hogy azonban mindkettővel foglalkozni kell, nem szenved kétséget. A középiskolai hitoktatás elvi vagy nagyobb jelentőségü kérdései számára folyóiratunk nyitva áll. Természetesen a rendelkezésre álló tér mértékében. A templomi szónoklatot mi nagyra értékeljük, üdvös hatásáról meg vagyunk győződve. A szónoklat művészi alkotás, melynek a kor szellemével és izlésével kapcsolatban kell állnia. Tervbe vettünk egy mellékletet, amely időről-időre mintául szolgáló beszédeket közölne. Hogy ezt a tervet keresztülvihetjük-e, a jelen pillanatban még nem tudjuk. Tudjuk, hogy érdemes anyagban nem lesz hiány, csak azt nem tudjuk, hogy folyóiratunk el fogja-e birni a nyomás költségeit.

Ha mindaz, amit itt elmondtunk, megvalósul, meglesz a közös munka a magyar Izráel javára. Az egyetemes zsidósággal való tudományos kapcsolatot a héber Hazofeh kivül még más publikációkkal is fogjuk felvenni, mihelyt a Rabbiképző jubileuma alkalmából megindult irodalmi alap gyüjtése, amiben nem kételkedünk, eredményesen be lesz fejezve. Nagy jelentőségü lesz e tekintetben az a teológiai folyóirat, melyet *Hevesi* Simon ösztönzésére a pesti izraelita hitközség fog kiadni és melyet ő velem együtt fog szerkeszteni. Az előmunkálatok megkezdődtek. Ilyen folyóirata a zsidóságnak még nem volt, fennen fogja hirdetni a magyar zsidóság áldozatkészségét, vallásos buzgalmát és szellemi erejét. Munkatársak lesznek a magyarok mellett a külföld legkiválóbb rabbijai és tudósai, kiknek dolgozatai saját nyelvükön, angolul, franciául, németül fognak megjelenni. Részletes programm annak idején fog adatni. Munka van elég, reméljük, hogy elég munkás is lesz.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

Kossuth Lajos.

(A Rabbiképző Kossuth emlékünnepén az ifjuság nevében tartott beszéd.)

A munkás leteszi eszközeit, a tudós lecsukja könyveit s az iskolai munka egy percre megakad. A hidak pillérein trikolór lobog, az iskolák falai zászlódiszt öltenek, a gyermekek mellén nemzeti szalag diszlik s a tereken ezer meg ezer ember egybeolvadó hangja zengi a Hymnust. A nemzet ünnepli héroszát... Halhatatlan érdemeit beleváseti a törvénynek kötáblájába s a törvényhozás palotája előtt emel szobrot emlékének, eszméinek. Az iskolákban összegyüjtik az ifjuságot, de ma nem idegen földek rajzára, nem idegen népek históriájára, nem nyelvekre és nem elméletekre tanitják. A mai lecke nem az észnek, hanem a szivnek szól. Ma kegyeletre, a nagyoknak tiszteletére tanitanak; ma arra tanitanak, hogy szeressük egymást, hogy vállvetve dolgozzunk a szebb magyar jövőért. A templomok

kapui is megnyílnak. A vallás tanításai egybeolvadnak a hazafiui érzések lángolásával, a biblia igéi a magyar akarásnak nem gyöngülő izzásával. Szerte az országban zugnak a harangok, bugnak az orgonák s az Istent dicsőítő zsoltárok ma minden vallásnak templomában a haza boldogulásáért, a haza feltámadásáért is esengenek.

A zsoltárének ez elhaló akkordjai még fülünkbe csendülnek, még itt vagyunk e csonka ország szenvedései közepette, de ime, már megindul a mindenség körülöttünk s az emlékezésnek sugárkévéje előtt szertefoszlik a jelennek bánatfellege. Ott vagyunk ismét apáink korában, a szabadságharc nagy napjaiban. Csodák kora volt ez és Kossuth Lajos volt a kor csodája. Lángoló szózatára rögök életre keltek, nemtörődömségben tespedők fegyvert ragadtak, kardhoz nem szokottak hőssé izmosodtak. Szavában prófétáknak lelke tündökölt, szent harcra hiva, igazságnak erejével hatva. Mint növekedtek a seregek! Mint gyarapodtak a hadsorok! Templomokban, ahol béke szava zengett egyébkor, most a pap maga kiáltotta: »Előre magyar!« Mindig békéért küzdöttünk, mindig békét hirdettünk, de most Amálék törtek reánk durván és gazul, most azok támadtak reánk, akiket öntestünkkel védelmeztünk évszázadoknak vészei között. Most ragadj fegyvert és siess a harcba, a Seregek Ura kivánja ezt tőled.

A zsidó még ekkor nem vólt egyenlő jogu polgára a hazának és ő mégsem habozott egy pillanatra sem, hogy a lázadó nemzetiségeknek vagy Kossuthnak pártjára álljon. Részt vett a harcban és résztvett a szomoru bukásban is, harcok világossága után börtön sötétségében is. Hej, pedig de sokan hivták, hivták és kérték, figyelmeztették és fenyegették. A ravasz illir propaganda a régi sérelmekre figyelmeztette a zsidókat. Emlékeztette arra, hogy a nemzetőrség soraiba sem vették be őket s hogy ha a harcnak vége, ha már nem lesz szükség rájuk, ismét üldözések martalékaivá lesznek. A zsidó nem tágitott meggyőződéséből akkor, amikor az ellenség hivta és nem tágitott akkor sem, amikor testvére elküldötte, akkor sem, amikor Pesten, Pozsonyban és több nagy városban kiközösitették a nemzetőrök közül. Honnan meríthették ezt a lelki nagyságot, ezt az ideálizmust, ezt az egyéni érdekről lemondó, egyéni kivánságról megfeledkező nagyszent áldozatra készséget a közös szülőhaza, az anyaföld iránt? Kossuthnak tanításából. Lelküket áthatotta, keblükben benne élt Kossuthnak lángszava: »Ha van valahol a hazában egy sajgó kebel, mely orvoslásra, — ... ha van egy kivánság, mely kielégitésre vár: szenvedjen még egy kissé a sajgó kebel s várjon még egy kissé a kivánság, — ne függesszük fel ezektől azt, hogy megmentsük a hazát.« Igaz, igy érezték apáink, igaz, itt szenvedések közt élünk, igaz, ott jutalom vár reánk, igaz, itt kiközösitenek, igaz, ott befogadnának. De ők, ha ölelő karokkal, ha csókos ajakkal, ha jutalmakkal, ha szabadsággal várnak is, mégis idegenek; itt édesebb a fájdalomnak könnye, mint ott az örömé, itt, ha nem terem is számunkra

szabadságot, jogosságot a föld, mégis otthon vagyunk, testvéreink között.

Nem vették be a nemzetőrök közé: külön csapatba tömörültek. Saját prófétái egykor makacsnak, »keménynyakunak« festették; most — mikor a hazáról van szó — meghajtják nyakukat. Ők, a kifosztottak, a semmibe sem vettek, kérik, hogy harcba mehessenek, hogy vérüket onthassák Kossuth lobogója alatt. Kossuth a zsidók politikai egyenjogusitását a nemzet egyik első feladatának tekintette. Ezt hirdette, ezért küzdött kezdettől fogva. A magyar zsidók ezért is hálával, tisztelettel vették körül Kossuthot. Rajongtak érte, a szabadelvü politikusért, a függetlenség nagy gondolatának harcosáért, de barátjukat, pártfogójukat is látták benne. Magukénak érezték és alakja köré legendákat szőttek. »Adtad jámboraidnak a zászlót, hogy ragyogjon az igazság nevével.« A legenda szerint ezzel a zsoltárverssel áldotta őt meg gyermekkorában egy jámbor zsidó pap s a zsidók később a szabadságharc napjaiban Kossuth zászlaja alá, mint az igazság zászlaja alá sereglettek. Izráel templomaiban mindenütt az igazságnak, mindenütt Kossuthnak győzelméért szárnyalt az imádság. A megpróbáltatások idején, amikor emelt fővel járt az árulás, amikor testvér testvér ellen támadott, amikor lelkiismeretlen izgatók e hon fiait egymás ellen izgatták, amikor kard lebegett a haza fölött és senki sem tudta, melyik szó az, amellyel önmagának a halált, gyermekeinek a számüzetés keserü kenyerét és sós könnyeit szerzi meg, a zsidó hüséges, minden áldozatra kész testvérnek bizonyult. Látta a hüség e próbáját Kossuth Lajos. Váradon, a zsidó templomban mondott érte köszönetet, a zsidó templomban kért bocsánatot évszázadok igaztalan szeretetlensége miatt. Látta a hüség e próbáját Kossuth Lajos, látta és soha nem feledkezett meg róla. A szegedi nemzetgyülés pedig egyhangu helyeslléssel fogadta Kossuth régi eszméjét s nem volt többé hang, mely ellenezte volna a zsidók befogadását ősi alkotmányunk sáncai közé.

Hová tüntek a szabadságharc e dicső napjai, hová a diadalmas vonulások, hová a nagyszerü akarások? Negyvennyolc hadai pihenőre tértek s akinek szavára egy nemzet ébredett, Kossuth is, a messze idegenben örök álomra hunyta le szemét. Nemzete nem hagyta ott az idegenben, hazahozta, honi földet boritott tetemére és hulló könnyeivel öntözgette hantját, mégsem lehetett nyugodt pihenése. A harcok zöreje megujult, égő városok világa csapott föl a magasba, majd a lángok kihunytak, nyomasztó csend ereszkedett a Kárpátokra, fekete bánat szállt a zugó Adriára. Köröskörül sötét, sürü éjszaka volt és az éjszaka vészes álmai halálról regéltek, a nemzet haláláról. Nem biztunk már senkiben, nem birtunk már hinni senkinek és ime, a messze idegenben harcosokra talált a magyar igazság. Megfeledkeztünk önmagunkról, elvesztettük önbizalmunkat, azt hittük, beteljesedésnek indult a költő jövendölése, már jönnek a népek, hogy gyász-

könnyel szemükben vegyék körül a sírt, hol nemzet süllyed el és íme, eljöttek a nemzetek és meghajtották fejüket, de nem sírkő, hanem szobor előtt, a mult dicsőségének, a magyarság feltámadásának, örök életének szimbóluma előtt. Kossuth szobráról már lehullott a lepel. Koszoruk és virágok özönéből diadalmasan emelkedik ki a hérosz alakja. Homlokáról az igazság tudata ragyog, szemében a magyar nép őserejű lelke világol s emléke hitet sugároz, hitet az isteni örök igazságban, hitet Magyarország feltámadásában.

Budapest. *Vidor Pál.*

Kramer Miksa.

Meleg ünneplésben részesitette a Pesti Chevra Kadisa, valamint az egész fővárosi zsidóság Kramer Miksát, a Chevra Kadisa érdemes alelnökét, valamint az Aggokháza elnökét 75-ik születésnapja alkalmából. A Chevra Kadisa diszközgyülést tartott, Adler Gyula elnök elnöklete alatt, melyen részt vett felekezeti életünk szine-java. Ott láttuk az elnök mellett Arányi Ignác, Breitner Lipót, jánosi Engel Gyula, Fleischmann Sándor előljárókat, dr. Endrei S. Henrik igazgató-főtitkárt, a pesti izr. hitközség előljárósága részéről dr. Léderer Sándor hitközségi elnököt, Ehrlich G. Gusztáv, dr. Eulenberg Salamon udvari tanácsos, elnökhelyetteseket, dr. Glücksthal Samu felsőházi tag, Kaszab Aladár udvari tanácsos, dr. Kecskeméti Adolf, dr. Zahler Emil, Ledermann Mór, Wertheimer Adolf hitközségi előljárókat. A Pesti Izr. Hitközség rabbinátusa részéről dr. Hevesi Simon vezető főrabbit, dr. Fischer Benjámin, dr. Weisz Miksa és dr. Groszmann Zsigmond rabbikat, dr. Schwartz Benjámin VII. kerületi, dr. Scheiber Lajos VIII. kerületi és dr. Farkas József IX. kerületi rabbikat. A kőbányai izr. hitközség részéről Boschán Artur hitközségi elnököt és dr. Kálmán Ödön főrabbit. Az ujpesti izr. hitközség részéről dr. Kálmán Ödön hitközségi elnököt, dr. Friedman Dénes főrabbit és Arányi Adolf Chevra Kadisa elnököt. A budai és óbudai hitközségek és chevra kadisák, valamint az összes testvérintézmények elnökségét és képviselőit.

Elnök inditványára Ehrlich G. Gusztáv, Kecskeméti Adolf, Kaszab Aladár, Weisz János és dr. Deutsch Ernő bizottsági tagokból álló küldöttség ment az ünnepeltért, kit megérkezésekor a jelenvoltak lelkes ünneplésben részesitettek. Adler Gyula üdvözölte elsőnek a jubilánst és rámutatott azon eredményekre, melyeket Kramer Miksa csaknem egy évtizedes munkásságával a legnehezebb időkben a Chevra Kadisa intézményei körül kifejtett. Ecsetelte a Chevra Kadisa utolsó 10 évének küzdelmeit, melyek gyökerében támadták meg a Chevra Kadisát és nagy része van Kramer Miksának abban, hogy a Chevra Kadisa az elmult szenvedéseket kiheverte. Közölte vele, hogy a diszközgyülés érdemei elismeréséül 5000 pengős alapitványt létesitett

nevére, melynek kamatai évenként, születése napján lesznek szégyenlős szegények között kiosztandók; továbbá, hogy a Chevra Kadisa arcképét megfestette. Majd a kép leleplezését rendelte el. Utána dr. Endrei S. Henrik igazgató-főtitkár tartotta meg üdvözlő beszédét. Kijelentette, hogy Kramer Miksában nem a kort ünnepli a Chevra Kadisa, hanem a munkát, melyet ő a Chevra Kadisa és intézményeinek érdekében a legnehezebb időkben kifejtett. A forradalom és kommün után a romokból kellett a Chevra Kadisát ujból felépiteni, mely ujjáépitő munkában Kramer Miksa annyi hüséggel, szeretettel és önfeláldozással vett részt, hogy ezt neki a Chevra Kadisa csak azzal tudja meghálálni, ha részt kér és részt vesz az ő örömében és boldogságában. Majd a Chevra Kadisa nemes céljairól szólott. Ezután dr. Léderer Sándor hitközségi elnök tolmácsolta a hitközség vezetőségének meleg üdvözletét, biztositván őt a hitközség vezetőségének nagyrabecsüléséről, mely méltányolni tudja azt a kiváló munkát, melyet Kramer Miksa ugy a Chevra Kadisa, valamint a felekezeti élet terén kifejtett.

Dr. Hevesi Simon vezető főrabbi gyönyörü gondolattal átszőtt beszédében tolmácsolta az egész rabbiságnak üdvözletét és átnyujtotta a rabbinátus által adományozott Morénu diszokmányt és beszéde végén papi áldásban részesitette.

A Pesti Chevra Kadisa intézményeinek főorvosi kara nevében dr. Farkas Dániel, a Szeretetház és Szeretetkórház igazgató-főorvosa tolmácsolta az orvosi kar meleg üdvözletét. A Rabbiképző Intézet nevében dr. Blau Lajos, az intézet rektora köszöntötte a jubilánst. Utána Vészi Józsefné, a Nőegylet elnökhelyettese nyujtotta át a Pesti Izr. Nőegylet üdvözletét, valamint üdvözlő átiratát. Fellner Leó a diákbizottság ügyvezető elnöke a diákbizottság nevében, dr. Deutsch Ernő a Magyar Izr. Kézmü és Földmives Egyesület nevében, Ungár Ármin az Ahawasz Reim nevében és dr. Kálmán Ödön kőbányai főrabbi a kőbányai izr. hitközség nevében köszöntötték még az ünnepelt férfiut. Kramer Miksa alelnök meghatott lélekkel mondott köszönetet a sok-sok szeretetért, melyben őt örömünnepe alkalmából a Chevra Kadisa vezetősége, valamint a megjelent testületek és küldöttségek vezetői részesitették. Fogadalmat tett, hogy a jövőben is a legnagyobb szeretettel és odaadással fog a chevra kadisa és a felekezet szent céljainak szolgálatában állani.

Az ünnepségek a délután folyamán az Aggokházában folytatódtak, ahol Weisz János, az Aggokháza előljárója, Kardos Ernő főtitkárhelyettes, Ungárné-Rosenberg Eszter intézeti gondnoknő, valamint két ápolt köszöntötte az intézet elnökét. Ezután a megjelent ünnepi közönség az intézet templomába vonult, ahol Hevesi Ferenc tartott ünnepi beszédet, melyben Kramer Miksa érdemeit méltatta.

Az ünnepelt férfiu ez alkalomból az Aggokháza ápoltjait nagyszerü uzsonnával vendégelte meg, amelynek keretében az ápoltakat művészi koncert is szórakoztatta. *I. K.*

Dr. Lederer Sándor emlékezete.

Gyalulatlan deszkakoporsóban, a zsidó ritus megrázóan puritán egyszerüségében feküdt előttünk dr. *Lederer* Sándor, a világ legnagyobb zsidó hitközségének elnöke. A zsidó vallás nem ismer halottkultuszt. Nem hint virágot az elhunyt ravatalára, nem bálványozza a halhatatlan léleknek a porból támadt és ismét porrá lett földi hüvelyét. Pedig, ha mindenki, kivel Lederer Sándor valaha jót tett, s ha mindenki, kinek volt oka elismeréssel gondolni megboldogult elnökünk cselekedeteire és alkotásaira, csak egyetlen szál virággal rótta volna le hálás kegyelete adóját, virágtengerré vált volna egyszeriben a komor szertartási terem, ahol fáradt teste utoljára megpihent, mielőtt átlépte az örökkévalóság küszöbét. De ha a mulandó emberi test iránt rideg tartózkodást követelnek is a mi szent vallásunk parancsai, annál több tisztelettel és kegyelettel viseltetünk az elhunyt emlékezete iránt; őrizzük emlékét, követjük tanításait, fenntartjuk és fejlesztjük azokat az intézményeket, amelyeket a megboldogult alkotott.

Dr. Lederer Sándorral szemben nem üres szó, hogy emlékezete közöttünk örökké élni fog. Nem is hisszük, hogy meghalt, hogy kialudt hatalmas erejü életlángja, nem hisszük, hogy nincs itt többé s hogy nem látjuk őt többé viszont. De nem a váratlanul bekövetkezett katasztrófa az oka annak, hogy Lederer Sándor halálát még mindig nem hisszük el; az ő hatalmas egyéniségének varázsa, mely fogva tartja a lelkeket még ma is, okozza, hogy nem tudjuk megérteni, nem tudjuk elhinni, hogy megszünt dobogni az a szív, amely csak nemeset és jót akart, hogy megszünt működni az a hatalmas elme, amely óriási körvonalu elgondolásokban rajzolta maga elé hitközségünk és felekezetünk jövőjét és akiben szív és elme, mint egy hatalmas erőközpont, izzott és égett, sugárzott, hevült egy nagy akarásban, melynek egyedüli célja volt: a teljes egyenjoguságban, teljes elismertségben, teljes vallásszabadságban élő magyar zsidóság, melynek zsidósága teljes harmóniában él a legtisztább magyar hazaszeretettel s amelynek minden tagja magyar államalkotó elem, aki önérzetesen a haza iránti kötelességek lelkiismeretes teljesitéséből fakadó öntudattal vallhassa az egész világ előtt a megboldogult által oly szivesen hangoztatott régi római közmondást: »Magam is része vagyok a hazának!«, mert ezt mondotta egykoron a római polgár az általa megmüvelt földdarabra mutatva: »Haec mea pars patriae et ego pars patriae!« És ebben a felekezetben óhajtotta hitközségünket virágzásba fakadtan látni. Hogy viruljon ez a hitközség, erősbödjék s hogy minden intézményéből aradjon áldás felekezetünkre, hazánkra s az egész emberiségre, hogy a zsidóság legyen a világnak az a hatalmas, világosságot terjesztő kulturtényezője, amire sok ezer éves kulturánk Izráel népét elhivatottá teszi. Óhajtotta, akarta, hogy az egész

világ ismerje el, hogy a mi szent vallásunk legfőbb parancsa: a felebaráti szeretet a mai erkölcsi világrendnek az alapja s hogy az etikai alapon épülő kulturállamok sohasem lehetnek eléggé hálásak a zsidóságnak azért, hogy a tizparancsolatot s a felebaráti szeretet köteles erkölcsi parancsát éppen általuk, éppen az ő kedvükért, a kiválasztott nép kedvéért adta a Mindenható az emberiségnek.

Az a férfiu, akinek szive minden dobbanása, akinek lelke minden megmozdulása egyedül ezeknek a magasztos eszméknek élt, nem mulhatott el a testi megsemmisüléssel. Megilletődötten, csöndesen járunk dolgozószobájának ajtaja előtt, melyet a 30 napos mély gyász tartamára lezárt az elöljáróság kegyelete. Nem jár be senki. Csitt! a mi Öregünk, a mi bölcs fejünk bizonyára ott dolgozik most is, folytatja megkezdett munkáit Izráelért és hitközségéért. Nem olyan ez a szoba, mint az elcsöndesedett műhely, melynek kihült a kohója; nem olyan, mint a gépház, amelynek kazánjában kialudt a tüz. Ugy érezzük, odabenn, az elcsendesült dolgozószobában ezer meg ezer lélek mozdulna láttatlanul, meghallatlanul, csöndesen, nesztelenül és mégis lázas munkában, mint ahogy az égő fáklya fénye terjed széjjel az ürben, világitva mindenütt hangtalanul. Az Ő szelleme az, mely e helyről szertesugároz és hirdeti továbbra megdicsőült elnökünk jelszavát: »Vissza a zsidósághoz, vissza a szombathoz!«

Dr. Lederer Sándor alkotásainak hatalmas sorozata előtt a csodálkozásnak és elismerésnek felemelő érzésével áll meg mindenki, aki tudja azt, milyen emberfeletti küzdelem árán lehetett ezeknek az alkotásoknak életet adni. Pusztulás, romlás, anyagi és erkölcsi összeomlás, romok, züllés forgatták fel társadalmunkat és az erkölcsök válságát mi sem érezte meg jobban, mint a felekezeti élet. Mintha a zsoltáros szavainak minden sulya a lelkünkre nehezedett volna: »Körülvettek engem a halál kötelékei s az alvilág rémei utólértek engem« (Zsolt. 116. 3.), s a világégésnek és a romlásnak e nehéz napjaiban küldötte nekünk a Gondviselés, a Mindenható kegyelme Lederer Sándort, a providentiális férfiut, aki eltakaritotta a romokat, épitett és alkotott. Templomok alakultak, gyönyörü hajlékai Istennek, pazar, szép sátrai Jákób ivadékainak. És meggyuladt mindegyikben az örökmécs lángja, a »Nér Tomid.« S akiknek lelke az örökmécs lángjainak sugarainál felmelegsik, akiknek elméje e lángok ragyogásánál épülni fog, feledheti-e majdan Lederer Sándort, a Mestert, akinek alkotóereje létesitette az oltárt, amely fölött ezek az örökmécsek melegitenek és világitanak?

Létesültek tanházak és iskolák, ahol a mi Tóránk szent tanait megismerheti mindenki, akinek a lelkében él a vágy: tanulni, ismerni mindazt, amiért ősapáink hevültek, amiben vigasztalást kerestek és találtak szenvedéseik és megpróbáltatásaik idején. S akik a tudásnak eme kimerithetetlen örökértékü és örökéletü forrásaiban elmerülnek,

feledhetik-e valaha Lederer Sándort, akinek kitartó munkássága ezeknek a tanházaknak az alapját megvetette?

És létesült valami, becsesebb és drágább mindennél: a hitélet megszilárdulása és kimélyülése. Hiveink lelkében magasan lobogó lánggal él a vágy, eljárni Isten házába, vigaszt keresni a bánatban, hálát rebegni a tuláradó örőm boldog óráiban és az imádság szárnyain lelki enyhülést keresve, a Mindenható zsámolyához emelkedni az élet küzdelmeiben meggyötört lelkünk megenyhülésére. S akik hitéletünknek ezt az örvendetes jelenségét szemlélik, felejthetik-e valaha Lederer Sándort, hitközségünk atyját, aki a zsidó közösség tagjait lelki közönyéből felrázta?

S ha egykoron a hitközség szerény munkásainak százaitól reménykedve várt nyugdijintézeti reform s a megboldogult által kilátásba helyezett tisztviselői üdülőház életrekél, felejthetik-e akkor a hitközségi alkalmazottak és családtagjaik ezrei dr. Lederer Sándort, akinek meleg szive annyi atyai szeretettel kivánt gondoskodni a felekezet napszámosairól?

Nem a feledés, az örök emlékezet lészen Lederer Sándor sorsa; eszméinek győzedelme a hatalmas emlékjel, mely hirdetni fogja a késői nemzedékeknek is, ki volt Lederer Sándor, a pesti izr. hitközség egykori elnöke.

Budapest. *Dr. Gábor Gyula.*

Dr. Lederer Sándor.

1852—1927.

Dr. Lederer Sándor 1852-ben született Kiskünfélegyházán. A gimnáziumot Kecskeméten, a jogi egyetemet Budapesten végezte. Előkelő birtokos család gyermeke volt. A nemzetet egybeforrasztó liberalizmus hajnalhasadásában Lederer Sándor is odaállt azok közé, akik munkát vállalnak az uj Magyarország felépitésében. Tanulmányainak befejezése után hivatalt vállalt az akkori földmivelésügyi, ipari és kereskedelmi miniszteriumban és később, midőn külön kereskedelmi miniszteriumot létesitettek, Baross Gábor kereskedelmi miniszter maga mellé vette a rendkivül tehetséges és megbizható tisztviselőt. A boszniai okkupáció idején Lederer Sándor elhagyja az iróasztalát, a táborba vonul s mint fiatal tiszt, végigküzdi az okkupációt és érdemrenddel a mellén tér vissza. Most a magyar ipari ügyek szakértője lesz, belső tanácsadója a királyi udvarnak. 1885-ben tevékeny részt vett az Országos kiállitás megrendezésében s ezért a Ferencz József rendet kapta. Ő rá bizták később a belgiumi világkiállitás és azután a barcelonai kiállitás magyar osztályának rendezését is és oly sikerrel végezte feladatát, hogy a királytól a Lipót-rendet, Belgium királyától pedig szintén igen magas rendjelt kapott.

Majd nyugalomba vonul. Nyugalombavonulása után jelentékeny közgazdasági tevékenységet fejtett ki és mint szakavatott közgazdasági iró is működött. Irt több önálló közgazdasági munkát és köztük egyet a mezőgazdasági hitelről — és számos cikket a Magyar Föld cimü közgazdasági szaklapba.

A felekezeti élettel 1900 óta kezdett intenzivebben foglalkozni. Megalapitotta a Magyar Zsidók Egyesületét, melynek elnöke lett; a pesti izraelita hitközség 1918-iki választásainál bejutott az előljáróságba és csakhamar Székely Ferenc akkori elnök mellett mint elnökhelyettes működött. Székely távozása után pedig ő lett a hitközség elnöke.

Lederer Sándor hatalmas koncepcióju ember volt. Naggyá, hatalmassá akarja tenni a hitközséget. Megalakitja a hitközség minden kerületében a kerületi templomkörzetet, összetömöriti a kerület zsidóságát. Kerületről-kerületre haladva megveti a kerületi templomok alapjait az imagyülekezetek egy részének beolvasztásával. Meleg szeretettel fordul a zsidó iskola felé is. Fejleszti a két zsidó gimnáziumot, uj hajlékot akar emelni az elemi és polgári leányiskoláknak, a józsefvárosi elemi iskola után fel akarja épiteni minden kerület zsidó iskoláját, a hitközségi talmud-tóra iskolát decentralizálja. A hitközségen belül megalapitja Hevesi Simonnal együtt a Központi Zsidó Diáksegitő bizottságot. Mikor a Rabbiképző válsággal küzd, a pesti hitközség nevében — Lederer vezérlőbizottsági tag volt — ő vállalja el a fentartási költségek tulnyomó részét. A zsidó preparandia növendékeinek ő nyujt először segitő kezet. A zsidó kórház az ő elnöksége alatt kezdi meg uj virágzását, bővül uj osztályokkal, uj poliklinikával. A vakok, a siketnémák intézetei az ő vezetése alatt hozzák helyre azokat a nagy veszteségeket, melyekkel őket a forradalmi évek sujtották.

Eseményekben, alkotásokban gazdag élete bőven termi számára az elismerés gyümölcsét. Mikor az utóbbi hetekben hetvenötödik születésnapját ünnepelte a magyar zsidóság, a kormány, a főváros és a társadalom legszélesebb rétegeinek szeretete és elismerése áradt feléje.

1927. október 22—23. napját szentelte a főváros és az egész ország zsidósága arra, hogy méltón megünnepelje dr. Lederer Sándornak, a pesti izr. hitközség elnökének születésnapját. Az ünnepség, melynek programmját a gondos és körültekintő rendezőség már hetekkel az ünnepély előtt igyekezett szeretetteljes buzgalommal összeállitani, bensőséges és meleg hangulatban folyt le. Az ünnepelők, akik elmentek a templomba, a Vigadóba, a diszvacsorára, hogy dr. Lederer Sándort szeretetükről és hálájukról biztositsák, át voltak hatva annak a tudatától, hogy ez alkalommal nem a fórumon küzdő, nem a dicsőség és népszerüség fényétől övezett férfit, hanem a csen-

des, szerény munkást, a zsidóság régóta, folyton alkotó nagy építőmesterét kell üdvözölnünk.

Október 23-án, egy verőfényes vasárnap délelőttön tartotta meg a pesti izr. hitközség egész közönsége a kétnapos ünnepség legkimagaslóbb eseményét, a nagy nyilvános diszközgyülést.

A Vigadó hatalmas termét az ünneplő előkelő közönség egészen megtöltötte. A kormány kiküldöttje dr. Gerlóczy Károly miniszteri tanácsos volt, a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumot Sárkány Alfréd miniszteri osztálytanácsos, a székesfővárost Liber Endre tanácsnok képviselte. A diszközgyülést Ehrlich G. Gusztáv elnökhelyettes vezette, mig az előadói tisztet Dr. Gábor Gyula főtitkár és Eppler Sándor főtitkárhelyettes töltötték be.

Ehrlich G. Gusztáv elnökhelyettes emelkedett szavakkal nyitotta meg a diszközgyülést, üdvözölte a hatóságok kiküldötteit, nemkülönben a megjelent összes többi vendégeket.

Az ülés megnyitása után dr. Gábor Gyula főtitkár felolvasta a hitközség előljáróságának következő határozati javaslatait:

A pesti izr. hitközségnek mai napra egybehivott rendkivüli diszközgyülése hálatelt szivvel emlékezik meg arról, hogy a Mindenható kegyelme dr. Lederer Sándor hitközségi elnök urnak 75. életéve betöltését megengedte és ezen alkalommal elhatározza, hogy:

1. dr. Lederer Sándor hitközségi elnök urnak a hitközség s annak intézményei érdekében kifejtett fáradhatatlan és eredményes munkásságával szerzett elévülhetetlen érdemeit, valamint a hitközségnek mély hálaját a közgyülés jegyzőkönyvében megörökiti;

2. dr. Lederer Sándor hitközségi elnök ur arcképét a hitközségi diszterem részére megfesteti;

3. dr. Lederer Sándor hitközségi elnök ur 75. születésnapja alkalmával »dr. Lederer Sándor« nevet viselő ösztöndijalapot létesit, olyformán, hogy 40.000 pengő tőkének évi 6%-os kamatösszegét a mindenkori évi költségvetésbe beállitja azon rendeltetéssel, hogy ezen összeg egy arra érdemes személy orvosi továbbképzésére forditassék. Az ösztöndij odaitélése dr. Lederer Sándor elnök ur életében őt illeti, utána ezen jogot a hitközség előljárósága gyakorolja.

Sokáig nem élvezhette az öregkor napjait. Kevéssel a jubileumi ünnepségek lezajlása után hirtelen halt el, november 28-án. Felette nagy részvét mellett temették 30-án a Dohány-utcai templomból. Mindazok, kik szeretettel köszöntötték a nagy ünnepségen, fájdalommal kisérték el utolsó utjára.

Ujpest. *Dr. Friedman Dénes.*

TUDOMÁNY

Az Országos Rabbiképző Intézet önképzőkörének története.[1]

Fél évszázad telt el azóta, hogy Bacher Vilmos, akinek kegyelettel áldott emlékét hirdeti önképzőkörünk cime, a Rabbiképző Intézet bölcsőjénél ezeket a jövőbe látó igéket mondotta: »És teljesiteni fogja (az intézet rendeltetését) az által, hogy növendékeit, hogy a benne komoly hivatásukra készülő fiatal s iparkodó erőket felszereli leendő szent és fontos tisztöknek minden oldalu kellékeivel.« Az a fél évszázad, amely azóta elmult, valóra váltotta a reményeket. Ez a fél évszázad csaknem állandó virágzásról, folytonos munkáról, szép tettekről és nagy férfiakról tanuskodik. Ez a fél évszázad intézetünk nevét idegen országokban fogalommá tette, a hazában pedig a zsidó közéletet, a zsidó tudományt és irodalmat olyan szoros kapcsolatba hozta intézetünkkel, hogy ettől függetlenül amazt már elképzelni is alig birnók. Természetes tehát, hogy ez ötvenesztendős fordulóra sokan gyültek össze olyanok is, akik az intézet alapitásakor még félve tekintettek ennek uj szellemet hirdető falaira. Akkor még nem vették észre, hogy ezek a falak a hagyományok ősi alapjaiból emelkedtek ki s csak hatalmas ivelésük, amely hirtelen merészséggel emelkedik tul lankadt évszázadok ingadozó romfalain, csak az a hatalmas ivelés, a kor szellemének megértése az, ami megkülönbözteti az ugyanezen az alapokon emelkedő régi tanházaktól.

Asré jausvé vészechó. Mi boldognak érezzük magunkat, hogy amikor a magyar és a külföldi zsidóság, a kultura munkásai és a tudományos közvélemény érdeklődéssel, szeretettel tekintenek intézetünkre, mi benn, a falak közt, mint *a ház lakói*, ugy ünnepelhetjük meg e jubileumot, amely egyuttal önképzőkörünk fennállásának is ötvenedik esztendejébe esik. Ez a kör is — mint intézetünk — annak a nagy eszmének szegődött szolgálatába, hogy világi tudományt vallásos meggyőződéssel, megingathatatlan hazafiságot magyar szónoki

[1] Jólesö köszönetet mondok e helyütt Dr. Blau Lajos rektor ur őméltóságának és Dr. Friedmann Dénes főrabbi urnak, akik hathatós támogatásukkal dolgozatom megjelenését lehetővé tették.

készséggel egyesitsen. Ez a kör is papokat, tudósokat, költőket nevelt. Olyanokat, akik magyar vagy külföldi hitközségek és tudományos intézetek nagynevü vezetői, és olyanokat is, akiket épen velük született képességeik sodortak el ettől a körtől, de akik első sikereiket szintén itt aratták, első szárnypróbálgatásaikat szintén itt olvasták fel, e baráti körben beszélték meg. Itt olvasta fel müfordításait és vallásos költeményeit önképzőkörünk legendák ködébe vesző fehér szegfüs hőse, Makai Emil s önálló novellákkal, magyar költőknek héber nyelvü tolmácsolásával itt aratott zajos tapsokat az a Feuerstein Avigdor, akinek csak az elmult hetekben mondott köszönetet a Magyar Tudományos Akadémia azért, hogy héber nyelven is közkinccsé tette a magyar drámaköltészet egyik legnagyszerübb alkotását, Az ember tragédiáját.

Igen kevés önképzőkör állott olyan közel az angol diákregények ideális ifjusági egyesületeihez, mint a mi körünk. Az önképzés mellé hosszu ideig önsegélyzés is csatlakozott s mivel a kör több szinház előadásaira, a képviselőház üléseira, kiállitásokra kedvezményes jegyet kapott, mivel könyvtárából nemcsak könyveket, hanem a zsidó és egyéb tudományos folyóiratok legfrissebb számait is megkaphatta az ifjuság, a közösségnek, az összetartozandóság tudatának nem vetett véget az ülés végét jelző elnöki csengő. Az az összetartozandóság az egész iskolai pályán át megmaradt, sőt gyakran azon tul is szoros kapcsolatban tartotta egymással a Rabbiképző Intézet növendékeit. Ma már, hogy fél évszázad után mi is jubileumot ünnepelünk, a már emlitetteken s a fiuk lelkének közös élethivatásukon épülő hasonló álmain, hasonló céljain kivül összetart minket e körben annak története, a késő utódokat is munkára serkentő, lelkesedésre lobbantó multja is. Összetartásra, a kör megbecsülésére, munkálkodásra és buzgalomra indit Istenben boldogult nagy mestereinknek, Bacher Vilmosnak és Bánóczi Józsefnek emléke.Bacher Vilmos is, Bánóczi József is el-eljártak komoly, tudományos munkálkodásaik mühelyéből önképzőkörünkbe s van-e fölemelőbb, buzditóbb, lelkesitőbb valami a mi számunkra ez ötven esztendő alatt annál az apróságnál, hogy amikor a már ősz Bánóczi Józseftől, a neves filozófustól, az esztétika és irodalomtörténet nagy mesterétől megkérdik, melyek azok a nagy munkák, amelyek nevéhez füződnek, melyek azok az eredmények, amelyeket több évtizedes munkássága felmutat, az ősz tudós elgondolkodik, majd visszaemlékező, mesélő hangon elmondja, hogy fiatal tanár korában magyar irodalmat tanitott a Rabbiképző Intézetben és akkor ő szervezte ott meg az önképzőkört.

Az első évtized.[2]

Ez 1878-ban történt. Mindjárt a második tanév elején erős mozgalom támadt az uj intézet tanulói között egy önmüvelő egyesület alapitása iránt. A diákok közül a legagilisebb Fischer Gyula volt. Az ő érdeme, hogy október 30-án a szombatdélelőtti istentisztelet után már összeült az alakuló közgyülés. E megalakulás a III. sz. előadóteremben történt, az »öregurnak«, Bloch Mózesnek elnöklete alatt. Ezen az ülésen az ifjuság protektorelnöknek az intézet első teológusát, Neumann Edét, főtitkárnak és a birálóbizottság elnökének pedig Fischer Gyulát választotta meg. Bloch Mózes az ülés végén melegen gratulált a megválasztottaknak, majd kerek kis beszédben fejezte ki örömét azon, hogy a tanulók összetartása és baráti szeretete egy hasznos intézményt, önmüvelő egyesületet hozott létre. Bánóczi a kör megalakulása után nyomban hozzálátott a kör felvirágoztatásához, könyvtár létesitéséhez, pályadijak kitüzéséhez stb., addig pedig, amig a könyvtár megalakult, saját magyar könyvtárát bocsájtotta a kör tagjainak rendelkezésére. Az ifjuság élére Neumann Ede lemondása folytán hamarosan Báron (később: Bárány) József került. A körnek ekkor mindössze 23 tagja volt, mégis legyőzve a kezdet nehézségeit, számottevő munkásságot fejtett ki. A közgyüléseken kivül 11 kulturális ülést rendezett. Ez üléseken 4 héber, 8 magyar nyelvü dolgozat és 19 szavalat hangzott el. A birálók közül — ezeket ismerjük leginkább, mert ezeknek nem kellett nevüket az azóta elkallódott jeligés levelekbe rejteni — itt az indulásnál Fischer Gyula, Rosenstein Mór, Wiener (később: Vajda) Béla, Báron József, Steinherz Jakab nevével találkozunk. A dolgozatok közt szerepel Fischer Gyula dolgozata az álomról (a bibliai álmok s pszichológiai magyarázatuk), a költői müvek közt Arany János Árva fiu c. költeményének héber forditása stb. Herzog Manó már ekkor megkezdi a zsoltárok és egyes prófétai fejezetek (Jes. 33. stb.) magyarra forditását. A szavalók — Stern Zsigmond, Herzog Manó, Wiener Béla, Fischer Gyula, Gross Márton és több vendég — az előadásra szánt költeményeket a magyar irodalom kincsesházának javából meritették. Petőfin, Aranyon, Vörösmartyn kivül annak a kornak a divatja szerint gyakran került sorra a Szigetvári vértanuknak valamelyik patétikus jelenete, A megfagyott gyermek, Pókainé és Tárkányi Corialanusa is.

1879—80-ban szerkesztőik jóvoltából önképzőkörünk már ingyen kapja a héber lapokat, ugyancsak ez időtől kezdődően a kör

[2] Az első évtizedre vonatkozólag a kör levéltárán kivül használtam Bánóczi József rövid összefoglalását, amely az intézet tizedik értesitőjében, továbbá Kohlbach Bertalan cikkét (A Rabbiképző Intézet Első Dekaszából), amely az Imit 1918. évkönyvében jelent meg. Hálás köszönetet hell mondanom e helyen körünk alapitójának és jóakarójának, Fischer Gyula főrabbi urnak, aki a Kör alapitásának és első éveinek történetéhez szolgáltatott becses adatokat.

tagjai kedvezményes jeggyel járhatnak a Nemzeti és a Népszínház előadásaira. A kör munkássága is már a kibontakozásnak, a fejlődésnek egyre növekedő eredményeit mutatja fel. Tagjainak száma 30-ra emelkedik, szakgyűlést már 16-ot tart, amelyekben 6 héber és 8 magyar dolgozat kerül felolvasásra és elfogadásra. A kör élén ekkor Bacher Vilmos tanárelnök, Steinherz Jakab elnök és Rosenstein Mór főtitkár állanak. A kulturális üléseknek uj szint adnak a fellépő szabad-előadások: Steinherz A középiskoláról, Fischer A zsidó ünnepek erkölcsi jelentőségéről ad elő. A szavalók a magyar klasszikusok mellett elsősorban Kiss Józsefet kezdik szavalni.

Az Önsegélyző Kör, amely az intézeti önképzőkörrel a legszorosabb összefüggésben működött, az 1880—81-es tanévben keletkezett. Tanárelnök Schill Salamon, ifjusági elnök ismét Steinherz, főtitkár Wiener volt ez esztendőben. A tagok száma már 35, a szakgyüléseké 22, a felolvasott és elfogadott dolgozatok közül a héber nyelvüeké 4, a magyar nyelvüeké 18. Szavalásra 27 költemény került. Érdekesebb cimek: A nők hivatása, Értekezés a haragról, Vörösmarty Szózat-jának, Arany Bot Bajnok özvegyének és egy német költeménynek héber fordítása, Mi a müveltség és miféle eszközök által érhetjük azt el, Néhány szó a zsidókérdésről, A költő befolyása a szabadságra, eredeti költemények stb. A szavalók főleg Arany epikai remekeit szólaltatják meg. Igen erősen ápolja a kör e mellett a Petőfi-kultuszt is. Ennek érdekében 1881 januárius elsején a kör Petőfi-emlékülést is rendez a következő programmal: 1. Megnyitó beszéd, Steinherz J. 2. Petőfi Sándor: Volt egy szegény fiu héber fordítása, birálja Krämer Lipót. 3. Az őrült, szavalja Ziegler Ignác. 4. Értekezés Az őrült-ről, irta és felolvassa Wiener Béla. Az évzáró nagygyülés az elnöki megnyitón, a titkári jelentésen és a Szózat már emlitett héber fordításán kivül néhány szavalatból állott. A legjobb szavalók közül Ziegler Simon Juditot, Fischer A vén cigányt, Kecskeméti Lipót pedig saját költeményét adta elő.

1881—82-ben a felső tanfolyam hallgatói megalakitják a Homiletikai Kört, de azért a mi körünknek is tagjai maradnak. A kör ekkor 40 tagot számlál és 20 ülést tart, amelyeken 25 dolgozatot olvasnak föl és fogadnak el, 7 héber és 18 magyar nyelvüt. A kör tanárelnöke Kaufmann Dávid, elnöke Feldmann József, főtitkára Róth Sámuel. A héber nyelvü dolgozatok zömét nem a fordítások, hanem már az eredeti héber költemények alkotják. A felolvasások a különböző tudományok, elsősorban a történet és irodalom érdekes kérdéseivel foglalkoznak: A magyar nő a közép- és ujkorban, E századnak három éve Magyarország történetében, Shakespeare Shylockja stb. A szavalásra a tagok gondosan készülnek, ugyancsak gondosan válogatják ki az előadásra szánt költeményeket. Mivel a szavalást az életpályájukra való készülődés egyik eszközének tekintik,

mivel ezzel hangjukat akarják fejleszteni, a hangsulyozást, helyes előadást, a jó szónoklat követelményeit gyakorolni, nemcsak verseket, hanem beszédeket is előadnak. Igy Weisz Adolf Kölcseynek Kazinczy fölött mondott emlékbeszédét, Ziegler Ignác Lőw Lipótnak 1848-ban elmondott hires tábori szónoklatát (Szélvészben hajózom) szólaltatta meg. Ez évben a kör nyilvános diszülést rendezett Petőfi Sándor emlékezetére. Ezen az ifjusági elnök megnyitó szavai után Schönberger Márkus saját művét, Petőfi Őrültjének héber fordítását, olvasta fel, Róth Sámuel Petőfi forradalmi költeményeiről értekezett, Wiener Béla pedig a Palota és kunyhót szavalta. Az ünnepi szónoklatot intézetünk mai rektora, Blau Lajos, mondotta; az ifjuság érzelmeit tolmácsolta még Kecskeméti Lipót alkalmi költeménye és a Szózat, amelyet az ünnepség előkelő közönsége is együtt énekelt a tanulóifjusággal. Másik nyilvános diszülését körünk a tanév végén rendezte.

Az 1882—83. esztendőben óriási emelkedést észlelhetünk. Friedmann Mór főkántor és énektanár 1 drb aranyat adományoz az önsegélyző körnek, Bacher és Bánóczi pedig 1—1 aranyat tüznek ki pályamunkákra, hogy az ifjuságot versenyre buzditsák és e versenyből érték, fejlődés, tudás keletkezzék. A tagok szellemi működése ez évben — ellentétben a lefolyt évek költemény-termékeivel — kizárólag a prózai munkálkodásra szoritkozik. Ezen a téren és a szavalás terén azután jóval felül is mulja az előbbi négy esztendő átlagos eredményeit. A tanárelnök ez évben Bein Károly, ifjusági elnök Blau Lajos, főtitkár Kecskeméti Lipót. A 21 szakgyülésen és 4 közgyülésen kivül diszes gyülést rendezett a kör Arany Jánosnak emlékére. Semmi országos mozgalom nem kerülte el elődeink figyelmét. Arany ravatalára csak ugy elküldötték koszorujukat, mint Petőfi szobrának leleplezésére. A koszorut mindkét esetben Blau Lajos tette le. »Nem volt nemzeti ünnepély, mozgalom, amelyben szegény körünk ki nem vette volna részét — irja ez időről Kohlbach.[3] — Büszke is voltam, amikor a nagyszalontai Arany-muzeumban a koszoruk szalagjai közt megláttam az önképzőkörünkét. Még most is emlékszem, mily büszkén választottuk képviselőinket Petőfi szobrának leleplezésekor.« A kulturális ülésekre ez esztendőben 30 munka érkezett be, elfogadásra talált közülük 27. Kettőt mindjárt a szerző olvasott fel, a többi felől terjedelmes és kimeritő birálatok hangzottak el. A dolgozatok közül 28 volt eredeti és 2 forditás: 25 magyar és 5 héber nyelvü. A kör tagjai közül *huszonegyen* dolgoztak; a legtöbbször szerepelt Spitzer G. (11-szer), Kecskeméti L. (8-szor), Ziegler I. (7-szer), Blau L., Wolff B., Rosenberg E., Elzász B., Eisler M. (5-ször). Jegyzőkönyvi dicséretet kapott Blau 1 munkája, Ziegler és Wiener 1—1 szavalata, Spitzer 1 munkája és 1 birálata s Rosenberg 2 héber munkája.

[3] Dr. Kohlbach Bertalan Id. cikke. 71 és 72. lap.

Az alapszabályok évenkénti apróbb módosításai után igazán fontos esemény volt már a kör belső életében az 1883—84-es alapszabály. Ez alkalommal a kör kimondta, hogy szabad (tanár) elnökválasztási jogáról lemond és ezentúl a magyar és héber nyelv és irodalom tanárai (tehát egyelőre Bánóczi és Bacher) lesznek felváltva elnökké választandók. Ebben az esztendőben a kör élén Bloch Henrik tanárelnök, Kecskeméti Lipót elnök és Spitzer Géza, majd ennek lemondása után Klein József főtitkár állottak. A hála és kegyelet adóját rótta le a kör, amikor báró Eötvös József, a nagy hazafi és emberbarát halálának 13. évfordulóján emlékünnepséget rendezett. Az ünnepségen, amelyet a tanári kar és nagyszámú díszes közönség tüntetett ki látogatásával, Eötvös költeményein kívül elhangzott a Bucsu héber fordítása és egy dolgozat, amely Eötvösnek a zsidóság körül kifejtett érdemeit ismertette. Az Eötvös-ünnepségen kívül a körnek ebben az esztendőben még egy reprezentatív ülése volt. Ezen a pályadíjat nyert dolgozatok kerültek felolvasásra. A körnek 58 tagja volt; ülést 24-et tartott, még pedig 18 szakgyűlést, 3 rendes és 3 rendkívüli közgyűlést. Beérkezett 36 munka, 25 prózai dolgozat és 11 költemény, ezek közül a kör 23 dolgozatot és 9 költeményt fogadott el. Szavalat 25 hangzott el. A kör munkásságában 22 tag vett részt. A legszorgalmasabb tagok voltak Kecskeméti Lipót, aki 11-szer és Eisler Mátyás, aki 6-szor szerepelt. Jegyzőkönyvi dicséretet kapott Fischer Gyula 1 bírálata, Haas Simon 1 munkája, Kecskeméti Lipót és Eisler Mátyás 1—1 munkája, Flesch Ármin és Ziegler Ignác 1—1 szavalata. Anyagilag szintén tetemesen haladt előre körünk. Különösen Bánóczi József segítette, mint minden évben, ez évben is a könyvtárat nagy értékű adományaival. A tanári kar tagjai közül Bloch Henrik, Bacher Vilmos, Bánóczi József és Friedmann Mór tanárok ez évben is pályadíjak kitűzésével serkentették az ifjuságot komoly munkálkodásra.

Az 1884—85. esztendőben a körnek 65 tagja volt. Élén Bánóczi József, Wiener Béla és Klein József állottak. A kör ez évben 13 szakgyűlést, 6 közgyűlést és 2 nyilvános díszülést rendezett. Ezekre befolyt összesen 36 munka és elhangzott 16 szavalat. Rendkívül figyelemreméltó ez esztendőben az a sokoldalúság, amely a dolgozatok tárgyának és az előadásra szánt költeményeknek megválogatását jellemzi. A tagokat a tudomány csaknem minden területének problémái érdekelték és izgatták. Arany Naiv époszunk c. tanulmányáról, a folyóknak a kulturára gyakorolt hatásáról, nyelvek felosztásáról (e két utóbbiról több részben) csak ugy hangzottak el értekezések, mint a zsidó tudomány megalapitói és müvelői felől (pl. Rási mint grammatikus). Különösen sokat foglalkoztak azonban a zsidóság nagy kérdéseivel, négy részből álló nagy felolvasás foglalkozott például azzal a kérdéssel: Hogyan tarthatták fenn magukat a zsidók a mai napig? Sok eredeti költemény, beszély stb. volt természetesen

ebben az esztendőben is. Megint fordítgatták a magyar irodalom szine-javát másik szent nyelvünkre, a héberre, átültették Kiss József Simon Judit-ját, Arany Rab lelkek cimü költeményét és néhány német költeményt is. Szavalták Petőfin, Aranyon és Vörösmartyn kivül Gyulai Vén színészének első és utolsó részét, Garaitól Kontot, Kiss Józseftől Szép Batónét, Jókaitól A munkácsi rabot stb., az ujabbak közül Radó Antal néhány költeményét; de körünk, amely elsősorban a magyar szellemet akarta ápolni, nem zárkózhatott el más felekezetek kiváló papjainak, egyházi költőinek tolmácsolásától sem, igy szavalták Mindszenti Gedeon verseit is. A versenyszavalaton Venetianer Lajos a Tengeri hántást, Pollák Miksa az Éjféli párbajt adta elő. A Vörösmarty-diszgyülés programmjára a vezetőség pályázatot tüzött ki. Mint a titkári feljegyzésekből kitünik, az Emlékbeszéd Vörösmarty felett cimü kérdésre nem érkezett be pályamunka. Helyette Eisler Mátyás Vörösmarty Szózatjáról olvasott fel. A héber munkára kitüzött pályázaton Rosenberg Ede fordítása, a *Miznaur löszaudó* (Hymnus) lett nyertes.

Az 1885—86. tanévben a tanárelnöki széken Bacher Vilmos ül, mellette az önképzőkör vezetése Kecskeméti Lipót ifjusági elnök és Venetianer Lajos főtitkár kezében összpontosul. Ebben az évben alakul meg Kohlbach és Ziegler kezdeményezésére a felső tanfolyam hallgatóinak külön egyesülete, a Teológiai Kör, ami pillanatnyi zökkenést, megrázkódtatást jelent az önképzőkör belső életében. A teológusok azonban még tovább is vonzódtak körünkhöz, amelyben elsősorban Bacher és Bánóczi szakavatott vezetése tartotta meg őket. A választmányban az alsó tanfolyam öt osztályának megbizottjai mellett hatodik továbbra is a felső tanfolyam kiküldöttje maradt. Egyébként azonban Venetianer titkári jelentése éppen nem látja rózsásnak ez esztendőben körünk szellemi munkásságának képét és valóban — főleg az első félévben — ez inkább a hanyatlásnak, mint a haladásnak jeleit mutatja. A körnek *több mint száz* tagja közül mindössze 12 működött közre munkával vagy szavalattal. Ennek oka volt többek közt az is, hogy a tanév folyamán egészségének helyreállítására mind a fő-, mind az altitkár két hónapra elutazott. Februárius havában azonban hirtelen szerencsés fordulat állott be. Nagyobb szellemi mozgalom keletkezett s olyan tömegesen érkeztek be a különböző munkák, hogy ezek közül 10 idő hiányában már nem is volt tárgyalható, hanem a titkári hivatalban a jövő év számára maradt fenn. A szavalók élén — mint azt a titkári jelentés külön is kiemeli — ekkor már Fischer (Makai) Emil állott. Makai 1884 szeptemberében költözött fel Pestre, hogy az Országos Rabbiképző Intézetben folytassa megkezdett tanulmányait. Itt önképzőkörünk tagjainak baráti szeretete fogadta. Már első fellépései megmutatták a jó szavalót, a tehetséges előadót, amikor a gyüléseken és versenyszavalatokon sikerrel szavalta Jókaitól A munkácsi rabot vagy Tárkányi

Coriolánját szólaltatta meg. Maga ez esztendő száraz statisztikája a következő adatokat mutatja. A kör összesen 20 ülést tartott, 1 alakuló gyűlést, 1 díszgyűlést Mendelssohn emlékezetére halálának 100. évfordulóján és 18 szakgyűlést. A tagok összesen 26 munkát adtak be, de ezek közül — mint már említettük — 10 a következő évre maradt. Ezek között a munkák között volt 4 eredeti magyar, 1 eredeti héber költemény és 2 fordítás (1 németről héberre és 1 franciáról héberre); elbeszélés 3, értekezés 6, szavalat 15, bírálat 16 hangzott el. A kör tagjai közül szavaltak heten: Fischer Emil (4-szer), Bauer Mór (3-szor), Handler Simon (később: Hevesi, 2-szer), Pollák Miksa, Bernstein Béla és Goldschmied Lipót. Beadott munkákkal működtek: Handler Simon (3), Spira Jakab (2), Liebermann Jakab (2), Klein (később: Kiss) Arnold, Léderer (később: Gábor) Ignác, Krausz Samu, Weisz Lázár, Bernstein Béla, Goldschmied Lipót. A bírálók közt uj név Schreiner Márton és Bichler (később: Büchler) Adolf neve. Dicsérettel elfogadott munkák: Optimismus és pessimismus, eredeti költemény Handler Simontól, Éjjel, költemény Handler Simontól, Hátösuvó, fordítás Silbermann Jakabtól és Örök vágyak, eredeti költemény Léderer Ignáctól. A Mendelssohn emlékülésen Wahrmann Mór orsz. képviselő is megjelent és nagy érdeklődéssel hallgatta Kecskeméti Lipót beszédét.

Az 1886—87. tanévben a tanárelnöki tisztséget Bánóczi József viselte, ifj. elnök dr. Flesch Ármin, főtitkár Bernstein Béla volt. Ez esztendőben szervezték meg[1] az alelnöki állást és tisztséget, amelyet először Handler Simon töltött be. A titkári kimutatás szerint a kör ez esztendőben 20 szakgyűlést, 2 közgyűlést és 1 díszgyűlést tartott. A tagok 109-en voltak. Működésük 17 művet és 13 szavalatot produkált. Ez esztendőből nincs meg minden szakgyűlés programmja, de a meghivók és programmok mellett már több jegyzőkönyv és kézirat is áll rendelkezésünkre. Ezek érdekes bepillantást engednek a műhelybe és már nemcsak a művekkel, hanem a szerzőkkel is megismertetnek. A tudományos dolgozatok közül elsősorban Krausz Sámuel dolgozatát kell megemlitenünk az amazonokról (2 részben), amelyet Büchler Adolf birált. A két világhirü zsidó tudósnak e fiatalkori találkozása mindkettőjükre vonatkozólag azt bizonyitja, hogy a tudományok iránti szeretet, a munkában való pontosság, hüség és megbizhatóság már akkor jellemezte őket. Krausznak a dolgozata rendkivüli szorgalommal gyüjtötte össze azt, ami adat az amazonok felől található s igyekezett kihámozni a sok, csak kétellyel fogadható és a mesék birodalmába tartozó adat közül azt a pozitiv magvat, amely az amazonok történeti létezését bizonyitja és jellemzi. Büchler ugyancsak a birálat legnemesebb hangján szólal föl s bár sajnálja azt, hogy a szerző az évezredek előtt minden

[1] Diamant Gyula inditványára.

világraszóló befolyás nélkül szük körben létezett amazonokra forditotta nagy szorgalmát, holott azzal más tárgynál több pozitiv eredményt érhetett volna el, a nagy szorgalomról tanuskodó, szép stilussal megirt munkát dicséretre ajánlja. A kör mind a munkát, mind a birálatot dicséretben részesiti. Más tudományos dolgozatokkal is találkozunk, amelyeknek szerzői, ha ma már országos, sőt egyikmásik világhirnévnek örvendhet is, valószinüleg kellemesen emlékeznek vissza ezekre a próbálkozásokra. Handler Simon több részből álló szabad előadást tartott »Bölcsészet és költészet« cimen. Bernstein Béla hosszabb dolgozatban ismertette a babyloni triumvirátust, egy dolgozat (szerző ismeretlen, birálta Eisler Mátyás) a magyarországi sabbatheusokkal foglalkozott, egyszóval: a zsidó tudományok iránti szeretet, annak kérdései iránt való érdeklődés pillanatra sem szünt meg. A szépirodalom terén főleg Fischer Emil és Klein (Kiss) Arnold neve tünik ki. Makai már Kiss József költeményeit szavalja, a Gedővár asszonya mellett elharsogja az Ár ellen fájó és mégis erővel teljes sorait, de már önálló műveket is előad, amelyeknek birálója, Krausz Samu, megemliti a novellák szerkezeti hibáit és főleg a jóizü humorban látja a szerző tehetségét megnyilatkozni. Kiss Arnoldnak főleg gyönyörü nyelvezetét dicsérték már akkor birálói. A birálók közül Handler, Büchler, Krausz és Spira nevét kell följegyeznünk. Ünnepi ülés zárta be ez esztendőnek s vele a zsidó érzésnek a tagok és a vendégek körében való fejlesztése, a zsidóság leendő vezéreinek nyelvben és szónoki készségben való megmagyarositása terén olyan gyönyörü eredményt felmutató, igazán hatalmas első évtizednek működését. A záróülés programmján az ifjusági elnök megnyitó beszéde, két szavalat és egy, a zsidó népéletből vett novella szerepelt. Az önképzőkör első évtizedének áttekintését a kör megbizásából ez alkalomra Bernstein Béla és Handler Simon irták meg.

A második évtized.

Az 1887—88. esztendő iratai alatt Schill Salamon, Klein József elnök és Léderer Ignác nevével találkozunk. Az ő vezetésük alatt működött körünk, amely — ha számitásunk nem csal — ez évben 15 művet és 12 szavalatot produkált, nem annyira az egész kör, mint inkább egynémely lelkesen dolgozó tagnak buzgalmából. A tudományos tartalmu dogozatok, tanulmányok, értekezések most is főleg a zsidó tudomány problémáival foglalkoztak. Igy egyikük a régi izraeliták kormányformáját (birálja Büchler Adolf), a másik 3 részben a héber mythosalakokat tárgyalta. Ez utóbbi dolgozatnak, amelyet Krausz Samu olvasott fel, első része az általános tudnivalókkal, második része Michaëllel, a harmadik Mitatronnal ismertette meg a hallgatókat. Makait tanulótársainak bizalma ez esztendőben altitkárrá emeli és valóban a kör egyik tagja sem szerepel annyit,

mint ő, aki három izben szavalt, művészettel emelkedve fel a Jehova tragikus pátoszának mesteri tolmácsolásához és négy izben szerepel eredeti novellával a kör ülésein. Ekkor jelenik meg első műfordítása is a Magyar Zsidó Szemlében, amelynek azután 1892-ig szorgalmas munkatársa. Makai nem állott ebben egyedül. Bacher és Bánóczi szívesen adtak helyet a Szemlében másoknak is, akik körünkben kitűntek a héber költők magyar nyelvű tolmácsolásával. Ilyenek voltak Vajda Béla, Kecskeméti Lipót, Cserháti (Spitzer) Mihály, Gábor (Lederer) Ignác, Mosonyi (Moskovitz) Albert, Kiss (Klein) Arnold stb.[5] A szóbanforgó esztendőben tehát leggyakrabban Makai dolgozott, utána említendő Krausz Sámuel (3), továbbá Leitner Mihály, Klein Arnold, Lővy Ferenc, Handler Simon, Frisch Armin és Singer Bernát. A versenyszavalatok, amelyeken természetszerűleg a legjobb szavalók vettek részt, programmja a következő volt: Kiss József: Szomor Dani, szavalja: Kohn Izidor; Allan Poe Edgar: A holló, szavalja: Lővy Ferenc; Kiss József: Gedővár asszonya, szavalja: Pollák Miksa; Kiss József: Jehova, szavalja: Fischer Emil. II. Jókai Mór: A lengyelek fehér asszonya, szavalja: Fischer Emil; Kiss József: Nápolyi emlék, szavalja: Kohn Izidor; Szász Károly: Bánfi Dénes csókja, szavalja: Lővy Ferenc.

Az 1888—89. esztendőben már uj elnökséggel találkozunk Bein Károly neve mellett. Az alakuló közgyülés ugyanis elnökké Büchler Adolfot, alelnökké Krausz Somát, főtitkárrá Fischer Emilt választotta. A tartott 27 szak- és 1 diszgyülésen 25 mű és 26 szavalat hangzott el. A tudományos tárgyu dolgozatok közül elsősorban a már előző évben megkezdett Héber mythosalakok c. felolvasás további részeit kell megemlitenünk, amelyek Pinchászszal stb. foglalkoztak. A többi dolgozat is főleg a zsidó tudomány berkeit kutatja, még pedig a biblikus és talmudi korszak mellett (A bikkurim törvényei. Szimbolum a Szentirásban stb.) a modern zsidóság történetét is (Mirabeau és a zsidók stb.). A szépirodalom, müköltés, vers- és novellairás ekkor éli igazán virágkorát. A reánk maradt jegyzőkönyvek csaknem mindegyikén szerepel, néhol kétszer is, Fischer Emil, aki szabadelőadásokat tart, novellákat olvas fel, önálló verseket és átültetéseket ad elő, s e mellett egyike a kör legtehetségesebb szavalóinak. Az elhangzott müvek megbirálásával a kritikának babérait versenyezve aratja Handler Simon Feuerlicht Mórral és Krausz Samu Singer Bernáttal. Szavalataikban a költőóriások mellett Dóczi Lajost (a Széchy Máriából). Tóth Kálmánt (Előre), Kiss Józsefet (Jehova, Nápolyi emlék stb.) s az állandó darabokat, Csengeri Fogoly lengyelét, Tárkányi Coriolánját stb. szólaltatják meg müvészeink: Fischer Emil, Kohn Izidor, Farkas József, Heller (Hegedüs) Izidor és a többiek.

[5] L. Makai Emil M. Zs. Sz. 1901. 312—316 l.

Az 1889—90. esztendőben Bánóczi József tanárelnök, Singer Bernát elnök, Fischer Emil alelnök és Heller (Béla) Bernát főtitkár állanak önképzőkörünk élén. Ez esztendő kulturális termését tekintve, azt látjuk, hogy a nélkül, hogy a zsidó tudomány szeretete megszünt vagy csak ellankadt volna, a tagok érdeklődési köre kibővült. Más tárgyakkal is szivesen foglalkoznak s Camille Desmoulins élete és munkái csak ugy megkapják ismertetőjüket, mint — csak példaképen ezt — Antigoné tragikuma. A poétika körébe tartozó számok sem csökkennek. Makainak, mint teológusnak, sem lankad el munkássága, főleg költeményekről mond birálatot s egy ilyen birálat kapcsán részletesen foglalkozik a költői egyéniség kérdésével. Tagja annak a néhány tagból álló kritikai bizottságnak, amely a tanárelnökkel élén a beérkezett pályaművekről dönt és Egy dialóg a héber költészetben cimen szabadelőadást tart, amelyről Heller Bernát jegyzőkönyvi feljegyzése a következőket mondja: »A szóban forgó párbeszéd Gabirolnak költeménye, amelyet az előadó Az elpusztult Jeruzsálem cimen magyar forditásban is felolvasott. A megbeszélésnél különösen azt vették latba, hogy az előadóé, aki különben sem ragaszkodott tárgyához, hanem tanulságos előadásában kiterjeszkedett a középkori zsidó költészetre, Gabirol életére és költészetére is, a szabadelőadás terén a kezdeményezés érdeme. A kör jegyzőkönyvi köszönetet szavaz a tanulságos és sikerült előadásért.« Amikor Makai ezt az előadást tartotta, akkor már az egész magyar zsidóságot magával ragadta az az ifju, akinek a Magyar Zsidó Szemle után most már az Egyenlőségben is egymásután jelentek meg szebbnél szebb műfordításai. Még 1888-ban megjelent Vallásos énekek cimü kötete s a következő esztendőben elérte első igazi nagy sikerét azon a nyilvános diszülésen, amelyet önképzőkörünk az intézet disztermében tartott és amelyen a tanári testületen és a vezérlőbizottság tagjain kivül nagy és diszes közönség gyült egybe. Ekkor kezdődik meg egész életen át tartó kapcsolata Kiss Józseffel, aki az egész ülés alatt tapsolt és hajlongott felé, majd odament, kezet szoritott vele és oly sok szépet mondott neki, hogy »igazán restelte.« Gyönyörü krónikáját irta meg ez ülésnek Szabolcsi Miksa. Elragadtatva járult az ülés után a fiatal költő elé, akinek mesteri imafordításaiért nem akartak véget érni a gratulációk, érthető örömére és boldogságára édesatyjának, Fischer Enochnak, aki szintén ott ült a közönség soraiban. Szabolcsi Miksa ujjongott és keresztültáncolta a szobát örömében, amikor elolvasta a Mereagést.[6]

Blau Lajos ez esztendőben, hogy a munkát intenzivebbé tegye s a tagokat nemes versenyre buzditsa, egy aranyat tüz ki pályadijul egy kijelölt szakasz misnának pontozására, forditására, nyelvi és

[6] Makai Emil kedves alakjának és szemináriumi éveinek költői formában legélvezetesebb rajzát Kiss Arnold visszaemlékezései nyujtják.

tárgyi magyarázatára. Az egyik beérkezett pályamüvet a szerző szorgalmas munkássága és szakavatottsága alapján a bírálói vélemény méltónak is találja a megjutalmazásra. E pályamű szerzője Heller Izidor volt. A szépirodalom terén Makai mellett továbbra is zajos sikereket arat Klein Arnold, a bírálók közt pedig Fischer és Klein mellett feltünik már Hoffer Ármin neve is. Az előadás művészi komikai hatás elérésére is törekszenek és ha Kecskeméti Ármin a Tetemrehivással, Heller Bernát pedig a Keveházával lép föl, Farkas József már Peterdi Az orr c. monológjával kacagtatja meg hallgatóit.

A következő két esztendő képe üde, gazdag, sokszinü és gyönyörködtető. Az 1890—91. évről adataink, részleteink nincsenek, de mintaesztendő lehetett, minthogy a következő évi jegyzőkönyvek, mint »határozott emelkedés és lendület tanujá«-ról irnak róla és még két esztendő mulva is hivatkozik reá Fleischmann Illés titkári jelentése, amikor saját esztendejének munkásságát nem tartja kielégitőnek és szembeállitja evvel, melyben a tagok olyan munkásságot fejtettek ki, hogy nem kivételes, hanem mindennapi dolog volt a munkálkodó tagok panaszkodása, amiért müveik még mindig nem kerültek sorra. Az 1891—92. tanitási időszakban a tagok nagy lelkesedéssel és egyhangulag választják meg protektorelnökké Bacher Vilmost, elnökké Klein Arnold urat — aki tehát ekkor már teológus — és főtitkárrá Goldberger Kálmánt. Ugyancsak egyhangu választással adja át a kör az alelnöki széket Günczler Márkusnak. Ez évben már az önképzőköri élet minden irányu megnyilvánulásait tisztán és világosan tárják elénk a megmaradt iratok, meghivók és jegyzőkönyvek. Bacher Vilmos protektorelnök és a ifjusági vezetők buzgalma a hetenként tartott kulturális üléseken az egész kör érdeklődésével és munkásságával erősbödött. Bár ez esztendőben inkább az eredeti müvek (novellák, rajzok, versek, műfordítások) és szavalatok domináltak, több értekezés is elhangzott. Ezek jórészt ma is megvannak a kör irattárában. Igy értekeztek a könyvnyomtatás következményeiről stb., elsősorban azonban zsidó tárgyakról, mint Sámuel, a próféta, A karaiták, Értekezés a hajadonfejüség rituális jelentőségéről. Ez utóbbinak szerzője Lővinger Adolf, bírálója Heller Bernát. Bár körünkben »sztár-rendszer« sohasem divott, a tehetséget, a tudást, a rátermettséget mindig tiszteletben tartották s mint az előbbi években Makai részesült állandó ünnepeltetésekben, ugy most Klein Arnold az, akinek önképzőköri fokozata állandóan a dicséret és a jegyzőkönyvi köszönet között mozog. Mellette mint költőt (és szavalót) főleg Steinherz Adolfot (később Szegő) kell megemlitenünk. Ez esztendőben két versenyszavalatnak a programmja is rendelkezésünkre áll, sőt az egyikben a kritikai bizottság határozatát is ismerjük. A komoly versenyen résztvettek: Fichter Ernő Gedővár asszonya (Kiss J.), Steinherz Az anyasziv (Kiss J.), Kecskeméti Ármin A koldus (Ábrányi E.) szavalásával. A zsüri döntése a versenyben

győztesnek és a pályadijra méltónak Steinherzet jelenti ki. A vig szavalaton résztvettek: Bauer Mór, aki Gabányi tréfás monológjaiból szavalta a Desperát urat és a Kakasülőnt és Streicher Dávid, aki Kürthi Emiltől a Komikust adta elő. Egyébként Petőfi, Arany és Kiss József költeményein kivül elhangzik Tolnai Lajostól A vándorlegény is.

Az 1892—93. esztendőben a kör élén Bánóczi József tanárelnök, Heller Bernát ifj. elnök és Zuckermann Izidor főtitkár állottak. A kör anyagi helyzete ez időben olyan nagy arányban javult, hogy e javulás fölért azzal a csekély hanyatlással, amellyel az önképzőkör elmaradt a kétévelőtti és tavalyi évek szellemi munkássága mögött. Körünk most már 80—90 forint erejéig gazdagithatta szegény könyvtárát nagy és jeles költőink müveivel s még e vásárlások és az előző évek adósságainak kifizetése után is 150—160 forint tőkével rendelkezett. Ez esztendőben a kör 21 szakgyülést tart. A szellemi működés 18 ülésen oszlott meg. (A másik 3 kizárólag adminisztrativ ügyekkel foglalkozott.) Diszgyülés előkelő közönség jelenlétében, március 12-én volt. A birálóbizottság e diszgyülés alkalmából pályadijakat tüzött ki. A Tompa Mihály élete és müvei c. pályatétel diját a biráló bizottság Steinherz munkájának itélte oda, a versenyszavalatból ugyancsak Steinherz került ki győztesen. A pályadijnyerteseken kivül közreműködött még a diszgyülésen Heller Bernát, Érintkezés az agáda és a magyar népköltészet között c. tanulmányával és Klein Arnold vallásos költeményeivel. A márciusi nagy napok évfordulóját körünk március 18-án rendezett szakgyülésén ünnepelte meg. Ezen az ülésen Steinherz Egy könyv olvasása c. költeményét, Kecskeméti Ármin pedig Visszapillantás az 1848. márciusi napokra c. dolgozatát olvasta fel; Kaiser Manó Erdélyi Jánostól a Szabad hangokat, Klein József Petőfitől A ledőlt szobort, Lilienthal Béla pedig Eötvös Bucsuját szavalta. Az 1892—93-ban beérkezett 10 dolgozat közül a kör 5-öt tetszéssel, 5-öt pedig egyszerüen fogadott el. Tetszéssel fogadott munkákat irtak: Heller Bernát, Kaiser Manó, Maljárevits Izsák és Steinherz Adolf. A 10 bírálat közül a kör 4-et dicsérettel, 6-ot tetszéssel fogadott el, dicséretet nyertek: Heller Bernát, Heller Izidor, Steinherz Adolf és Weinstein Soma. Az elhangzott 12 szavalat közül a kör Steinherz 1 szavalatát dicséretben részesitette.

Az 1893—94. esztendőből mindössze egy följegyzés maradt reánk: »Jegyzőkönyv az Orsz. Rabbiképző Intézet önképző- és önsegélyző körének csütörtökön, 1894. március 15-én, tartott ünnepélyes Elnök: Heller Izidor, titkár: Kaiser Manó. Elnök a gyülést megnyitva, lelkes szavakkal emlékezik meg a márciusi napokról, hangsulyozva, hogy különösen az ifjuság van hivatva ez ünnepet méltóan megülni. Az élénk tapssal fogadott elnöki megnyitó után Kecskeméti Ármin olvasta föl gyönyörüen megirt ismertetését az

1848-iki napok előzményeiről. Ezt követte Rosenthal Gyula szavalata, ki Ábrányi Emil Március 15. című alkalmi költeményét szavalta nagy hatással. Végül Kaiser Manó szavalta el Petőfinek A ledőlt szobor c. költeményét, melyet a kör szintén tetszéssel fogadott. Elnök ezután záróbeszédében megemlékezik a beteg Kossuthról s azon óhajtással zárja be az ünnepélyt, vajha még sokáig egészségben tanuja lehetne nemzete haladásának. A kör a Kossuth-nóta hangjai mellett ünnepélyes hangulatban oszlott szét.

Az 1894—95. esztendőben, ha nem is mutat föl ez az év különösebb eredményeket, még szépen és nyugodtan haladt tovább az önképzőkör megkezdett pályáján. Az alakuló közgyülés protektor-elnökké egyhangu felkiáltással Balogh Armint, elnökké Kecskeméti Armint, alelnökké Klein Dezsőt, főtitkárrá Fleischmann Illést választotta meg. A felolvasásokon és önálló munkákon kivül számos szabad előadás is elhangzik, nagy érdeklődést és tetszést váltva ki a hallgatóságból. Jegyzőkönyvi köszönettel honorálta a kör Kecskeméti Armin felolvasását Eötvös Karthausijáról és Lővinger Adolf felolvasását Goethe Iphigeniájáról; továbbá a következő, szintén a tagok a magyar irodalom iránti érdeklődését tanusító szabad előadásokat: Népköltészetünk Kecskeméti Armintól, A Zrinyiász Farkas Józseftől, A XVI. század epikája Teller Kálmántól. A zsidó tárgyu dolgozatok ez esztendőben már sajnálatos módon egészen háttérbe szorulnak. A versenyszavalaton Petőfitől A ledőlt szobrot szavalta Pfeiffer Armin, Aranytól A hamis tanut Hirsch Theophil, Gyulaitól Pókainét Princz József, Aranytól Az egri leányt Taub Dávid, végül a verseny győztese, Kaiser Manó Rudnyánszkitól A gyávát adta elő.

Még az 1894—95. esztendőben a birálók közt ott látjuk dr. Heller Bernátot, de amikor az önképzőkörnek bizonyos okok miatt föl kell oszolnia, 1895. november hó 2-án a kör életének, hasznos és nélkülözhetetlen munkájának ujból való megindítására Fleischmann László elnöklete alatt már csak az alsó tanfolyambeliek gyülnek össze. Ugyancsak Fleischmann vezeti a tanulók 30-i közgyülését, amelyen már felolvassák az alapszabályokat és az uj kör tisztviselőinek jelölésével öttagu bizottságot[7] biznak meg. Az önképzőkör tagjai tehát ez időtől fogva nem az intézet összes növendékei többé, hanem csupán az alsó tanfolyam tanulói. Ebben az évben az ifjuság a tanárelnöki székbe közfelkiáltással Blau Lajos professzort hivta meg, elnökké egyhangulag Fleischmann Lászlót, később Neubrunn Gusztávot, főtitkárrá Taub Dávidot választotta. A következő évi titkárnak, Schönwald Károlynak jelentése csekélynek, gyarlónak mondja az év felmutatott eredményeit és valóban, ha elfogulatlanul és az önképzőkör egész történetének egységes szemszögéből vizsgáljuk az esztendőt, akkor is ugy látjuk, hogy messze

[7] Fleischmann László, Kaiser Manó, Naubrunn Gusztáv, Duschinski Jakab, Friedmann Gyula.

elmarad az előző évek átlagos nivója mögött. A kör 18 ülést rendezett, még pedig 12 szakgyülést, 2 alakuló gyülést, 1 közgyülést, 2 rendkivüli közgyülést és diszgyülést. Egész évben 5 rendes mű adatott be: 2 elbeszélés, 1 műforditás és 2 széptani fejtegetés és ez 5 műből is 1-et el kellett a körnek vetnie. A pályatételekre 4 széptani fejtegetés és 3 műforditás érkezett be; e 7 pályamű közül 2 el is nyerte a kitüzött jutalmakat. A kivánt széptani értekezés Arany Kies ősz c. költeményének méltatása, birálata és magyarázata volt, ennek díját, a Balogh Ármin felajánlotta 10 aranyat Hirschler Ignác pályaműve nyerte el, melynek a birálat szava szerint »hangja nyugodt s egyöntetü marad elejétől végig, gondolatokban való gazdagsága szintén emeli a mű becsét. Dicséretet érdemel a műnek különösen azon része, amely a költemény külső alakjával foglalkozik.« Igen nagy érdeklődést váltottak ki a körben Preisz Károlynak filozófiai problémákat taglaló szabadelőadásai: Optimizmus és pesszimizmus, A föltétlen szabadság azonossága a legfőbb jóval. Birálat 5, szavalat 14 hangzott el. Ezenkivül volt szavalóverseny is, amelynek nyertesei azután a nyilvános diszülésen is szavaltak. Ez esztendő krónikáját a gyász sem kerülte el. Junius havában, mikor mindenki odahaza élvezte a nyárnak nyugodalmát, a kör egyik szorgalmas tagja, Haber Mór örök nyugovóra tért. Körünk tetemes összeggel járult hozzá emlékkövének felállításához.

Az 1896—97. tanévben a kör élén Balogh Ármin, Kaiser Manó és Schönwald Károly állanak. A kör 15 szakgyülést és 1 közgyülést rendez. Szellemi munkásságának eredménye 8 dolgozat, 3 eredeti költemény, 2 műforditás és 3 elbeszélés. A 4 kitüzött pályázatra 6 munka érkezett be, nyertes 2 széptani értekezés, egy költemény lett: Taub Dávid balladája, amelyben — a birálat szerint — a tragikum legközvetlenebb módon nyer kifejezést. Ez esztendő titkári jelentése ismét gyászról, a kör egyik legkedvesebb, legtehetségesebb tagjának elhunytáról emlékezik meg. E tag — ugy látom a kortársak visszaemlékező szavaiból — az imént emlitett költői lelkületü Taub Dávid volt. Birálat 8, szavalat 16 hangzott el. Az előadott költemények közt Beranger és Coppée-forditások is szerepelnek. Jegyzőkönyvi köszönettel honorálta a kör elnökének, Kaisernek szabadelőadását a szavalatról. Két vitatételt is megbeszélt ez évben körünk: 1. A klasszikus nyelv és irodalom tanulásának haszna és fontossága. 2. A kiállitások rendezésének haszna és fontossága; a márciusi ifjakról pedig március 13-án ünnepi ülésen emlékezett meg. Ezen az elnöki megnyitó után Weisz Jenő Petőfitől a Március 15-ikét szavalta, Kaiser Manó visszatekintés cimén szabadelőadást tartott, Schönwald Károly Bajzától az Apotheózist, Horovitz József pedig Endrőditől a Szabad hangokat adta elő. Hogy végezetül csak egy példával illusztráljuk azt a jóakaratot, megértést és szeretetet, amellyel intézetünk tanári kara önképzőkörünket Bánóczi szellemében

tovább is segitette, megemlitjük azt, hogy az utoljára tárgyalt 2 esztendő alatt nemes buzditásul Balogh 5, Blau 2 pályadijat tüzött ki, összesen 100 korona értékben.

A harmadik évtized.

Az 1897—98. esztendőben a tanárelnöki székben Blau Lajos professzor ül, ifjusági elnök Schönwald Károly, főtitkár Silberfeld Jakab. Az önképzőkör működéséről, sajnos, sem titkári jelentés, sem kimeritő, hiánytalan és pontos adatokat tartalmazó jegyzőkönyv nem számol be. A képet apró darabkákból, itt-ott található adatokból és feljegyzésekből állithatjuk csak össze, amelyek külön-külön hüek, de amelyek összeségükben, minthogy nem teljesek, hanem igazán *pars pro toto*, a részt mutatják be egésznek, megbizhatatlanok. Tudjuk például, hogy Schönwald Károlynak Samu bácsi c. novelláját, valamint Fuchs Antalnak erről szóló birálatát dicséret fogadta. Tudjuk, hogy általános tetszéssel találkozott Békefi Sándor szabadelőadása, amely Megoldás cimmel a társadalmi rendet felforgató veszedelmes törekvések megakadályozását tárgyalta, hogy dicséret fogadta Biszeliches Jakab M. elbeszélését (Száraz lábbal a vizen át) és Silberfeld Jakab róla mondott birálatát stb., de ki tudja, hányan vannak még, akik dicséretet arattak és akiket saját akaratunkon kivül most méltatlanul mellőzünk. Ezek a mozaikszerü töredékek mindenesetre arról tanuskodnak, hogy a fiuk érdeklődése a tudomány sok ágát ölelte fel, az eredeti szépirodalmi alkotások között pedig nemcsak magyar, hanem héber nyelvü költemények és forditások is (XLII. és XLIII. zsoltár stb.) akadtak. A pályaművekről Urbach Henrik és Richtmann Mózes adtak véleményt. Ez utóbbi birálata a Palestina a zsidó történetben c. pályázatra beérkezett műről, amely pontos, részletes, nagy tudásra és készültségre valló kritika, megvan levéltárunkban, de azt már például, hogy a pályanyertes szerző kicsoda, nem tudjuk. A szavalatok tekintetében teljes bizonyossággal megállapitható, hogy Horovitz Józsefé volt a pálma. Nagy sikerrel szavalta többek között Aranytól a Ráchel siralmát, Jókaitól a Lengyelek fehérasszonyát és Inczéditől a Nővért.

Az 1898—99. esztendő protektorelnöke Balogh Ármin, elnöke a már emlitett Urbach Henrik, főtitkára Fuchs Antal. Urbach Henrik október 15-én nyitja meg az önképzőkör ez évi működését és a kör megnyitóját egész terjedelmében jegyzőkönyvi megörökitésre méltatja. A jegyzőkönyv 11 ülésről szól, de mivel ezek közül utolsó az április 15-i ülés, csaknem bizonyos, hogy más is jött még utána. Ha ez lett volna az egész működés, akkor is teljesnek és az előző évekhez viszonyitva kielégitőnek mondhatnók, minthogy a pályaműveken kivül 11 munkát és 15 szavalatot produkált. A művek között szerepel több dicsérettel fogadott felolvasás és szabadelőadás,

igy Petőfi A Kis-Kunság c. költeményének méltatása Klein Józseftől, Fuchs Antal előadása a Horatius költészetében megnyilatkozó filozófiai irányokról, Grossmann Zsigmond előadása Petőfi lirájáról. A novella- és a versirás terén Klein József, a birálat terén Urbach Henrik és Gutmann Mihály nevével találkozunk. A legjobb szavaló még mindig Horovitz József, aki Kiss József több költeményét szavalja és Petőfi Apostolából ad elő részleteket. A pályázatok közül a műforditás nyertese Fuchs Antal lett, aki szépen, magyarosan, folyékony verseléssel, amellett az eredeti szellemében adta vissza Tell monológját, a széptani értekezések közül az Ünneprontók méltatása lett nyertes, szerző Klein József. Bár e dolgozat keretében a szellemi élet ismertetése mellett nem igen számolunk be a kör anyagi helyzetéről, föl kell jegyeznünk, hogy ez esztendőben néhai Sauer József hagyatékából, aki 5000 forintot hagyományozott jótékonysági intézeteknek, gyermekeire bizva annak meghatározását, mely intézetek és mily összegben részesüljenek ebből, körünk 200 forintot kapott.

Az 1899—900. esztendőben a tanárelnök Blau Lajos, ifjusági elnök Schönfeld Áron, főtitkár Horovitz József. Mint a könyvtári jelentésekből kitünik, Blau Lajos állandóan nagyobb mértékü adományokkal gyarapitotta a kör könyvtárát. Hogy az az állandó segitség, felügyelet és buzditás, amely Blau elnökségét szokta jellemezni, ez esztendőben milyen munkásságot eredményezett, arról, sajnos, alig van jegyzőkönyvi adatunk. Csupán a nyolcadik szakgyülés jegyzőkönyve van meg. Ezen az ülésen Horovitz József a Két sóhajt szavalta, — a kör a szavalónak a jó szavalatért köszönetet szavazott — Schönfeld Áron pedig a Vén cigányt fejtegette. A fejtegetést a kör mind tartalma, mind szép stilusa miatt dicséretben részesitette. Talán e kevés adatból is szabad arra következtetnünk, hogy ez az év is méltóan illeszkedik be az előtte és utána lévő sikerekben gazdag esztendők közé.

Az 1900—901. esztendő tisztikara a választások során a következőképen alakult: tanárelnök Bloch Henrik, elnök Horovitz József, titkár Bánde Zoltán, majd pedig Breuer József. A kör működéséről hiányos jegyzőkönyvi adatok adnak csupán számot. Ezek az adatok azt mutatják, hogy ezt az esztendőt bátran nevezhetjük »a szavalás esztendejé«-nek. Az önálló műveket, amelyek közt szintén több költői alkotás található, jóval fölülmulja a szavalatok száma. A szavalók a magyar költők remekei és a hires idegen költemények magyar forditásain kivül magukat az idegen költeményeket is megszólaltatták, igy Goethe Erlkönigjét, Schillertől a Bürgschaftot, a Kraniche des Ibykust. Volt olyan ülés, amelyiken egy költeményt (Egy gondolat bánt engemet) versenyen kivül hárman is recitáltak. A vig szavalati versenyre Bánde Zoltán jelentkezett és szavalta el sikerrel Peterdytől Az orr-ot. A komoly szavalásra hat versenyző is jelentkezett, a

nyertes közülük Horovitz József lett. Az önálló munkálkodás és a bírálat terén Horovitz József és Eisenberger Géza nevével találkozunk, bár nem lehetetlen, hogy a jegyzőkönyv hiányai folytán e hevenyészett névsorból ismét mellőzünk egyeseket. A bírálóbizottság Vörösmarty Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából Vörösmarty-ünnepélyt állapitott meg. A pályázatok közül a Párhuzam Jeremiás és József Flavius közt, prózában vagy versben héber nyelven jelentés szava szerint — mindannyiszor meleg szimpátiával fogadta. Szép Ilonka fejtegetésének 10 K-s dija kiadatott. Az elbeszélés (humoreszk előnyben részesül) pályatételre beérkezett Bodor Tamás c. humoreszket a bírálóbizottság sikerültnek találta és a 10 K-s jutalomdijat szerzőjének, Bánde Zoltánnak, odaitélte.

Az 1901—902. évben körünk, amely ekkor Balogh Ármin, Bánde Zoltán és Schwartz Benjámin vezetése alatt működött, a közgyüléseken kivül 18 szakgyülést tartott. Beérkezett 22 költői és 3 prózai mű. E 25 munka közül 3 talált dicséretre és 9 tetszésre, mig az elhangzott 30 szavalatból a kör 13-nak szavazott dicséretet és 15-öt részesitett tetszésben. Birálat 12 volt, ezekből egynek sem jutott egyszerü elfogadás, 11 dicséretben, 1 pedig tetszésben részesült. Ez esztendőben több mint 5-ször működött Steuermann, Schwartz Benjámin, Schönfeld József, Kandel Samu, Alt Jenő és Reisz Vilmos.

Kegyeletes emlékezéssel adózott ez évben körünk egykori kiváló tagjának, az élete virágában elhalt nagytehetségü költőnek, Makai Emilnek emléke előtt. November 17-én rendezett ünnepségén testületileg vett részt az intézet tanári kara és az Otthon hirlapirók köre, küldöttségileg képviseltette magát a Petőfi-Társaság és ott volt az elhunyt költő barátainak, tisztelőinek diszes sorában a földre sujtott gyászoló család. Az ünnepség a szemtanuk elbeszélése szerint nemcsak megindító és szivhezszóló volt, hanem egyuttal magas művészi nivójában is méltó a költő szelleméhez. Az ifjusági énekkar Lazarus tanár vezetésével gyászdalt adott elő, majd dr. Goldberger Izidor mondott emlékbeszédet. Schwartz Benjámin ódáját Löwi Manó olvasta fel, Makai Emil Fuit cimü költeményét pedig Schwartz Sámuel (jelenleg rabbi Chicagoban) szavalta. Bánde Zoltán Makai és a szemináriumi önképzőkör cimen tartott felolvasást, Reisz Vilmos Makai Hiszem cimü költeményét olvasta fel Braun M. héber forditásában, Junger Mór Adler Mózes Apotheosisát szavalta, végül a kegyeletes ünnepséget meleg szavakkal az ifjusági elnök zárta be.

Alkalmi gyülést tartott még körünk december 1-én, Vörösmarty születése napján, február 2-án, Eötvös halálának évfordulóján és március 15-én. A kitüzött pályázatok is gyönyörü eredménnyel jártak, minden tételre adtak ki dijat. Anyagilag és egyben szellemileg is jelentős mozzanat, hogy Makai Emil nevére ez esztendőben a gyászoló család 200 koronás alapitványt létesitett.

Az 1902—903. tanévben az ifjuság elnökké egyhangulag

Schwartz Benjámint, titkárrá Gertsl Ignácot választja. Tanárelnök Bloch Henrik, aki a gyüléseken több izben megjelent és a körben felmerült káros személyi harcokat tapintatos közbenjárással intézte el. A kör ez évben 4 közgyülést, 14 taggyülést és 2 ünnepi ülést rendezett. Sajnos, felmutatott eredménye messze elmarad mind az előbbi egy-két esztendő, mind pedig az utána következő évek eredményei mögött. Leglelkesebb tagja a körnek Kandel Samu volt, rajta kivül csak kevesen és csak kis mértékben vettek részt a tagok a közösség munkájából. A pályázatokon és ünnepi üléseken kivül egész esztendőben 8 munka érkezett be, 7 költemény és 1 értekezés. Elhangzott ezen kivül 3 birálat, 2 ünnepi beszéd, 3 eredeti munka pedig pályadijat nyert. Szavalat az ünnepi ülések szavalataival együtt 27 volt. E válságos időben Kandel tizszer vett részt a kör működésében 6 költeménnyel, 1 birálattal és 3 szavalattal.

Mint szavalók, nagyobb munkát fejtettek ki, Alt Jenő 8, Schönfeld Ferenc és Robicsek Sándor 5—5 szavalattal. A komoly versenyszavalaton A vár és kunyhó legjobb szavalója, Alt Jenő, dijat, Schwartz Samu dicséretet nyert. A vigszavalat — A fülemile — diját Steiner Vilmos nyerte meg, Kandel Samu dicséretet kapott. E szomoru jubiláris esztendőben önérzettel jegyezhetjük fel azt, hogy körünk a Kossuth Lajos születésének századik évfordulója alkalmából rendezett országos ünnepségben méltó módon vett részt. Képviseltette magát a rendező bizottságban, testületileg vett részt az ünnepélyes felvonulásban és a halhatatlan szellem emlékére ünnepi ülést rendezett. Továbbá hagyományosan megülte a kör a márciusi nagy napok emlékét s tagjainak szellemi művelődéséhez és szórakozásához hozzájárult azzal, hogy nékik az összes fővárosi szinház előadásaira kedvezményes, a képviselőház uj palotájában pedig az ülések meghallgatására ingyen jegyeket nyujtott. Ez utóbbit a kör számára Sándor Pál képviselő ur szerezte meg.

Az önképzőkör fennállásának 25-ik évfordulóját diszes, előkelő közönség jelenlétében ünnepelte a pesti izraelita hitközség dísztermében. A jubiláris diszgyülésen Junger Mór elnöki megnyitója után Alt Jenő Jókaitól A munkácsi rabot szavalta. Lebovits Sándor felolvasta a kör történetét, amelyet Kandel Samu irt meg. Rohitsek Sándor a Velsi bárdok-at szavalta, Kandel Samu pedig Egy ifju cimü eredeti elbeszélését olvasta fel. Redlich Lipótnak Arany lirája a forradalom után cimü pályanyertes értekezését Alt Jenő olvasta fel, végül Junger zárószava és a Hymnus eléneklése után a titkár felolvasta a számos helyről érkezett üdvözlő táviratokat és leveleket.

Az 1903—904. esztendő, az önképzőkör negyedszázados fennállásának e határideje, valóban az önképzőkör szükségességéről és életrevalóságáról tesz tanubizonyságot. Története gazdag eseményekben és eredményekben. A protektorelnöki székben ekkor Bacher

Vilmos ült, aki nemcsak névleg áll az önképzőkör élén, hanem annak ülésén megjelenve, állandóan buzditja is az ifjuságot. Elnök Gerstl Ignác, majd Junger Mór, titkár Alt Jenő. A rendes ülések gazdag műsorát nem annyira tudományos dolgozatok, mint inkább költemények, elbeszélések, életképek és humoreszkek töltik ki. A szerzők közül gyakran szerepel Schwartz Benjámin és Silbermann Emánuel, a birálók közül Spiegel Hermann és Alt Jenő. A szavalók (Alt Jenő, Robitsek Sándor, Kandel Samu, Wiener Antal, Steiner Vilmos) Aranyon kivül többször szólaltatták meg Garayt (Kont), Tompát (A temetés), Jókait (A lengyelek fehérasszonya), Gabányit és Kiss Józsefet (Rab asszony, Simon Judit stb.) is. Az ünnepségeken való szavalásra mindig akadt 5—6 jelentkező és aki ezek közül a versenyben első lett, az szavalt az ünnepségen is. Hasonlóan nagy érdeklődés mutatkozott az ifjuság részéről a pályatételek kidolgozásában is. Kürthy Emil egy novellájának »gyönyörü nyelvezettel és amellett teljes hüséggel végzett kitünő átültetésével« Braun Mózes, A ballada fejlődésének története c. szép dolgozatával Redlich Lipót, A zsidó népéletből meritett eredeti elbeszélésével Kandel Samu vitte el a kitüzött pályadijat. Kiemelkedő dátum ez iskolai esztendő történetében október 17-e, mikor is körünk hazafias érzésének és Deák Ferenc iránti kegyeletének óhajtva kifejezést adni, a Haza Bölcse születésének századik évfordulóján diszülést rendezett a következő tárgysorozattal: 1. Elnöki megnyitó. 2. Arany János: Magányban, szavalja Schwartz Samu. 3. Ünnepi beszéd, mondja Junger Mór. 4. Óda, irta és felolvassa Kandel Samu. 5. Értekezés, irta Schwartz Benjámin, felolvassa Alt Jenő. Ugyancsak méltó módon ünnepelte meg november 7-én a kör a Rákóczi-féle szabadságharcokat. Az elnöki megnyitó után Kandel Samu Petőfi Rákóczi c. költeményét szavalta, majd Spiegel Hermann mondott ünnepi beszédet. Robicsek Sándor Harsányi: A rodostói árnyak c. költeményét szavalta, Alt Jenő pedig saját értekezését olvasta fel. A 48-as szabadságharc dicső napját, március idusát szintén megünnepelte körünk. A Szózat és az elnöki megnyitó után Robicsek Sándor harsogta el a Nemzeti Dalt, azután Alt Jenő mondott ünnepi beszédet. Wiener Antal Tóth Kálmán költeményét (Előre), Kandel Samu saját versét, Steiner Vilmos pedig Petőfitől az Egy gondolat bánt engemet c. költeményt adta elő.

Az 1904—905. évben tanárelnök Bloch Henrik, ifjusági elnök Kandel Samu, titkár Rosengarten Vilmos, majd Schlesinger Sámuel lett. A kör szellemi működése 16 szakgyülésen és a rendezett diszgyülésen oszlott meg. Mint az elmult esztendőben, ugy most is az önálló művek között nem az értekezések, hanem a szépirodalmi művek szerepelnek nagyobb számmal. A tagok megismerkednek az esztétika alapelveivel és a birálatok már nem annyira a külalak és a nyelvtani hibák boncolgatásával foglalkoznak, mint inkább a mű alapeszméjének megértésére törekednek, a kifejezés művészi vagy

kevésbbé művészi voltát vizsgálják. Költészet és festészet cimen értekezés is hangzik el. Az eredeti műveken kivül imponáló kvantitásban szerepelnek a szavalatok is, amelyeknek mesterei (Wiener Antal, Alt Jenő, Robicsek Sándor) — legalább is a sok dicsérettel való elfogadás arra vall — a kvalitásban is megállották helyüket. A pályázatok is eredménnyel jártak. A komoly (Tengeri hántás) és a vig (Három a daru) versenyszavalatra is sok jelentkező volt, az előbbiben Alt Jenő, az utóbbiban Wiener Antal nyerte el az 5—5 koronás pályadijat. Versenyszavalat utján dőlt el az is, kik vegyenek részt a nagyközönség előtt tartandó március 15-i diszgyülésen. Ennek programmja azután igy alakult: 1. Hymnus. 2. Elnöki megnyitó, mondja Kandel Samu. 3. Talpra Magyar, szavalja Lichtblau Ferenc. 4. Ünnepi beszéd, mondja Schlesinger Sámuel. 5. Előre, szavalja Wiener Antal. 6. Március 15. Értekezés, irta és felolvassa Rosengarten Vilmos. 7. Egy gondolat bánt engemet, szavalja Steiner Vilmos. 8. Szózat.

Az 1905—906-os tanév elsőrangu fontosságu a kör szervezete, alapszabályai szempontjából. Szeptember 22-én 36 tag aláirásával inditvány érkezett az elnökséghez, amely az ügyvezetésnek, a kör működésének tüzetes körvonalozását tartalmazó uj alapszabályokkal óhajtja pótolni az eddigieket, amelyek olyan hézagosak, hogy azokból a rendfenntartáshoz szükséges utasitások stb. csaknem teljesen hiányoznak. »Küldjön ki — mondja tehát az inditvány — a t. Kör kebeléből egy 9 tagu bizottságot,[8] amely az alapszabályokat átdolgozza s egyuttal utasitsa a bizottságot, hogy az ünnepek utáni első ülésen haladéktalanul tegyen jelentést a munkásságáról s ezzel egyidejüleg terjessze be elfogadás végett az uj alapszabályokat.« Ez a munka ugy halad, hogy október 28-án már a kész alapszabályokat alá is irják: Blau Lajos tanárelnök, Rosengarten Vilmos ifj. elnök és Schlesinger Sámuel titkár. Ezek az alapszabályok, amelyek hamarosan nyomtatásban is megjelennek, tekinthetők az első kielégitő, megállapodott és teljes alapszabályoknak. Ha voltak is eddig alapszabályok és alapszabályreviziók, azok nem terjeszkedtek ki minden eshetőségre s mintha csak ideiglenes használatra készültek volna, nem jelentek meg nyomtatásban, mint ez[9] és csakugyan változtatás nélkül több mint egy évtizedig s némi módositással még azután is e szerint folyik az önképzőköri élet.

A jegyzőkönyveknek körülbelül a fele hiányzik. A meglévők alapján következtetve, a kör ezidei szellemi produktumát 12 eredeti müre, ugyanannyi birálatra és mintegy 40 szavalatra teheljük. A többször és sikerrel szereplő tagok odavetett (nem pontos és teljes) névsora: Rosengarten Vilmos, Schlesinger Sámuel, Salamon Kálmán,

[8] És pedig: Rosengarten Vilmos, Alt Jenő, Diamant Béla, Weisz Elemér, Lózman Jenő, Stern Ignác, Salamon Kálmán, Kun Lajos és Grünwald Illés személyében.

[9] Neumann-nyomda, Ipolyság.

Grünwald Hugó, a szavalóké: Alt Jenő, Robicsek Sándor, Wiener Antal, Klein (később: Borsodi) József. A versenyszavalatok alkalmából a komoly szavalat (Simon Judit) nyertese Klein József, a vig szavalaté (Gabányi: A monológ ellen) Wiener Antal lett. A felolvasások tárgyukat főleg a magyar történelem és irodalom köréből meritették, mig a novellák és költemények inkább a zsidó nép életét, a zsidó történet kiválóbb eseményeit, a zsidó etika nagy gondolatait dolgozzák fel. A szavalók a magyar irodalom legnagyobbjai mellett — főleg a humoros monológoknál — ma már kevéssé ismert neveket is megszólaltatnak (Gabányi), de Wiener Antal nagy sikerrel szavalja Heltai Jenőnek A cilinder c. monológját is.

Az 1906—907. esztendő 10 hónapon át végzett munkája az előbbi éveket felülmuló szép eredményt mutatott fel, bár az esztendő adatait figyelmesen vizsgálva, ugy látszik, hogy a kör egyes tagjainak lelohadt a munkakedve, a helyett, hogy a kört felvirágoztatni segitett volna, néhányszor inkább uj kört szeretett volna megalakitani. Ez életre nem való gondolatok azonban már az év elején kudarcot vallottak és önképzőkörünk Bloch Henrik protektorátusa, Schlesinger Sámuel elnöksége és Weisz Jakab főtitkársága alatt határozottan a legeslegszebb esztendők egyike volt. A kör 18 szakgyülést tartott. Ezeken 6 eredeti dolgozatot, 2 műfordítást, 6 birálatot és 21 felolvasást adtak elő, elhangzott továbbá 2 szabadelőadás, 22 szavalat és 2 énekszám. A legtöbb számmal, mint minden esztendőben — itt csak azért emlitjük, mert véletlenül számbeli adatunk van — a IV. osztály szerepelt, 26 számmal. E statisztikai adatok nem foglalják magukba a kör márciusi ünnepségének számait. Ez ünnepséget a Hymnus eléneklése után rövid beszéddel az ifjusági elnök nyitotta meg. Fodor Ferenc a Talpra Magyart szavalta, Weiss Jakab ünnepi beszédet mondott, Rosenzweig Mór Váraditól A magyarok istenét szavalta. Végezetül Wassermann Ödön értekezése után a kar elénekelte a Rákóczi-indulót. Ez esztendőben ujra találunk eredeti héber költeményt is, de — mint minden évben — a vezetőség ezuttal is pályadijakkal serkentette a kör tagjait fokozottabb munkára, szavalásra és dolgozatok irására. A pályázatokról szóló birálói jelentés szerint az »Arany János reflexiós lyrája« c. tételre beérkezett munka szerzőjének — bár művének abszolut értéke nincsen — az anyaggyüjtésben kifejtett szorgalmáért a (15 K-s) dijat és a Balogh Ármin professzor ur adományozta 5 K-t kiadja. Az elbeszélésre két pályamű érkezett be, a bizottság a dijat (10 K) a Fiatal szivek, mint relative jó novella szerzőjének, Weiss Miksának itéli oda. »A héber irodalom renaissanceja és főképviselői« c. tételre beérkezett dolgozatot mind a dolgozat referátora, Feuerstein Albert, mind az egész bizottság tökéletesnek találja, jellemzése, nyelve kiválóan alkalmas. A szerző, kinek »a birálóbizottság a pályadijat (15 K) meleg üdvözlet kiséretében egyhangulag odaitélte«: Guttman Simon. A komoly versenyszavalat 4 K-s dijának nyertese Az őrült elszavalása alapján Rosenzweig Mór lett, a vig szavalat ugyancsak 4 K-s dijat a Matura után c. humoros monológ elszavalásával Wiener Antal nyerte meg. A Makai-alapitvány esedékes 20 K kamatait Schlesinger Sámuel kapta meg, Gordonnak — bár csak az első két ének forditása volt kitüzve — Michál és Dávid szerelme c. egész époszát leforditotta.

A negyedik évtized.

Az 1907—908. esztendőben körünk Balogh Ármin, Weiss Jakab és Klein József vezetése alatt működött, jelentékeny eredményt mutatva föl és számottevő munkásságot fejtve ki. Ha uj irányzatot, uj téren való működés nyomait nem is mutatja ez az esztendő, de arról a térről, amelyre egy-egy év munkássága ki szokott terjedni, magát leszoritani nem hagyta. A kör minden tagja, akár tényleges munkássággal, akár érdeklődéssel és figyelemmel ébresztve a munkakedvet aktivabb társaiban, résztvett a kör nivójának megtartásában. A kör ez évben 16 szakgyülést tartott. Azok közül, mint az irodalmi működés egy-egy fényes pontja, emelkedik ki a december 17-én rendezett gyászünnepség Bein Károly megdicsőült professzor emlékére és a márciusi nagy nap évfordulóján rendezett diszülés. Az összes ülések programmját alkotta 14 szavalat, 8 értekezés és tanulmány a tudomány és irodalom valamelyik ágából, 5 szabadelőadás és 5 műforditás, továbbá 11 eredeti költemény és 7 eredeti elbeszélés, amelyek előzetes birálat után kerültek a tárgysorazatra. Jelesebb értekezők voltak Guttmann Simon, Klein Miksa, Kun Lajos; jelesebb szavalók Káll Izsó, Rosenzweig Mór, Wiener Antal. A műforditók közül Feuerstein Albert és Weisz Jakab váltak ki, a dicsérettel elfogadott költemények szerzői Klein József és Morgenstern (később Molnár) Ernő, a dicsérettel fogadott novelláé Müller Salamon. A szabad előadásnak, e közvetlenebb hatásu, de nehéz és ezért gyérebben kultivált műfajnak uttörője ez időben Sonnenfeld Jakab, művelői Silberstein Dezső és Weinstein Pinkász. A pályázatok ez esztendőben is eredménnyel jártak, nemcsak érdekes, de igazán értékes dolgozatok irására sarkalták a tagokat. E pályadijak nagy része Balogh tanár ur adományaiból került ki. A héber szépirodalmi pályamunka Herczeg Ferenc Lóször vitézének héber forditása volt. A biráló nagyon dicséri a munkát, amely a kitüzött tételt mindenütt helyesen fogta fel s szókincsével annak minden fogalmát hiven adta vissza. A biráló bizottság tehát a 12 koronás dijat egyhangulag Feuerstein Albertnek itélte oda. A »Kiss József mint ballada költő« c. magyar irodalmi tételt sikerrel oldotta meg és 15 koronás jutalomban részesült Weisz Miksa. A szépirodalmi tételre (Egy ideális rabbi élete) három munka érkezett be, de a bizottság egyiket sem tartotta érdemesnek a megjutalmazásra.

Az 1908—909. év tisztujitó közgyülése protektorelnökké egyhangulag Bloch Henriket kiáltotta ki, ifjusági elnökké Sonnenfeld Jakabot, főtitkárrá Feldmann Salamont választotta. A kör a 16 szakgyülésen kivül ünnepi ülést szentelt a márciusi eseményeknek, pályatételeket tüzött ki, versenyszavalatot rendezett és működésében az előbbi esztendőkkel egyenlő értékü eredményt mutatott fel. Pályázati hirdetésekből és egy fennmaradt adótöredékből tudunk csak arról, hogy a kör ez esztendőben diszülésen emlékezett meg fennállásának három évtizedéről. A megelőzővel együtt ez a harmincadik esztendő ismét egy tudományos áramlat területére került: a poétika területére tartozó müveket ugyanis jóval felülmulja azoknak az értekezéseknek a száma, amelyek a magyar és zsidó történet és irodalom kérdésein kivül a legkülönbözőbb tárgyakkal foglalkoznak. Silberstein Dezső a francia forradalomról tart szabadelőadást, Sonnenfeld Jakab természetrajzi ismertetésében a majmokkal foglalkozik, Weinstein Pál a nyelvről, Sonnenfeld Jakab az értelem és az erkölcs fejlődéséről ad elő, mig Müller Salamon Házassági népszokások Erdélyben cimen olvas fel. Önálló értékén kivül időbeli és helyi aktualitásával hatott Rosenberg Salamon felolvasása Makai Emil életéről és költészetéről, Feldmann Salamon felolvasása az antisémitizmusról és Morgenstern Ernő felolvasása Heine zsidó vonatkozásairól. A versenyszavalat zsürije Petőfi A nemzethez cimü költeményének a márciusi diszülésen való szavalására Rosenberg Salamont találta méltónak. Egyébként a komoly (Juda Halévi-Makai: Örök vágy) verseny nyertese Klein József lett, mig a vig szavalók közül »holtversenyben« Kann Izsó és Klein József lettek. A bizottság tehát az eredetileg 5 K-s dijat megtoldotta 3 K-val, azután megfelezte közöttük. A latin pályázatra ez évben 5 pályamü érkezett be. Ezek közül Dercsényi szaktanár, hogy a műforditónak, kinek forditása fogékonyságról és meleg érzésről tanuskodik, nyujtsa az elsőbbséget. Gáspár Pál és Kann Izsó forditását tüntette ki a dijjal. A héber pályázatra — mind a versesre, mind a prózaira — érkezett be pályamü. A verses *ónauchi hággever* jeligéjü forditás a hivatalos jelentés szerint »gyönyörü és a biráló tanár ur tetszését nagyon megnyerte.« A Makai-alapitvány 10 K-ás pályadiját tehát Feuerstein Albert nyerte meg. Gyulai Pál Kemény Zsigmond felett mondott beszédének héber forditásával, a prózára kitüzött dijat viszont Schulsinger érdemelte meg. Az elbeszélésre 7 mü érkezett be. Az egyiknek a lelki analizisü különösen sikerül. Főhőse vakbuzgó talmudistából művésszé lesz. »Nagyon szépen festi a szerző ezt az átalakulást, — irja a pályázati jelentés — a két világ harcát, melyben végül az ujvilág győz. Ezek a helyek költőiek és jártas kézre vallanak.« Szerző: Feuerstein Albert. (Kova Albert, Feuerstein Avigdor, Avigdor Hámeiri.) Az irodalmi pályázat *relative* legjobb alkotása Silberstein Dezső műve volt.

Az 1909—10. év alakuló gyülése elnökké egyhangulag Rosenberg Salamont, titkárnak Engelberg Józsefet választotta meg. A megnyitó ülésen már Blau Lajos is elfoglalta elnöki székét és gyönyörü szavakkal ismertette hallgatói előtt a zsidóság jövőjét. 21 szakgyülés jegyzőkönyve maradt reánk, de mivel az utolsónak dátuma április 16., lehet, hogy utána még több szakgyülés következett. Ezen 21 szakgyülésen az elnök egy beszéden kivül elhangzott 10 értekezés. Mint körünk speciális érdeklődési körétől meglehetősen messze esőt és éppen ezért, mint különösen figyelemre érdemest említem meg közülük Burger Dezső jegyzőkönyvi dicsérettel jutalmazott felolvasását a léghajózásról és repülésről, továbbá Engelberg nagy tapssal fogadott érdekes előadását az operai zenéről. Eredeti vagy forditott szépirodalmi müvet 8-at olvastak fel. Vitatételt is tüzött ki ez évben körünk a zsidóság jövőjéről. Ezt a vitát Engelberg József vezette be. Külön ki kell ezek után emelnünk azt az igazán nagy érdemet, amelyet ez esztendőben, de egész önképzőköri munkássága alatt is, Feuerstein Albert szerzett a zsidó reneszánsz nagy alakjainak egész előadásciklusban való megismertetésével. A pályázatokról, amelyeknek sorsáról nincs tudomásunk, méltónak tartjuk kiemelni, hogy Blau Lajos elnök-tanár ur 10 K-t ajánlott fel szabadon választott eredeti prózának héber forditására. Az említett 21 szakgyülésen 13 szavalattal találkozunk. Nagy tetszés fogadta Rosenberg Salamon szavalatát, aki Ibsen Peer Gyntjéből adta elő Aase halálát, más alkalommal pedig az egész mü ismertetése után vehemens tapsorkánban egy részletet Lengyel Menyhért Taifunjának II. felvonásából. Természetesen a zsidóság két nyelvének, a hébernek és a zsargonnak irodalma sem maradt hatás nélkül. Bialikot még héberül is szavalták (*Missiré hóim*, dicsérettel Kán Izsó), Morris Rosenfeldet pedig magyar forditásban (A zsidó katona, dicsérettel Bernáth Miklós). A versenyszavalaton Wildenbruch Ernő: A boszorkány dalát és Arany János Pázmán lovagját szavalták a jelentkezők. Az előbbiben Eisenberger Géza és Kán Izsó, az utóbbiban Engelberg József és Kán Izsó közt osztotta meg a kritikai bizottság 5—4 K-s arányban a kitüzött 9 K-s dijat. A márciusi ünnepen Engelberg ünnepi beszéde után Eisenberg a Talpra magyart szavalta, Klein Sámuel hegedün alkalmi dalokat adott elő, majd Péner Tibor alkalmi költeményei után az ünnep az elnök zárószavaival ért véget. Széchenyi emlékezetének a kör ünnepi szakgyülésen áldozott.

Az 1910—11. évi alakuló közgyülés elnökké Engelberg József lemondása után Klein Henriket, titkárrá Kán Izsót teszi meg. Tanárelnök Balogh Ármin, aki előadóművészetével és avval, hogy a fiukat már az alsó tanfolyamban szabadelőadásokra buzditja, előkészíti a kör tagjait későbbi homiletikai tanulmányaikra. Jóakaratu szellemi és anyagi pártfogásával Bacher Vilmos is gyakran keresi fel a kört. Ez esztendő iratai közül csak 17 ülés jegyzőkönyve maradt meg, de

valószínű, hogy több ülés is volt. A meglévő jegyzőkönyvek 11 tudományos dolgozatról tanuskodnak. E dolgozatokat részben felolvasták szerzőik, részben szabadon adták elő. 4 közülük nagyobb terjedelme folytán nem egyszerre, hanem több részben hangzott el. A szerzők: Burger Dezső, Geyer Artur, Grünberg Tivadar, Klein Henrik, Mann Mór és Reschofszky Artur nem annyira politikai, hanem inkább művelődéstörténeti, különösen pedig irodalmi kérdésekkel foglalkoznak (Molière és elődei, Dante, Faust, Vajda János, Heine stb.). Külön érdem Reschofszky Arturé, aki a tárlatok, kiállítások ismertetése révén (A Könyves Kálmánban stb.), nemkülönben szines előadássorozatával, amelyben a kőkorszak maradványaiból kiindulva egész a legujabb időkig elhaladt, megismertette társaival a művészettörténet főbb irányait és azok nagy képviselőit. Eredeti és forditott költeménnyel, novellával 23-mal találkozunk, de mint láttuk, ez még nem is a teljes szám. E téren főleg a költői lelkü és kifejező erővel megáldott Klein Henriket és Grünberg Tivadart kell megemlitenünk. Mind a tudományos, mind a szépirodalmi művek birálása révén a kör tagjai a birálásban és a készülés nélkül való hozzászólásban, rögtönzött beszédben is gyakorolhatták magukat. A versenyeken kivül elhangzott szavalatok közül 12-ről tudunk. Ezek közül különösen Weiszberger Ármin szavalatai váltak ki. Weiszberger Cyrano egyes részeit adta elő olyan sikerrel, amilyen már több éve nem volt intézetünkön. Ugyancsak Weiszberger nyerte meg az Apostol szavalására kitüzött dijat is. A körnek mind az 5 pályázata sikerrel jár, ugyszintén a szavalóversenyek is. A Hidavatás szavalásának 7 K-s diját Kán Izsó nyeri meg, de föltünik ekkor hibátlan technikájával már Eisenberg Géza is. A márciusi diszgyülésen Hoffmann Miksa a Nemzeti dalt, Weiszberger Ármin Endrődi néhány kuruc dalát szavalja, Niedermann Mór ünnepi beszédet mond, Bernáth Miklós a zsidók szabadságharckorabeli szerepéről olvas fel, Klein Sámuel pedig nagy sikerrel zendit rá hegedüjén az örökszép kurucnótákra. Ez esztendő történetének gyászos eseménye Schwartz Lázár elköltözése. Körünk nagyobb összeget szentel arra, hogy sirkő hirdesse elhunyt tagjának emlékét.

Az 1911—12. tanitási év alakuló közgyülése elnökké Kán Izsót, titkárrá Klein Salamont választotta, a tanárelnöki székbe pedig Dercsényi Móricot hivta meg. Miután Dercsényi beszédet intézett az ifjusághoz, kijelölte az önképzőköri működés eredménnyel biztató terét és kérte a tagokat, ne parancsolójukat, hanem jóakarójukat lássák benne, megkezdődött a kör ezévi működése. Erről a működésről, sajnos, csak a legtöredékesebb adataink vannak. Sem a pályázatok, sem a versenyszavalatok, sem az ünnepségek felől nincs ezideig értesülésünk. A meglévő szakgyülési jegyzőkönyvek legérdekesebb pontjai: A talmud és a zsidóság viszonya: A Becálél iskola működése: Tanulmány Miltonról; Párhuzam Jób könyve, Az elveszett paradicsom, Káin, Faust és az Ember tragédiája között. A dicsérettel fogadott szerzők és birálók a jegyzőkönyvek emlitett hiányai folytán nem teljes névsora: Geyer Artur (műford.), Reschofszki Artur (novella és birálat), Fischer Bernát, Hirsch Márton és Sperber Márton (tanulmányok); a szavalóké: Weiszberger Ármin, Eisenberg Géza, Farkas Manó, Láczer Dénes. A lesulytó gyász ez évben sem kimélte meg önképzőkörünket. A halál kiragadta körünkből Benyovits Mórt, akiről azután egyik jóbarátja, Geyer Artur mondott mélyen megindító nekrológot.

A kör 35. alakuló közgyülése az 1912—13. évre elnökké egyhangulag Grünberg Tivadart, titkárrá Wolf Józsefet választotta, tanárelnöknek Balogh Armint hivta meg. Az első felolvasó ülésen Grünberg Tivadar szellemes és eredeti megnyitója párbeszéd alakjában szürte le azt a tanulságot, amelyet az esztendei munkában szem előtt kell a körnek tartania: »Az elmélyedés és a kontempláció az irodalmi és művészeti termékekben emelik fel korunk materiális gondolkodásu emberét egy eszményi világ magasabb szférájába.« Ez esztendő 11 szakgyülésén 12 tanulmánnyal, 11 szépirodalmi művel és 15 szavalattal találkozunk. A tanulmányok szerzői közül elsőnek Grünwald Nándort — egyébként az ez évi novellapályázat egyik nyertesét — kell megemlitenünk, aki Byron élete és költészete, továbbá Misztériumi elemek egyes drámákban cimen tanulmányok egész sorát olvasta föl, Grünberg Tivadart, akinek Muhammed élete c. tanulmánya pályadijat is nyert, Herzog Sámuelt, Goitein Zsoltot és Wolf Józsefet. A költői alkotások közül elsősorban Grünberg Tivadar emlitendő. Tőle több igazán élvezetes költeményt őriz levéltárunk, e költeményeken kivül két novellája nyert ez időben pályadijat. Mint biráló főleg Wolf és Eisenberger, mint szavaló: Farkas Manó, Wolf és Eisenberger működtek. Legjobb szavaló azonban — ugy látszik — még mindig az előző évben oly forrón ünnepelt Weiszberger Ármin volt. Most is, mikor Hamlet töprengéseiből adott elő részleteket, »amint a dobogóra lépett, — a jegyzőkönyv szerint — a kör frenetikus tapsviharral fogadta.« Az Ember tragédiájából, Scholtz A konstanci zsidó c. darabjából, Hugo Viktor Hernani-jából hangzottak el jelenetek, sőt dörgő taps fogadta Herzog Sámuel próbálkozását, aki helyes hangsulyozással s a költemény átérzésével *görögül* adta elő az Iliászból Hektor és Andromakhé bucsuját. A tradicióhoz hiven március 15-ének tanárai és vendégei előtt ez évben is gyönyörü ünnepséggel adózott körünk. Grünberg Tivadar nyitotta meg az ünnepi ülést, amelyen a Szózat eléneklése után Wolf József mondott ünnepi beszédet. Eisenberger Géza Széchenyi emlékezetét szavalta, Grünwald Nándor pedig Iróink és a szabadságharc cimen olvasott fel. Az ifjusági énekkar kuruc dalai után még Winkler Ernő olvasta fel tanulmányát a Bach-korszakról: Farkas Manó Váradiuak Petőfi a Hortobágyon cimü melodrámáját adta elő zenekisérettel.

végül a Himnusz eléneklésével ért véget a magasnivóju és tartalmas ünnepség. Csak a teljesség kedvéért említjük még meg azt, hogy a márciusi diszülés szereplőit Balogh Armin jutalomban részesitette.

Az 1913—14-es esztendő Bloch Henrik, Farkas Manó és Láczer Dénes vezetése alatt folyt le és minden téren szép eredményeket mutatott föl. Alig találunk olyan dolgozatot, amelyre a tárgy választásának vagy egyéb tulajdonságának érdekessége folytán ne kellene külön is rámutatnunk. Az ünnepségek számain kivül 10 tudományos tartalmu dolgozat hangzott el. Ezek közül pályadijat nyert Farkas Manó hosszabb tanulmánya Petőfiről és a liráról, Herzog Sándor tanulmánya a XX. század nemzeti irodalmáról és dicséretet aratott Láczer Dénes tanulmánya Kemény Zsigmondról. Wolf József zenei tanulmánysorozatot olvasott fel, Hevesi Ferenc pedig Korunk zsidó művészete cimen szabad tanulmányt adott elő. A felolvasó ülések 20 szépirodalmi munkája közül egy Weinberger Sándornak előző évben pályadijat nyert müfordítása (németből) volt. Perecz egy novellájának leforditásával Láczer Dénes ebben az esztendőben lett pályanyertes. Érdekesebb cimek voltak még Zondrini olasz költő egyik versének magyar fordítása Hevesi Ferenc és több jóizü genrekép a székely népéletből Farkas Manó tollából. A 14 szavalat közül ki kell emelnünk Moskovits Árpád humoros monológjait és Ellenbogen Márkusz érdekes próbálkozásait, aki nagy sikerrel adott elő hosszabb részletet az Ördög I. felvonásából. A kör vitaülést is rendezett, amelynek tárgya e kérdés megvilágitása volt: Milyen hatása volt a 19. század eszméinek a zsidóságra?

Az Eötvös-ünnepségen az ifjusági énekkar a Szózatot, Eötvös Bucsufát és a Hymnust énekelte, az elnök beszédet mondott, Hoffman Miksa Eötvös és a zsidóság, Wolf József Eötvös irodalmi munkássága cimen olvasott fel. A márciusi diszülésen az ifjusági énekkar a Szózatot, Eötvös Bucsuját, az Ezer esztendeje annak és a Tavasz elmult cimü dalokat, továbbá a Kossuth-indulót és a Hymnust adta el. (Zárójelben jegyzem csak meg, hogy énekszámaink gyöngesége nem mai keletü s az énekszámok előadásáról a jegyzőkönyvek már ekkor megjegyzik: »sajnos, nem a legnagyobb precizitással.«) Láczer ünnepi beszédet mondott, Farkas Manó Petőfiről olvasott fel, Hevesi Ferenc pedig Arany Magányban cimü költeményét szavalta. Leghatásosabb programmpont volt a Cinka Panna, Farkas Imre melodrámája, amelyet Schwartz Zsigmond és Partos Ferenc hegedükisérete mellett Klein Salamon adott elő.

Az 1914—15-ös elnökség Gutmann Mihályból, Láczer Dénesből és Friedmann Hillélből állott. Ez az év volt az önképzőkör első háborus esztendeje. Láczer Dénes elnöki megnyitójában kifejtette, hogy »most, amikor az egész ifjuság életét veszélyeztetve, kardot ragadott a haza védelmére, mi reánk kötelezőleg az a feladat háramlik, hogy magunkat müveljük, hogy a szükségszerüen elkövetkezendő fejlődésnek harcosai és munkásai legyünk. (Jegyzőkönyv.) A világháboruban derekasan kivették részüket intézetünk tanulói. Mihelyt a hadikölcsönre való felhivások megjelentek, megmozdult körünk és az egész évi könyvvásárlásról lemondva, hamarosan elhatározta, hogy az erre szánt összeget hadikölcsönre forditja, de tagjai közül többen[10] tényleges katonai szolgálatot is teljesitettek, Schwarcz Dávid pedig, akiről a hősök napján mindannyiszor kegyelettel emlékezünk meg, vérét áldozta a haza oltárán.

Bár március elején megszakad a jegyzőkönyvek sora s csak elvétve találunk egy-egy feljegyzést az év további részéből, mégis a jelek mind azt mutatják, hogy körünk ez évi önképző munkássága semmivel sem marad el az előbbi évek munkássága mögött, sőt talán még felül is mulja amazokét. Az a hanyatlás, amelyet a történet nagy eseményeinek ide is elható árnyai később okoztak, ekkor még nem látszik. Az értekezések gazdag sorából kiválik Láczer Dénes mult évi pályaművének (Kemény Zsigmond) egy most felolvasott részlete, ugyancsak Láczer Dénesnek közel egy órás, jegyzőkönyvi dicsérettel fogadott felolvasása: A Lohengrin-monda Wagner drámai feldolgozásában. A szépirodalmi munkák közül megemlitendők Friedmann Hillélnek és Friedmann Salamonnak a munkái. Friedmann Hillél főleg a bócher-életből vett genreképekkel, Friedmann Salamon pedig héberből (Aba Spira, Libuschitzkitől való müfordításaival aratott sikereket. Láczer Dénes egyik novellája már a háborus időkben játszik és a novella hazafias tendenciája nagy tetszést kelt a lelkesedő és tüzes ifjak között. Klein Zoltán már szavalataiban is a háborus lira termékeit szólaltatja meg. Babitstól az Egy fiatal katona c. költeményt, Mezey Sándortól a Bölcsődalt szavalja. Az évi rendes versenyszavalatokra 4 jelentkező volt, közülük Klein Zoltán pályadijat, Hevesi Ferenc tetszést és dicséretet nyert. A Nemzeti dal szavalására 3-an jelentkeztek, közülük a birálóbizottság Hevesit találta méltónak arra, hogy a márciusi diszülésen a költeményt közönség előtt is elszavalhassa. Az esztendő pályázatai közül 4-nek eredményét ismerjük. A novella története c. tételt sikerrel dolgozta ki Friedmann Hillél, Lenau költeményeinek pályadijnyertes forditója, Büchler Jenő, a Ción c. héber novelláé Láczer Dénes, a kijelölt latin szövegé pedig Büchler Jenő lett. Végezetül ideiktatjuk a márciusi diszülés figyelmet érdemlő programmját: »1. Szózat. Énekli az ifjusági énekkar. 2. Ünnepi beszéd. Mondja Friedmann Hillél. 3. Nemzeti dal. Szavalja Hevesi Ferenc. 4. Soirees de Budapest Oscar Redingtől. Hegedün játsszák: Schwarcz Zsigmond és Partos Ferenc. 5. Politikai irányok és azok képviselői 1848-tól napjainkig. Értekezés. Előadja: Láczer Dénes. 6. Imádkozik a király. Melodráma. Szövegét irta: Váradi Albert.

[10] Bráf Sándor, Braunstein Jakab, Dávidovits Géza, Farkas Dezső, Grosinger József, Klein Ödön, Landmann Dezső, Schwarz Dávid, Weeg Mór, Weisz Lajos és Zuckermandl Ernő.

Zenéjét szerezte: Hetényi Albert. Előadja: Klein Zoltán. Hegedün kisérik: Schwarcz Zsigmond és Partos Ferenc. 7. Hymnus. Énekli az ifjusági énekkar.«

Az 1915—16. évben körünket Klein Miksa, Hevesi Ferenc és Goitein Zsolt vezette. Különös hangulat vesz erőt rajtunk, amikor ennek az esztendőnek jegyzőkönyveit forgatjuk. Az elnöki megnyitó még mindig a távolban küzdő barátokról, távolban folyó véres küzdelmekről szól. Majd arról olvasunk, hogy a szomoru hir valónak bizonyult. Schwartz Dávid valóban elesett s a kör, amikor vigasztalást keres e lesujtó gyászban, csak arra kéri Istent, legalább többi messze harcoló társunk érhessen majd épen, egészségesen, győzelem után haza, majd arról, hogy »Aztán Goitein Zsolt olvassa fel távollévő katonatársunk, Friedman Salamon egy eredeti és egy forditott költeményét.«

Ez esztendő szellemi munkásságában igen különös változást észlelhetünk. Bár a jegyzőkönyvek összefüggő sora ismét csak márciusig tart, ez is világosan mutatja, milyen nagy teret hóditott ebben az évben üléseinken a zene. Nemcsak zenei tárgyu előadások hangzottak el, nemcsak zongora-, harmónium- és hegedüszámok gyönyörködtették a hallgatókat, hanem még zenei kompoziciót is mutattak be az egyik ülésen. Enten Fülöp Beethovenről olvasott fel, Lorber a magyar zene történetét ismertette, más alkalommal pedig zeneszámokkal illusztrált szabadelőadást tartott a zenedrámáról, Hevesi Ferenc ugyancsak szabadelőadásban ismertette a szonátákat, amelyek közül, hogy az előadást érthetőbbé és élvezetesebbé tegyék, Hevesi Ferenc és Partos Ferenc adtak elő néhányat hegedün és zongorán. Sokszor interpretálták már emlitett művészeink Wagner, Bach, Hetényi és mások darabjait. A már emlitett kompozició: »Lorber megnyitója magyar motivumokból összeállitott igen szép kis zenemű, mely a szerző azon szándékából fakadt, hogy velünk megismertesse a magyar zene alapjait. A harmónium gyenge hangján is szép kifejezésre juttatta dallamait.« A nem zenei tárgyu tudományos dolgozatok közül kitünik Hevesi Ferenc pályanyertes értekezése a spanyol korszak zsidó költészetéről. A tanárelnök nyilatkozata szerint »ez a munka felülemelkedett a kör szokott nivóju munkásságán.« Az eredeti vagy forditott szépirodalmi munkák közül megemlitésre méltó Goitein Zsolt Absolon cimü történeti szomorujátéka, Hevesi Ferenc pályanyertes novellája, A bucsu, Wallenstein Zoltán dicséretet nyert novellája és Enten Fülöp pályanyertes műforditása a megadott latin szövegből. A szavalók elsősorban most is Petőfi, Arany és Kiss József költeményeit szólaltatják meg, Hevesi azonban már Gyóni Géza 3 versét is elszavalja, Enten Fülöp és Goitein Zsolt pedig a kör egykori kiváló tagjának, Makai Emilnek költeményeit, Az öregur és a Hiszek cimüt adják elő.

Az 1916—17. esztendőben a kör vezetésére az ifjuság Klein Miksát kérte fel, elnöknek Hevesi Ferencet, főtitkárnak Partos Ferencet választotta meg. Hevesi azonban már elnöki megnyitójában kijelenti, hogy e tisztséget csak ideiglenesen, bizonyos időre vállalta s az elnöki széket hamarosan át is adja Goitein Zsoltnak. Ebből az időből való a kör elnevezése. Ez esztendőben körünk az igazgatóság megbizásából megjelent Klein Miksa tanár elnöklete alatt több alapszabályváltoztató határozatot hozott. Elhatározta, hogy az ülések programmjába hivatalosan is felveszi az ének- és zeneszámokat, hogy félévenként diszülést tart, erre meghivja a tek. tanári kart, a felső tanfolyam hallgatóit és idegeneket is, elhatározta, hogy a kör működéséről a legtöbbet dolgozó tagok és a pályadijnyertes szerzők nevének megemlitésével jelentést tesz közzé az intézet értesitőjében stb. E határozatok első pontja az, hogy:

1. §. *A kör neve* — kegyeletből megboldogult igazgatónk emlékére —: Az Országos Rabbiképző Intézet Bacher Vilmos Önképző és Önsegélyző Köre.

Ebben az évben még az előző években is sürün szereplő Enten Fülöp, Goitein Zsolt, Güntzler Ármin, Hevesi Ferenc, Véber Soma dolgoznak tovább, de az a körülmény, hogy jegyzőkönyv — bár ez időtől csak néhány esztendő választ el — alig egy-kettő akad az irattárban, mutatja, hogy most már megkezdődik a háboru utáni viszonyok okozta rövid hanyatlás, amelyből azután körünk az intézettel együtt ujjáéledve és megerősödve jut el az ötvenesztendős jubileum fordulójához.

Az ötödik évtized.

Már az előbb emlitettük, hogy a jegyzőkönyvek hiánya ilyen közel fekvő időkből semmiképen nem tulajdonitható az idő romboló munkájának, sokkal inkább ez évek rendetlenségének, az ügykezelés pontatlanságának és annak a kapkodásnak, amely ismeretes külső okok folytán, ez esztendők szellemi munkásságát körünkben is, más körökben is megbénitotta. Amikor az itthonmaradottak állandó izgalomban éltek messze harctereken küzdő barátaik, testvéreik, édesapjuk miatt, majd amikor félve lehetett csak kimenni az utcára és titkolni kellett az ifjunak, hogy iskolába vagy templomba igyekszik, amikor nem volt szén és bezárták a hideg és fütetlen iskolákat, de a diák odahaza sem talált meleg otthonra, amikor mindenhez ragályos betegségek pusztitása járult és a vesztett háboru ezer csapása reánehezedett a gyenge fiura, kinek a fejlődés nyugodt menetét biztositó jó táplálkozás, egészséges lakás, megfelelő életmód helyett a nélkülözés és erejét meghaladó küzködés jutott osztályrészül, — ki várhat nyugodt tanulást, ernyedetlen szorgalmat s az iskolai munka mellett eredményes önképző munkásságot?

Az 1917—18. esztendőből egyetlen sornyi irás, följegyzés nem

maradt reánk: 1918—19-ből már maradt néhány külön lapra fölvett jegyzőkönyv, amelyből megtudjuk, hogy a kör Bloch Henrik irányítása mellett, Tessler Ernő és Klein Móric vezetésével dolgozott. Strasser Fülöp héber nyelvű tanulmányát olvasta fel s szorgalmas tagjai voltak még a körnek Kohn Zoltán, Weisz Lajos és Gut Imre; 1919—20-ban pedig, amely esztendőben hosszabb ideig maga az intézet sem végezhette feladatát, az önképzőkör működése teljesen szünetelt.

Ismételnem kell, hogy amint az adatok hiánya itt tényleges hiányokat mutat, ugy ezek a hiányok a kör e korbeli tagjainak és vezetőinek véleménye szerint is mélyebb okokra, az ország, elsősorban pedig a főváros akkori állapotaira mutatnak vissza. Amint a háboru, ugy azoknak a felforgató és káros áramlatoknak a felszinre jutása, amelyek nemcsak hogy nem kiméltek meg azt, ami szent, hanem pusztitásukat elsősorban ott vitték végbe, ahol — mint intézetünkben — vallásosságot és hazafias érzést láttak, egyetemes rombolásában szintén nem kiméltek meg önképzőkörünket. Körünkben ugyan a tanárt és a diákot egyenlő értékünek valló képtelen tanitások otthonra sohasem találtak, éppen ezért önképzőkörünk működése — mint láttuk — ez időben teljesen szünetelt, mégis a szünet és az általános felfordulás vagyonát teljesen tönkre tette.

1920—21-ben már működött körünk s Klein Miksaa, Kohn Zoltán és Benoschofsky Imre vezetésével az előbbi évek teljesen reménytelen állapotai után már bizonyos eredményeket mutatott fel. Október 6-án még hazafias ünnepséget is rendezett, minthogy azonban a már emlitett szénhiány és spanyoljárvány folytán e tanévben november 1-től egészen március 15-ig szüneteltek az előadások, az igazi regeneráló munka ekkor még nem indulhatott meg. Az iskolaévet befejező hazafias ünnepségen Balogh Ármin az igazi hazaszeretetről mondott magával ragadó ünnepi beszédet s az igazgató maga is buzditó szavakkal bocsájtotta el a tanulókat, akik közül Kaiser Mór és Benoschofsky Imre szavaltak. 1921—22-ben az önképzőkör vezetését Hausbrunner Vilmos tanár mellett először Beneschofsky Imre elnök és Kaiser Mór főtitkár, később Kaiser Mór elnök és Güntzler Péter főtitkár vette át. Ebben az esztendőben már találunk tanulmányokat, egyet Danteról, Benoschofsky tollából, egyet Vörösmartyról stb., találunk sok-sok szavalatot (Kaiser Mór, Frenkel Ernő, Mandel Miklós és mások), sőt találunk énekszámot is, ami egészen uj jelenség. Körünkben ugyanis számos zeneszámot adtak elő, sőt — mint láttuk — zenei kompoziciót is mutattak be, de igazán nagyon ritkán szerepelt ilyesfajta programmpont a meghivón: »Kaiser Móric: énekli Eleázár nagy áriáját a Zsidónőből.« Ebben az esztendőben körünk már ünnepi üléssel áldozhatott a márciusi események és a márciusi ifjak emlékezetének. A Hiszekegy eléneklése után Balogh Ármin tanár mondott ünnepi beszédet, majd az ifjuság szavalatai

következtek: Rendületlenül, szavalja Benoschofsky Imre. Vagyunk még magyarok, szavalja Kaiser Mór. Végül a növendékek kara elénekelte a Szózatot s ezzel véget is ért a lélekemelő ünnepség.

Az 1922—23. esztendőben indul meg a nagy, ujraépitő munka, amely mind szellemi, mind anyagi téren nagy és általános felvirágzásra vezet. A kör tanárelnöke ekkor Klein Miksa, ifjusági elnöke Güntzler Péter, főtitkára Frenkel Ernő. A tagok száma csak 39, a rendezett felolvasó üléseké 9. Ezek közül aazonban 2 nyilvános, az Petőfi centennáriuma, a másik a márciusi ünnep alkalmából. A kör tagjai közül 10-en vesznek részt a tényleges munkában és szerepelnek a kör ülésein munkákkal (12) vagy szavalatokkal (11). A felolvasások tulnyomó részben zsidó tárgyuak: Rási életrajza, Rabbi Akiba, Mendelssohn élete és művei, Kálir életrajza, Szádja élete és munkássága, A Genesis és Exodus költői részei. Idevehető továbbá Hirschler Pál feltünést keltő szabadelőadása arról a kérdésről: Hogyan tanuljunk héberül? A szavalt költemények nagy része is zsidó tárgyu. Szavalják a zsoltárokat, Juda Hálévit, Gordont, a magyar zsidó költők közül Neményit. A kör pályázatára ebben az évben egy mű érkezett be. Ennek szerzője, Feldmár Ernő, Hirschler Pál birálói véleménye alapján 500 K jutalomban részesült. A január 14-i Petőfi ünnepen Heller Bernát megnyitója és a Hiszekegy elhangzása után Csetényi Imre mondott ünnepi beszédet. A tanulók közül Fábián Tibor és Vajda György szavalt, Güntzler Péter tanulmányt olvasott fel, a növendékek kara pedig a Hymnust és a Szózatot énekelte. A márciusi ünnepségen az ünnepi beszédet Löwinger Sámuel mondotta, Feldmár Ernő, Lanxner Dávid és Mandel Miklós szavaltak. Az önsegélyzőkör visszaállitására, amely a kommün alatt szintén megszünt, egyelőre gondolni sem lehet. A könyvtár helyreállitását azonban a könyvtárosok és az egész kör fontos feladatnak, halaszthatatlan kötelességnek ismerik. Sikerül is — elsősorban Hirschlernek — a tanári kar és néhány rabbi (elsősorban Molnár Ernő) segitségével e célt a lehetőségekhez képest elérni. Ez alkalommal Heller Bernát maga 20 kötetet adományozott könyvtárunknak.

Az 1923—24. tanévben a kör vezető tanára Csetényi Imre, ifjusági elnöke Frenkel Ernő, majd Löwinger Sámuel, főtitkára Löwinger Sámuel, majd Rácz Zoltán volt. Csetényi vezetése biztositéka volt a további sikernek, a tanárelnökök ugyanis már hosszabb idő óta csupán a kör iránti szeretetből vállalták el tisztségüket, de más irányu elfoglaltságuk és idejük hiánya nem engedte, hogy az üléseken részt is vegyenek. Csetényi ezzel szemben már ötödik esztendeje a kör *összes* ülésén, sőt a bizottságokban, a kritikai bizottságnak és a választmánynak ülésein is jelen van, tanácsaival támogat és könyvek kölcsönzésével segiti elő a kulturális munkát. Löwinger Sámuel, amikor elnökké választják, még csak III. osztályos. Az ő közel 3 esztendős elnöksége ugyancsak áldásosan érezteti hatását. A kör ez

esztendőben 14 rendes és 4 díszülést, összesen tehát 18 felolvasó gyülést rendezett, ami egyike az önképzőköri esztendők legszebb teljesítményeinek. A kör ezenkívül vitát rendezett a zsidó történetből. Ezt a vitát Löwinger Sámuel előadása vezette be. A pályázatok közül ez évben kettő volt eredményes, a magyar irodalmi, amelynek díját Vidor Pál és a zsidó történelmi, amelynek díját Vajda György nyerte el. Ez évben a kör legszorgalmasabb tagjának a vezető tanár Löwinger Sámuel találta és a legszorgalmasabb tagot illető jutalmat neki ítélte oda.

A négy ünnepség közül egyet Bacher Vilmos emlékezetére rendeztünk (dec. 25) halálának 10 évfordulójakor. Ezen Frenkel Ernő megnyitó beszédet mondott, Löwinger Sámuel tanulmányt olvasott fel, Fábián Tibor és Vidor Pál költeményeiket adták elő. Március 15-én az énekszámokon és a tanárelnöki megnyitón kívül Löwinger Sámuel beszédet mondott, Hirschler Pál felolvasott, Fábián és Seidler szavalt, Vidor Pál saját költeményeit adta elő. Egy nyilvános ülést körünk Ch. N. Bialik ismertetésének szentelt. Ezen az ülésen Löwinger Sámuel a héber költészetről adott elő, majd Vidor Pál prológusa után Halpert Salamon teológus, a kör vendége ismertette Bialik költészetét. Bialik-fordításokat mutattak be Rácz Zoltán és Fábián Tibor, Bialik költeményeket szavalt Fábián Tibor és Pahmer Mór. A Talmudistáról írt tanulmányát olvasta fel Hirschler Pál. A Madách centennáriumot ugyancsak magas nivóju ünnepségekkel ültük meg. Cseténvi Imre Az ember tragédiája és a magyar történelem kapcsolatairól beszélt, majd Madách dalforrását szavalta Fábián Tibor. Friedmann Dénes teológus, a kör vendége Madách és a biblia c. tanulmányát, Mandl Sándor Az ember tragédiájáról írt tanulmányát olvasta fel, Fábián Tibor Madách lírai költeményeiről értekezett, Vajda György pedig az angyalok karának dicsőítő énekét szavalta.

Az 1924—25. tanévben a kör élén ismét az előző évi elnökség, Cseténvi, Löwinger, Rácz állottak. A megnyitó és a záró ülésen kívül 8 rendes ülést tartott, tartott továbbá alapszabályváltoztató közgyülést és díszgyüléseket Jókai centennáriumán, purimkor, március 15-én és a hősi halottak napján. A rendes ülések műsorát felolvasások, szabadelőadás, szavalatok, önálló költemények és novellák szolgáltatták. A szavalatok száma 12, a szépirodalmi munkáké 15. Az elhangzott 2 felolvasás közül az egyiket Löwinger Sámuel írta Chivi Albalkiról, a másikat Gróf András a zsidók psychológiájáról. Szabadelőadással csak Vidor Pál szerepelt, aki Önképzőköri problémák címen legfőképen az igazságos kritika kérdésével foglalkozott és azzal, hogyan lehet az önképzőköri bírálatot megóvni a személyeskedéstől és elfogultságtól. Az ünnepségek közül a purimi ülésen Vidor Pál prológusa után Löwinger a kis purimokról, Vajda a purimról és Eszter könyvéről olvasott fel, Pahmer és Rácz szavaltak. A február 18-i Jókai ülésen vendégünk, Friedman Dénes teológus mondott

ünnepi beszédet, Löwinger Jókai és a magyar zsidóság c. dolgozatát olvasta fel, Rácz a Szigetvári Vértanukból Zrinyi imáját adta elő. Vidor az ülés első részében ez alkalomra irt ódáját, az ülés második felében pedig Gondolatok Jókairól c. dolgozatát olvasta fel. Március 15-én az ünnepi beszédet Cseténvi mondotta, Vidor a szabadságharc egy ma már kevéssé ismert irodalmi alkotásáról, Sárossy Aranytrombitájáról olvasott fel. Rácz és Berkovics hazafias verseket szavaltak. A hősök napján Cseténvi a hősi halottak kultuszának jelentőségéről beszélt, Löwinger Sámuel főleg önképzőkörünk hősi halottjának, Schwarz Dávidnak emelt emléket szép beszédben, Vidor Pál a Hősök napján c. irását olvasta fel, Pahmer Mór és Rácz Zoltán szavaltak.

Az először említetteken és az ünnepi számokon kívül ebben az évben olvasták fel Vajda és Vidor a mult évben pályadíjat nyert dolgozataikat Ebben az évben a pályázatok közül négy járt sikerrel, a bíráló szaktanárok hármat díjjal, egyet dicsérettel tüntettek ki. Díjat nyert a vallás- és erkölcstani tétel (Miért vagyok zsidó) kidolgozása. Vidor Pál dolgozata Edelstein főrabbi bírálata szerint: »Egészében tetszetős, kedves dolgozat, mely a tételre a feleletet, ha röviden is, de helyesen megadja. A díjat (50.000 K) feltétlenül megérdemli.« A Jókai ódapályázaton Vidor Pál költeményét, bár verselése nem tökéletes, nemes és izléses, hazafias tónusa miatt Cseténvi Imre méltónak ítéli a pályadíjra (50.000 K) s a Jókai ünnepségen való felolvasásra. A magyar irodalmi pályázatot (Kiss József lírájának elemzése) Vidor Pál dolgozata nyerte el. »A dolgozat — Cseténvi Imre jelentése szerint — nemcsak, hogy a jutalmat (50.000 K) minden kétséget kizáróan megérdemli, hanem szerzőjét derék munkájáért a legnagyobb dicséret is illeti.« A történelmi pályatételt (Az Anjou korszak kulturális eredményei) Vajda György dolgozta ki. A feldolgozás csonkasága miatt a díjat nem nyeri el, de — irja Cseténvi — »ki kell emelnem, hogy az a dicséretet feltétlenül megérdemli és a dolgozat méltó arra, hogy az önképzőkör levéltára megőrizze.« Ugyancsak Vajda György irta meg egy tervezett, de abbamaradt történeti előadássorozat első részét is Az Árpádok korának anyagi műveltsége címen. A kör az előadásért köszönetet szavazott. Ez évben, mint legszorgalmasabb tag, Rácz Zoltán 50.000, mint szorgalmas tag Grünbaum Béla és Vajda György 25—25.000 korona jutalomban részesültek.

1925—26-ban vezető tanár ismét Cseténvi, elnök ismét Löwinger, főtitkár Berg József. Az előbbi esztendőben az igazgatóság jóváhagyása és Cseténvi Imre vezető tanár elnölete alatt, egy Löwinger és Rácz vezetése alatt álló bizottság a régi (1905) alapszabályokat átdolgozta. Ez az átdolgozás a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet Bacher Vilmos Önképzőkörének Alapszabályai címen 1926-ban már nyomtatásban is megjelent. Az uj alapszabá-

lyok elsősorban a kör önsegélyző jellegének megszünése folytán szenvednek változást. Fontosabb különbségek, hogy míg 1905-ben még rendes tagja a körnek az intézet alsó tanfolyamának összes növendéke lehet, egy 1922-es alapszabálykézirat szerint már »Automatikusan rendes tagjai a körnek az intézet alsó tanfolyamának összes növendékei« és a legujabb alapszabályok ez utóbbit fejezik ki. Eddig alapszabálybiztositotta joga volt az ifjuságnak a tanárelnök megválasztása, de e választásról egy izben az ifjuság már maga is lemondott. Most tehát a vezető tanárt az igazgató küldi ki. Eddig, még a 22-es kézirat szerint is, »minden eredeti művet vagy forditást a szerző jeligés levéllel ellátva az erre elhelyezett szekrénybe dob, mit a tisztikar által kijelölt tag felolvas.« Ma mindenki maga olvassa fel dolgozatát — amennyiben azt a vezető tanár a biráló bizottság ülésén felolvashatónak találta — s csak a pályaművet köteles a szerző jeligés levéllel a vezető tanárnak beküldeni. A művek elfogadása, mint a legtöbb középiskolai önképzőkörben, már nálunk is I., II. vagy III. fokon történik, vagy a kör a munkát elveti. Kivételes esetekben jegyzőkönyvi dicsérettel is jutalmazhatja, ehhez azonban az egész birálóbizottság és a szakgyülés $^2/_3$-ának beleegyezése szükséges. A vagyon felhasználása felől való döntés jogát az uj alapszabályok a választmányra ruházzák és nem szabják meg százalék szerint, mint az eddigiek (könyvtár, folyóirat, nyomtatványok 50%, kölcsönzési alapra a dijak 30%-a, a pályadijakra a dijak 20%-a és minden egyéb bevétel), amelyeknek ezek az intézkedései ugy sem voltak megvalósithatók és csak állandó önképzőköri vitákra és belső viszályokra szolgáltattak okot. Másik lehetetlen pontja volt az eddigi alapszabályoknak, hogy mig egyrészt a választmány az egész tisztikarral együtt a tanév végén lemondott, az uj tanévben a választmány készíti elő az uj tanév választásait, t. i. ő jelöli a jelölteket az egyes tisztségekre. Ezt a képtelen kontradikciót is megszüntetik az uj alapszabályok, amikor a már eddig is szokásban lévő szünidei bizottságot intézményessé teszik.

Egyébként ebben az esztendőben a kör rendes üléseinek műsorát magyar és zsidó irodalmi és történelmi tanulmányok, szavalatok, önálló költemények szolgáltatták. A kör pályázatai is fényes sikerrel jártak, amennyiben 4 olyan pályamű érkezett be, amelyeket a biráló szaktanárok a jutalomra érdemesitettek. A vallás- és erkölcstani pályatétel volt a vallás és erkölcs összefüggése. Ezt Tennen Béla dolgozta ki. A magyar irodalmi történeti tételt Ferencz József alakja a magyar irodalomban, Gróf Andrásnak sikerült minden tekintetben jeles módon kidolgozni. A latin versenyben Jakab Jenő, a görög versenyben Wachs Bernát forditása lett nyertes. Ez esztendőben a kör legszorgalmasabb tagjának a vezető tanár Vidor Pált jelenti ki és az 50.000 koronás jutalmat neki itéli oda. A tanév folyamán számos ünnepséget is rendeztünk. A Széchenyi ünnepségen az ünnepi

beszédet Cseténvi Imre mondotta, Rácz Zoltán Arany János Széchenyi emlékezetét, Szigeti Pál Vajda János Tünemények c. költeményét szavalta. Az egyesitett Rákóczi és Deák ünnepségen Cseténvi megnyitója után Löwinger Sámuel ünnepi beszédet mondott, Vajda György Rákóczi Ferenc vallásos élete, Vidor Pál Deák és a zsidóság c. dolgozatát mutatta be, Fábián Tibor teológus, Tennen Béla és Rácz Zoltán szavaltak. A Herczegh Ferenc 40 éves irói munkássága alkalmából rendezett ünnepi ülésen Cseténvi Imre megnyitóbeszédet, Löwinger Sámuel ünnepi beszédet mondott, Tennen Béla Hercegh Ferenc társadalmi alakjairól, Vidor Pál a Hét sváb zsidó hőséről tartott felolvasást. Szigeti Pál a Byzancból Giustiniani Giovanna beszédét, Páhmer Mór pedig az Ocskay Brigadérosból Tarics beszédét adta elő.

Május utolsó vasárnapján kegyelettel emlékeztünk meg a világháboru hősi halottairól. Cseténvi Béla és Berg József a hősi halottakról való megemlékezés nemzetnevelő fontosságáról beszéltek, Krémer Móric Hősiesség a zsidóknál cimen olvasott fel, Rácz Zoltán Emőd Tamás Temetés cimü versét szavalta, mig Tennen Béla saját elégiáját adta elő.

1926—27. eseményeire még bizonyára jól emlékeznek körünk barátai. Az önképzőkör vezető tanára Cseténvi Imre, ifjusági elnök Berg József, főtitkára Berkovits József, majd pedig Boros István volt. Körünk ez esztendőben két közgyülést, nyolc rendes ülést és három ünnepséget rendezett. Egyet Makai emlékezetére, egyet március 15-én és egyet a mohácsi vész 400. évfordulóján. A műsor számai közül 8 tudományos tárgyu, 10 szépirodalmi és 3 ünnepi beszéd (Berg József) volt. Az ünnepségek közül ki kell emelnünk azt az ülést, amelyet a kör egykori tagjának, Makai Emilnek, emlékezetére rendeztünk a költő halálának 25-ik évfordulóján. Ezen nagyszámu közönség jelenlétében Cseténvi Imre röviden vázolta önképzőkörünk hőskorát, Berg József ünnepi beszédet mondott, Vidor Pál pedig Makainak önképzőköri működéséről emlékezett meg. Az önképzőkör szavalóinak ajkán Makai néhány örökszép költeménye is felcsendült s az arab-spanyol költők forditásain kivül különösen az Öregur inditotta meg a hallgatóságot. Az önképzőköri pályázatok közül a magyar irodalmi tételre beérkezett egy munka, Vidor Pál dolgozata (Buda halála, viszonya forrásaihoz), amelyet szép stilusa, alaposssága és figyelmet érdemlő szempontjai miatt Cseténvi Imre méltónak itélt a megjutalmazásra (5 pengő). Mint a kör legszorgalmasabb tagja, ugyancsak Vidor Pál 10 pengő jutalomban részesült.

Az az esztendő, amelyben most vagyunk, intézetünknek 51-ik, nekünk 50-ik esztendőnk. Az elmult 49 év nagy része alatt, mint láttuk, körünk nemcsak önképző-, hanem önsegélyzőkör is volt. Tagjai 1895—96-tól fogva már csak az intézet alsó tanfolyamának tanulói. Ma, megpróbáltatások után az ujjászületés legszebb utján

halad. Az ifjuság hivatásának tudatában lelkesedve és ifjui akarással folytatja azt a munkát, amelyet előtte már egymást váltogató nemzedékek végeztek sikerrel és eredménnyel. A kör igazgatása az 1924—25. évben megállapitott uj alapszabályok szerint történik, amelyek az eddigi alapszabályok összes hibáit kiküszöbölték. Teljesek, minden lehető esetre tartalmaznak intézkedéseket, ideálisan valósitják meg — az igazgatóság és a tanári kar felügyelete mellett — az intézet összes tanulója számára az egyenlő jog, egyenlő kötelesség elvét és a kör további hasznos működésének állandó és szilárd biztositékául szolgálnak.[11]

* * *

Ötven esztendőnek, eseményekben gazdag félévszázadnak történetét tekintettük át s e határdombról visszatekintve a megtett utra, boldog örömmel láthatjuk, hogy érdemes volt ezt az utat megtenni. A mi önképzőkörünk nemcsak annyit nyujt az érdelődőknek, amennyit valamely más önképzőkör. A mi önképzőkörünk egy rész a magyar zsidóság történetéből, egy rész szemináriumunk történetéből, a mi önképzőkörünk története művelődéstörténeti adalék, amely az egyetemes magyar irodalomba is belejátszik. Mi nekünk nemcsak vezérlő motivumaink voltak mindig ideálisak, mi megvalósitottuk azt a nagy eszmét, hogy a hit és honszeretet egymás keblén alkotott. A mi önképzőkörünk elérte azt, hogy intézetünkön az »önképzőköri« nem az a »gyerekes«-t jelentő, mosolyogva ejtett jelző többé, ami másutt. Makai Emil itt olvasta fel legszebb költeményeit, az egyik titkári jelentés szerint Feuerstein Avigdor itt inditotta meg az első héber lapot hazánkban s a világ legnagyobb zsidó tudósai, a Blau Lajosok, Büchler Adolfok, Krausz Sámuelek, Guttmann Mihályok és még annyian, komoly, tudományos buvárlataik salaktól megszürt, tiszta eredményeit mutatták már föl e körben. Hibája is volt, — nem tagadjuk — de különösen legutóbbi évei azt mutatják, hogy nyugodtan nézhet nagynevü intézetünkkel együtt az uj ötven esztendőnek elébe. Most, e félszázados utnak határdombján, biztató befejezésül csak egy önképzőköri költőnek néhány sorát akarom ideiktatni. Megsárgult, csonka papirlapon találtam, kicsiny töredéke pusztán annak

[11] Jelen dolgozat forrása elsősorban a kör irattára. Ahol más forrásra támaszkodtam, ott a jegyzetben mindenütt pontosan megneveztem azt. A kör jegyzőkönyvei, mint láttuk, nincsenek meg minden esztendőből, lehet, hogy némelyikük a kör egykori tisztviselőinél rejtőzik. Mindenesetre ajánlatos volna, ha ezeket visszakaphatnók s adataikkal e történetet kiegészithetnők. Rendszeres történetre nem támaszkodhattam, mivel ma már sem Bernstein és Hevesié (első tiz év), sem Kandelé (első huszonöt év) nem található meg.

az ódának, amelyben az ismeretlen szerző önképzőkörünk fennállásának harmincadik évfordulóját ünnepli s a forma kereteiben botorkálva is, az aranyos ifjuság magabiztában olyan szépen, olyan költőien hirdeti:

Ne gunyoljátok ti ott a magasba'
A gyenge, próbálkozó szárnyakat.
Aki most még csak esetlenül, félve
Emelinti szárnyait a légbe,
Eget hasitó büszke sassá nőhet —
S túlröpüli a fennen lebegőket.

Budapest. *Vidor Pál.*

Néhány megjegyzés Dubnow történetbölcseletéhez.

Az utóbbi két esztendőben a modern zsidó történet hatalmas művel gazdagodott. S. M. Dubnow 10, egyenként körülbelül 400 oldalas kötetben megirta »a zsidó nép világtörténetét.« Dubnow történeti munkájának bevezetése, avagy mondható függeléke gyanánt tekinthető ama 100 egynéhány oldalas tanulmány, melyet »Die jüdische Geschichte, ein geschichtsphilosophischer Versuch« cim alatt bocsátott közre.*

Nem bevett szokás, — legalább eddig nem volt az — hogy történetirók a maguk külön, egyéni történetfilozófiájukat külön tanulmányban bocsátották volna az olvasóközönség rendelkezésére. Ki kellett azt hámozni magának az olvasónak; a történetiró világlátása a művében adódott, nem pedig, mint Dubnownál — azonkivül is. Melyik a helyes elv, lehet vita tárgya. Fejtse-e ki külön a tudós a maga egyéni gondolatmenetét a történet vizsgálatánál, mint teszi azt Dubnow, vagy közölve a puszta eseményeket pragmatikus előadásban, hallgatóira, helyesebben olvasóira bizza a történelem meglátásának módját.

Ha rövid pillantást vetünk Dubnow tanulmányaira, szemünkbe ötlik ama három fejezetcim, mely a tulajdonképeni tartalmat megelőzi. Szólni kiván itt Dubnow a zsidó történet terjedelméről, tartalmáról és jelentőségéről.

A népeket történelmi rendszeres tárgyalás szempontjából — ez ismeretes tény — kronológiai sorrendben három csoportba szokták osztani:

1. legrégibb kulturnépek (China, India, Egyptom, Chaldea),
2. klasszikus népek (görögök, rómaiak),
3. uj népek (a jelen kulturnépei).

* Die jüdische Geschichte. Ein geschichtsphilosophischer Versuch von S. M. Dubnow. Autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von Israel Friedländer. Zweite Auflage. I. Kauffmann Verlag, Frankfurt a. M. 1921.

A zsidó, mint Dubnow helyesen állapitja meg, egyikbe sem osztható, tulélte az első kettőt, megérte a harmadikat. Páratlan jelenség a népek történetében. S igy feleletkép kapjuk: a zsidó történet annyira terjed, amennyire maga az egyetemes történet.

Tartalmát tekintve, Dubnow szerint a zsidó nép története két élesen elválasztandó részre tagozódik. A választófalat a 70. post év képezi, mikor Izráel önállósága megszünik. A történet első felét az eszmék megalkotása, a másodikat az eszmék megvalósitása tölti be. Tehát a zsidó történet mind kvantitativ dimenzióját, mind pedig kvalitativ kompozicióját tekintve, legmagasabb mértékben egyedülálló és kétségtelenül szokatlan jelenség.

Ami a zsidó történet jelentőségét illeti erről szintén állithatjuk, hogy kettős: nacionális és univerzális. Nacionális jelentősége Dubnow szerint nem zárul le állami léte megszüntével. Ama vallásos öntudatot, mely egységgé tette a népet különösképp az önállóság korában, felváltja a diászporában a történeti öntudat, mely vallási formáinak is fő fentartója, éltetője. Itt önkéntelenül is megjegyzendő, hogy az a Dubnow, ki különben inkább hajlik vallási szempontból is a szélsőbal irányzat felé, a formák öröklésének és örökölhetőségének erejét — megegyezve a ma már általánossá lett közfelfogással — felette nagyra becsüli. A történeti tudat köti tehát össze a dicső zsidó multat a sivár jelennel, — bizva egy jobb jövőben.

Eme bevezetésként emlitett, előrebocsátott megállapitások után rátér annak a problémának fejtegetésére, mely tulajdonképen főrészét képezi tanulmányának. A zsidó történet klasszifikációjának kérdése ez, melyet szerényen és beismeréssel »unsere Klassification«-nak deklarál, tudva, hogy ellenállásra és nem általános helyeslésre talál. Vannak szerinte tipikusan zsidó és kombinált formációi a zsidó történetnek.

A tipikusan zsidó csoportot képezik:

1. a bibliai vagy primärkorszak,

2. a szellemi-politikai vagy secundärkorszak (538—70., a második templom kora),

3. a vallási-nemzeti (70—500) vagy tertiär- (talmudi) korszak.

Hogy csak ezek lennének a tipikusan zsidó korok vagy ezek mind zsidó korok, oly merész állitás, mely főleg arról nevezetes, hogy azt senki más nem vallja. Vajjon Philóék, Josephusék és az őket közvetlenül megelőzők (200 ante — 100 post) tipikusan zsidóknak mondhatók-e? Vajjon e korban nem a hellén műveltségé, az asszimilációé, a görög nyelvü zsidó irodalomé-e a pálma? Hiszen Kohelet, a kanonizált könyv is felette sok idegen hatást mutat fel. Tulzott nemzeti büszkeséggel sem lehet e három századot tipikusan zsidó kornak deklarálni, noha el kell ismernünk, hogy a második templom korának első három százada a gyökeres zsidó gondolkozást tükrözi vissza. Véleményünk szerint pedig épen nem mondhatjuk azt, hogy

500-ban, a talmud lezárásával megszünt minden tipikusan zsidó munkálkodás, mert hiszen Szádjáig, Majmuniig idegen hatás, legalább tömegében, zsidó körökben nem észlelhető.

A kombinált formációk Dubnow szerint a gáoni korral veszik kezdetüket 500-ban; a keleti zsidóknál a hegemónia. Ezt követné 980-ban a rabbinikus filozófus periódus, a spanyol zsidók egyeduralmával (1492), majd a rabbinikus misztikus kor a német lengyelséggel (1789), végül a modern felvilágosultság.

A gáoni kort sem tartjuk zsidótlannak, hiszen a talmudi irodalom, mely a nagy kiterjedésü midrás irodalmat is magában foglalja, e korban zárul csak le. A spanyol küzetés nem mondható ugyan helyi jelentőségünek, de viszont az sem állitható, hogy a rabbinikus misztikus kor, ahogyan Dubnow a rabbinikus filozófiától megkülönbözteti, — ezen időponttól számitódnék. A rabbinizmust nem lehet filozófus és misztikus korszakra osztani. Egymás mellett fejlődnek; sőt a filozófia és misztika nem is állitható szembe, mert a misztika is bizonyos emberek filozófiája.

Hogy a biblia külön kort jelent, hogy a X. század vége (a gáoni iskolák bezárása) fordulópont, hogy a XIX. század a modern felvilágosodás kezdetét jelenti a zsidók számára is, oly körülmények, melyeket a különben nem nagyon tradició tisztelő Dubnow is elismer.

Kétségtelen tény, hogy Dubnow igaz zsidó érzéstől átitatott lélek, kinek történetirása jelentős esemény a zsidó szellemi életben.

Ujpest. *Dr. Friedman Dénes.*

Livornói uti emlékek.

Az 1492-ben Spanyolországból kiüzött zsidók uj hazára találtak Olaszországban, Törökországban és Hollandiában. Különösen Olaszország fogadta szivesen a zsidó számüzötteket. Hiszen ekkor éri el a renaissance és humanizmus és vele kapcsolatban az anyagi és szellemi élet virágzásának legmagasabb fokát. A quattrocento és cinquecento nagy művészei, szobrászai, festői és épitészei ebben az időben alkotják meg halhatatlan műveiket, közöttük a nagy triász: Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonaroti és Raffael. Az olasz renaissance különösen a gyönyörüséges Toscanában éri el fejlődésének legmagasabb fokát. A toscanai városok gyülekező helyei e korszak festőinek, szobrászainak, épitészeinek. Pisa, Lucca, Siena, Firenze egy-egy iskolát, irányt jelent a művészetek történetében. E városokban találnak elsősorban uj hazára a számüzött spanyol zsidók. A toscanai városokat, továbbá Genovát és Velencét, ahová szintén eljutottak a spanyolországi zsidók, csakhamar felülmulja az Itália nyugati partján lévő Livorno zsidósága, mely több évszázadon át viszi a vezető szerepet az olasz zsidók életében. De mi e helyen nem Livorno multjáról, hanem jelenéről akarunk szólni.

A dicső multról a livornoi hitközség intézményei, épületei és temetői regélnek. A hitközség élete a zsidóság három ősi oszlopán épült fel: a tórán, az istentisztelteten és az emberszeretetben. Ezt a három oszlopot erősítette és szilárdította évszázadokon át Livorno zsidósága. És valamint az ókori nagy templomok és királyi paloták oszlopai ellentálltak az idő pusztító vasfogának, harcoltak az elemekkel, úgy álltak ellen a livornoi zsidóság intézményei az idők és korszakok váltakozó áramainak.

A zsidó élet első oszlopa a tóra, a zsidó tudomány. Ennek szolgálatában áll elsősorban az »Instituto Rabbinico«, a rabbiképző intézet és a talmudtóra iskolák, amelyeket jesivának neveznek és mindegyiket külön névvel jelzik. Így van Marini, Nunes Franco, Croccolo jesiva. A livornoi »Instituto Rabbinico« a város középpontjában álló, hatalmas és négy utcára tekintő épületben van elhelyezve. Tantermei nagyok és világosak. Külön dolgozószobájuk van a tanároknak és tanulóknak. Az épület külső nagysága a tanulók nagy számáról tanuskodhatna, mert sok száz tanuló befogadására alkalmas. De ezzel szemben a valóságban az elmult tanévben öt tanulója volt az intézetnek.

A rabbiképző intézet legnagyobb értéke azonban a könyvtár, amely számos értékes kézirat, editio princeps és incunabula tulajdonosa. Ezekről felvilágositást nyujt *Bernheimer* bolognai egyetemi professzor nagy szorgalomról tanuskodó katalógusa. Bernheimer ur szives volt megismertetni engem a rabbiképző könyvtárában lévő egynéhány nagybecsü kézirattal és ősnyomtatvánnyal. A sok közül e helyen megemlitünk egynéhányat.

A tóra a haftárával és az öt Megillával. Ixar, 1490—95. Két példány van. A másik a florenci Biblioteca Mediciana Laurenzianaban van. Értékes az 1382-ből származó kézirat, amely egy Moreh Nebuchimhoz füződő anonym kommentárt tartalmaz.

Juda Halevi verseinek szir forditását is itt találjuk. Értékes mü az 1486-ban, Soncinoban megjelent »Tikkuné Purim« c. munka. De különösen érdekes tartalmu az 54. sz. kézirat, amely Eliah Montalta orvos önvédelmi irata, amelyben igazolni akarja azt a magatartását, hogy szombaton kocsin keresi fel betegeit. A 195. sz. kézirat 15 itáliai rabbi döntését tartalmazza az imaszijjakra, illetve a böranyagra vonatkozólag. A 15 név közül csak a következőket sikerült megállapitani: Jehuda Arje Modena, Szimcha Luzzatto, Ábrahám Szolimán, Nechemjah Szaraval, Jakob Mózes Hahn.*

Az istentisztelet végzésére szolgál a város középpontjában épült zsinagóga, amelyről a krónikás a következő szavakkal emlékezik meg: »la Sinagoga ch'era allora la piu bella d'Europa e in cui si faceva della buona musica.« Valóban a livornoi zsinagóga belseje ragyogó pompa és disz tekintetében talán az egyetlen, amely felveheti a versenyt az olaszországi dómok, chiesák és kathedrálisok szépségével. A zsinagóga homlokzatán elhelyezett emléktábla Petro Leopoldo toscanai nagyherceg iránt fejezi ki a livornoi zsidóság hálaját, mert megengedte, hogy a zsinagógát az ő nevével ékesitsék. A templom belsejében elhelyezett emléktáblák is Petro Leopoldo nevét hirdetik. Petro Leopoldo volt a livornoi katonai kórháznak, a tengerészeti akadémiának és katonai árvaháznak a megalapitója. Jósága, emberszeretete a livornoi zsidók iránt is megnyilatkozott. A spanyol ritusu itáliai zsinagógák belseje teljesen elüt a mi zsinagógáinkétól. Az almemor a templom közepén van, ahonnan nemcsak a tórafelolvasást, hanem az összes funkciókat végzik. A padok nem a templom hosszában, hanem szélességében vannak elhelyezve. A frigyszekrény a templom keleti oldalán teljesen elszigetelve áll. Még a rabbik és egyéb funkcionáriusok sem ülnek a frigyszekrény közvetlen közelében, hanem lenn a templom hajójában. Minden képzeletet felülmul a frigyszekrény fénye és disze. Köröskörül márványkerités, azon belül a menyezetig nyuló arany-ezüstkandeláberek és hétágu menorák.

A tóraszekrényben pedig egymás mellett és felett sorakoznak a szebbnél-szebb diszitésü tórák. Egynéhány érdekes szertartást és szokást figyelhetünk meg a livornoi zsinagógában. A rabbik, a kántorok és egyéb funkcionáriusok teljesen egyenlő fekete ornátust viselnek és sapkájuk megegyezik az állami közalkalmazottak, pl. vasutasok sapkájával. De megkülömböztetésül a rabbi arany-, az I. kántor ezüst-, a többi funkcionárius fekete szalagot visel a sapkáján. Különösen szép szertartások között veszik ki és viszik körül a templomban a tórát. Lassu, méltóságteljes menetben viszik körül a tágas nagy templomban, mint nálunk a tóra örömünnepén. Ezt a szertartást idegenek is a legnagyobb áhitattal nézik végig. Most azt kérdezhetnők, hogy mennyire látogatják a hivek szombat és ünnepnap a zsinagógát? Sajnos, mint általában Olaszországban, csak nagyon kevesen vesznek részt az istentiszteleten. Könnyen meg lehetett állapitani a résztvevők számát, 20—25-en vesznek részt az istentiszteleten. Akárcsak Firenzében, Genovában, Velencében stb.

Azért találjuk Olaszországban a legváltozatosabb elnevezésü zsinagógákat. Ugyanis vannak olyanok, amelyekben rendes istentiszteletet tartanak köznapon, szombat és ünnepnap egyaránt, ez az »ufficiatara regolare.« Vannak zsinagógák, amelyekben csak szombat és ünnepnap van istentisztelet, pl. a velencei német ritusu Scuola Canton-ban. Felemlitünk egynéhány községet, melynek zsinagógája állandóan zárva van, vagy amint a hivatalos jelentés szól: »semper chiuso.« Ilyenek vannak: Biellában (Novara), Sermidében, Mondoviban, Correggioban stb. Egyik érdekes tipusa az olaszországi zsinagógáknak az ugynevezett »elköltözött zsinagóga«, aminek az az értelme, hogy miután a szent berendezési tárgyakat más községbe szállitották, a zsinagógát örökre bezárták. Ilyen zsinagógák voltak Saviglianoban,

* A többit is megállapitottam, Zeitschrift für Hebräische Bibliographie. *Blau.*

melynek berendezését Fossanoba szállitották, továbbá Trevisoban, berendezését Velencébe vitték át.

A livornoi zsidók dicső multjáról tanuskodnak a különböző emléktáblák. Közvetlen a templom mellett lévő ház falán találjuk Eliah Benamozegh, »a kiváló hebraista, a jeles teologus, a válogatott és előkelő izlésü szónok és hazáját forrón szerető férfiu« emléktábláját. A zsinagógával szemben lévő ház falán elhelyezett emléktábla pedig Montefiore Mózes emlékét örökiti meg, aki Livornoban látta Marokkóban, Romániában vélt védő apostola üldözött hittestvéreinek,« meg a napvilágot 1784. okt. 24-én és aki »Sziriában, Oroszországban,

Itáliában a templomok, muzeumok és galleriák mellett a legtöbb és legszebb művészi alkotással a temetőkben találkozunk. Nem szólva a pisai, milánói és különösen a genovai camposantokról, minden temető értékes művészi alkotásaknak valóságos gyüjteménye. Az itáliai zsidó temetők sem szabadulhattak a rendszerint szomszédos keresztény temetők művészi alkotásaitól. A livornoi, pisai, firenzei, genovai izraelita sirkertekben is lépten-nyomon találhatunk a sirköveken fényképeket, dombormüvet vagy valami emberi, állati, angyali képmást. A legtöbb sirkőn olasz nyelvü sirverset találunk, csak elvétve hébert. Héber betük legfeljebb csak az elhunyt nevét, az évszámot és a szokásos formulár jelzik.

A livornoi temető sirkövei közül, amelyek eltérőleg a mi temetőink sirköveitől, vizszintes helyzetben vannak elhelyezve, kiemelkedik a Chayes család kilencágu koronával diszitett kápolnaszerü sirboltja. Négy zsidó temető közül a legrégibb a Via Pompilián lévő, amelynek ősi sirkövei külön tanulmányt igényelnek.

A livornoi zsidók azonban a szeretetet nemcsak a holtakkal szemben tanusitják. A hitközség kebelébe 58 jótékony intézmény tartozik. Függetlenül a hitközségtől működnek a »Vestir Poveri«, a szegényeket felruházó egylet, a »Mavitar donzelle« kiházasitási egylet. A hitközség gondoskodik a következő intézetekről: 1. Instituto Rabbinico superiore, 2. az elemi és ipariskola, 3. a »Disegni« árvaház, 4. és a nagy »Ospedale Israelitico.«

(Lehetetlen, hogy fel ne vetődjék bennünk az a kérdés, hol van nálunk az az alig 3000 lelket számláló hitközség, amely ennyi intézmény fentartásáról gondoskodna, mint a livornoi?)

A livornói zsidó községben tehát élnek még a dicső mult emlékei. »Saxa loquuntur« a kövek beszélnek, regélnek egy dicső multról, ősök vallásosságáról, emberszeretetéről, a tóra iránti szeretetéről, egyszóval arról a szellemről, mely egykor ezen intézményeket életre keltette. Lehetséges, hogy a livornoi zsidó község megint visszanyeri régi fényét, megtelnek templomai, iskolái hivőkkel, tudást szomjuhozó tanulókkal, családi életébe beköltözik a régi emlékek tisztelete, megakadályozza a nagy rombolást, amelyet különösen a vegyes házasságok okoznak és visszatér »méltó régi nagy hiréhez.«

Budapest. *Dr. Wolf József.*

Az égi testek a néphitben.

A toledói Izsák b. József Israeli (1300—1340) Jeszod olam cimü munkájában azt állitja, hogy a holdujulás megfigyelése a zsidóknál csak 3444-ben vette volna kezdetét, tehát 316-ban, a rendes időszámitás előtt, szóval a Seleucidák érája alatt. A kidus levaná szokásáról pedig a Talmud (Szanhedrin 42. a.) tesz említést. Ott találjuk meg a még most is divó benedikciónak teljes szövegét. A hozzáfüzött összes többi kitételeket pedig az orach chajim emliti fel.

De a zsidók, dacára annak, hogy időszámitásukat a holdujulás kapcsán rendezték be maguknak és ünnepeiknek egész beosztása mindig a holddal állott szoros kapcsolatban, mindazonáltal a »quatembert«, a napfordulatokat ők is szigoruan evidenciában tartották.

Vagyis, ha a nap a »kos« jegyével esik össze, akkor van a tavasz kezdete. Ha a »rák« jegyébe lép, a nyár kezdete, viszont a »mérleg« jegyébe való lépés az ősz kezdetét és végre a »bak« jegyébe való lépés a tél kezdetét jelentette náluk és ilyenkor a Tekufa órájában kinosan ügyeltek arra, hogy háztartásukban minden folyadék óvatosan betakarva legyen és a biztonság kedvéért még egy vasdarabot is helyeztek reájuk.

Ezen szokást, mely még ma is divik a zsidóság köreiben, R. Ábrahám bar Chija Albarceloni, a tizenkettedik század ezen elismert csillagásza, ki 1065—1136. között élt, részben Ó-Kasztíliában és öregségében Barcelonában, Catalonia fővárosában, babonának minősiti.

Ugyanilyen értelemben lessz erről említés téve Azarja de Rossi által (Kerem Chemed IV. 165. és VII. 77. II.).

Ellenben a sevillai Dávid Abudarham 1334-ben megjelent munkájában bővebben foglalkozik ezen zsidó szokással és a következő magyarázatokat füzi hozzá:

Állitása szerint hajdanta az egyiptomi vizek ép Niszan Tekufájának órájában változtak át vérré.

Amikor pedig Mózes botjával a sziklára ütött, hogy onnan viz fakadjon, előbb vér buggyant ki abból és büntetésül vércsöppek mutatkoztak volna akkor a világ összes vizeiben is, ez pedig Tamuz Tekufájában volt. Ábrahám ősatyánk állitása szerint Tisri Tekufájában akarta fiát, Izsákot, égi parancsra feláldozni és mikor ezen célból a kést kinyujtotta, egy vércsöpp tapadt volna reája, amely elterjedt a világ összes vizeibe.

Végre Tévész Tekufájának idejében történt volna Jefta leányának a feláldozása és annak kiontott véréből ugyancsak pár csepp jutott a világ összes vizeibe.

Abudarham még azzal is igyekszik magyarázni ezt a zsidó szokást, hogy a vizek fölött, amelyekből Isten teremtményei táplálkoz-

nak, állandóan angyalok őrködnek, hogy azok meg ne fertőztessenek és miután ezek rendszerint a Tekufák idejében váltatnak fel, ugy ilyenkor pár pillanatig őrizet nélkül szoktak maradni, ezért vált tehát szükségessé azoknak a letakarása.

Ibn Ezra szintén, mint r. Ábrahám bar Chija Albarceloni, babonának bélyegzi ezen a zsidóság körébe befészkelődött szokás eredetét és annak keletkezését oda magyarázza, hogy ugy, mint az év elején, az évnegyedek beköszöntésénél is édességeket élveztek a zsidók, hogy sorsuk édessé válják. Igy tehát a vizet, amelyhez ingyen és könnyen szoktunk jutni, betakarták, mintegy figyelmeztetésül, hogy családtagjaik e sorsdöntő pillanatban ne igyanak abból.

Igy hozza ezt Abudarham, hol egyszersmind azt is megjegyzi, hogy azért helyeztek az edényekkel beboritott vizre egy vasdarabot, mert notarikonjában foglaltatnak az ősanyák nevei, kik megőrizzenek minden bajtól bennünket.

Ennek kapcsán, hogy az égi testekhez fűződő zsidó szokásokkal foglalkozom, nem lesz érdektelen itt felemlitenem, hogy Copernicus korszakot alkotó fölfedezését a föld mozgásáról, melyen ő 1507-től 1530-ig dolgozott, már megtaláljuk a *Zohár* könyvében.

Ép igy igen érdekes az is, hogy a »rádió«-ról szintén találunk már valamelyes említést a Talmudban. (Lásd: Jóma 20. b.) Rási magyarázata azért történhetett más irányban, mert az ő idejében teljesen ismeretlen fogalom volt még a rádió.

De mi erre magyarázhatjuk, mert éppenséggel nincs kizárva, hogy már az Ó-korban is ismerhették ezen találmányt, ugy mint sok egyebet, mely feledésbe ment és most, a mi időnkben ujul fel ismét.

Gyöngyös. *Feigl L. H.*

Zsidó szokások eredete és magyarázata.

Feigl L. H. (l. M. Zs. Sz. 1927. 3. füzet) szóváteszi a »kol nidré« imának bevezető formuláját s magyarázatot füz hozzá, melynek értelmében a spanyol marannoszokra vonatkozik az „עברינים“ szó kitétele.

A M. Zs. Sz. szerkesztője röviden azt a megjegyzést teszi: helytelen. Dr. Blau Lajos tanárom megjegyzése tudományosan igazolt. Ugyanis Ismar Elbogen megállapitása szerint a Kolnidré ima keletkezése a gáonok korszakának első évszázadaira vezethető vissza, azaz eredete a IX. századba nyulik vissza s a bevezető formulával együtt R. Hai Gáon óta közkeletü és ismeretes.

Régiségénél fogva sem vonatkozhatik tehát a marannoszokra, akik csak a tizennegyedik század vége felé lépnek fel először Spanyolországban. Inkább azonositom magamat Elbogen nézetével, aki azt állitja, hogy a bevezető formula a mindenkori hitközségeknek azon tagjaira értendő, akik a hitközség rendeleteit és a vallás törvényeit nyilvánosan megszegték s mindezeknél fogva átokkal sujtattak s kiközösittettek. Erre utal világosan az עברינים szó értelme, melynek gyöke: עבר, áthágást jelent és az "עבירה" szóval áll szoros összefüggésben.

Az engesztelési nap időtartamára az excommunicatiot megszüntették s az ünnepi istentiszteleten való részvételt megengedték számukra. Ismar Elbogen: der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwickelung, 154. l.

Elbogen mellett bizonyit a babilóni Talmud tanitása: »Azt tanitja R. Chana Bizna fia, a jámbor R. Simon nevében: minden bőjt, azaz bőjti istentisztelet is egyuttal, melyben nem vesz részt valaki az elpártolók közül, az nem számit.« (Nincsen maradandó hatása, vallásos szempontból eredménye.) Ime, a »Chelbeno« példája, melynek rossz az illata s mégis az irás az oltáron használható illatszerek közé számitja.« (Galbanum, Styrax.)

Ugyanazt a gondolatot, hogy Isten mintegy kegyesen fogadja azt az imádságot, amelyben egy megtérő gonosz, bünös résztvesz, találjuk meg Ekha r. 65. l. a Siralmak 3. f. 8. verséhez füzve. És alapszik azon a közismeretes tételen, mely Berákot 34/b. lapján fordul elő.

Egyuttal megragadom az alkalmat, hogy a M. Zs. Sz. olvasóinak figyelmét a következő szokásra hivjam fel: *Tisobeovkor* az ing csücskébe egy szem foghagymát tesznek sok helyütt be s azt jól összekötik csomóba, hogy onnan ki ne hulljon. Sikerült megtalálni ennek a kabbalisztikus szokásnak eredetét és okát, Berlinernél (Aus dem innern Leben der deutschen Juden des Mittelalters) rábukkantam a rejtély nyitjára. Berliner »Grimm«-re hivatkozván, azt magyarázza, hogy foghagyma használ a démonok és kisértetek ellen. Grimm állitása szerint ez a balhit el volt terjedve az ösgermánok között. Minthogy az a szokás divik még most is, hogy *tisobeovkor* felkeressük a temetőt, amely a talmud tanitása szerint a kisértetek gyülőhelye és állandó tanyája (Ber. 18/b.); *azért látjuk el magunkat óvószerrel, amely immunissá tesz a kisértetek ártalmai ellen.*

A tisobeovval kapcsolatban még ki akarok terjeszkedni arra a szokásra, mely sok kellemetlenséget okoz a jámbor szakállas zsinagógalátogatóknak, s mely mind a mai napig fennáll az orth. ritusu hitközségekben. Ilyenkor a jókedvü ifjuság kimegy a város határába, ahol a csalán, meg a dudva terem. Telegyömöszöli zsebeit a tüskékkel s a templomban, a konfetti dobálás módjára, azzal mulat, hogy a szegény öregeket a kinót elmondása alatt megdobálja mindenféle tüskével. Egy zsargonnyelven irott könyv ennek a furcsa szokásnak eredetét Sabszáj Cevi álmessiás idejére vezeti vissza, aki mint álmessiás, hivatkozván Zekarja (8, 19) prófétára, a tisobeovot ünnepnappá változtatta át.

A tüskével való dobálás a régi duhajkodásnak, féktelen vigságnak ősi maradványa.

Budapest. *Dr. Farkas József.*

IRODALOM

Jacob Klackin: A zsidó filozófia anthologiája.

A kiváló zsidó filozófia-történész, aki héber nyelvre fordította Spinozát és értékes héber nyelvű tanulmányt is irt róla, akinek önálló munkái is gazdagodását jelentik a héber filozófiai irodalomnak, legutóbb igen érdekes vállalkozásba fogott. Már 1925-ben jelent meg egy filozófiai anthologiája, melyben görög és latin ethikus irók szentenciáit adta ki, természetesen rámutatva a talmudi és egyéb zsidó irodalmi kapcsolatokra az általa gyüjtött mondásokkal. De sokkal nagyobbszerü a legutóbbi vállalkozása. Egy héber nyelvü filozófiai anthologia kiadását kezdte meg, melynek első kötete már megjelent. Tartalma: a zsidó filozófiai irodalom legjellegzetesebb részletei, továbbá a héberre fordított arabs filozófia szemelvényei. Igen értékes és használható tankönyv, amennyiben kronologikus sorrendben hozza az egyes bölcsészek müveinek két igen üdvös szempontból rendszerezett részleteit. Az első szempont: adni az illető bölcsész *rendszerére*, legjellemzőbb és *eszméit* legvilágosabb szinben tükröztető egyik főrészletét — és ezáltal a mü igen jó segédeszközül szolgál a zsidó gondolat-történet tanításához és tanulmányozásához. A másik szempont: oly részleteket válogatni, amelyek az egyes filozófusok *terminológiájára* a legjellemzőbbek. Ismeretes, hogy a zsidó vallásbölcsészek terminológiája mily bonyolultan változatos, aminek oka, hogy a különféle fordítóiskolák más és más kifejezésmódot használtak a többnyire arabs eredeti átültetésénél, továbbá, hogy a különféle filozófiai rendszerek kiépítéséhez a héber nyelv nem nyujtott elég gazdag terminológiát és igy minden egyes bölcseleti iró maga volt kénytelen megteremteni a saját nyelvét. Ez a körülmény azután okozójává lett annak a sok nehézségnek, melyre a zsidó vallásbölcsészet tanulmányozásánál akadunk. Klackin könyve ebből a szempontból igen hasznos, mert oly szövegeket hoz, amelyek igen dus terminológiát tartalmaznak és a terminus technikusok egy függelékben sorra megmagyaráztatnak. Ugy, hogy főleg iskolai célokra, a zsidó vallásfilozófia előadásához, szemináriumszerü gyakorlatokhoz, szövegolvastatáshoz szinte megbecsülhetetlen segédeszköz. A gyüjtemény befejezéséül rövid alfabetikus felsorolása szolgál a zsidó filozófusoknak, müveik cimével és kronológiájukkal.

A munka az »Eskol« kiadásában, igen szép kiállitásban jelent meg »Anthologia sel hafiloszofia haibrith« cimen, mint az »Ocar hamunnachim hafiloszofiim veanthologia filoszofith« első kötete, Berlinben, 1926-ban.

Székesfehérvár. *Dr. Hevesi Ferenc.*

Uj zsidó jogi monográfia.

Az izraelita hitközségek alkalmazottainak szolgálati jogviszonyáról dr. *Munkácsi* Ernő ügyvéd, a Pesti Izr. Hitközség ügyésze monografiát irt, amelyben a fennálló jogot ismerteti.

Hézagpótló ez a monográfia, mert megismerteti az érdekelteket azokkal a jogszabályokkal, amelyek a hitközségi alkalmazottakra vonatkoznak. De fényesen igazolja azt a sokszor hangoztatott tényt megállapitásunkat is, hogy mint a szerző maga is mondja, az izraelita hitközségek alkalmazottai jogviszonyainak korszerü szabályozása sajnálatos hiánya a felekezeti jogéletnek. Igazolja ez a monográfia, hogy az a bizonytalanság, amelyben az 1868. évi kongresszus után is a hitközségi alkalmazottak maradtak, szégyene a magyar zsidóságnak és hogy most, amikor a kongresszusi zsidóság szervezetének megváltoztatásán fáradozik és uj kongresszus összehivását készíti elő, első és igen fontos feladatának ezen jogbizonytalanság megszüntetését kell, hogy tekintse.

Megállapitja a szerző, hogy siralmas káosz, ami ezen jogterületen uralkodik, mert abban még a szakavatott jogász is alig igazodik el. A hitközségi alkalmazottak egyes csoportjai más és más jogi állást foglalnak el s ami szabály az egyikre, annak ellenkezője áll a másik csoportra. Ahány árnyalata van felekezetünknek, annyiféle jogállást foglalnak el az alkalmazottak és a rendeleti jogalkotás is teljesen ötletszerü, ugy, hogy az egységes irányzat hiánya feltünően megnyilvánul az egész vonalon, aminek kárát vallják az alkalmazottak és az bizony csak a szolgálat rovására történhetik, tehát a hitközségeket is közelről érinti.

A hitközségi alkalmazottak országos egyesülete egy év óta energikusan hirdeti a felekezeti közvélemény előtt az egységes szolgálati pragmatika és nyugdijegyesület megalkotásának szükségességét és dr. Munkácsi Ernő monográfiája legékesebben szóló propaganda a hitközségi alkalmazottak igaza mellett.

A teljes tájékozottsággal összeállitott monográfia rendszeresen ismerteti a vonatkozó jogszabályokat s a jogszabályok közt található ellentéteket és hiányokat a tudomány elméletével s a gyakorlat jogelveivel igyekszik kiegyenlíteni, illetőleg pótolni. A 100 oldalas munka tájékoztatja az olvasót a hitközségi alkalmazottak minden jogviszonyáról és az önkormányzati joggal biró hitközségek elé állitott tükörkép megtanit arra, hogy amit a felekezet nem végez el, elvégzi rendeletileg az államhatalom. És minél gyakoribb és nagyobb az állami beavatkozás, annál szükebb térre szorul az autonómia. Ezt pedig aligha akarják a hitközségek, még ha ezt a központi szervezet kivánatosnak tartaná is.

A hitközségi alkalmazottak jogviszonyainak bizonytalanságát sem fogja az államhatalom sokáig türni, mert amikor a magánalkalma-

zottak jogviszonyainak rendezéséről szó lesz, a rendelkezést a hitközségi alkalmazottakra is ki fogja terjeszteni.

Ha ezt a beavatkozást elkerülni akarja a felekezet, magának kell a bizonytalanságot megszüntetnie.

Hogy hol, a jogviszonyok melyik területén és milyen rendezésre van szükség, erre is megtanit a dr. Munkácsi Ernő könyve, mert rámutat a szükséges tennivalókra.

Ezért is ajánljuk a jeles monográfiát ugy a hitközségek, mint az alkalmazottak figyelmébe.

Ujpest. *Dr. Walles Antal.*

Az Országos Rabbiegyesület közleményei

Jegyzőkönyv.

I.

az *Országos Rabbiegyesület* 1927. szeptember hó 7-én tartott elnökségi üléséről.

Elnök: Dr. *Hevesi* Simon, a jegyzőkönyvet vezeti: Dr. *Kálmán.*

Jelen voltak: Dr. *Kis* Arnold, dr. *Weisz* Miksa, dr. *Edelstein* Bertalan, dr. *Friedmann* Gyula, dr. *Grossmann* Zsigmond, dr. *Láczer* Dénes elnökségi tagok és dr. *Eisenberg* Géza (Gödöllő), dr. *Farkas* József, dr. *Scheiber* Lajos, dr. *Krieshaber* Béla, dr. *Pfeiffer* Izsák, dr. *Schwarcz* Jakab, dr. *Friedman* Dénes választmányi tagtársak.

Dr. Hevesi elnök a gyülést megnyitja és szivélyes szavakkal üdvözli a megjelenteket. Elsősorban is a mult elnökségi ülés jegyzőkönyvének felolvasását rendeli el, melyet az ülés változatlanul hitelesit.

Elnök vázolja azon kérdéseket, melyeket ez ülés folyamán tárgyalnunk kell: még pedig az Országos Rabbiképző 50 éves jubileumán való mikénti részvételünkről, a rabbik korpótlék ügyéről, a nyugdijügyről, az özvegyi és árvaalapról, a hitközség és a rabbik közötti viszonyról. Mindezen életbevágó kérdések tárgyalásán felül is szükségesnek, hasznosnak és kölcsönösen kellemesnek véli az elnök, ha az elnökség tagjai és a környékben működő ORE tagok, kiknek ez nem jár nagy idő és pénzáldozattal, havonként egyszer összejönnek az ORE-t érdeklő kérdések megbeszélésére és felszinen tartására.

Az ülés résztvevői élénken helyeslik az elnök szavait.

Napirend előtt elnök megemlékezik a legutóbb elhunyt Feldmann Mózes pesti rabbiról. A jelenlévők kegyeletük jeléül állva hallgatják meg a nagy talmudtudósról szóló nekrológot s az elhunyt emlékét és érdemeit jegyzőkönyvben megörökiteni rendelik.

A napirend első pontja a rabbik *korpótlék ügye.* Jegyző előadja a dolog előzményeit és azon lépéseket, melyeket az ORE tett ugy az Országos Irodánál, mint a kultuszminisztériumban, még pedig az irányban, hogy: 1. ne kössék a korpótlékot a fizetés összegéhez,

illetőleg ne csak a kongruás lelkészek kapják a korpótlékot, 2. hitoktatók is részesüljenek korpótlékban, 3. a tábori lelkészet idejét is számitsák be, 4. a nem anyakönyvvezető lelkészek is kapjanak korpótlékot, 5. a legalább 25 éve működőknél ne legyen különbség a magasabb és alacsonyabb képesités között. Elnök kérvényt nyujtott be az illetékes hatóságoknál, azonban csak a hitoktatói működés némi leszámitásánál értünk el eredményt. A többi kivánságaink visszautasitásra találtak a más felekezetü lelkészeknél követett eljárásra való hivatkozással.

A jelentés kapcsán beható vita indul meg, melyen csaknem valamennyi jelenlévő résztvesz. Kialakul a nézet, hogy a kultuszminiszterium előtt fel kell tárni a rabbiállás természetét, mely nagy hátrányban áll a többi felekezetü lelkészek helyzetével, miután nálunk sehol nincs földbirtok, melynek hozadékát oly előnyösen birálják el a többi felekezetnél, a kongruális fizetési minimum megállapitásánál. A gyülés e kérdés tárgyalását a közgyülés elé utalja, amikor is a vidéki tagtársaktól az egyes esetek elbirálásáról felvilágositást kapunk.

A *Rabbiképző jubileumával kapcsolatban* elnök javaslatot tesz, hogy a jubileum időpontjában az ORE is diszülést tartson. Azonban, hogy alkalom nyiljék gazdasági kérdések tárgyalására is, a diszülésen kivül — annak befejezte után — a mai értekezleten napirenden lévő ügyeket is előterjeszti.

Értekezlet felhatalmazza az elnököt, hogy a jubileumon való részvétel módozatairól intézkedjék, akként, hogy az ünnepségeken az ORE elnökei is lehetőleg szerephez jussanak.

A jubileummal kapcsolatban a *szeminárium barátainak alakitandó egyesülete* is tárgyalásra került, mely kérdést az értekezlet szintén a közgyülés elé utal.

A *rabbik nyugdijügyének tárgyalásában* minden jelenlévő résztvett. Hosszas és alapos véleménycsere indult meg, melyen nem egy életrevaló eszme merült fel e régi s hőn óhajtott kérdés sikeres megoldásával.

A templomokban való felajánlások, vidéki kulturünnepélyek jövedelmei, propagandaülések, a hitközségi és kerületi elnökök értekezletre meghivása és saját érdekeikben való cselekedetre birása, az alkalmazottakkali együttes eljárás, gyüjtőivek kibocsájtása — mindmegannyi idea, melyek mégis megérlelik minden rabbi jövője iránti aggodalmának sikeres megoldását. Elnök összefoglalja az elhangzottakat és két részre osztja a leszürődő tanulságokat. Elsősorban is nyilvánvaló, hogy e fontos kérdés megoldása nem bizható egyes hitközségek véletlen jóakaratára, mások szükkeblüségére, hanem generálisan és törvényszerü intézkedésekkel kell ugy a rabbik, mint a rabbiözvegyek nyugdijügyét, valamint a rabbiárvák neveltetésének kérdését elintézni. Törvényes intézkedések pedig csakis a hitfelekezeti autonóm központi szervek utján, tehát az Országos Irodák utján, egy *uj*

kongresszus által hozott s *kormányhatóságilag jóváhagyott szabályzatok erejénél fogva léphetnek érvénybe.* Igy van ez a másfelekezetüeknél is, hol a konventi szabályok kötelező ereje alól egyes hitközségek részleges autonómiára való hivatkozással ki nem vonhatják magukat a lelkészi állással kapcsolatos nyugdijkötelezettségük alól. Igy van ez a felekezeti tanitók nyugdijügyénél is, hol az állami törvények kötelezik a hitközségeket a tanitók illetményeinek pontos kiszolgáltatására. Elsősorban tehát uj kongresszus összehivása kell! Másodsorban azután a mi kötelességünk, hogy a rendelkezésekre álló eszközökkel az előzetes számitgatásokat megejtsük és valamelyes nyugdijalapot teremtsünk! E kérdést is a közgyülés elé terjesztjük.

Az *»özvegyi nyugdij és árvák nevelési segélye« ügyének* tárgyalásánál, amely még sokkal fontosabb kérdés, beható eszmecsere után kialakult a nézet, hogy ezt is szintén csak a *törvényes formákkal* valósithatjuk meg, bár magunknak is kell — még önmegadóztatással is — özvegyi és árva segélyalapot teremteni. E kérdés is a közgyülés napirendjén szerepel.

A rabbik és hitközségek közt felmerülő vitás kérdések aaz ORE elnöksége utján való békés elintézése ügyében történt eszmecsere utján elnök az ülést bezárja.

II.

Az ORE az Országos Rabbiképző jubileuma napján *rendkivüli közgyülést* tartott. Az ORE elnöksége akként intézkedett, hogy a jubiláris közgyülés 2 részből álljon. A bevezető részben az ötvenéves Rabbiképző működésének méltatása volt napirenden. Dr. *Hevesi* Simon héber és magyar nyelven tolmácsolta az emelkedett, ünnepi érzéseket, melyek az ORE tagjait a jubileum napján eltöltik. A hatalmas, szép, ragyogó stilusu *héber*, valamint a bölcselet mélységeiben és az áhitat magaslatain járó *magyar* ünnepi beszéd után dr. *Pfeiffer* Izsák olvasta fel klasszikus, irodalmi becsü, maradandó értékü alkalmi versét. A közgyülés második részét elérte a rabbikar nemes sorsa! Állandóan az ég felé tekintünk, nem akarjuk meglátni a földön történteket!

Ideális lelkünk a hivatás eszményiségét keresi s feledi a nélkülözéseket, melyek a rabbit és családját érik. A közgyülésen is annyira eltöltötte lelkünket a Rabbiképző ünnepi hangulata, az Alma Mater iránti ragaszkodó szeretet lelkesedése, az ünnepi beszéd és költemény szárnyalása, hogy tagjaink szinte *méltatlannak találták önmagukhoz a földi gondok, bajok, saját nélkülözéseink beható tárgyalását!* Nyolcvan rabbi vett részt a jubileumon; legtöbbnek lelkében sok gond és panasz... De mind takargatta azt, ami fáj, — mindnek arcán boldog öröm sugárzott: a tudás, a tóra háza ünnepelt... A rabbik anyagi helyzetének, nyugdijügyének, özvegyi nyugdij és árvák neveltetésének segélyügyét a legközelebbi ülésre halasztottuk.

Budapest. *Dr. Kálmán Ödön.*

TÁRSADALOM

Mezey Ferenc.

Emlékbeszéd, elmondotta 1927. december 15-én, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet templomában tartott gyászistentiszteleten *Dr. Blau Lajos.*

Kegyeletes Gyülekezet!

Megenyhült a fájdalom, melyet Mezey Ferenc örök távozása felett éreztünk. Bánatos emlékezéssé finomult és mi összegyültünk, hogy lerójuk kegyeletes hálánkat a mi jelesünk iránt. Összegyültünk főiskolánkban, amely szivéhez oly közel állott, amelyért lelkesedett, fáradozott, munkálkodott. Lelki szemeink elé száll megdicsőült alakja, elvonul képzeletünk előtt gazdag tevékenysége. Rövid ez az óra, hogy Mezey Ferenc sokoldalu munkásságát részleteiben felidézzem, hogy sokfelé ágazó tevékenységének érdemeit teljességükben méltassam. E kegyeletes visszaemlékezésben életének csupán vezérmotivumaira mutatok rá, beállitom munkáját korába, hogy lássuk a helyet, melyet hitközösségünkben közel félszázadig betöltött és lássuk a helyet, amely őt a magyar zsidóság történetében megilleti.

Mezey Ferenc egyéniségére illik a szó, melyet Józsuáról olvasunk: איש אשר רוח בו Férfiu, akiben szellem van (Móz. IV., 27, 18) és munkásságára illik a prófétai ige:

לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות

»Nem sereggel, nem erővel, hanem az én szellememmel, igy szól az Örökkévaló« (Zekh. 4, 6).

I.

Kegyeletes Gyülekezet!

A zsidó nép, amely Európában ezer évig polgári egyenjogusságban élt, az idők viharában lassu, következetes történeti folyamatban mindinkább kiszorult az állami és népi életből. A középkori rendi államban a zsidók számára nem volt hely. Voltak jogaik, de nem volt joguk, voltak szabadságaik, de nem volt szabadságuk. A szervezetek, melyek a zsidóságot szétszórtságában Keleten vagy Nyugaton

országok szerint hajdan tömöritették, a jogfosztottságban szétmállottak, feledésbe merültek, a történeté lettek. A zsidóság oldott kéve lett, községekre, csoportokra oszlott, melyeket összekapcsolt a közös balsors, nem a közös erő. A jogegyenlőségen nyugvó nemzeti államok kialakulásával oszladozni kezdett a Jákóbra borult sokszázados éjszaka, a magyar nemzet a jó és balsorsban hüséget tanusitott hazai zsidóságot befogadta ősi alkotmánya sáncaiba, 1867-ben kimondotta az emancipációt, a polgári egyenjoguságot, 1895-ben kimondotta a recepciót, a hitfelekezeti egyenjoguságot. A hazai zsidóság a magyar nemzet integráló része lett, megalakult az izrealita hitfelekezet. Átvette más vallásoktól a mintát, de nem vehette át tőlük a mögöttük álló évszázados gyakorlatot és szilárdságot. Nem volt országos szervezet és nem voltak országos intézmények. A Magyar- és Erdélyhoni Izraeliták Országos Irodája volt a hazai zsidóság első országos intézménye.

Ez a történeti alakulat, melybe Mezey Ferenc beleszületett, ez a keret, melyben működése lefolyt, ez a háttér, melyből érdemei kiemelkednek. *Simon* József mellett, kinek 1880-ban, mint huszéves ifju munkatársa lett, Mezey Ferenc az egyetlen, aki élete egész munkáját a hazai izraelita hitfelekezet egyetemének szentelte. Nem volt előtte kijárt ut, nem támaszkodhatott régi bevált tradiciókra: alkotó volt, nem folytató. Nagy tehetségekkel megáldva, széles jogi tudással, éles elmével, belső meggyőződésből fakadó lelkesedéssel, soha nem lankadó, halálos ágyáig tartó buzgalommal, ékes szóval és hajthatatlan akarattal, példás önzetlenséggel és eszményi korrektséggel szolgálta az ügyeket és vódte meg a helyeket, melyek reá voltak bizva. Az a 30.000 akta, melyeket mint az Országos Iroda vezetője elintézett, mindmegannyi tanuja ügyszeretetének, jogérzetének, az igazságért való harci készségének. Hitközségeink szilárd rendjében és belső békéjében örök emléket állitott magának. Lelkében a hitfelekezet és a haza szeretete egybeolvadt, szivében ugy érezte, hogy a magyar nemzetet szolgálja, midőn a magyar Izráelt szolgálja. Személyében a hitfelekezet és a haza szeretete egy érzésnek kettős megnyilatkozása volt. Hazánk sorsdöntő napjaiban az ő vezetése mellett és az általa készitett emlékirattal fordult a magyar zsidóság, amely 1000 éves fennállása alatt a maga számára külföldi segitséget soha nem kért, a győztes országokban élő hittestvérekhez, hogy szálljanak sikra a nagylelkü magyar nemzet igazaiért, és vele együtt fordult intézetünk héber emlékiratban ugyanazzal a kéréssel a külföldi testvérintézetekhez.

Mezey Ferenc hervadhatatlan érdemeket szerzett a rabbikar körül. Sikra szállt a rabbiállás méltóságáért, kitüzött eszménye volt, hogy a rabbi jogi és társadalmi vonatkozásban más felekezetek papjaival egyenlő legyen és a kultuszkormánynál megértésre találva, jelentős sikereket ért el.

És hervadhatatlan érdemei vannak a rabbiképzés körül. Igaz szeretettel szolgálta különböző minőségben hosszu évekig, csaknem egész életén át intézetünket, amely eszményének megfelelő, a hittudományokban képzett és magyar nemzeti müveltséggel felruházott rabbikat nevel. 6000 akta tanuskodik nagy és kis ügyekre egyaránt kiterjedő gondosságáról. Zsinagóga és iskola Izráel két ősi erőssége és Mezey Ferenc kiterjesztette szerető gondoskodását az Országos Izraelita Tanitóképzőre is, hogy a magyar zsidóságnak lelkére való papjai és tanitói legyenek. Évtizedek óta törekedett, hogy a Rabbiképző és Tanitóképző növendékei számára internátust létesitsen. Közel állt eszménye megvalósitásához, megnyerte az eszmének óbecsei Freund Józsefet és nejét, e nemes házaspárt, kik az intézetünk mellett álló házat e célra adományozták. Ha az internátus fel lesz állitva, az alapitványozók mellett dicsőségesen fogja hirdetni Mezey Ferenc érdemeit is. A zsinagógát és iskolát volt hivatva szolgálni az Országos Izraelita Közalap, melyet hiveink a magyar nemzet ezéréves fennállásának megörökitésére alkottak meg. Mezey Ferenc fenkölt hittestvérekkel egyetemben körültekintéssel kezelte és a közalap kőrösmezői iskolája érdemei megörökitésére a Mezey Ferenc nevet kapta. Midőn a hazánkra szakadt mostoha sors a Közalap anyagi erejét megsemmisitette, szegény iskoláink ideiglenes támogatására Mezey Ferenc megnyerte amerikai hittestvéreinket.

Mezey Ferenc volt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megalapitásának főmozgatója, ő nyerte meg a mértékadó tényezőket, mint első titkára a társulatot megalapozta, megszilárditotta és a társulatnak mindvégig oszlopos tagja maradt. Nagy irói képességekkel volt megáldva, irásait tiszta magyarság és velős tartalom tüntetik ki. Mint szerző és mint szerkesztő jelentős érdemeket szerzett a magyar irodalom körül. Mezey Ferenc alkotása a Magyar Zsidó Muzeum; az övé volt az eszme, ő nyerte meg nemes támogatóit, ő gyarapitotta és ő kezelte. Csekély anyagi erővel gazdag kincseket halmozott össze, melyek a kutatás és a müvelt közönség érdeklődésére érdemesek.

II.

Kegyeletes Gyülekezet!

Mezey Ferenc mindezeket az intézményeket: az Országos Irodát, az Országos Rabbiképző Intézetet, az Országos Tanitóképző Intézetet, az Országos Izraelita Közalapot, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatot, a Zsidó Muzeumot állandóan és egyidejüleg szolgálta lelkesedésből, teljesen önzetlenül, létének gazdasági alapja a titkári állás volt, melyet a Pesti Izraelita Szentegyletnél 27 esztendeig betöltött. Ezt a humanitárius intézményt, amelyhez hasonló jelentőségü alig van, az uj sirkert megalkotásával, a Szeretetház, a Menház, a felnőtt vakok háza megépitésével és egyéb alkotásokkal naggyá tette.

Csodálatos munkaerő volt, az országos intézményeknél a munkát egymaga végezte, egyszemélyben vezér és közember. Tevékenységére illik prófétai igénk: לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי »Nem sereggel, nem hatalommal, hanem isteni szellemmel.« Mezey Ferenc őrt állt Izráel háza mellett ifjukorától utolsó lehelletéig, nem sereggel, nem hatalommal, hanem szellemmel.

Az a fenkölt szellem, melyet mély vallásosságu, tősgyökeres magyar szülők elsőszülött fiukba a zsenge gyermekkorban beplántáltak, kit papnak szántak és tanittattak, eleven maradt Mezey Ferencben egész életén át. Ebből a szellemből fakadt lelkesedése, önzetlensége, korrektsége, az eszmények szeretete. Méltán alkalmazhatjuk egyéniségére bibliai szavunkat: איש אשר רוח בו »Oly férfiu volt, kiben szellem van.« Tisztán szelleme erejével jutott el a magyar zsidóság díszes állásaihoz, melyekben szakadatlanul munkálkodott, példát adott és irányt mutatott, maradandót alkotott és áldást fakasztott. Korán kiforrott szellem és kialakult szilárd jellem volt. Egész életében hű maradt önmagához: ugyanaz volt a fiatal Mezey Ferenc, aki egy szomoru emlékezetü perben, mint kiküldött, az Országos Irodát képviselte és ugyanaz volt az öreg Mezey Ferenc, aki mint elnök, az Országos Irodát vezette. Céltudatos ember volt, a következmények megfontolása nélkül soha semmit nem mondott, a közérdek mérlegelése nélkül soha semmit nem cselekedett. Mezey Ferenc vezéri tulajdonságokkal birt, mint vezér fog emléke élni a történeti távlattal nőni a magyar zsidóság történetében.

Ó, Mindenható Isten! Fogadd kegyelmedbe eltávozott hittestvérünket, Izráel hü szolgáját. Gyönyörködtesd halhatatlan lelkét alkotásai virágzásában, hitközösségünk békéjében, hazánk boldogságában. Ámen.

Dr. Chajes Perec Hirs.
1876—1927.

Sulyos veszteség érte a zsidóságot és tudományát Chajes P. H. korai halálával. Mindössze 51 éves volt, melynek épen a fele a közszolgálatára esik, 12 esztendeig volt a flórenci 1902-ben alapitott rabbiképző tanára, 4 esztendeig a trieszti és 9 esztendeig a bécsi hitközség főrabbija. Mindezen állásokban igaz férfiunak bizonyult, aki hivatását époly hivatottsággal, mint lelkesedéssel töltötte be. Mintája volt az önzetlenségnek, kihez hasonlót korunkban alig találni. A maga számára semmit, a zsidóságnak mindent. Elmondhatta magáról Juda patriarchával: »Tiz ujjal szolgáltalak, de egy ujjra valót sem élveztem a világon.« Családot sem alapitott, hogy egészen a közé lehessen. Szükös tanári fizetéséből támogatta rokonait, a szegé-

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

nyeket, a közintézményeket, mint bécsi főrabbi szegényesen élt és szerényen öltözködött. Nem vonult el a világtól, sőt az élet zaja közepén élt, minden közügy részese, hitközségében irányitója volt, de életmódjában puritán, mint akár egy ókori irástudó. Modern ember volt, felruházva széles műveltséggel és nagy tudással, éleseszü gondolkozó, széles látkörrel, és mégis remete volt, aki a jelenkor törekedését a bölcs higgadtságával szemlélte és abban részt nem vett. Nem volt különc semmiféle vonatkozásban és mégis specialitás volt, kihez hasonló embert én nem ismertem. Specialitás volt önzetlenségében, nemcsak anyagiak tekintetében, hanem szellemiekben is. Született tudós volt, ideálja a tudományos munka, és mégis lemondott róla és a tudományos tevékenység hirnevéről, midőn a köznek gyakorlati tevékenységgel kellett — felfogása szerint — szolgálni. A legnagyobb áldozat, mit tudós hozhat, amelyre a legkevesebb képes. Láttam őt Flórenczben könyvei közt, boldog volt kis dolgozószobájában, tipusa a tudomány adeptusának, és láttam őt nem sokára utána Triesztben, ahol vele való sétálás közben megpillantottam a falragaszokat, melyekben népszerü előadásait hirdette. A községi élet és a zsidóság felvidítésére olasz lapot szerkesztett, melyet maga irt és a maga költségén adott ki. Ebből a lapból ismertem meg először Chajes lelkületét, az eszményekért való rajongását és a sürü személyes érintkezés a róla alkotott képet megerősitette. Őszinte, egyszerü, egyenes embert ismertem fel benne, midőn több mint husz év előtt itt Budapesten meglátogatott és nálam két napot töltött, és ilyennek bizonyult hosszu, zavartalan barátságunk alatt. Egy nézeten voltunk a zsidó vallásról és a zsidó tudományról, de nem voltunk egy nézeten a zsidóságról politikai vonatkozásban. — Chajes, a cionista vezér, a cionizmust előttem soha szóba nem hozta, noha különböző helyeken, különböző időkben napokat töltöttünk együtt meghitt beszélgetésben. A mult év október hó elején voltam utoljára együtt vele több napon át, elvitt az általa alapitott *Paedagogium Hebraicumba* és a *Héber Gimnáziumba*. Az utóbbiban végighallgattam héber nyelven tartott kétórás bibliai előadását Hósea prófétáról, amely tartalmilag és formailag egyaránt gyönyörü volt. Hazamenőben mindössze annyit mondott, hogy van egyéni isteni gondoskodás השגחה פרטית — ha nem volnék Bécsben, nem volna itt »héber kultura.« Örömmel, mondhatom, gyermeki örömmel mutatott egy Jeruzsálembe szóló levelet, melyen a cim héber kurziv betükkel volt irva. »Ebben a cimzésben mindig örömet találok«, — tette hozzá. — Fanatikusa volt a héber nyelvnek, melyet mesterien kezelt irásban és szóban egyaránt. Mikor elmondtam neki, hogy Hevesi Simonnal együtt a zsidó vallás számára külön folyóiratot szándékozunk kiadni, azt kérdezte, hogy lehet-e majd bele héberül is irni? Mikor e tekintetben a Hazofehre utaltam, készséggel igérte, hogy munkatársa lesz ennek az uj, magában álló orgánumnak. Örömére szolgált neki közlésem, hogy Rabbi-

képzőnk Emlékkönyvében Bernstein Béla feljegyezte néhai Bloch Mózes életrajzában, hogy Bloch bródyi látogatása alkalmából egy kikérdezés után nagy jövőt jósolt a csodagyermeknek.

Ez apró vonások is hozzátartoznak Chajes egyéniségének jellemzéséhez, melyeket a barát megilletődöttségével jegyzek fel korai halála alkalmából. Valóban ritka nagy képességekkel volt megáldva, nagy szív nagy elmével párosult személyében. Várta azt az időt, midőn ismét a zsidó tudománynak szentelheti egész erejét. Arra gondolt, hogy a jeruzsálemi egyetemen, melynek megalapításában jelentős része volt, mint tanár fog működni. Már létesülése előtt odanyilatkozott előttem, hogy az ókori történet tanszékét szeretné elfoglalni. A bibliai tanszék reábizása ellen többen állást foglaltak Chajes radikális szövegkritikája miatt. Nemes szívvel nem neheztelt, az egyetem ügyét változatlan buzgósággal szolgálta, a magyar bizottságot az ő felszólítására alakitottam meg és az egyetem kivánta könyvcsoportból jelentékeny rész itt összegyült, melyet a pesti izr. hitközség el is küldött, ugy, hogy az Akadémia adományával együtt most a jeruzsálemi könyvtár jelentékeny magyar gyüjteménnyel bir. Ha nem is teljesült Chajes reménye, ha nem is szentelhette egész erejét, sőt annak csak egy kis töredékét a tudománynak, irodalmi munkássága révén is élni fog emléke tudományunk történetében. A belső érték, nem a külső terjedelem teszi alkotásait becsessé.

Nem adhatok jelenleg teljes bibliografiát, de feljegyezhetem jelentősebb iratait. Még deákkorában tette közzé a »Proverbia-studien« és »Markusstudien« c. mély iratokat. A bécsi Tudományos Akadémia kiadványai közt látott napvilágot tanulmánya: »Zur nordsemitischen Onomatologie«, amely a talmud szerzői neveinek szempontjából is felette tanulságos. A Kahana-féle Zsoltárkommentárja (1903—5), amely már két évvel később uj kiadást ért meg, amikor az Ámoszkommentár is megjelent. Széles és mély talmudtudással birt. Ő fedezte fel és adta ki (1909) Salamon ben Hajátom, Rási kortársának kommentárját Móéd Kátan traktátushoz és igen érdekes értekezést irt a birákról a talmud korában. A tudomány nagy kárára nem fejezte be a variánsgyüjteményt *Násim* rendjéhez, mellyel sokáig foglalkozott és amely a *Dikdúké Szoferim* folytatása lett volna. Tanulmányaimban ily mű hiányát mindig fájdalmasan nélkülöztem. Maradandó emléket állitott magának a »Rivista Israelitica« c. folyóirat 10 kötetében. Ez volt az első tisztán tudományos folyóirat, amely olasz nyelven megjelent és értékes dolgozatokat tartalmaz más országok tudósaitól is, de a legtöbbet Chajes tollából, aki a szerkesztés munkáját végezte, ha névleg nem is ő, hanem Margulies volt a szerkesztő. Az irodalmi munkásság sokoldalusságánál és mélységénél fogva Chajest elsőrangu tudósnak mutatja. Tudós érdemeihez tartozik a bécsi szeminárium megmentése válságos időben és fenntartása anyagi eszközök megszerzésével, ami csakis az ő elnöki tekintélyének és befolyásának sikerült.

Chajes Perez Hirs kedves egyéniségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a zsidóság minden körében voltak tisztelői és barátai, vallási és politikai irányzatok különbsége nélkül. Kiérdemelte a szeretetet és tiszteletet, visszhangjai voltak az ő jóságos, tiszta lelkének. Az egyetemes zsidóság üdve volt ideálja, melyért minden irányban dolgozott, kiváló hely illeti meg a zsidóság történetében. Hogy végtisztességén az osztrák köztársaság elnöke és kancellárja is megjelentek, annak jele, hogy nehéz időkben Ausztriának is szolgálatot tett, habár a részletek eddig nem ismeretesek. Bizonyára nem ok nélkül céloznak erre amerikai lapok. Bármint legyen, bizonyos az, hogy Chajes szive az egész emberiségért dobogott, mit egyik beszédében, melynél jelen voltam, markánsan fejezett ki. Méltó sarjadéka volt egy hires rabbicsaládnak, melynek egyik ága Olaszországban él. Nemes cselekedetei fenn fogják tartani emlékét, amelyet mindig áldás fog kisérni.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

Bánóczi József és az Országos Rabbiképző Intézet.

(Felolvastatott az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1927. november 20 án tartott Bánóczi József emlékünnepén.)

Hölgyeim és Uraim!

A Prédikátor azt mondja: »Nincs emlékezetük sem a régieknek, sem a későbbieknek.« Ezt az igét a tépelődő bibliai bölcselkedőnek pesszimizmusza sugallta, valóbb bölcseink mondása, hogy az igazak cselekedetei az ő emlékezetük fenntartói. És bölcseink intézményesen gondoskodtak az emlékezésről, midőn a halálnap évfordulóját az emlékezés napjává rendelték. »Jahrzeitot« tartunk ma mi is, midőn Bánóczi Józsefről, elköltözött jelesünkről emlékezünk, nemes alakját lelki szemeink elé idézzük, emlékét kegyeletesen áldjuk. Egy hónap mulva lesz egy esztendeje, hogy az Izr. Magyar Irodalmi Társulat emlékünnepén Bánóczi József életét és működését erőmhöz képest vázoltam, ha az Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesület mégis engem tisztelt meg azzal, hogy e napon én emlékezzem meg Bánóczi Józsefről, bizonyára arra gondolt, hogy én vagyok az élők közt az, aki leghosszabb ideig volt munkásságának szemtanuja, aki 47 esztendőn át egymásután voltam tanitványa, tanártársa, szerkesztő utódja, munkatársa és mindvégig igaz, őszinte tisztelője és barátja. Engedjék meg, hölgyeim és uraim, hogy ugyanezért e röpke órában ne beszéljek a tudósról, a filozófusról, a kritikusról, a ragyogó iróról, a sikeres többszörös szerkesztőről, a hazának és fele-

kezetünknek általában tett nagy szolgálatairól, hanem személyes tapasztalataim alapján mutassam be Bánóczi József viszonyát a Rabbiképző Intézethez. Hogy egy talmudi kitétellel éljek: Bánóczi József két asztalra érdemesíttetett, a rabbiképző és a tanitóképző, a magyar zsidóság két országos intézetének volt mestere. Működését a tanitóképzőn előadótársam fogja bemutatni, és igy az emlékezés ez estéjén Bánóczi Józsefről, mint tanférfiuról, összképet fogunk nyerni.

Midőn az Országos Rabbiképző Intézet negyvenéves nehéz küzdelem után 1877-ben megnyilt, a tanerők megválasztása nehéz gondot okozott. Harci zaj morajlott az uj intézet körül, sikere attól függött, hogy oly tanárok fognak-e benne működni, kik a hozzáfüzött reményeket valóra váltani képesek. A cél egységes volt, modern rabbikat nevelni, de ez csak ugy volt elérhető, ha az intézet a hittudományokban képzett és egyuttal magyar nemzeti műveltséggel felruházott rabbikat nevel a magyar zsidóságnak. A nemzeti műveltség szempontjából a magyar nyelv és irodalom tanszéke különös fontossággal birt. Nem egy középiskolai tanszék betöltéséről volt szó, hanem oly férfiu megnyeréséről, aki a vállalt tanszakot tudásán felül egyéniségével is méltóan képviselje. Egy évi próbálgatás után a választás Bánóczi Józsefre esett, aki az intézet magyarsága szempontjából providenciális férfiu volt. Bánóczi József maga is ugy fogta fel hivatását, hogy nemcsak ismereteket kell közölni, hanem tanitványait leendő hivatásukra való tekintettel is kell nevelnie. Mindkét célt: a tanitást és nevelést egyaránt, eszményi mértékben érte el.

Nagy és mély tudás, széles és sokoldalu műveltség beható esthetismeretteel és meleg érzéssel párosultak fenkölt személyiségében. Szivével is tanitott, nemcsak elmájével. Magasra értékelte a rabbihivatást, melyet Hochmuth Ábrahám veszprémi rabbiban, az ő atyai jó barátjában tanult meg becsülni, kinek hatása alatt egy ideig maga is rabbinak készült. Alexander Bernát barátjával együtt, aki egyébiránt Bánóczi Józseffel egyidőben szintén kombinációban volt a rabbiképző tanári állására. Bánóczi József hozzáfért a tanuló lelkéhez, minden tanitványa iránt jóságot érezve és tanusitva. A középiskolában ritka éles kritikával, finom esztétikai érzékkel boncolgatta a tananyagot, tanitása ép oly gyönyörködtető, mint hasznos volt. Szélesitette a látókört és általános műveltséget adott tanitványainak. A stilus művészetét elsősorban tőle tanulták, tanulságos kritikáiból, melyeket az irásbeli dolgozatok felett gyakorolt. Formásan irt ő maga is, erre sulyt vetett, de a frázisnak esküdt ellensége volt. A tartalom volt nála a fő.

Nagy öröme volt, ha tanitványban tehetséget fedezett fel. Ő buzdította a középkori héber klasszikus költők átültetésére a verselésre hajlamosakat: Vajda Bélát, Kecskeméti Lipótot, Makai Emilt, Kiss Arnoldot, Gábor Ignácot és másokat. Bacher Vilmostól tanultak

héberül, Bánóczi Józseftől magyarul és a két nagy mester tanitásának eredője az, hogy a klasszikus héber költők semmiféle más nyelvre nincsenek oly szépen átültetve, mint magyarra. A magyar irodalom nem sok ágáról mondható hasonló. E forditások némelyikét az egyetemen Gyulai Pál előadásain is felolvasták és tetszettek a nagy kritikusnak. A Magyar Zsidó Szemlének, melyet hét éven át, 1884—1890-ig Bacher Vilmossal együtt szerkesztett, ő nevelte meg a szeminárium hallgatóiból a munkatársakat. Az uj tehetségek felfedezését tudatosan és rendszeresen gyakorolta, minek illusztrálására felhozom azt, hogy a Szemle első évfolyamában volt öt szeminarista munkatárs, a hetedik évfolyamban, melyet még ő szerkesztett, már tizennyolcan voltak. A Magyar Zsidó Szemle iránt a szerkesztéstől való megválása után is megható hűséget tanusitott mindvégig, 36 éven át.

Az irodalmi kapcsolatot a rabbiképző növendékeivel a Szemlétől való visszavonulása után folytatta, mint az Izr. Magy. Irodalmi Társulat titkára. Mindenki bizalommal kereste fel Bánóczi Józsefet. Jórészt ő szemelte ki az Irodalmi Társulat munkásait, ő volt a munkára serkentő, az irodalmi tanácsadó és utbaigazító, mit a szerzők munkáikban elismertek, egyik-másik el is hallgatott.

Nemcsak az irott szóban, hanem az élő szóban, a zsinagógai beszédekben is megnyilvánult Bánóczi József hatása. Illetékes tanu vagyok, mivel minden növendéket kivétel nélkül hallottam az intézet templomában szónokolni és a beszéd formai, nyelvi oldaláról Bánóczi József hatását megállapithattam. A homiletika nagymestere Kaufmann Dávid volt, de ő nem volt magyar anyanyelvű, a magyarosságot és a stilus csinosságát a szónokok Bánóczi Józseftől hozták magukkal a gimnáziumból. A tanitó és a tanitványok között fennállott viszonyról sokat mondhatnék, nagy dolgokat és kedves apróságokat egyaránt, de elég lesz, ha ezt a viszonyt általában ezzel jellemzem, hogy az egykori tanitványokban a Bánóczi Józsefhez való ragaszkodás, személyének tisztelete és szeretete évtizedek multva sem csökkent, az immár öreg rabbiban ép oly eleven, amilyen az ifju tanulóban volt. Mintha atyát vesztettek volna, ugy siratták ma egy éve a jóságos mestert.

Bánóczi József érdemei a rabbiképző körül nincsenek kimerítve a növendékeire közvetlenül gyakorolt hatással. Ő maga mindvégig ragaszkodott az intézethez, mint ifjusága szerelméhez. Tizennégy évig, 1878—1892-ig volt az intézet tanára, de az azután lefolyt 34 éven át, élete végéig a rabbiképzőhöz tartozónak érezte magát és mi is annak éreztük. Az intézet kiadványai közt az intézet első évtizedének mintaszerüen megirt története őrzi emlékét. Részt vett a rabbiképző minden ügyében, örömében és bánatában és a váltakozó tanároknak atyai jó barátja volt. Hosszu éveken át ő volt a kormány által kiküldött érettségi biztos, amely minőségben gazdag tapaszta-

lataival és bölcs tanácsaival értékes szolgálatot tett az intézetnek. Az érettségit tett növendékek ma is büszkék arra, hogy bizonyítványukat Bánóczi József neve is disziti.

Mint a vezetés részese, szintén kiváló érdemeket szerzett a rabbiképző körül, mert husz esztendeig volt a vezérlőbizottság tagja és tizenhárom éven át előadója. Ő volt a vezérlőbizottság tanügyi szakértője. Az intézet uj Rendtartása, amely nagy haladást jelent és 1912-ben lépett életbe, jórészt az ő munkája és ő öntötte végleges formába. Az oktatásügyi, valamint a könyvtári bizottságnak — más bizottságok nincsenek — ő volt a jegyzője, értékes munkása. Mindenütt ott volt, ahol az intézet nyilvánosan megnyilatkozott. Nem volt eddig senki, aki oly hosszu időn át szolgálta a rabbiképző intézetet, mint Bánóczi József. Különböző minőségekben, mint tanár, mint vizsgálóbiztos, mint vezérlőbizottsági tag és előadó 1878—1926-ig, az intézet 49 évéből 48 évig szolgálta lelkesedéssel és sikerrel. Örökké fénylő lap illeti meg a magyar rabbiképzés, a magyar zsidó kultura történetében, neve örökké ragyogni fog az Országos Rabbiképző Intézet nagy jótevői diszes sorában.

Hogy mily hüséggel végezte mindezen munkáit, élő tanuja vagyok én magam, aki egy év hijján végigkisértem és közvetlen közelből láttam ebbeli tevékenységét. Hogy mint tanulót, rokonszenvével megajándékozott, hogy később barátságával kitüntetett, hogy vele a köz javára több téren együtt dolgozhattam, életem örömei, sikerei, büszkeségei közé számitom. Soha el nem muló szeretettel őrzöm emlékét, velem együtt a rabbiképző neveltjei és mindazok, akik Bánóczi József büvkörébe lépni szerencsések voltak.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

Székely Ferenc.

A Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának jelenlegi elnöke 1928. januárjában ülte szerény keretek között életének hetvenedik fordulóját. Számosan, testületek és magánosok egyaránt, őszinte rokonszenvvel és együttérzéssel keresték fel a jubilánst, ki egyként méltó vezéralakja a jelen polgári és felekezeti életnek, e jelentős forduló napján.

Székely Ferenc Alapon született 1858. január 9-én. A Kereskedelmi Akadémiát Székesfehérvárott végezte és tanulmányainak befejezése után a bankszakmának szentelte magát. 1882-ben a Magyar Országos Bank tisztviselője volt, innen a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kötelékébe lépett, mint cégvezetőt 1892-ben az akkor alapitott Belvárosi Takarékpénztár vezérigazgatójának, majd elnökének választották. Ezenkivül alelnöke az Angol-Magyar Banknak s elnöke több hazai pénzintézetnek és iparvállalatnak. Alelnöke a Pesti Lloyd társulatnak, elnöke a Révai Testvérek irodalmi r.-t.-nak. Ferencz József királytól udvari tanácsosi rangot kapott, azután pedig a Ferencz József rend lovagkeresztjével tüntették ki. Székely Ferenc ezenkivül még tulajdonosa a másodosztályu polgári érdemkeresztnek is. 1892-ben akadémiai pályadijat nyert Valuták rendezése cimü munkájával. Számos közgazdasági dolgozata közül kiváló a Pénzintézeteink reformjáról irt műve. Szépirodalommal is foglalkozik. Munkatársa a Borsszem Jankó élclapnak is, amelynek több népszerü alakját (Seifensteiner Salamon, Mihaszna András) ő teremtette meg.

Megörökitendő a történelem számára a jubileum legfőbb adatai, idejegyezzük azokat kronológiai sorrendben. Székely Ferenc a polgári életben a Belvárosi Takarékpénztár elnökigazgatója lévén, szükebb munkaköre kezdte meg az üdvözlések sorát. Üdvözölték itt az igazgatóság, a felügyelőbizottság, a választmány, a vezetőség és a fiókintézetek nevében. A felekezeti üdvözlések sorát a budai izr. hitközség nyitja meg. Az Országos Izraelita Patronage egyesület, melynek Székely Ferenc alapitása óta elnöke, külön ünnepi ülést tartott. Ennek keretében dr. Blau Lajos üdvözölte a Rabbiképző Vezérlő Bizottsága és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat nevében. Külön ünnepeltetésben volt része természetszerüleg a pesti izraelita hitközség részéről, melynek válságos és nehéz időkben volt elnöke. A tisztelgő testületek sorába tartozik még az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, a Magyar Izraelita Kéz- és Földmives Egyesület és a Nőegyletek. Az üdvözlők sorában ott volt a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet, melynek tanári kara testületileg tisztelgett a jubilánsnál, átadva neki a tiszteletbeli »morénu« cimet tartalmazó oklevelet.

Székely Ferencet, ki ereje teljében érte meg élete szép napját, folyóiratunk is hálás örömmel üdvözli, további munkabirást és kedvet kivánva neki. Örömmel, mert kevés idő óta munkatársának tisztelheti, hálával, mert az anyagi válság idején nagy jóakarattal pártfogolta, természetszerüleg eredményesen ügyünket.

TUDOMÁNY

Bánóczi József ifjukori levelei Horváth Cyrillhez.

Bánóczi József életét és működését hivatott férfiak ecsetelték és méltatták abban az emlékkönyvben,[1] melyet barátai és tisztelői 1919-ben 70-ik születésnapja tiszteletére kiadtak. Halála után, amely 1926. november hó 20-án következett be, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat felolvasó estéjén 1926. december hó 22-én tartott emlékbeszédemben összefoglaltam kiváló érdemeit, melyeket mint tanférfiu, mint szerkesztő, mint bölcsész, mint irodalomtörténeti búvár, mint kritikus és egyéb vonatkozásban áldott, hosszu életén át szerzett.[2] Halála évfordulóján az Országos Magyar Izraelita Közmüvelődési Egyesület emlékünnepén ismertettem tevékenységét az Országos Rabbiképző Intézeten, mellyel 40 éven át, az intézet megnyitása második évétől élte utolsó napjáig, meleg kapcsolatot tartott fenn.[3] Ugyanakkor *Málnai* Mihály méltatta Bánóczi Józsefet, mint pedagógust.[4] A gimnáziumi tanuló és egyetemi hallgató Weiss Józsefről vonzó képet festett a nevezett Emlékkönyvben *Alexander* Bernát, Bánóczi tanulótársa és mindvégig hüséges barátja, aki nemsokára követte őt a halálba is. Mindezek után méltán gondolhattuk, hogy Bánóczi Józsefről most már mindent tudunk. Az itt következő levelek azt mutatják, hogy még sem tudunk mindent. Ezekből a levelekből oly ifju képe tárul elénk, amilyenre kevés a példa, amilyent a baráti szeretet sem festett róla. Az ideális lelkület, a komoly törekvés, a lelkesedés a bölcsészetért, meghatóak, de mindennél is meghatóbb a szeretet és ragaszkodás a tanitóhoz, aki őt a bölcselet tudományába

[1] Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára 1919. julius 4. Budapest, 1919. Alexander, Lenkei, Beöthy, Sebestyén, Rubinyi, Mezey, Blau, Heller, Málnay, Harmos, Kohlbach

[2] Magyar Zsidó Szemle 43. évf. 1926. (Külön lenyomatban is.)

[3] Lásd fent 103—106. lap.

[4] Izr. Tanügyi Értesitő 52. évf. 1927. 156. lap.

bevezette. A hatás csak gyengülne, ha magam beszélnék az ifju Bánócziról, ahelyett, hogy ő beszéljen, hogy az ő közvetlen nyilatkozatai szóljanak. E levelekből azt látjuk, hogy az ifju Bánócziban megvolt már mindaz, ami a férfiu Bánóczit kitüntette, a finom tapintat, az elragadó kedvesség, az éles ész és a tudomány ideális tisztelete és szeretete.

De arról is meggyőződünk e levelekből, hogy élete folyása nem alakult ugy, ahogy az ifju lelkében kivánta és amilyenre szilárd akarattal és nemes lelkesedéssel készült. »A bölcsészet lőn ama tanulmány, melynek egész életem folyását fogom szentelni; de midőn ennek mély gondolatai és hatalmas szózata lelkesedéssel töltenek el, akkor lehetetlen felejtenem ama önzetlen férfiut, ki nem restelt magas polcáról leszállani a törekvő ifjuhoz, azt lelkesitő szavakkal ösztönözve és tudományos utasitással buzditva« (5. levél). *Horváth* Cyrill buzditotta hüséges tanitványát, aki tanulmányairól mindvégig rendszeresen referált, hogy a természettudományokkal foglalkozzék, amit meg is tett (4. levél vége felé). Bonctant és egyéb orvosi kollégiumokat hallgatott és egy időben Bánóczi arra is gondolhatott, hogy orvos lesz. Legalább erre vall a 7. levél vége felé olvasható megjegyzés, hogy a medica »megnyugtatóbb szinben mutatja a kétes jövőt. Ugyancsak Horváth buzditására Bánóczi esztétikai munkával, melyet hosszas tanulmányok alapján önállóan és eredetin dolgozott fel«, pályázott az Akadémia pályakérdésére, de bár a beérkezett három dolgozat között »a legmegfelelőbbnek találtatott ugyan, azonban csak dicséretet sem birt magának kivivni« (7. levél elején). Hálásan ismeri el, hogy H. »az idealizmus történetének megirását teszi feladatává« (10. levél eleje). A 12. levélben is szó van arról, hogy H. utmutatását követi. A filozófiát, melyet a tudomány elsejének mond, találóan jellemzi ugyanott, hogy a századokat mozgató szellem a bölcsészet szelleme, az eszmék, melyekből a gondolkodó ember tápát meriti, bár irodalom és ujság közegein át, a bölcsészet eszméi; tagadni a bölcsészet befolyását az emberiség történetére, annyi, mint egyedül a gépezet *külső*, szembeakadó kerekeit mondani hasznosnak, pedig inkább a belsők azok, melyek lényegesebbek, ezek a hajtó, mozgató tényezők! Mikor fogja ezt a világ belátni? Igy gondolkozott Bánóczi a filozófiáról élete végéig, a másirányu élethivatás engedte mértékben a bölcsészet oltárán áldozott, mire őt első és mindvégig tisztelt tanitója, *Horváth* Cyrill, buzditotta.

Reá is sugarat vetnek a levelek, melyek a hála és tisztelet kifejezői. Ideális tanitó képét mutatják, aki — talmudi szóval élve — a tanitványban gyermeket látott. A levelekre, mint több levélből, melyekre a válasz keletét H. odajegyezte, megállapitható, hogy Horváth azonnal vagy legalább rövidesen felelt. Egyes mondatokat aláhuzott, ezek itt dült betükkel szedettek. H. feleletei, sajnos, nem maradtak fenn, nagyon kedvesek és bátoritóak lehettek, mert ifju

levelezője egyre hosszabb leveleket ir, melyekben nemcsak érdekes, hanem figyelemreméltó tudományos tartalom is van. Jelentkezik már az éles megfigyelő és kritikus. Horváth Cyrill éles itéletére vall, hogy felismerte két tanitványában, Bánócziban és Alexanderben, a jeles tehetséget és komoly akaratot és mindkettő megbecsüléséről tanuskodik maga az a tény, hogy leveleiket megőrizte. Az *Alexander leveleket Szemere* Samu fogja kiadni. Hogy Horváth Cyrill, a nemes piarista tanár, mily kedves ember és jeles előadó volt, arról magam is meggyőződtem, mikor 1883/4. tanévben, tanárságának utolsó évében (mh. 1884. nov. 5.), előadásait hallgattam és karácsonykor nála, lakásán, kollokváltam. Nagy örömet mutatott, midőn megtudta, hogy a Rabbiképző hallgatója vagyok. Oly szerencsés voltam, hogy egyszerre hallgathattam a mestert és mindkét tanitványát. Emlékét én is kegyelettel őrzöm. Rövid, száraz életrajzából, melyet a Révai Nagy Lexikon róla közöl, senki sem fogja megtudni, mily nemes lélek volt. Forrás ott nincs megnevezve. Bánóczi leveléből megtudjuk, hogy biográfiája már akkor jelent meg a »Hazánk és Kulturá«-ban.

Összesen 16 levél maradt fenn, melyeket szószerint közlök. De több is lehetett, biztos az, hogy a 12. és 13. közt egy hiányzik. A levelezés 5 esztendeig tartott, 1868 szeptember 16-tól 1873 január 1-ig. Az első levél Bécsben kelt, az utolsó Berlinben. A levelek nagyobb fele Bécsből jött, hol Bánóczi három évig tartózkodott, 1 Szt. Gálról, a többi Berlinből, Göttingából és Lipcséből. Párisból és Londonból, hol Bánóczi barátjával együtt csak rövid ideig tartózkodott, nincsen levél. Bánóczi a tanári vizsga (1871 május hó) letétele után is még két évig levelezett mesterével, amig haza nem jött.

A leveleket nem kell külön jellemeznem, bájosak, finomak, frissek, akárha ma iródtak volna. Érdekesek és tanulságosak, vonzó leirások és megkapó észrevételek. Az irás maga gyönyörüséges, igazi gyöngyirás, melyet olvasni öröm. Külsejüknél fogva is érdemesek a megőrzésre. A leveleket *Kornis* Gyula egyetemi tanár és államtitkár ur bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt meleg köszönetet mondok neki. A magyar levél történetében e leveleket is hely illeti meg. Fennmaradásuk érdeme a piarista rendé és a filozófus Kornis Gyuláé.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

1.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Azon előzékenység és kegyesség, melyre Nagyságos Professor Ur azon idő alatt méltatott, melyben szerencses voltam Nagyságod vezetése alatt a philosophia disciplináival közelébb megismerkedni és azokat tanulmányozni — ezen előzékenység bátorit következő sorok megirására, melyekben bocsánatért bátorkodom esdeni, hogy Pestről való távozásom előtt a teendők nagy halmaza miatt egyrészt, másrészt egy nappal előbb következvén be az elutazás, nem tehetém Nagyságodnál tiszteletemet. Alázatosan bátorkodom tehát kérni, méltóztassék ezen sorokat azon hő tiszteletem jeléül tekinteni, mely soha sem fog megszünni, minthogy nem felejthetem el azon férfiut, ki ritka belátás és a philosophiába való nem gyakori belátás dacára nem tartá méltóságán alólinak az igénytelen tanulót részint jóakaró tanács, részint tudományos utmutatás által gyámolitani.

Midőn Nagyságos Professor Urnak forró hálámat kifejezni bátorkodom, kérem egyszersmind, méltóztassék kegyesen megengedni, hogy néha Nagyságodat, ki kiképeztetésem alapkövét leraká, néha haladásomról értesitsem és megirhassam, hogy hódoló tisztelettel és hálával maradok

Bécs, szeptember 16-án 1868.

őszinte tisztelője
Weiss József.

2.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

A hála érzete, hogy Nagyságodnak köszönöm az első felejthetetlen utmutatást és lelkesitő buzditást a bölcsészetben, kötelez, hogy ma Nagyságodnak, hőn tisztelt professoromnak kegyes jóakaratáért legőszintébb köszönetemet kifejezzem. Engedje az Ég, hogy Nagyságod a hazai ifjuságnak még számtalan éven át lehessen ritka szellemi vezére; hogy a tudományokban eddigi halhatatlan érdemeihez még nagy számát gyüjthesse azon örökzöld babéroknak, melyek a késő utókornak fogják hirdetni, hogy Magyarországban Nagyságod volt az *első*, ki a philosophiát, a század szinvonalának ritkán megfelelő tudományossággal ülteté át, és annak lankadatlan ápolója és egyedüli méltó ápolója és fentartója volt.

Magamat Nagyságod kegyességébe ajánlva, maradok
őszinte tisztelettel
Nagyságos Főtisztelendő Urnak
Bécs, december 31. napján, 1868.

örökké hálás tanitványa
Weiss József.

3.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Csak kétszer bátorkodtam eddig örök hálámnak és hódolatomnak kifejezést adni, s ezért másodszor is, őszintén megvallva, több elfogultsággal tevém, mint első izben. Mi jogosit fel Nagyságos Professor Urat helyzetem és körülményeimről értesiteni? Azon kegy, melyre látogatásaim alatt méltatott, megerősitett ugyan azon sejtésemben, hogy szerény soraimat most sem vetendi meg Nagyságod; de a kedély és ész, az illedelem és érzelem harcában nem volt elég

bátorságom döntőleg eljárni. Bizonyára ezen kétkedés és meghasonlás nagy hátránynyal volt reám, mert ma talán Nagyságod egy pár sorai által uj buzditást nyertem volna, és kárpótlást azon veszteségért, hogy Professor Ur hatásos előadását már nincs szerencsém hallhatni. Mert valamint a cser vagy fa egész növekedése az ültetés által van feltételezve, és gondos ápolásnak tulajdonitható egyedül virágzása és gyümölcsözése: ugy bölcsészeti tanulmányaimban folyton előttem lebeg azon férfiu képe és jelleme, ki a tudományok e legfőbbikébe bevezetett, hozzávaló hajlamomat jóakaró szavak és ritka utmutatás által növelte és irányozta — egyszóval előttem lebeg Nagyságod képe. Főtisztelendő Ur ezen önzetlen és nagylelkü tette örök hálára kötelezett le, és azon leszek, hogy éltem folytán próbáját adhassam annak, hogy ezen kegyet nem egyedül egész terjedelmében méltatni, hanem hasznát venni is tudtam. Felejthetetlen előttem azon nap, midőn Professor Ur tudományos iratainak tiszteletet gerjesztő sokaságát volt szerencsém látni, azon hosszu tanulmányok eredményét, mely csak a tiszta lelkesedés és ernyedetlen kutatás kifolyása. Akkor bátorkodtam Főtisztelendő Urnak kedélyállapotomat azon szókkal kifejezni, hogy még csak most látom, hogy semmi sincs mögöttem, és még minden előttem! Sokszor ismételtem ezt azóta s ezalatt azon elv fogamzott meg bennem, hogy nem elég valamely tudományos tekintélyt tisztelni és magasztalni — hanem buzdulni is kell nagyságán és mindenekelőtt cselekedni és fáradni, hogy nyomdokain haladhasson az ember. Ezt fűztem ki célomul, ezután akarok törekedni és küzdeni azon pályán, amelyen való haladást megkönnyité Nagyságod ütlörő tudományos működése.

Alexander barátom bátorkodott már Nagyságos Professor Urat felolvasásának eredményéről értesiteni és igy én akkoron jónak tartottam hallgatni. Azon kegyes szavak azonban, miket Nagyságod levelében rólam irni is méltóztatott, bátoritának fel, hogy saját működésemről is némit felhozzak. Zimmermann Professor Ur azon kitüntetésre méltatott, hogy a tél folytán *két* felolvasást tarthattam. Az első két órát vett igénybe, december 1. és 15. napján, másodizben január 29-én volt alkalmam a kathedrára lépni. Méltóztassék megengedni, hogy a nyert bizonyitvány formuláját közöljem. — Zeugniss, dass Herr Josef Weiss Hörer der Philosophie gebürtig aus Sz. Gál in Ungarn bei dem Unterfertigten in dem im Wintersemester 1868/9. gehaltenen Conversatorium über »*Kants Dualismus und der des positiven Christenthums*« am 1. u. 15. Dezember 1868 einen Vortrag mit *ausgezeichnetem* Erfolge gehalten hat, wird hiermit bestättigt.

Wien, den 18-ten Dezemb. 1868. Dr. Robert Zimmermann öffentlicher ordentlicher Universitätsprofessor der Philosophie zu Wien. — A második tárgy volt »*die dialektische Methode in historischer Entwickelung*«, amely felolvasás sikeréről Zimmermann professor ur még kedvezőbben nyilatkozott az összes hallgatóság előtt, mint az elsőről. Ezen siker után Zimmermann egyenes felszólitására többször volt alkalmam őt meglátogathatni, tanulmányaim irányáról és eredményéről értesiteni, és a hol saját itéletemben nem biztam kellőleg, ott ő ép oly kegyes volt, mint Nagyságos Professor Ur, utba igazitani. Szintén ő javasolá a *természettudományok* alapos tanulását is, hanem e tekintetben azon alázatos kérelmet merém koczkáztatni, hogy Nagyságod méltasson e tekintetben nagy horderejü tanácsára, a melyet követni természetesen el nem mulasztandok.

Felolvasásaimat illetőleg, az első annál érdekesebb volt, mert alkalmat adott a kereszténység elveivel megismerkedni. Már a gymnasium VI. osztályában dolgoztam egy Dr. Römer Flóris főtisztelendő ur kiirt pályakérdésén »*A kereszténység következményei Magyarországon*« — a mely dolgozatom általa dicséretre méltatott — történetileg már ekkor tudtam roppant befolyását az összes müveltségre, tudományra és művészetre méltatni, mig ezen tanulmányom a kereszténység lényegével magával ismertetett meg. A mű, melyre támaszkodtam, *Dr. Theodor Weber*-é volt, ki azonban a test és lélek dualismusát, a melyet a kereszténység vall, *Kant* dualismusával hozván összeköttetésbe, azt akarja bizonyitani, hogy a hit elveit philosophice is lehet taglalni. Meglehetős szellemmel és eszmedusan van irva, de egyrészt azt bizonyitám rá, hogy Kantot több helyen félreértette, más oldalról pedig nagyon is tulhaladá a logikai következtetés korlátait, midőn Kant kriticizmusában elkövetett hibákat arra akarja visszavezetni, hogy a dualismusnak nem maradt tovább is feltétlen hódolója. Ha Kant a Kritik der *reinen* Vernunftban a hitelveinek nem is enged mindenben, de a Kritik der *praktischen* Vernunftban, mindenesetre ebben is minden bölcsészeti hivőnek eleget tesz. — A kézirat, melyben ezeket bizonyitám, 64 lapra terjedt és Zimmermann professor ur felkért, hogy engedjem át neki; második felolvasásom kézirata is ezen tiszteletben részesült. Ennek tárgyában *Dr. E. v. Hartmann* müvére támaszkodtam. Felhozza Sokrates, Plato, Aristoteles dialectikus módját, de főtekintetét *Hegelre* forditja. Egy hallgató e müvet kritizálta, de én nézeteit nem osztottam és Zimmermann ur engem méltatott azon felhivásra, hogy antikritikát irjak. 36 lapban azt törekedtem bizonyitani, hogy a »dialectische Methode« bizonyitása lehetetlen, s csak a *psychologikus tudatra* hivatkozhatik a hegelista, melyet nem lehet ugyan tőle elvitatni, de tudományos jogosultsága épen *alanyiságánál* fogva nem lehet. Hegel továbbá hibázott, ha saját philosophiáját »*netovábbnak*« mondja és kivüle uj systema lehetetlen. Bizonyitja ezt a praktikus élet, hogy van valóban részint még fejlődő, részint már — s ez ugyan nagyon kevés számmal — befejezettnek hirdetett systema. *Michelet* és *Rosenkranz* elveit is kritizáltam, kik ugyanezt vallják. Továbbá Hegel »qualita-

tive Unendlichkeit« fogalmát hibásnak bizonyitám és szintén a »Vernunft« és »Verstand« nagyon is bő elkülönitését.

De bocsánatot kérek Nagyságos Professor Urtól, hogy idejét és türelmét ennyire merészeltem igénybe venni; csak arra bátorkodom még hivatkozni, hogy méltóztassék becses tanácsára és soraira méltatni, és én minden erőmmel azon leszek, hogy egykori működésemmel Nagyságodnak és a tudományos világnak bebizonyitsam, hogy leghálásabb tanitványa és kegyes buzditásának legőszintébb méltánylója vagyok, a mely utóbbikat ezuttal továbbra is merészlem Nagyságod részéről alázatosan kikérni, ki vagyok

Nagyságos Dr. Horváth Cyrill Főtisztelendő Urnak

Bécs, junius 11. napján, 1869.

legőszintébb hódolója és lekötelezettje
Weiss József.

P. S. Méltóztassék megengedni, hogy Nagyságos Professor Urnak bátorkodom adressámat megirni: »*Kleine Schiffgasse Nr. 12., 1. Stock Nr. 11. Wien.*« Alexander betegsége akadályozza hódolatát Nagyságodnak e napokban kifejezni.

4.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Midőn Nagyságod utolsó levelét kezemhez venni szerencsém volt, nagyon megtisztelve érzém magamat egyrészt azon ritka kegy által, melyre Professor Ur méltatott, más részről pedig azon felmagasztositó igéret folytán, hogy Nagyságod szives lesz felelettel megtisztelni. Ezen áldozatot egész terjedelmében birom felfogni, mert mig sokoldalu tanitást meritek Nagyságod leveleiből, és a sziv- és elmeképző gondolatok hosszu sorának használ venni törekedem — *Professor Ur a Mäcenas szerepét kegyeskedett elvállalni: ki ád, annélkül, hogy viszonszolgálatra számitana, ki segélyez, minden önző gondolat nélkül, csakhogy a tudomány nyerjen* és az általános müveltség nagyobb terjedésnek örvendjen. Évek óta képződött bennem a valódi tudományos férfiu eszméje, a feddhetlen jellem előképe, s midőn most ezen eszmét megvalósitva látom magam előtt — csak következetes kifolyásnak tetszik mindaz, amit Nagyságod értem tenni méltóztatott. Tudtam, hogy az örökké friss forrás nem tagadja meg az erőtlen utasoknak, hogy üdülést nyerjenek belőle, mert hisz ő ezáltal mit sem veszit gazdag tartalmából. Ilyféle utasnak tetszem én magamnak a tudomány nagy mezején — cél és irány világosak előttem: *oda törekedni, hogy honom egyik legnagyobb fiának nyomaiban haladjak*, hogy azon mag, melyet Ő a fájdalom! még a sivár földbe vetett és melyet ritka önfeláldozással ápol, bennem is nevelőre találjon; hogy azon utakat, melyeket Ő hatalmas körvonalokban mutatott, szintén épiteni segitsen. Kant halhatatlanná lett, mert az ő szelleme

annyit nyujtott, hogy Fichte és Herbart, Hegel és Schopenhauer egyenlőn támaszkodhattak reá. Egy emberi élet nem oly hosszu, hogy hasonló erélylyel járhassa be a tudomány minden ágát — de a hódoló tanitványok feladata a tömör gondolatok egész gazdagságának felmutatása. Alkalmam volt mult évben Nagyságod életrajzát a »Hazánk és Külföld« egy évfolyamában olvashatni, és midőn olvasám diszes sorát azon férfiaknak, kik Professor Urnál nyerték tudományos és magasabb kiképzettségöket, — akkor feltevém magamban, hogy én tisztemnek annál inkább meg fogok felelni, minthogy ugyanazon cél az enyém, a melynek elérése Főtisztelendőségednek oly magas polcot biztositott. De meg leszek elégedve, ha csekély erőm nem fog cserben hagyni akkor, midőn a Nagyságod által kijelölt nyomokon haladhatok tovább. Ez volna a cél, — de az eszközökkel még korántsem vagyok tisztában s midőn Nagyságos Professor Ur kegyes volt becses levelében erre nézve is utmutatást adni, — akkor ugy hiszem, kettős okom van Főtisztelendőségednek örök hálámat és mély tiszteletemet kifejezni.

A mi a természettudományokat illeti, melyekre Nagyságod buzditani méltóztatott, ugy azokat a következő félév elején haladéktalanul meg fogom kezdeni. Ulrici munkáinak ajánlásáért bátor vagyok lekötelezettségemet kifejezni. Ezen derék philosophust már a szintén Nagyságod által ajánlott Logikája után alkalmam volt megismerni és becsülni. A »Gott u. der Mensch« első kötetét »Leib u. Seele« el is kezdtem tanulmányozni már Pesten, de *első* részének tulajdonképi méltatásához csak most érzem magamat képesnek, miután Professor Ur ajánlása figyelmemet erre különösen felhivta. Itt a physiologiai rész van meg, mely ép oly érdekes, mint Lotze »Medicinische Psychologie« cimü müve.

Előadásaink Zimmermann Prof. Ur részéről előbb értek e nyáron véget, — első juliusban — mert Olaszországba utazott aesthetikai tanulmányozás végett. Én e hó 15. óta Badenben, Bécs mellett tartózkodom tanitványaimmal és alázatosan kérem Nagyságodat, ne méltóztassék rosz néven venni, ha adressámat azon remény fejében bátorkodom megirni, hogy Professor Ur tán felelettel fogja szerencséltetni

Baden, julius 28. napján, 1869.

alázatos hódolóját és hálás tanitványát
Weiss József.

(Josef Weiss, Baden bei Wien, Neugasse Nr. 535.)

5.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Nem lehet szándékomban a mai nap nagy jelentékenységét azáltal csorbitani, hogy az elmult hónapok mivoltáról szóljak bőveb-

ben. Neveléssel való foglalkozás és a bölcsészet tanulmányozása töltek be azokat. Az első pont csak reám van néha vonzó, néha untató érdekkel és azért ezen tárgygyal nagyságos Professor Urat untatni oly valami volna, melynek felelőségét semmi esetre el nem vállalom. Csak annyit vagyok bátor felhozni, hogy a természettudományok Nagyságod kegyes ajánlata folytán nagy mérvben foglalnak el. Még csak tegnap végeztem be egy igen érdekes művét Ulricinak: »Gott u. die Natur«, melyet addig csak nevéről ismertem. Azonkivül egy két óráig tartó felolvasást volt alkalmam Zimmermann professor Ur conversatoriumában tarthatni, melynek tárgya igen érdekes volt. Egy férfiu lépett ugyanis fel egy bölcsészeti művel, a ki Magdeburgban titkári segéd és igy a philosophiában szakismerettel nem bir. Még különösebb azonban azon körülmény, hogy e mű aesthetika, és ő ennek *uj rendszerét* törekedik adni. Nem egyszer emlékeztem ezen dolgozat közben ama tartalomdus és valóban oktató előadásokra, melyeket főtisztelendő Professor Ur Pesten másfél éve, hogy tartott. Lehetetlen volna emlitett szerzőnek annyi ellenmondásba bonyolódni, ha az aesthetika történetét is alaposan tanulmányozta volna, vagy ha csak egyszer is oly beható és tudományos felolvasásokat hallott volna, mint nekem és valamennyinknek akkoriban Pesten szerencsénk volt. E pontnak bővebb okadatolását, valamint Ulrici érintett művéről némit körülményesebben irni, Nagyságod kegyes engedelmével közelebb fogok bátorkodni. Ma csak hálaérzet lengje át e sorokat és minden szó ama mély és őszinte tiszteletnek legyen tolmácsa, melylyel nagyságos Professor Ur iránt viseltetni soha meg nem szünendek. A bölcsészet lőn ama tanulmány, melynek egész éltem folyását fogom szentelni; de midőn ennek mély gondolatai és hatalmas szózata lelkesedéssel töltenek el, akkor lehetetlen felejtenem ama önzetlen férfiut, ki nem restelt magas polcáról leszállani a törekvő ifjuhoz, azt lelkesitő szavakkal ösztönözve és tudományos utmutatással buzditva. Ott egy dicső mult, itt egy bizonytalan jövő állanak egymással szemközt és azért nincs mérv, melyhez e ritka kegyességet, e nagylelkü jótétet arányithatnám, anélkül, hogy az eredmény ne volna azonos: örök hódolat nagyságos Professor Urnak, mint a bölcsészet egyik hősének, változatlan hálaérzet Főtisztelendőségednek, mint szellemi gyámolómnak. — A német Schiller mondja egyszer, hogy csak aljas lelkek fizetnek azzal, mit *tesznek*, de a nemeskeblüek azzal a *mik*. Hogy ennélfogva a jelen, mely csupa meg nem valósult reményt hord méhében, nem lehet azon pont, melyről azzal biztathatnám magamat, hogy nagyságos Professor Ur jótéteményeit némileg meghálálhatnám — valljon tagadható-e? Ámde ernyedetlen törekvés, őszinte akarat lesznek ama tényezők, melyek csekély tehetségemnek az irányt ki fogják jelölni, és tán e módon képesitve leszek egykoron Nagyságodnak bebizonyitani, hogy

jótéteinek halmazát nem pazarolta érdemetlenre és nagybecsü bizalmára nem méltatott hálátlant.

Az Ég pedig hosszabbitsa meg főtisztelendő Professor Ur éveit a hazai ifjuság, a nemzetiség és tudomány érdekében. Legyen még az évek hosszu során át az elsőknek buzditó és oktató tanára, a nemzetiségnek erős oszlopa és méltó dicsősége, a tudománynak pedig alapos buvára és hatalmas bajnoka. Büszke önérzettel tekintek arra, hogy az első két tényezőnek én is vagyok részese; hisz nekem is volt szerencsém Nagyságod tanoncai közé tartozhatni és mint Magyarország fia, bizonyára azok közé tartozom, kik tudományos hirét és szellemi fejlődését e hazának lelkes örömmel szemlélik. Mert pedig a tudománynak és főképen a bölcsészetnek őszinte hive vagyok, azért képes is vagyok az itt szerzett babérokat méltatni és a szellemi nagyságra lelkesedett tekintettel felnézni. Ismételni bátorkodom hő kivánatomat azon hozzátétellel, hogy kérem nagyságos Professor Urat, tartsa meg jóindulatát és kegyét tovább is irányomban, mit kiérdemelni bizonyára minden tehetségéből törekedni fog

Nagyságos Főtisztelendő Dr. Horváth Cyrill Urnak

Bécs, december utolsó napján, 1869.

őszinte hódolója és mély lekötelezettje
Weiss József.

6.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Mult levelemben bátorkodtam arról szólani, hogy felolvasásaim tárgyát közelebbről fogom meghatározni. Azóta már egy más mű fölött is volt alkalmam szólani és nagyságos Professor Ur kegyes engedelmével az elsőre térek át előbb. Noha megitélése 2 órát vett igénybe, ugy mégis elegendő lesz a főbb mozzanatok kiemelése, mert hiszen a philosophia egyik legbehatóbb szakértőjéhez van szerencsém irni.

Dr. Zimmermann Ur egy aesthetikát adott át ezen cimmel: »Grundlinien eines Systems der Aesthetik von Adolf Horvitz.« Szerző tehát sem Hegel, sem Herbart iskolájából kikerült széptani műveket elegendőknek nem tartja és egészen *uj* rendszernek adja alapvonalait. A különbség mindenekelőtt a módban fekszik, melyben tanait nyeri. Nem az eszméből indul ki, hanem a valóban létező mozzanatokból és igy *inductiv* módot vall, a mint ezt a természettudomány teszi. Mindenekelőtt azonban az igy nyert eredmények semmi ujat nem mutatnak, és azért egészen hibásan vallott elvével szemben, egy uj *theoriát* állit fel, melyet a priori nyer. Nem is aesthetikát nyujt ezért, hanem tulajdonképen metaphysikát és helylyel-helylyel ethikát is. A világösszeségnek kell alappal, az accidentiáknak substantiával birniok. Ez a realitás. Ámde mi legyen lényege? S ha már e fölött bizonyost nem mondhatunk, hogy ismerhetjük meg? Minő viszony-

ban van a subjektiv megismerés az objektiv léttel? Hogy jó az ebbe? Melyik világnézet — így hangzik most a kérdés — ismeri meg az alapot magát? A közönséges nem, mert hisz itt mindent önző céljainknak rendelünk alá, és azért csupa eszközként tekintjük azt; így a való, a realitás soha meg nem ismerhető. — Hát a tudományos világnézet? Itt annyi alapos kutatás van, annyi mód és rendszer, mely az alap birtokában vallja magát. Ámde, szerző szerint, mindez *csalódás*. Van-e kriterium a felett, hogy megismerésünknek több, mint *alanyi, egyedi* jelleme van? Hátha mindez folytonos öncsalásnál nem egyéb! Azért egy harmadikra tér át. A világot csak az *érzés* ismeri meg valóban. Itt csalás nem létezhetik. A ki szeret, a ki gyülöl, az ismeri ezen érzelmeket, mindez biztos, minden kétségen felüli. A mint továbbá a substantiát *élvezetnek* mondja, ugy már szembeötlő, hogy ennek az érzés felel meg legjobban. Igy volna a kérdések kérdése megoldva, igy lehet biztos és csalhatatlan tudást nyernünk. Az érzés ismeri meg legjobban az élvezetet. — Ezzel ellentétben azonban azt kérdezém, honnét van akkor biztonságunk a *külvilággal* szemben. Mert a szerelem, a gyülölet, az érzés általában csak *belvilágunk* tényezői. Maga az érzés továbbá épen a *legegyedibb*, mert soha önmaga felé nem emelheti magát, mivel ekkor már nem volna érzés. Az oly tárgyak, melyeket nem ismerhetünk, nem is hatnak reánk. Ennélfogva nem is léteznének! Ha továbbá igaz, hogy »minél több érzés, annál több realitás«, akkor a költő, az érzelgő ismeri meg a világ alapját legjobban, a bölcsész, természettudós pedig mitsem tudhatna! Mily rend volna az! Azután az érzelmet hogy hozhatná rendszerbe! Mit mondana továbbá a szerző, hogyha az áloméletet hozzuk fel? Valljon álmainkban nem szenvedünk, nem szenvedhetünk vagy gyülölhetünk, és mindez hiszen valótlan és szerző szerint mégis igy a világ alapját ismerhetjük meg. De ha a közönséges, sőt mindennapi életből veszünk példát, ugy máris meg van döntve ezen különös, alaptalan és tudományosjellem nélküli theoria. Igy kövön ütjük meg magunkat, és ennélfogva fájdalmat érezünk, minél nagyobb ezen érzés, annál nagyobb a kő valósága! Hogy érthetni ezt? És azután miért épen kő az, talán ember vagy fa? Az érzés talán azt is megmondhatja, *mily* tárgy az, mely érzelmünket felkölté? Épen nem! sőt épen a józan gondolkodás, az általános tudás az, minek segitségre kell jönnie. Az érzés saját körében jogos, ámde a tudomány dolgában szava nem lehet. — Különben szerző *Schleiermacher* és *Jakobi* tanait sajátitá és ferditě el ott, az elsőnél a vallás örök igazságait az érzelemre találjuk áthozva. Lehet Schleiermacher szerint a vallásnak különböző és jogos nyilatkozata és ő a pantheista Spinozáról is azt mondja, hogy ő szent. Ámde ez a vallásról és nem tudományról áll szerinte. Jacobi már más utat követ, mert szintén az érzést a megismerés tényezőjének mondja. Horvitz theoriája azért sem nem uj, sem nem jó.

Ámde hol marad mindezek után az aesthetika? Hisz mindeddig csupa metaphysikáról volt szó. Ama realitás azonban, melyet élvezetnek nevezett, maga a szép; midőn érzéseink folytán a valódi alap ismerésére jutottunk, akkor a szépet magát is megismertük. Mindez szép ugyan, de csupa szó, sehol bizonyitás vagy tudományos támogatás.

Ami a felolvasás eredményét illeti, ugy Zimmermann professor Ur »kitünő eredményt« emlit e fölött nyert bizonyitványomban.

Február 1-sö napján egy *logika* felett szóllottam. A szerző »Kaulich Wilmos grázi philosophiae docens.« Ama kérdést, formal vagy real legyen-e a logika, itt az utóbbi előnyére találjuk eldöntve. Ámde elég különösen itt is több a psychologia és metaphysika, mint logika. Az önmagával azonos alanynak felel meg az azonosság törvénye. A mit nem magunkra vonatkoztatunk, azt másra, vagy: létezik én és nem-én: az ellentét törvénye. Egy harmadik eset nem létezik: exclusi medii. Mindennek van oka: oktörvénye. A negyediket találjuk első helyen, mert mindannyiban közreműködik. Ámde midőn valamennyit az öntudatból akarja magyarázni és ezt származásra nézve az általános tudatnak (Bewusstsein) elébe teszi, oly ellenmondásokba bonyolódik, melyek egész művének alapját döntik meg. Többi között a gondolkodás egészen szabad cselekvés legyen és a logika törvényei csak vezetőkép lebegjenek előtte, ámde önmaga is többször az ellenkezőt vallja. Ezen kérdés különben, mely mindegyik logikában megérintettetik, itt fölötte gyengén találja megoldását. — Felolvasásomat illetőleg erről is kitünő bizonyitványt nyertem.

Körülbelül két hét mulva ismét lesz alkalmam egy művet birálni, mely Zimmermann professor ur »Propaedeutik«-ja ellen jelent meg. Ez meg psychologiai lesz. Igy mindegyik philosophiai disciplinával kell foglalkoznom, a mi hasznot hajt ugyan, de talán az *egységes fejlődést*, szerény véleményem szerint, mégsem segiti elő.

De talán későn veszem észre, hogy Nagyságos Professor Ur becses türelmével máris tuléltem. Ámde, ha annyi kegyére gondolok, ugy tán reménylem lehet, hogy ezuttal szives bocsánatára sem számitok hasztalan. Egyre azonban nagyságos Főtisztelendő urat bátorkodom felkérni, arra, hogy méltóztassék meggyőződve lenni, hogy örökké vagyok

Nagyságos Dr. Horváth Cyrill Professor Urnak
Bécs, február 11-én, 1870.

örökké hálás tisztelője
Weiss József.

7.

Főtisztelendő Professor Ur!

Visszaélésnek tartanám, ha tárgy hiányában bátorkodnám Nagyságod becses türelmét ostromolni. Ezért kellett legbensőbb óhajtásom-

mal tökéletesen ellentétben mindeddig várnom, míg azon sorokra birok feleletet irni, melyekkel nagyságos Professor Ur megtisztelni kegyeskedett.

Zimmermann professor ur munkájának recensiójáról későbbi körülmények végett le kellett mondanom. A konversatoriumban ugyanis azon eljárás divik, hogy egy másik hallgató rendesen önként vállalkozik a recensens dolgozatának megitélésére, a mi pedig ezuttal nem történt meg. Egyébiránt a konversatorium csupán télen át tartatik meg és én részesültem azon tiszteletben, hogy az én felolvasásom zárta be a félévet. Tárgyam volt Rosenkranz munkája »Hegel als deutscher Nationalphilosoph.« Kétségkivül igen érdekes munka, és minden irányban alkalmas arra, hogy Hegel ismeretét terjessze, az ellene felkeltett előitéleteket pedig szétoszlassa. Ámde Rosenkranz nagyon is sokat tesz a mesterért. Igy nem ismerhettem el, hogy igaza van, midőn Hegel nehéz és homályos irályát Schiller költői fellengéssel dicsekedő stylusához hasonlitja; épen oly kevéssé lehetett jóváhagyni Hegel felmentését azon sulyos vád alól, hogy a porosz reakciónak bölcsészeti tanai által segélyt nyujtott. A vád sulyosan nehezedik Hegelre és nincs hatalom, nincs ékesszólás, mely azt megdöntse. Hiába, Hegel ellenállott a szabad mozgalmaknak, a »Burschenschaftokat« gyülölte stb. Sőt Rosenkranznak nincs is joga őt e tekintetben menteni, minthogy ő maga is irt Rugenak »Halle'sche Jahrbücher« folyóiratába, melynek pedig az volt célja, hogy a porosz bureaukratizmust dicsőitse. Tudományos tekintetben a dialektikai módszer, a levés (»werden«) fogalmának magyarázatánál, s azon pontban voltak még ellenérveim, midőn az uj Hegelistákat a pantheismussal vádolja s nem Hegel tanát akarja kutfejükül elfogadni. Egészben azonban alig létezik férfiu, ki több hivatással birt volna Hegel ily nemü népszerüsitésére, mint épen Rosenkranz, ki mesterét személyesen ismerte és már akkor kezde bölcsészeti tanulmányokkal fellépni; tudományos pályája pedig, egyre mint Hegel hü követője, majd megközeliti a félszázadot.

Egyebet tanulmányaim ezen szakmájából fájdalom nem emlithetek. Már régóta a bonctan különféle osztályai képezik rendes studiumomat. Ugy hiszem, ezen jövőm megalapitására való szakot, a medikát általában ugyanis, annál inkább van okom szorgalmasan tanulmányozni, mert egyrészt teljes bölcselkedés sine qua non-ja, más oldalról pedig praktikus szempontból megnyugtatóbb szinben mutatja a kétes jövőt.

Azonban Nagyságod sorai folyton buzditólag hatnak reám, hogy magas célomat egészen el ne tévesszem szem elől. Ezért forró köszönetemet mondom e ritka kegyért, melyben főtisztelendő Professor Ur oly ritka jóvolttal és még ritkább önzetlenséggel már majd két éve, hogy részesiteni méltóztatik.

Fogadja hőn tisztelt Professor Ur ismételve legőszintébb hálámat e kegyért és azon végetlen tiszteletemnek igénytelen kifejezését, melylyel vagyok

Főtisztelendő Dr. Horváth Cyrill Urnak

Bécs, május 18-ik napján, 1870.

őszinte hódolója és lekötelezettje
Weiss József.

8.

Főtisztelendő Professor Ur!

Alig szükséges kiemelnem, mennyire megörültem ama felbuzditó soroknak, melyeket visszatértem alkalmával Nagyságod részéről találtam. Minden egyes szónál feléledt bennem ama szép visszaemlékezések sorozata, melyek csakis azért oly élénkek, azért oly lelkesitők, mert főtisztelendő Ur kegye teremté egyenként, és szintén Nagyságod ritka előzékenysége füzé ily diszes öszletbe. »Utile aulei«, ez jelleme ama óráknak, melyeket Főtisztelendőséged körében tölteni szerencsém volt.

Professor Ur kegyes engedelmével csak egyre akarnék utalni. Midőn ama eredményekről bátorkodtam szólani, melyeket Bécsben kivivtam: egyet hallgatással mellőztem. Ugyanis azt, hogy hosszas tanulmányok alapján az Aesthetikát önállón és eredetin dolgoztam fel és az akadémia pályakérdéseire beküldöttem. A három dolgozat között az enyim találtatott ugyan legmegfelelőbbnek, azonban csak dicséretet sem birt magának kivivni. Őszintén megvallva, nagyon sajnáltam, mert egy szép reményemet tévé tönkre: azt t. i., hogy alkalmam lesz ezen első nagyobb mérvü dolgozatom által nyilvánosan bebizonyitani, mennyire vagyok főtisztelendő Professor Urnak lekötelezve, s hogy a buzditást is Nagyságodnak köszönöm.

Minthogy azonban erről le kellett mondanom, valljon mily cim alatt bátorkodjam ezt Professor Urral tudatni — oly férfiuval, ki a szó legnemesebb értelmében bölcsész és szakértő, ki ismeri a gyenge erőt és a cél magas voltát? Ha tiszteletem Nagyságod iránt nem volna olyan nagy, mint hódolatom tekintélye előtt, akkor mi sem tartóztatott volna vissza, erről szólanom. De igy, ily kritikussal szemben hiányzott ehez a bátorság; ily szakértővel nem mertem a valósulatlan célt közleni.

Ezek után Nagyságod becses figyelmét még csak egyre vagyok bátor felhivni. Egy pesti jó ismerősöm, Reif ur, tiszteletét tevé főtisztelendő Professor Urnál, hogy érdekemben kegyét kikérje. Engedje meg Nagyságod, hogy kijelentsem, hogy Reif ur ezt *saját* jószántából, tudtom *nélkül* tevé. Egy leveléből értesültem csak e lépéséről. A mi engem illet, én Reif ur jóvoltát kész vagyok elismerni, ámde mégis szükségtelennek tartom e tettét. Ugy vagyok meggyőződve, hogy felesleges a szigoru jellemü és az elvekben következetes

férfiut felkérni, *miután* ez már kegyeskedett igen becses figyelmét az ügynek ajánlani. Ezért még egyszer és ismételve forró köszönetemet Nagyságodnak!

Reif ur tanári vizsgáról is szól levelében, de a mint soraiból kiveszem, ugy látszik, hogy ő ama szigoru logika szerint tartott mondatokat, melyekben sem több, sem kevesebb kelleténél nincsen, nem igen látszott megérteni. Hogyha tán Professor Ur rosz néven nem venné, ugy ama alázatos kérelmet bátorkodom kockáztatni, méltóztassék a vizsga tárgyait és ama helyet megnevezni, hol ez iránt bővebb tudósitást kérhetek. Nagyságod becses idejét alig merem annyira igénybe venni, hogy kérelmemet egész terjedelmében Professor Ur kegyes figyelmébe ajánljam.

A felolvasások megszüntével ismét Badenben vagyok tanitványaimmal. Ha tán főtisztelendő Professor Ur feleletre méltatja alázatos soraimat, kérem, méltóztassék az alább irt adressát felhasználni. Bocsánatot kérek egyuttal, hogy levelem ismét ily hosszura nyult. Azért vettem kisebb papirt, hogy Nagyságod türelmét kénytelen legyek nagyobb mérvben respectálni, — ámde, mint látom, ismét nem sikerült. Méltóztassék ezt, valamint egész levelemet ama mély hála jelének tartani, melynek kifejeztével maradok

Főtisztelendő Professor Dr. Horváth Cyrill Urnak

Baden, julius 25-én, 1870.

örök tisztelője
Weiss József.

(Baden bei Wien, Antonsgasse, *Nr. 331.*)

9.

Főtisztelendő Professor Ur!

Mióta Nagyságod Bádenben szerencséltetett becses soraival, azóta számos változás állott ugyan be, de mindannyi mélyebb jelentőség nélküli és igy nem bátorkodhattam Nagyságod figyelmét azokra felhivni. Midőn most az ujév beálltával főtisztelendő Urhoz ismét közeledni merészlek, mindenekelőtt hő szerencsekivánataimnak akarok kifejezést adni azon hozzátétellel, hogy Nagyságod a haza, a tudomány és a törekvő ifjuság előnyére még számos éven keresztül töltse be fényes polcát!

Ami a lefolyt nyarat illeti, ugy Nagyságod kegyes tanácsát a professura ügyében akkor még nem követhettem. Haza mentem szüleimhez a szünet tartamára és *készülődtem berlini utamhoz, melyet azonban a vérengző háboru megakadályozott.* Ily végzetteljes időben hiányzik a leginkább érdekelt körökben, milyen Berlin ezen ügyben, a szükséges nyugalom komoly tanulmányokhoz. Visszajöttem tehát Bécsbe és ismét irtam Dr. Toldy Ferenc Ur ő nagyságához, a ki szives volt feleletében a teendőkről felvilágositani. Eddigi tanulmányaim szerinte bármikor teszik lehetségessé a *tanári vizsga*

letételét és igy most készülök folyamodásomat ezen ügyben a magas kultusministeriumhoz intézni.

Választott tárgyaim a bölcsészet és német irodalom, minthogy a gymnasiumokban rendesen e két tárgy együtt jár. A vizsgát május hóban akarnám letenni.

E fontos pontban ismét nagyságos Professor Ur annyiszor tapasztalt kegyességéhez bátorkodom folyamodni. Midőn ugyanis a következő sorokban a bölcsészetben feltett tanulmányaimra hivatkozom; arra kérem fel alázattal, méltóztassék egynehány sorra méltatni, a melyekből kitudnám, vajjon a tanulmányozott tárgyak köre és iránya megfelel-e Nagyságod igényeinek.

A bölcsészet történetét veszem Erdmann kézikönyve és Zeller és Kuno Fischer és egyebek nagyobb művei után. Ezenkivül azonban egyes önálló és hatalmas befolyásu rendszereket veszek szoros határozottsággal és egész mérvükben. Ezek Kant és Herbart systemái. Mindkettő uj irányt adott a bölcselkedésnek és főleg az első uj tartalmat is azért szükségök tán alapos philosophálásra elkerülhetetlen. Mennyire van e tekintetben igazam, arra természetesen Professor Ur van hivatva döntő itéletet mondani. Nekem, az elismerő tanulónak, a ki a tudomány és tapasztalat érdemeit és előnyeit csak még elsajátitani törekedik, nincs ez ügyben egyebem véleménynél.

Még egy felolvasásomról bátorkodom irni, melyet december elején tartottam a bölcsészeti konversatoriumban. Tárgya Conrad Hermann egy kisebb műve volt a bölcsészet és vallás egymáshoz viszonyáról, ily cim alatt: »die Philosophie in ihrem Verhältniss zur Religion und zu den höchsten Fragen der Menschheit.« Ő Kantot követi, midőn a bölcsészetet elválasztja a vallástól, de igen méltánytalan eljárása, midőn Kantot ott meg sem emliti. Nem is akarja ő a vallás elveit a philosophiáéitól egészen elkülöniteni, hanem annak igazságait »Vernunftwahrheit«-nak, ezéit »Verstandeswahrheit«-nak nevezi és ez utóbbiak elvégre csak amannak foruma előtt nyerik teljes jogosultságukat. Midőn azonban azt vallja, hogy a vallási igazság ellen nincs érv vagy tagadás — és minthogy továbbá a bölcsészetet a vallásnak majd egészen alárendeli: azon hibába esik, hogy elfelejti ama tényt, hogy a tudomány igazságai sokszor hamisaknak bizonyulnak be, — ami azonban szerinte lehetetlen volna, ha a theologia a tudomány felett is őrködne. Egyéb ellenmondásai is azt bizonyitják, hogy e műve a gyengékhez tartozik. — E hóban továbbá egy igen érdekes könyvről fogok felolvasást tartani, mely két, francia nyelvben irt kötetben *Olaszország* bölcsészet-történetét tárgyalja. Szerzője Louis Ferri, Nápolyban a philosophia tanára.

De már ideje, hogy bocsánatát kérjem ki nagyságos Professor

Urnak, hogy ily soká vettem becses idejét igénybe. Csak azt akarom még ide iktatni, hogy továbbá is vagyok

Nagyságos Dr. Horváth Cyrill Professor Urnak

Bécs, január 4-ikén, 1871.

hódoló lekötelezettje
Weiss József.

10.

Nagyságos Professor Ur!

Ezen soraimat a tudományoknak szentelt falusi magányból bátorkodom Főtisztelendőségedhez intézni. Hogy én és társam a városi életet a faluban való tartózkodással cseréltük fel, azt csak jól megfontolt okokból tettük, a melyekről Nagyságod becses engedelmével röviden meg akarnám emlékezni.

Azon disciplinák, melyeket eddig a természettudományokból vettünk, még mult évben praktikus részt is foglaltak magukban; főképen a bonctan, melylyel még ezen télen át is volt dolgunk. Nyáron azonban az anatomiai gyakorlatok lehetetlenek; nemkülönben a másodrendű természettudományi tárgyak. Az előadásokat azért könyvekből is pótoltatjuk, noha ezen eljárás több fáradságot és szorgalmat igényel, — oly tényezőket tehát, melyektől komoly fiatal ember nem szokott elijedni. Igaz ugyan, hogy bölcsészeti tanulmányokban az élő előadás inkább buzdit és serkent és az előadott uj irányok és eszmék helyébe könyv nem léphet. Azonban bölcsészeti szakra ezen nyáron nem vállalkoztunk, hisz ugyis elegendő alkalmunk van az egyes disciplinákat most alaposan és ujonnan áttanulmányozni.

És ezen szempontból különös hálára érzem magamat lekötelezve nagyságos Professor Ur irányában, azon ritka tapintattal választott thémáért, mely az idealismus történetének megirását teszi feladatommá. Ennek helyes megfejtése követeli ugy a bölcsészeti irányeszmék kielégitő felfogását, mint másoldalról mérvadó egyszersmind arra, valljon az eddigi philosophiai fejlődés, azaz a történet menete, eléggé ismeretes-e az értekező előtt. Azért tehát valóban hálásan veszem, hogy Főtisztelendő Professor Ur alkalmat nyitott egy ily nagyfontosságu kérdéssel foglalkoznom.

Még bécsi philosophiai tanulmányaimból bátorkodnám Nagyságod engedelmével egyet-mást közölni.

Március havában a bölcsészeti konversatoriumban egy franciául irt két kötetes mű fölött tartottam felolvasást, Zimmermann professor ur minden egyéb kritika nélkül e szavakat mondá: »Dieser Vortrag verdient sofort in einer philosophischen Zeitschrift veröffentlicht zu werden.« Azon tanácsot adá, hogy a »Zeitschrift für Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft«-ba küldeném be, mely lapot Steinthal és Lazarus berlini professorok szerkesztik. Irtam is ez utóbbinak, a ki azután egy igen udvarias levélben kért fel, hogy azon felolvasásomat szabad értekezéssé dolgoznám át és azután szivesen közli. Miheljt a tanári vizsgálatot leteendettem, majd azonnal hozzá látok. Minthogy azonban a tárgy Magyarországban is érdemel figyelmet — s pedig annál inkább, mert a bölcsészetre befolyó politikai tényezők majd azonosak voltak Olaszországban és nálunk, — azért majd a »Reformba« is fogok 1—2 tárcát irni arról.

Ezuttal bátorkodom nagyságos Professor urnak azt is megirni, hogy ugyanott áprilisban is 2 tárca jelent meg tőlem, melyek a »nyelv aesthetikáját«, egy eddig még nem igen tárgyalt thémát érintenek és akadémiai pályaművemből van véve. Azonkivül a »Pester Lloyd«-ban ismételve jelentek meg tőlem cikkek, melyek közül csak a mult évi augusztus 29-én adottat bátorkodom felhozni, melyet *Hegel* százéves születésnapjának fordulója alkalmával irtam; amelyben e nagy bölcsész jellemét, tanait, befolyását és maradó érdemeit adtam elő megfelelő népszerüséggel e lap olvasóinak.

Azonban sietnem kell e sorok befejezésével, nehogy nagyságos Professor Ur igen becses türelmével visszaéljek. Azért is egy alázatos kérésemet csak röviden bátorkodom Főtisztelendőségedhez intézni.

Hogy az »idealismus történetét« a szükséges alapossággal megirhassam, még főleg Ulrici egy művére volna szükségem, melyet magamnak más uton nem szerezhetek meg és azért Nagyságod anynyiszor tapasztalt kegyelmességéhez merészkedem fordulni. E mű: »Ulrici, Das Grundprincip der Philosophie. Leipzig, 1845—6. Ha méltóztatnék ezen alázatos kérésemre hajtani, akkor egy, néhány nap mulva Főtisztelendőségednél ezen ügyben megjelenő fiatal embernek tessék e könyvet átadni, a ki azt nekem meg fogja küldeni. Mert korántsem lehetek oly merész, hogy nagyságos Professor Ur kegyelmét olyképen vegyem igénybe, hogy ezáltal a fáradság legalább ne háramoljék másra. Ezen fiatal ember egy bizonyos Schwarz nevezetü, 8-ik osztálybeli tanuló lesz.

Mindenesetre azonban bocsánatért esedezem, hogy Nagyságodhoz általában soraimmal, és különösen e kérésemmel járulni bátorkodom. Hálakép csak azon mély tiszteletre hivatkozom, melynek őszinte kifejeztével maradok

Nagyságos Dr. Horváth Cyrill Professor Urnak

Sz. Gálon, junius 2-ikán, 1871.

hódoló lekötelezettje
Weiss József.

11.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Noha körülbelül már négy hete, hogy Berlinben vagyok, mégis attól kell tartanom, hogy nagyon is korán élek Nagyságod azon engedelmével, hogy helylyel-közel tanulmányaimról irjak egyet-mást. De tán a tárgynak érdeke és bő tartalma ezuttal kimentenek és igy

Főtisztelendőséged szives elnézésébe bízva, azon benyomás rövid ecsetelésével kezdem meg soraimat, melyet rám gyakorolt.

A város korántsem oly szép, mint vártam. Házai egyszerüek, ritkán haladják meg a három emeletet és általában disztelenek. Egy-egy szebb kastély elvész a bérházak ezrei között. De annál szebbek utcái: roppant hosszak és mindig egyenesek, ugy, hogy az ember nemcsak könnyen igazodhatik el Berlinben — aránylag könnyebben mint Pesten vagy Bécsben — hanem egyetlen tekintettel egy egész utcahálózatot pillanthat át. Sajátságos, hogy mig Pesten a nyilvános épületek különféle stylben emeltetnek, s Bécsben inkább góth izlésben épitvék, addig itt Berlinben a görög styl örvend előnynek. Ez a téreknek összhangzatos, sőt gyakran nagyszerü képet kölcsönöz, mig más oldalról a görög izlést jellemző egyszerüség itt is szorosan van megóva. A lakósok korántsem szivélyesek vagy kedélyesek, mint Magyarországban vagy Ausztriában. A berliniek az éjszak emberei, magukba zárkódottak, udvariasak és — hidegek. Nem élnek annyira künn, pld. kávéházban, vendéglőben, mint egyebütt: hanem a családias életre szoritkoznak. Ezért termeik belső kényelme, gazdag diszitése ellentétet képez házaik egyszerü külsejével is.

Az egyetemi élet mivoltáról még korán volna szólani. Nagyságod engedelmével csak annyit bátorkodom irni, hogy itt a tanulók között a tudományos irányu társulatok igen nagy számmal vannak. Igy létezik egy »naturwissenschaftlicher«-, »mathematischer«-, »philosophischer Verein«, sőt egy »egyetemi sakk-klub« is, melyben elméletileg fejtegetik a játék több nemeit. Mily szellem uralkodik a bölcsészeti egyletben, arról csak e hó utolsó napján lesz alkalmam meggyőződni, amely időben ugyanis az első értekezletet és bölcs-előadást fogják tartani. Általában a philosophia, ugy látszik, itt igen nagy protekciónak örvend, mert az egyetem *2300 hallgatója* közül a *legtöbb a bölcsészeti karhoz tartozik.* Az egyetemi rektor —Dove — nyilványos installációja már október 15-én tartatott meg. A felolvasott jelentésből többek között azon szigoruság is tünt ki, melylyel itt az egyetemi fegyelem őriztetik. Igy a mult évben egyszerre *harminc (30) tanuló tiltatott el Berlinből!* A beiratások ellenben nem ellenőriztetnek annyira, mint Pesten vagy Bécsben, mert itt egész karácsonyig van az inskriptió megengedve. A felolvasásokat illetőleg ezek »magán«- és »nyilványosak.« Amazokért egy Fridrichsd'or jár, akárhány órában adassék is a tárgy elő (körülbelül 10 forint), azonkivül $2^1/_2$ garas (15 krajcár) »hallgatási dij.« A nyilványosakért pedig 30 kr. jár félévenkint. Ama 10 forintot pedig vagy azonnal le kell fizetni, vagy, ha az illető szegénységi bizonyitvány birtokában van, 6 évig maradhat azon összeggel adós, és ezen esetben csak kötelezvényt ir.

A tartárgyakat illetőleg bölcsészeti- és természettudományiakat hallgatok. Igy a *Trendelenburg* által előadott paedagogiát és »philosophische Uebungen.« Amaz 4-szer, ez 1-szer hetenkint, s alkalmasint a bécsi konversatoriumnak fog megfelelni. Azonkivül *Werter* »Ueber dramatische Kunst«, *Bonitz* »Griechische Philosophie«-ját hallgatom. *Helmholtz* »theoretische Physik« és »physikalische Optik«, *Du-Bois*-nak »physische Antropologie«-jára, *Dühring* egy felolvasására, *Reichert*-ére stb. is beirattam magamat. *Michelet* a bölcsészet történetét és észjogot ad elő, de fájdalom, ezen órák összeütköznek a főntebbiekkel és igy csak a második félévben fogom őt rendesen hallgathatni.

Az előadások itt többnyire november elején vagy közepén veszik kezdetüket. Ma, október 26-án, azonban már Trendelenburg és Michelet megkezdették tárgyaikat és Főtisztelendőséged becses engedelmével, röviden fogok ezen előadások tökéletesen elütő jelleméről és módjáról szólani.

Trend. november 30-án 69 éves lesz. E kor nagyon is meglátszik rajta; majdnem görnyedt, járása biztonság nélküli, arca beesett, haja egészen ősz. Termetre nézve igen magas, szikár alak, élénk szemekkel, nemes vonásokkal. Ha a dobogóra lép, előveszi kék szemüvegét és azután kéziratát és erőtlen, bágyadt, noha tiszta hangon kezdi el felolvasását, mely többnyire iratából történik, csak néha szólván annélkül, az egyes eszméket kibővitvén. Hallgatói vagy 80-an voltunk. Ez volt 9—10-ig. 10—11-ig Michelet tartá óráját. Ez decemb. 4-én már 70 éves lesz, de alig tartanák 50-esnél többre. Középtermetnél valamivel kisebb, egészséges, vidor, élénk kifejezéssel egész arcán. Szakállát egészen ugy növeszté, mint boldogult Eötvös báró. *Még nincs egészen a kathedrán és már kezdi az előadást.* Nyelve, tagmozdulata élénk és néha heves. Szereti a szónoklást és hatalmas pathost. Néha egy-egy élccel füszerezi a tárgyat, de egyetlen szót sem mond, annélkül, hogy kezeivel vagy egész testével ne kisérje azt. Kéziratát csak hébe-korba használja és azután szabad előadásban bővíti tárgyát. Az egész órában igen elmésen szólott a bölcsészet fogalmáról, inkább népszerü, mint tudományos módon. Többek között azt mondá: a világtörténelemben csak *cselekedetekről*, de a philosophia történetében *tettekről* van szó; azok elenyésznek, ezek örökké jelenvalók. Plato, Hegel bölcsészete ép ugy van előttünk most, mint azok kortársai előtt; de a Rómaiak hol vannak? hol a Görögök?

A többi felolvasások, mint megjegyezni bátorkodám, még csak ezután kezdődnek, és igy az azokról való közlést, ha nagyságos Professor Ur megengedni méltóztatik, egy következő levelem számára tartom fön.

Mielőtt ezen soraimat bezárnám, még egy kérdéssel, mely egyszersmind kérelem is, bátorkodom Nagyságodhoz fordulni.

Még Bécsben méltóztatott buzditását és kegyét azzal tetőzni, hogy kilátásba helyzé egy megfelelő dolgozatnak az akadémiában

való felolvasását. Minthogy én Főtisztelendőséged ezen bizalmával nemcsak élni, hanem inkább annak megfelelni törekedtem, azért eddig ezen tekintetben csak hálám kifejezésére szoritkoztam. Most a philosophiába vágó többirányu tanulmányaim közül egy-két tárgy tán méltó volna Nagyságod szakértő itéletére. S mivel eddig sem határoztam annélkül, hogy főtisztelendő Professor Ur kegyes tanácsában szükölködtem volna, azért most is legtanácsosabbnak tartom, ha Nagyságod itéletére bizom a választást. Én részemről bizonyára törekedni fogok a bennem helyezett nagyszivü bizalomnak megfelelni és kimutatni, hogy nem vagyok Főtisztelendőséged legméltatlanabb tanitványa.

A tárgyak a következők volnának: »A legujabb korban, Kuno Fischer és Trendelenburg között felmerült bölcsészeti vita vázlata, annak folyamata és okai.« Mig azonban attól kell tartanom, hogy ez tárgyánál fogva általánosb figyelemre nem igen alkalmas, a második tán ez irányu igényeknek is megfelelhet: »A többféle bölcsészeti irányok között fellépő historikus bölcszészet fogalma s ennek érvényesitése Trendenburg rendszerében.« Trend., kinek legnagyobb érdeme, hogy a Hegel halálával felbomlásnak induló philosophiai irányokat ismét kritikája, ellenmondása és tényleges eredményei által uj életre ébreszté, tán érdekes tárgya volna a közlésre és rendszeres fejtegetésre. Végre nagyságos Professor itéletére még a következőt bátorkodom terjeszteni; mely logikai jellemü: Az itélet és fogalom egymáshozi viszonya és egymástól független értéke azon szempontból meghatározva, melyiket illeti az elsőség? Érveket akarnék ugyanis azon vélemény mellett felhozni, hogy a logikában az itélet a fogalom előtt volna tárgyalandó. Melyik legmegfelelőbb, azt természetesen Nagyságod szakértő itélete határozhatja meg legjobban; én csak ezen utasitás szerint fogom magamat tartani.

Végül bocsánatot kérek, hogy lakásomat ide bátorkodom iktatni. Őszintén vallom be azon dicsvágyat, hogy Nagyságod által néhány sorral megtiszteltessem. Mert valamint eddig, ugy ezután sem felejthetem, menynyivel tartozom Főtisztelendőséged buzditásának és pártfogásának, és ezen értelemben maradok is

Nagyságos Dr. Horváth Cyrill Professor Urnak
Berlin, október 26-án, 1871.
(Joakhimstrasse, Nr. 10. 2 Treppen.)

hálás tanitványa
Weiss József.

12.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Azon tisztelet és öröm által egyaránt áthatott hangulat, melyet Nagyságod sorai bennem rendesen keltenek, a mult hóban vett levél alkalmával még fokozódott mértékben fogott el, midőn majd minden

sorból azon jóvolt sugárzott elém, melyet szerencsémre már annyiszor volt alkalmam tapasztalni. De hogy őszinte legyek, meg kell vallanom, hogy nem kis ösztönzésül szolgált Nagyságod becses levelének ama helye, mely tanulmányaim helyes irányát vallja. Ama tudat, hogy az eszközök, melyeket a fenkölt cél: a tudományos, a bölcsészeti művelődés elérésére választottam, Nagyságos Professor Ur jóváhagyását nyerték ki, természetesen ujjult erővel tölt el, mert tudom vagy legalább sejtem, hogy ezen uton nem lehet az egyedül érvényes szempontokat eltéveszteni.

Engedje meg Nagyságod, hogy a stipendium kérdését illetőleg egy néhány szót kockáztassak. Jól tudom, hogy nem arról van szó, miszerint saját ügyem elintézésénél eltekintsenek ama módozatoktól, melyeket a nagyságos tanári kar felállítani jónak tartott. Egyedül arra bátorkodom utalni, valjon ezen esetben nem lehetne-e kegyes elnézésnek helye, nem lehetne-e, tekintettel arra, hogy már egyszer folyamodtam, s hogy bizonyitványaim sem szólnak ellenem, — ezen esetben a szabályok érvényesitését szükebb határra kiterjeszteni? A módozat második pontját, tettleges gymnasiumi alkalmaztatást illetőleg, természetesen oly feltétnek vagyok hiányában, melyet egyelőre pótolnom nem is lehet. Különben bocsánatot kérek, hogy e tárgyban Nagyságod becses figyelmét ily soká bátorkodtam igénybe venni; nem szóltam volna anynyit róla, ha jelentőségében oly komoly, tanulmányaim menetére oly befolyásos nem volna. S csakis, mert Nagyságos Professor Ur jóvoltát ismerem, mertem azt egészben felhozni, jól tudom, hogy ha valahol, ugy leginkább s nagy mértékben itt van helye, hogy azt érintsem, itt, hol előitélet s melléktekintetek nem léteznek, hanem csak ama fenkölt szellem, mely a valót, a lényegest tekinti mindenütt és mindenben. A bölcszészet tanulója fordul a bölcszészet nagyérdemü professorához ama hódolatteljes tisztelettel, mely őt megilleti.

Nagyságod kegyes volt levelében az egyetemi viszonyokat illetőleg további közleményekre bátoritani. Midőn ezuttal bátor vagyok ezen irányu megjegyzéseimet néhánynyal szaporitani, nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy ezek is csak szerény észrevételek, melyek tán Nagyságod kritikája előtt nem is birnak megállani ugy, mint talán kellene.

Az ifjuságot illetőleg itéletemet már némileg módosithatom, illetőleg részletezhetem. Az első hetekben inkább az általános benyomás a döntő s igy csakis az ifjuságról *általában* szólhattam. De alig szükséges felemlitenem, hogy jobbára a bölcszészethallgatók érdekeltek elsősorban. Ezeket a »philosophiai egyletben« gondoltam előbb vagy egészben, vagy legaláb bszine-javát találhatni. Pedig csalódtam. Az egylet itt is, mint egyebütt, nagyobb lelkesedéssel s több részvét közben indult meg, mintsem folytattatott. Ugy látszik, eleinte min-

denki azt várta, valjon érdemes-e tagjává lenni s igy inkább passió, kontemplativ volt a legtöbb állása, mintsem cselekvő, serkentő. Igy magyarázhatom csak, hogy később bizonyos pangás állott be, hogy néhánya a tehetségesebbeknek nem csapott fel tagul. Ma mindössze körülbelül 12—16-an vagyunk, s ezen csekély szám között is inkább kezdő e tudományban s igy gyakran, főleg a diszkussióban oly meghasonlás áll be, oly anynyira hiányzik az, hogy ugy mondjam, egyenlő foku ismeretség a philosophia terén, hogy a vitázók gyakran nem is értik egymást. De hisz ez egészen sehol és soha meg nem szüntethető. A philosophia általában mint választott, kiválóan művelt tan és szakma, itt csak gyér számu közönségre talál. Alig mondok kevesebbet, ha mindössze hatot-hetet számitok a valóban ezen célu hallgatókhoz. Hiába! a philosophia, mint Deák Ferenc mondá, a zsir, melyből egymagából pedig az ember meg nem élhet — itt Németországban is, nemcsak otthon minálunk. A nagy közönség érdeke növekvőben van bár, de nagyjában mégis közönnyel tekint le a tudományok elsejére, melynek hasznát tagadják, mert nem oly kézzelfogható, mint a technikáé stb. De elfelejtik, hogy a századokat mozgató szellem a bölcsészet szelleme, az eszmék, melyekből a gondolkodó ember szellemi tápát meriti, bár irodalom és ujság közegein át, a bölcsészet eszméi; tagadni a bölcsészet befolyását az emberiség történetére, annyi, mint egyedül a gépezet *külső*, szembeakadó kerekeit mondani hasznosaknak, pedig inkább a belsők azok, melyek lényegesebbek, ezek a hajtó, a mozgató tényezők! Mikor fogja ezt a világ belátni? Már Aristoteles panaszkodik, hogy a philosophiáról kevesebbet tartanak, mint egyéb nélkülözhetőbbről, ugyanezt mondja Kant; azt bizonyitja ez talán, hogy a bölcsészet szabad röpte a közönség és tapsain *felül* áll, hogy az nem szorul közérdekre felfedezéseinél, s éjjel is röpdös, mint a bagoly, a tudós Minerva madaraként, mint Hegel mondja.

De bocsánat Nagyságod! egészen eltértem a tárgytól hevemben, a philosophia kevés tanulójáról akartam szólani és tollam elragadott a philosophia terére. Azzal akarom ezt némileg helyrepótolni, hogy röviden emlitem meg, hogy én is tartottam a bölcsészeti körben egy felolvasást, mely közönségemet érdekelte.

Ezzel kapcsolatban még Trendelenburg tanár Ur konservatoriumáról bátorkodom néhány szót irni. Azelőtt lakásán tartottuk az órát, hol mintegy 14—15-en gyültünk egybe. Az óra után kedélyes társalgás, vitatkozás, melyben ő maga is, majd az egyik, majd a másik csoporthoz állva, résztvett. Ámde néhányszor vagy 18-an voltunk s a különben is beteges tanár nem lehetvén egy szobában annyi hallgatóval, ezután az egyetemen gyülünk egybe, hol nagyobb a tér s egészségesebb a levegő is. Ezen órák általában érdekesek, de szerény nézetem szerint inkább philologusoknak, mint bölcsészethallgatóknak valók, mert Aristoteles műnyelvét fejtegetik s nem rendszerét, s azt is kiváló tekintettel a kritikai nyelvészetre. Bevezetésül a nagy görög műveibe, igen tanulságosak ezen órák, de önálló bölcsészeti hasznuk kevesebb.

A dolgozatokat illetőleg Nagyságod kegyes utmutatásait bizonyára szem előtt fogom tartani. Ezért a fogalmi és itéleti thémát elejtettem. Nagyságod tán ugy is ismerte volna már előre tartalmát, ha azt bátorkodom hozzátenni, hogy ez az »akadémiai logikai pályázat« III. sz. művéből lett volna véve bővitett előadásban. E dolgozat ugyanis, mely »tartalmilag gazdagnak« itéltetett, de »szabályosság nélkül«, az enyém volt. Örülnék, ha Nagyságod talán szintén azon Areopaghoz tartozott volna, mely őszinte fáradozásom szerény eredménye fölött itéletet mondott! De ismét eltértem tárgyamtól s csak azt bátorkodom még felemliteni, hogy a Trendelenburg és Fischer közötti vita történi rajza sem tetszik helyesnek azok után, miket Nagyságod joggal irányadó elvekül felállitott. Mert ez csakis történi s beltartalmat kevésbé nyujt. Azért a »bölcsészet uj, történi irányát« fogom kidolgozni, mely Trendelenburggal kezdetét vette, s mely iskolához Ueberweg is tartozik. Óhajtom, hogy a Sólyom, melyhez a tanulmányokat már jóformán bevégeztem, kinyerhesse Nagyságod szakértő tetszését!

Végül ez év fordultával szerencsekivánatommal bátorkodom Professor Urhoz közeledni. Forrón óhajtom, hogy az Ég a magyar haza és tudomány egyik legdiszesebb bajnokát még soká tartsa meg ép erőben és egészségben!

Mély hódolattal maradok Nagyságos Prof. Dr. Horváth Cyrill

Főtisztelendő Urnak

Berlin, december 30., 1871.

háládatos szolgája
Weiss József.

13.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Nagyságod engedelmével mult levelem szomoru tárgyával kezdem meg ezen soraimat. Egyes részletek *Trendelenburg* utolsó napjairól bizonyára megérdemlik érdekességöknél fogva a felemlitést.

Január 11-ikén szokott módon tartá felolvasását s ugyanazon nap délutánján szélhüdés érte. Jobban érezte ismét magát, de azon rettenetes sejtelem tölté el, hogy meg fog őrülni. És ez valóban be is következett. Az orvosok ugy vélekedtek, hogy e baj végét előre megközelitőleg sem lehet meghatározni, s igy családja a beteget egy megfelelő intézetbe adta, hol a szükséges ápolásban inkább részesülhetett. A sors azonban megkönyörült a megtörött szellemen és január 24-ikén az éles és mély gondolkozó kimult — a tébolydában! Valami rettenetesen lesulytó fekszik a sors ezen rettenetes iróniájában.

A temetés január 27-ikén, Berlin egyik legtávolabbi és legszegényesebb sirkertjének halottas-házából történt. Ide gyültek egybe a gyászoló család, — a nő, egy fia, ki az egyetemen magántanár, s öt leánya — továbbá a tanárok és tanulók, bizony igen gyér számmal. Michelet a meghalt ügytárssal sem békült ki s nem jött el a temetésre; a bölcsészeti kar tanárai sem jelentek meg nagy számmal, a tanulókból pedig nem igen volt több jelen ötvennél. Igy egészben véve sem a közönség, sem az értelmiség, vagy egyetem nem adta meg a nagy bölcsésznek az öt megillető végmegtiszteléstt. Sajátságos, sőt elkedvetlenitő jele az idő bölcsészetellenes áramlatának, de meg bocsáthatlan hibája egyszersmind azon városnak, mely Fichte, Hegel, Schelling és Schopenhauer bölcselmét élvezte leginkább, s mely eddig a német, sőt általában majd az összes philosophia emporiuma, központja gyanánt tekintetett. Ha nem lettem volna szomoru szemtanuja ezen kiméletlen eljárásnak, lehetetlennek tartottam volna Berlin és egyetemének ily foku mulasztását századunk egyik legfelköltebb szelleme irányában, mely pedig elsősorban épen ezen várost, ezen egyetemet diszitette! A nagy bölcsész igénytelen fakereszttel jelzett napszámosok sirhalma mellett alussza örök álmait...

Mint hallom, az illető irányadó körökben már nagyban foglalkoznak Trendelenburg tanári székének betöltésével. Régi uzus és törvény értelmében csak két rendes bölcsészeti professort neveznek ki, kik között az egyik inkább a systematikus, a másika historiai philosophiai szakok szakok képviselője. Mig Harms az első állomást tölti be, addig Trendelenburg szakmája ezen utóbbi volt. Azért Fischer Kunóra gondoltak, ki a bölcsészet történetének megirása körül nagy tehetséget mutatott. Ámde a mostani porosz kormány és bölcsészeti kar ellene a Hegelistáknak, s ezért részint a philosophiai uralkodó szellem, részint a hagyományos gyakorlat szerint Kuno Fischer elesett a megválasztás alól. Bonitz, Aristoteles egyik legbehatóbb ismerője, ki mint a tudom. akadémia tagja, felolvasásokat is tart az egyetemen, mint hallom, vonakodott a meghivást elfogadni, — lelkiismeretességből, mint mondják. Azonban bizonytalan, hogy ezen eset több-e mende-mondánál. Határozottan áll azonban, hogy Zeller, heidelbergi professor, a görög bölcszészet nagyhirü megirója, meghivatott és az alkudozások már közel állanak a befejezéshez: husvétkor már megkezdi alkalmasint Berlini működését. Zellert is hegelistának tartják ugyan, ámde ő csak névleg az; történelmi művében a hegeli konstrukciót tökéletesen mellőzi, egyéb philosophiai szakok előadásában pedig szintén nem követi mesterét. Ekkép Trendelenburg halála egészben fájdalmas intermezzo legfölebb; az élet nem állhat sirhalmok mellett, s a nap s a törekvés heve elfelejteti a halottat. Mig ez azonban természetes, addig korántsem helyeselhető, igénytelen véleményem szerint, ama fukarkodás, mely a nagy halottnak vonakodik egy pár percet szentelni.

Minthogy egyetemi ügyekről — s félek, untató hosszadalmassággal — szólottam eddig, engedje meg nagyságos Professor Ur, hogy az ezen thémával egybekötött kérdésre térjek át, melyet Főtisztelendőséged érintett soraiban: értem az egyetem nagyszámu bölcsészeti tanárai és oly kevés valódi bölcsészethallgatók közötti látszólagos ellentétet.

Tény, hogy Berlin egyetemén 7 philosophiai professor van rendesen — 2 rendes, öt rendkivüli ezek: Hotho, Michelet, Althaus, Gruppe, Werder — s ezenkivül még 3—4 magántanár ezen szakból. Tény az is, hogy valamennyinek akad hallgatója s igen bő számban többnyire. Trendelenburg terme rendesen tele volt, Werderé, Bonitzé, s részben Harmsé is az. Ez látszólagosan fényesen cáfolja meg azon állitást, hogy mégis Berlinben alig van 10 a sok száz között, ki a philosophiát szakmájává választá. És ez mégis tény, melyről személyesen győződtem meg. A német egyetemekben általában azon nem eléggé dicsérhető törekvés uralkodik, hogy az egy orvosi fakultást kivéve, a többi kar hallgatói valamennyien a bölcszészet elvei által törekednek művelődni. Ezért a theologus itt *rendesen* és tanulásának *egész ideje* alatt jár el a bölcsészeti kollegiumokra: a philologus ép oly kötelességnek tartja a philosophia hallgatását, mint saját szakmájáét, igy a historikus, a botanikus, physikus stb.: sőt a jurista is eljár nemcsak ethikára, mint nálunk Pesten, hanem logikára, psychologiára; s a bölcszészet történetére is nem ritkán. Valóban csak itt, Berlinben, látván ezen örvendetes viszonyokat, értettem át egész mély horderejét nagyságos Professor Urnak Pesten hozzám intézett azon állitását: csakugy fogjuk általánosságban kimüvelni a jövő, serdülő nemzedéket, ha a bölcszészeti studiumot beviszik a gymnasiumra, a lyceumokra, sőt a reáliskolákra is. Bárcsak szerte Magyarországban, főleg az illető körökben is éreznék Nagyságod nézeteinek fontosságát és tulzás nélkül mondhatom, országos horderejét. Mert itt, Berlinben kezdettem csak belátni, miben rejlik főleg a németek értelmi fölénye, a kulturában való rendkivüli haladásuk más nemzetekkel szemben. Itt mindenki a bölcszészetben általános müveltséget, magasabb, átölelőbb szempontokat keres, bármily életpályára adja is magát.

Ezért a sok jeles tanár, ezért a nagy bölcszészeti hallgatóság Berlinben. De azért mégis a philosophia alig tiznek szakmája, életfeladata, mi egyrészt korunk ellenhatásának általában s a természettudományoknak a tanulóra való nagy vonzerejének különösen tulajdonitandó. Oly kevés adja magát a bölcszészettanári pályára, hogy már a politikai lapok is panaszkodnak az eziránybani hihetetlen szükség és szegénység fölött. Königsbergbe nem volt kit meghivni és végre Bergmann-t választották, a »philos. Monatshefte« kiadóját, ki pedig alig irt valami nevezeteset. Strassburgba Liebmannt voltak kénytelenek meghivni, ki csak a látásról irt egy kis könyvecskét. E mellett a

kisebb egyetemekre sem kapnak férfiakat; hiányzanak az uj erők s most kinosan érzi az állam azon mulasztásának fanyaru gyümölcseit, melyben a bölcsészeket a harmincas évek óta részesité. És e mostoha bánásmódnak szomoru következményei néhány év folytán még nagyobbak lesznek: csak multkor sóhajtott fel Berlin legelőkelőbb politikus lapja, a National Zeitung, hogy oly kevesen adják magukat az akadémiai pályára, hogy nemsokára az egyetemi bölcsészeti tanszékeket *lehetetlen* lesz betölteni. Ma már nincsen kiválasztás, néhány év mulva alig lesz már választható egyén. Szomoru viszonyok a philosophiában, igaz; de az államok majd legalább okulnak hibáikon s ismét becsülni fogják a kétezeréves tudományt!

Még csak azt bátorkodom felhozni, hogy az emlitett prof. Bergmann felkért, hogy irjak a »philosophische Monatshefte« számára birálatot Louis Perri francia nyelven irt olasz bölcsészettörténete felett. Engedtem e kivánatnak, s e munkálat már március hóban fog alkalmasint megjelenni. A honorárium, igaz, fölötte csekély, csak 6 tallér; de hiszen ily dolgozatoknál a magamféle, önerejére utalt tanuló sem nézheti a dijjazást mérvadó kérdésnek.

Végül csak egy fontos tárgyra bátorkodom még Nagyságod becses figyelmét felkérni, mellyel tán már tulságosan visszaéltem.

Berlinbe való utazásomra főleg Trendelenburg jelentősége birt. Most azonban, fájdalom, ő elnémult örökre s nincs kilátás arra, hogy hozzá hasonló nagy férfiu jöjjön ide. Az egy Lotze pótolhatná, de ez már 1866-ban utasitá vissza a Berlinbe való meghivást. Berlinben tehát a bölcsészetben remélt haladás most lehetetlenné lett reám nézve. A természettudományban van ugyan világhirü tanára az itteni egyetemnek, Helmholtz, de egyrészt e tanulmányok nem teszik tulajdonképen szakmámat s azután az illető laboratoriumokbani gyakorlás is, a tanulók igen nagy száma mellett, nem lehet oly sikeres, mint kisebb egyetemen. Mindezen fontos okoknál fogva már e félév végével elhagyom Berlint s Göttingába megyek, Lotzehez. Március 10-ikén már valószinüleg utazom. A létérti küzdelem e kis városban tán még nagyobb lesz, de végtére a nagy célt: a philosophiában való alapos tanulmányozást ama, bár nagyon is fontos tényezőnek, mégsem rendelhetem alá. Ha már eddig fáradoztam feladatom érdekében, mért rettegjek most a kedvezőtlen viszonyoktól? Ugy vélem, hogy egész törekvésemnek megtagadása volna, ha nem választanám azon, bár terhesebb eszközöket, melyek egyedül képesek célhoz juttatni.

Megvallom, bátrabb elhatározással tenném meg e lépést, ha szerencsés volnék ezuttal is nagyságos Professzor Ur jóváhagyását kinyerni. Félek azonban, hogy az idő rövidsége miatt ezuttal elesem ezen biztató megnyugtatástól. Mindenesetre bátorkodom berlini adressemet ide mellékelni, azon kérelemmel azonban, ne méltóztassék Nagyságodnak ebben illetlen tolakodást látni. Nagyságos Főtisztelendő Ur engedelmével Göttingából bátor leszek bővebbet irni.

Az ösztöndij ügyében benyujtott folyamodásomról, bár márciusban vagyunk már, még mindig nem hallottam elhatározást, sem kedvező, sem kedvezőtlen értelemben. A dolog fontossága és ezen folytonos függése kétszeres sullyal nehezedik reám.

Miután bocsánatot kérek ezen hosszadalmas soraimért, maradok

Nagyságos Prof. Dr. Horváth Cyrill Urnak

Berlin, 1872-iki március 4-ikén

hálás lekötelezettje

Weiss József.

(Alexandrinenstrasse Nr. 113, 4 treppen, Berlin.)

14.

Nagyságos Professor Ur!

Korántsem tulajdonithatok minden személyes dolognak oly fontosságot, hogy közlésével Nagyságodat untatnom szabad volna. Helyesebb eljárásnak tartom azért levelemmel mindaddig késedelmezni, mig az uj benyomásokat már bizonyos távolból, az uj viszonyokat objektiv tekintettel szemlélhetem. Nagyságos Főtisztelendő Ur becses engedelmével meg akarom kisérteni az utóbbiak néhány sorra szoritkozó vázlatát.

Berlin és Göttinga éles ellentétek minden tekintetben. Ott a nagyváros szüntelen zaja, itt a majd falusi élet folytonos nyugalma. Amott nem az egyén, hanem csak a nagy összesség tünik ki; itt az összesség alatt is az *egyedek* összegét értjük. Berlinben, mint minden fővárosban, az általános jellemet nem határozzák meg az egyes társadalmi osztályok; mihelyt azonban az ember Göttingába lép, azonnal látja, hogy egyetem-városban van. Az egész hely egy oly rendszerhez hasonlit, melynek mindegyik része visszautal a központra: itt a deákságra. A tanulók száma meghaladja a 900. és ezek közt több amerikai, sőt ázsiai is van, Európának pedig majd minden országa van képviselve. Az egyetem maga ép oly célszerü, mint diszes épületekkel bir a tudomány minden ágai számára; a könyvtár pedig a legnagyobbak közé tartozik szárazföldünkön. A kis Göttinga — alig van 16.000 lakosa — korántsem lelt volna a poroszok részéről ily támogatást; de mint a hat év előtt önálló Hannover egyetlen egyeteme, a most számüzött V. György királynak ugymondva szemefénye volt. Most koránt sincs oly bőkezüen dotálva, több hires tanára Berlinbe hivatott meg, de azért mégis Németországnak, a a berlini és lipcsei után, leghiresebb egyeteme.

És e hirét meg is érdemli. Itt van a most élő legnagyobb bonctanár, Henle; a hires szanszkrit tudós, Benfey, a világhirü phyzikus, Weber, ki Gaussal együtt a távirdát legelőször találta fel, itt van mindenekelőtt Lotze is, ki Herbart göttingi tanszékét foglalja el.

Engedje meg Nagyságod, hogy különösen ez utóbbiról bővebben szóljak.

Tán az egy Mendelssohnt kivéve, nem létezett az uj korban még férfiu, kinél szellemének nagysága oly éles ellentétet képezett volna külső alkatával. Kicsiny termetü, gyönge, igénytelen kinézésü a szó szoros értelmében. Valami alárendelt városi irnoknak tartaná, ki amugy nem ismeri. Nincs benne semmi méltóságos, semmi imponáló. Azonban hangja éles s valami kiméletlen határozottság van előadásában, mely azonban szintén különös modoru. Igen folyékony és szép nyelven kezdi eszméit fejtegetni és mihelyt nyugponthoz ér, az előadottat diktálja rövidebb tartalmában, s pedig paragrafusokként. Megmondja a fejezet cimét, a paragraf feliratát, ép ugy, mintha kész könyvet diktálna. Szóbeli előadását különben sohasem kiséri tagmozdulattal, sőt arcának kifejezése ép oly hideg, változatlan, mintha oly tárgyról beszélne, mely különben őt már azért sem érdekli igen, mert ő itt minden probléma fölött már egészen tisztában van önmagával. Ezért a hallgatóságot sohasem ragadja magával; igaz, hogy aki figyel, azt meggyőzheti.

Igy Lotze előadása tulajdonképen kétféle, nem igen összeegyeztethető formával bir. Modora azt látszik jelezni, hogy ő csak azokat tartja szem előtt, kik amugy is foglalkoznak philosophiával; a diktálás pedig épen arra enged következtetni, hogy ő hallgatóinak figyelmére, vagy értelmére nem igen számit. Megfelelően egész természetéhez, ő magánbeszédben majdnem szótlan, visszatartó. Általában melancholikusnak tartják, ki a társaságot nem igen szereti. Midőn őt meglátogattam, volt alkalmam a nézetek igazságáról meggyőződnöm. Barátságosan fogadott ugyan, de a serkentéssel vagy buzditással nem törődik, mint tette ezt és teszi nagy örömömre folytonosan Nagyságos Professor Ur, vagy tette Trendelenburg, vagy Zimmermann.

Lotze »Metaphysikát« és »Ethikát« ád elő. Ez utóbbi nem bir nála oly tartalommal, mint azt egyébként tárgyalni szokták. Szerinte az Ethika tartalmaz történetbölcsészetet s nemzetgazdászati tanokat. Ő ezekben keresi azon eszményi törvényeket, melyek megvalósitása az emberiség és társadalom boldogságát temé s célját tegye. Kötelmekről s ezek beosztásáról, erkölcsiségről stb. csak mellesleg fog szólani. »Az ethika ezen részét — mondá nekem — a költő, regényiró és egyházi szónok alaposabban és érdekesebben tárgyalhatják.« Mi Metaphysikáját illeti, most a lét fogalmát fejté ki; melynek fogalma szerinte a másokhoz való *viszonyban* áll. E téren általában leginkább Kant és Herbart nyomain indul. Különös, hogy a negyvenes évek elején kiadott »Metaphysikájának« elveit ma is vallja egész tartalmuk szerint. Csak világosabban fejti ki azt, mit amott

oly homályosan mondott. Pedig akkor alig töltötte még be a 26-ik évet.

Lotze két tárgyán kivül hallgatok még Henlé-nél két bonctani, s Webernél physikai előadást. Ez utóbbi igen érdekesen és szellemdusan fejti ki tárgyát, de rosszabb előadást még nem hallottam. Ritkán képes a nagy phyzikus két mondatot egymásután akadozás és sokszoros ismétlés nélkül elmondani. Gyakran a legközönségesebb szót legkevésbbé találja és ekkor meglátszik rajta, mily zavarba jut. Emellett kirivó taglejtés, éles és magas, vékony hang. Ily előadáshoz hozzá kell szoknia előbb az embernek, de ha a modorral kibékült, csak élvezettel követheti a világos és szellemdus fejtegetéseket. Hetenként egyszer eljárok Baumann tanár lakására, hol Kant »Kritik der Urtheilskraft« cimü munkája fejtegettetik. Itt csak öten vagyunk. Ezen collegium megfelel a konversatoriumnak Bécsben, vagy Trendelenburg hasonnemü »gyakorlatainak.« Baumann még fiatal ember s »Geschichte von Raum, Zeit u. Mathematik in der Philosophie« cimü munkája alapján a gymnaziumból egyszerre göthingi *rendes* tanárnak hivatott meg, a hires Ritter utódjául. Még egy harmadik tanára van itt a bölcsészetnek: Bohtz, ki néhány aesthetikai kisebb művet irt; őt eddig nem ismerem még.

Egyetemi tanulmányaim mellett Itthon Kant nagy művét, »Kritik der r. Vernunft« tanulmányozom, mely sokkal nehezebb, mint hittem volna. Sokszor a dolog természetes homályosságát emeli még a határozatlan, homályos nyelvezet. Már Berlinben igen foglalkoztam e művel, de még mindig nem fejezhettem be. Lotze Mikrokozmusát veszem még emellett a bölcsészetből, és ami idő jut, azt az annyira szükséges természettudományokkal töltöm ki; különösen Helmholtz korszakalkotó művét tanulmányozom: »Physiologische Optik«, melyből főképen az észrevétek s általában az érzékek alapos és helyes theoriájára nézve igen sok hasznot huzok; e tekintetben tehát e mű egyenesen bölcsészeti tanulmány tárgya egyszersmind reám nézve. Mellesleg Friedlaender igen érdekes és alapos »Sittengeschichte Roms« cimü kulturhistorikus művét olvasom, melyből alkalmasint még e hét folyamán irok egy cikksorozatot a »Reform« számára. Ugy hiszem, e tárcák még májusban meg fognak jelenni, vagy legfölebb a jövő hó elején. Ugyanitt ismertettem 3 cikkben, márciusban, a kedélyeket most szerte annyira felizgató »Kommunizmus és Szocializmus« történetét, elveit és ezek helyes és helytelen voltát; kimutatni iparkodtam a következtelenségeket és fogyatkozásokat, melyek mégis annyit vezetnek tévutra. Gyakran gondoltam már, nem szabadna-e elküldenem e kisebb dolgozatokat Nagyságodnak; de megfontoltam mindannyiszor, hogy alig illik Nagyságos Professor Ur becses idejét és türelmét ily aprólékossággal elfoglal-

nom. Sőt szerencsés leszek, ha Főtisztelendőséged ezentul is megtisztel becses leveleivel.

A stipendiumról még mindig hallgat a fáma.

Vagyok mély hódolattal

Nagyságos Főtisztelendő Dr. Horváth Cyrill Professor Urnak

Göttinga, 1872. május 4-ikén.

(Kornmarkt, Nr. 11. Göttingen.)

alázatos szolgája s tanitványa

Weiss József.

15.

Nagyságos Professsor Ur!

Az egyetemi félév végeztével ismét bátorkodom Nagyságos Főtisztelendő Urat egy pár sorral megkeresni, azon remény fejében, hogy most kevésbé alkalmatlankodnak, mint az tán megesett volna.

Tegnap, augusztus 9-ikén, tartották a göttingi egyetemen a zárelőadásokat, noha csak e hó 15-ére esik a félév hivatalos vége. Mindazáltal a hallgatóság már mindenütt mintegy felényire apadt. Egy-két theologus és philologus tanár csak 15-én fogja előadásait bereszkeni, de kétséges, kerül-e addig hallgatója, mert a 900-ra rugó deákok közül már most alig vannak itt többen 100-nál. Lotze metaphysikáját teljesen, de ethikáját épen nem végezte be kellően. Az alkotmányos monarchiát taglalta utoljára, mint századunk divatozó kormányformáját s végül keményen megdorgálta a liberalizmust, mely az egyednek oly szabad tért óhajt, hogy az együttlét mindinkább nehezebbé válik. A céhek feloszlattak s minden emberből absolut polgár lett, ki most nem többé valami közeg segélyével, hanem direkte érintkezik a kormánnyal. Tágas tért nyitottak igy a különböző társulatok szabad szédelgésének. Szerte Németországban gombaként emelkednek a »Schandlokál«-ok. A sajtó szabadsága korlátlan; megdönti a kormány auktoritását, megbontja a mai társadalmi rendet s téves eszméket terjeszt a tudatlan tömeg közt. Az országgyülésen ugy válik legjobban az állam dolgát vinni, hogy körmönfont, esetlen, hosszu beszédeket tartanak. Gyakran a házban igy rontják a komissziók munkálatait s ha helyeslik is, mégis annyi idő vész kárba, hogy nem lehet e fölött eléggé sajnálkozni. A választási és egyéb politikai agitációk sok embert elvonnak minden komolyabb munkától; ez árt az egyéni jellemnek. Megszünik a lokalpatriotizmus, az ember mindinkább világpolgárrá: hontalanná lesz. Mindezen bajok orvoslására ő nem tud helyes utakat ajánlani, amint mondá; de a kozmopolitizmus eszméje téves. A nemzetiséget nem lehet eléggé hangsulyozni. Minden nemzet tartsa fenn saját szellemét; idegen befolyást csak meggondolva türjön. Az örök béke eszméje balgatag álom. Ez és kozmopolitizmus az emberiséget jámbor embe-

rek nyájává aljasitaná, mely a föld és világ élvezeteit békésen legelné le egymás mellett.

Igy zárta be Lotze ethikáját, s azután kellemes szünidőket kivánván hallgatóinak, távozott. A deákok pedig — az itt divatozó tetszésnyilvánitások szerint — borzasztó módon kezdették a padlót döngetni. Lotze az itteni deákság egyik legkedvesebb tanára; őt fogadják a leglelkesebb lábtopongatással s ugyanezen, kissé meglepő és furcsa módon bucsuznak tőle.

Baumann-nál bevégeztük Kant »Kritik der Urtheilskraft« cimü munkáját. A »teleologiát« nem vettük s a fenségesről szóló értekezéséből is kihagytuk vagy felét, hogy az egészet bevégezhessük. Az egész societás sikere nem volt nagy, minthogy Baumann inkább formális kritikára terelte a szóbeli észrevételeket, a materiális kritikát pedig egészen mellőzte. Mindössze 5-en voltunk s igy gyakran jutott mindegyikünkre a referálás. Kár azonban, hogy Baumann tanár rendszerint még többet referált mi magunknál. Végül a societásban megszünt részünkről minden megjegyzés s az óra az ő, különben igen becses magyarázatával telt el. Hisz ez igen előnyös előadásban, de nem hiszem, hogy megfér a konversatoriumok jellemével, melyek inkább a hallgatóság észbeli és szóbeli kifejtésére vannak hivatva; ily módon megszünnek versenyterekké lenni s célt tévesztenek. Baumann különben igen buzgó és munkás fiatal tanár. A frankfurti gymnaziumról egyenesen rendes tanárnak hivatott meg ide, s az utolsó időben olvastam az osztrák ujságokban hirét, hogy Bécsben a nyugalmazott Lott helyébe a lipcsei Strümpellt, a boroszlói Diltheyt és őt kandidálták. Az 50 évet tulhaladt Strümpellnek van, mint hallottam, legtöbb kilátása a meghivatásra. Ő azelőtt az orosz dorpáti egyetemen volt, de nem türhetvén továbbá az orosz viszonyokat, odahagyta *rendes* tanári állását, öreg kora dacára és elment Lipcsébe *magántanárnak*. A buzgó szász kormány azonnal kinevezte őt tiszteletbeli tanárnak. Én ugyancsak logikáját ismerem, de az általános itélet derék Herbartistának tartja, — egy ok több, hogy Bécsbe, hol Herbart iránya uralg az egyetemen, ő hivassék meg. Dilthey Schleiermacher fölött irt, s eddig egy kötetben megjelent művével vonta magára a tudományos világ figyelmét. Baumann pedig, legfiatalabb valamennyi közül, — alig hiszem, hogy a 30 évet tulhaladta — most irja »Geschichte von Raum, Zeit u. Mathematik« 3-ik kötetét. Ő alapos philologus egyszersmind s a bölcsészet történeti iránya még sokat várhat tőle.

Nem tudom, Nagyságos Professor Ur tartja-e a »Philosophische Monatschrifte« cimü havi iratot. Most tulajdonképi szerkesztője a berlini magántanár (és jeles philologus) Bratuschek, továbbá egy Dr. Ascherson, ki Schopenhauer és Spinoza fölött irt, és a Königsbergbe meghivott Bergmann. Az uj szerkesztés alatt megjelent első füzet hozta saját értekezésemet is »az olasz bölcsészetről«, melyet

ugy tudtam meg, hogy a »Literarisches Centralblatt« és »Im Deutschen Reich« havi folyóiratokban láttam emlitve; ez utóbbi jelezte is röviden tartalmát. Én még nem láttam nyomtatásban ezen első tudományos dolgozatomat, mely a nyilvánosság elé került. Ha Nagyságos Professor Ur szintén tartja az érintett »Monatshefte«-t, igen lekötelezne, ha becses és szakértő kritikájával szerencséltetne.

Végül még Nagyságod engedelmével két pontot akarok érinteni. Az egyik az, hogy 2—3 hetet egy kirándulásra szántunk, melytől friss testi és szellemi erőt remélünk. Ha az ember 10 hónapot majd szakadatlan a tanteremben és a könyvek mellett tölt, szinte sóvárog a szabad természet után, melynek élvezetes szépsége ismét egyensulyba hozza az erőket és törekvéseket. A második pedig az, hogy a telet Lipcsében fogom tölteni, hol a doktorátust szándékozom letenni. Ha azonban Főtisztelendőséged, mint esedezem, még itt akarna néhány sorral megtisztelni, ugy csak a szokott adreszt méltóztassék használni. 2—3 hét multán ismét itt vagyok és csak szeptember vége felé indulok Lipcsébe.

Maradok hódoló tisztelettel

Nagyságos Főtisztelendő Dr. Horváth Cyrill tanár Urnak

Göttinga, 1872. augusztus 10-ikén.

alázatos szolgája

Weiss József.

16.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Az ünnepi hangulat engesztelő voltát bátorkodom saját érdekemben kiaknázni, midőn nagyságos Professor Urat ismét felkeresem soraimmal. S ugy érzem, mintha valóban szükségem volna ily háttérre, mert levelem különböző tárgyai alig birnak önmagukban annyi érdekkel, fölsorolója pedig bizonyára nem rendelkezik oly figyelemlekötő előadási móddal, hogy a sorok minden magyarázó és engesztelő bevezetés nélkül kerüljenek Nagyságod elé.

Már Göttingából bátorkodtam megirni, hogy a telet a lipcsei egyetemen töltendem. Lipcse az utolsó években Németország elsőrendü egyetemei közé küzdötte fel magát, sőt hallgatóinak nagy számára nézve első helyen áll. A természettudományok jól vannak képviselve, a bölcsészetből pedig szintén elég alkalma van az embernek jeles és nagyhirü férfiak előadásait hallgatni. A Herbartistáknak itt vagyon törzskara, itt mindenesetre nagymesterük: Drobisch, ki az egyetemen már közel 40 esztendőn keresztül működik. Hallgatóinak száma igen nagy. Ziller, a nagyhirü paedagóg, szorosan bölcsészeti előadásokat is tart Herbart szellemében; ő ép oly eleven előadásában, mint szeretetreméltó modorában. Az Oroszországból ide került

Strümpell a tanulók között nagy népszerüségnek örvend, mi azonban inkább a magánegyletekben, mint tantermében tünik ki; előadása szellemdus és alapos; ő határozott szónoki tehetség s azon tudományos pathossal bir, mely a hallgatóra igen meggyőző erejü. Fiatal erők is tanitanak, sőt hogy a legkülönbözőbb irányoknak is meg legyen tolmácsuk: Krausé-nek is van itt követője. Különös már azért is, mert ő és Baader nem örvendettek soha népszerüségnek, nemcsak külföldön nem, hiszen Németország is alig tud róluk. A középszerü tudományos mü megirója is érzi ennek szükségét, hogy saját nézeteit védelmezze Kant, Herbart, sőt a ma annyira, s bizonyára joggal mellőzött Hegel és Schopenhauer ellen; de Krause és Baader mintha nem is léteznének! Érdekesnek s tanulságosnak is tetszett mindig előttem e jelenség. Meg van minden tudománynak technikai készlete, mely nem az önkény, hanem a történeti fejlődés eredménye. Lehet, hogy az helytelen, ha eredeti alakjára mennénk vissza: de az élő nemzedék tudata mégis érdemes és közismeretes fogalmat köt vele össze: s ebben fekszik jogosultságuk. Nem gondolunk ma már arra, hogy a »Metaphysika« szó egészen mást jelentett valaha, s mást Aristoteles követői óta; hogy az a priori és a posteriori-nak Kant egészen más értelmet adott, mint Aristoteles, s amint századokon át használták is. Krause purizmusa csak megérthetősége rovására volt eszközölhető. Az An-or- vagy Umwesen-nel ő bizonyára határozott fogalmat kötött össze, de mihaszna, ha mások ugyanezt nem tették! Baaderről is azt olvastam Erdmannak régibben megjelent nagy bölcsészettörténetében, hogy ő Németország egyik legmélyebben gondolkodó szelleme volt. Elhiszem, de az ige még nem válhatott rám nézve testté: mert kinek volna kedve számtalan apró-cseprő cikkecskékből, eszmefuttatásokból az alapgondolatot nagy fáradsággal kikeresni, s mindamellett azon biztonság hiányában, hogy helyesen találtuk ki. Ezt csak terjedelmesebb tanulmányokból, nagyobb cikkekből lehet, de nem a mellesleg odavetett gondolattöredékek összletéből. Ahrensnek itt és Leonhardinak Prágában azért nem is sikerülhet mestereiknek hivőket szerezni, noha az utóbbi egész nagy vagyonát Baader müveinek összegyüjtése és kiadására szánta.

Tavasszal leteszem itt a doktorátust. Dissertatióm Kant ezen művét fogja tárgyalni: »De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis«, melylyel a nagy bölcsész 1770. tanári székét elfoglalta. Kant ezen művét eddig, mi elég különös, nem méltatták ugy, amint fontosságánál kellett volna. Itt teszi először azon korszakalkotó fölfedezését, hogy tér és idő csak felfogásunk subjektiv formái, minden önálló realitás nélkül, — amint köztudomásulag a tiszta ész birálatába egészen ugy átvett. De nemcsak e fő pontokat, az egész »transscendentale Logik, I.«, vagyis a felelet azon első kérdésre: Mikép lehetséges a mathematika? ezen művében már kész s csak a kivitelben való különbséggel ment át nagy művébe. S mégis

Kantnak még 11 esztendőre volt szüksége, mig azt megirhatta: Miért? Itt igen érdekes mozzanatra találunk. Kant nem fejtheti meg a kölcsönhatás problémáját máskép, mint az Isten fogalmának segélybevételével, ugyanazon fogalomnak, amelyről a Kritik d. r. Vernunftban bizonyitja, hogy valódiságát nem lehet tudományos okokkal bizonyitani. Kant egész későbbi rendszere ugy áll a dologban, hogy a mathemat., természettudomány és bölcsészet *tudományos* része bizonyitható elvek alapján emelkedik, mig az Isten-fogalom valódisága mellett az erkölcs szól. Már pedig a De mundi sensibilis etc. a dolgoknak nemcsak eredetét, hanem valódiságát, oksági viszonyát ő benne látja. Az angol skepticizmust és német dogmatismust gondosan kerülő Kant egy harmadik lehetetlenséget fogad igazságkép: Malebranche mysticizmusát, mint maga is határozottan bevallja. Itt fekszik nagyrészt annak magyarázata, hogy a birálat egy részét 1770-ben, egészét pedig 1781. dolgozta ki. A kérdés továbbá: mint jutott Kant nagy fölfedezéséhez, mennyi anyag vagyon előbbi műveiben ily gondolat foganatositására, mily lényeges különbség vagyon ezen Kant és a dogmatikai s ismét a későbbi kritikai Kant között, — mindez a dolgozat tárgyát fogja képezni, melynek föladata azt is kimutatni, hogy ez nem Kant »első kritikai dolgozata«, mint általánosan hangoztatják; hanem szerintem a dolog ugy áll: Kant itt a válponton vagyon; dolgozatának egy része kriticizmusának alapjait rakja le, de a mód, mely szerint a gondolatait itt felhasználja, arra mutat, hogy Kant maga sem ismerte még azok horderejét ez időben. E mű egyéb része azért még a küzködő Kantot mutatja, ki nem egészen dogmatikus, de mysticizmust választott, mely közel áll ahoz. Ez nagy korvonalokban dolgozatom iránya, célja s nagyságos Professor Ur tán nem fogja rossz néven venni, ha becses itéletét magamnak kikérem. A szakértő tudós véleménye ez esetben a novicius előtt annál nagyobb horderejü, mert ez utóbbi már évek óta megtanulta azokat becsülni s azokon okulni.

Szerettem volna még a göttingi Baumann uj művéről, a philos. Monatshefte-kről szólani. Azonban sietek e tárgyak mellőzésével ezen sorok főpontjára térni: nagyságos Professor Urnak az év fordultával őszinte szerencsekivánataimat kifejezni s ezeket hálám ujjólagos és átérzett szavaival megtoldani!

Mély tisztelettel maradok

Nagyságos Főtisztelendő Dr. Horváth Cyrill Urnak

Lipcse, január 1-sején, 1873-ban.

őszinte tisztelettel hálás tanitványa

Weisz József.

Pótlás Blau Lajos „Bacher Vilmos irodalmi munkássága“ cimü munkájához.

Bevezetésül.

stenben boldogult Bacher Vilmos professzor születésének hatvanadik évfordulója alkalmából tanitványa, tanártársa, majd hivatalbeli utódja Blau Lajos professzor kiadta a jubiláns müveinek lajstromát.* A Gondviselés a bensőségesen megünnepelt jubileum után még négy esztendeig tartotta meg a tudomány számára Bacher Vilmost. Éltének ez utolsó éveiben is dolgozott változatlan szorgalommal, állandóan. Nem lenne teljes az akkor róla festett kép, ha nem egészitenők ki irásainak listáját halála napjáig, sőt még azon tul is. Jelen összeállitás magában foglalja a négy esztendő alatt megjelent irások listáját, a posztumusz munkákét, végül azon forditásokat is regisztrálja, melyek Bacher Vilmos halála után az ő munkáiból megjelentek. A formátum és beosztás a réginek felel meg, valamint a röviditések használata is, a sorszám is a régi könyvhöz csatlakozik. Az összegezést, mely most — a forditásokat figyelmen kivül hagyva — véglegesnek tekinthető, a következő eredményt mutatja: Bacher Vilmos önálló munkáinak száma 56, 53 folyóiratnak volt munkatársa, megjelent irásainak száma: *751.* Összeállitásom kidolgozásánál nagy segitségemre voltak Bacher Vilmosné őnagysága, Blau Lajos igazgató és Heller Bernát professzor urak. Köszönet szives támogatásukért.

1910.

612. Les poésies inédites d'Israel Nadjara. R. É. J. LIX. 96—105.

613. Encyclopaedia Britannica: 1. Abmerra. — 2. Gamaliel. — 3. Hillel. — 4. Jonah, Rabbi. — 5. Kimchi. — 6. Rab. — 7. Schammai. — 8. Elias Levita.

614. *H. Grätz, Geschichte der Juden. Fünfter Band. 4. Auflage, bearbeitet von Eppenstein.* O. L. Z. XIII. 77—79.

615. *Aboda zara. Herausgegeben von H. L. Strack.* D. L. XXXI, 541 - 542.

* *Jegyzet.* Magyar Zsidó Szemle 1910 (XXVII) 36—81. [Bacher Vilmos irodalmi munkássága. Iratainak teljes bibliografiája.]

616. Vallomás és hála, 1910. jan. 25-én. Magyar Izrael III, 48—51.

617. Die Juden in Jemen. Ost und West, X, 159—166. (= Izraelita Családi Naptár 5671, a jémeni zsidók 107—112.)

618. Zur jüdisch-persischen Literatur. Jerusalemische Drucke. Z. f. H. B. XIV, 12—20, 45—54.

619. *L. Ginzberg, Jerushalmi Fragments from the Genizah.* T. L. Z. XXXV, 165—167.

620. *A. Pereferkowitsch, Talmud Babylonicum.* T. L. Z. 167—168.

621. Les poésies inédites d'Israel Nadjara. R. É. J. LIX, 231—238.

622. *N. Slouschz, Un voyage d'études juives en Afrique.* D. L. XXXI, 1114—1116.

623. *L. Ginzberg, The legends of the Jews.* T. L. Z. XXXV, 295—297.

624. Die Ansicht Kaiser Friedrichs II. des Hohenstaufen über die biblischen Opfergesetze. Z. D. M. G. LXIV, 84—86.

625. Eine Handschrift von Schahims Genesisbuch, Ib. 87—90.

626. *David de Sola Pool, The old jewish-aramaic Prayer, the Kaddish.* D. L. XXXI, 1532—1534.

627. *D. Künstlinger, Das Achtzehngebet mit arabischer Übersetzung.* T. L. Z. XXXV, 392—3.

628. *B. Ratner,* אהבת ציון וירושלים ס'. *Traktat Joma.* R. É. J. LX, 151—154.

629. *A. Merx, Der Messias oder Ta'eb, der Samaritaner.* O. L. Z. XIII, 315—319.

630. אוצר ישראל IV.: 1. חיונ. — 267—268. 2. חמא בר חנינא. — 290. 3. חנינא בר חמא 301.

631. Die „Einheit des Herzens" und die „Einheit des Glaubens" M. G. W. J. LIV, 348—351.

632. *S. Funk, Die Entstehung des Talmuds.* D. L. XXXI, 1925—8.

633. Ein persisches Lehnwort bei Hâi Gaon. Z. f. H. B. XIV, 82—84.

634. Aggiunte alla terminologia degli Amorei. Rivista Israelitica, VII, 54—58.

635. **A jemeni zsidók héber és arab költészete,** 90 + 56 p. (Az orsz. rabbiképző int. 1909—10.-i értesitőjében.)

636. **Die hebräische und arabische Poesie der Juden Jemens,** 100 + 56 p. (Im Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule für 1909—10 und besondere Ausgabe, Trübner 1910.)

637. *Strack, Jesus, die Häretiker und die Christen.* T. L. Z. XXXV, 584—5.

638. *Isr. Schapiro, Maimunis Mischna-Commentar zum Traktat Arachin.* D. L. XXXI, 2457—9.

639. *Aug. Wünsche, Aus Israels Lehrhallen, V. Band.* T. L. Z. XXXV, 614—616.

640. *Abraham Geiger, Leben und Lebenswerk.* T. L. Z. XXXV, 665—667.

641. Les poésies inédites d'Israel Nadjara (Fin) R. É. J. LX, 221—234.

642. *Chwolson, Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Judentums.* T. L. Z. XXXV, 679—680.

643. *Cowley, A. E. The Samaritan Liturgy.* T. L. Z. XXXV, 680—682.

644. *Margolis, Manuel of Talmudic Aramaic.* J. Q. R. I, 265—273.

645. *Strack, Sanhedrin-Makkoth.* D. L. XXXI, 3161—2.

1911.

646. Egy homályos Peziktahelyről. M. Zs. Sz. XXVIII, 34—36.

647. A hagyomány bölcsei, I. M. I. T. Évkönyv 1911, 340—364.

648. Zu Bachja Ibn Pakuda's „Herzenspflichten." M. G. W. J. LIV, 730—746.

649. *Arnold B. Ehrlich, Randglossen zur hebr. Bibel.* D. L. XXXII, 210—212.

650. Un passage inexpliqué de la Pesikta R. É. J. LXI, 124—126.

651. *W. Windfuhr, Der Mischnatraktat von der Prügelstrafe.* D. L. XXXII, 344—345.

652. ספר מוסר פירוש משנת אבות לרבי יוסף בן יהודה. **Sepher Musar.** Kommentar zum Mischnatraktat Aboth von R. Joseph b. Jehuda, zum erstenmal herausgegeben von Dr. W. Bacher (Verein Mekize Nirdamim) Berlin 1910. XXII + 226 p. 8°.

653. אוצר ישראל V: מאוסי יעקב בן יוסף 2-2. יצחק נפחא 184— 185.

654. *W. Staerk, Altjüdische liturgische Gebete, der Mischnatraktat Berachoth.* D. L. XXXII, 523—526.

655. Vortragende Tradenten tannaitischer Lehrsätze in den amoräischen Schulen. Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburtstag. 1—16. (Sonderabdruck I—XVI).

656. *Die Mischnatraktate Sanhedrin und Makkoth ins Deutsche übersetzt und mit Bemerkungen von G. Hölscher.* D. L. XXXII, 860—864.

657. הנהות על מלון הלשון העברית הישנה והחדשה חברו אליעזר בן יהודה ירושלמי הצופה. I. 46—57.

658. Zu Schechters neuestem Geniza-Funde (Documents of Jewish Sectaries, Cambridge 1911). Z. f. H. B. XV, 13—26.

659. Löw Lipót tudományos és irodalmi müködése. Magyar Izrael, IV, 90—97.

660. Die „Wortvertauschungen" im Kitâb. — al — Luma des Abulwalid. M. G. W. J. LV, 233—240.

661. Saadja's Kitâb — al — Tarich. M. G. W. J. LV. 253—254.

662. Ein hebräischer Thesaurus. D. L. XXXII, 1285—1289.

663. *A. Billauer, Grundzüge des babylonisch-talmudischen Eherechtes.* T. L. Z. XXXII, 326—327.

664. Zur neuesten arabischen Litteratur der Juden. Z. f. H. B. XV, 44—46.

665. *David Künstlinger, Altjüdische Bibeldeutung* D. L. XXXII, 1681—1682.

666. *A. Löwenthal, R. Jona Gerundi und sein ethischer Commentar zu den Proverbien.* D. L. XXXII, 2194—2196.

667. *R. Straus, Die Juden im Königreich Sizilien unter Normannen und Staufern.* T. L. Z. XXXII, 458—459,

668. Zu den Deutungen der hebr. Buchstaben bei Ambrosius. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXV, 238—242.

669. **Les poésies inédites d'Israel Nadjara** (Extrait de R. É. J. 1909—1910), Paris 1910. 59 p.

670. Un nouveau recueil poétique de Bagdad, R. É. J. LXII, 74—84.

671. Pizmonim pour les jours de la semaine, un petit recueil poétique de Bagdad. R. É. J. LXII, 125—128.

672. *B. Ratner, Varianten und Ergänzungen. Traktate Rosch Haschana und Sukka.* R. É. J. LXII, 157—159.

673. הערות על ס' אדני כסף, Adne Keseph ed. Last, I, 191—194.

674. Bemerkung. T. L. Z. XXXVI, 574.

675. *Aug. Wünsche, Der Kuss in Bibel, Talmud und Midrasch.* D. L. XXXII, 2512—2513.

676. אוצר ישראל VI: 1. ר' לוי 8—10.—2. ר' מאיר 72—74.

677. *Rösel, Die Reichssteuern der deutschen Judengemeinden.* T. L. Z. XXXVI, 652—653.

678. Zur jüdisch-persischen Literatur. Z. D. M. G. LXV, 523—535.

679. Zur Geschichte der Familie Rosenberg. Notiz in der „Frankfurter Zeitung" von Donnerstag, den 14. Dezember 1911, Abendblatt.

680. על דבר ר' מני (מנא) הראשון בירושלמי. Luncz, Jerusalem IX, 392—395.

1912.

681. *A. Marmorstein, Religionsgeschichtliche Studien* I. Heft. D. L. XXXIII, 81—82.

682. הצופה, הערות על מלון הלשון העברית חברו בן יהודה II. 11—15.

683. *A. Marmorstein, Religionsgeschichtliche Studien. I. Heft. Die Bezeichnungen für Christen und Gnostiker in Talmud und Midrasch.* R. É. J. LXIII, 147—155.

684. Notiz zum Namen Syrus, É. E. J. LXIII, 160.

685. Rabbiavató beszéd. Magyar Izrael V, 28—30.

686. More about the Poetry of the Jews of Jemen, seven

Yemenite poetical collections of New-York City. J. Q. R. II, 373—418.

687. Ein Hauptwerk der alten jüdischen Bibelexegese (Theodors Bereschith rabba) D. L. XXXIII, 517—521.

688. Aus einem jüdisch-persischen Lehrgedichte. Keleti Szemle, XII, 223—228.

689. *H. Hirschfeld Jephet b. Ali's Arabic Commentary on Nahum.* T. L. Z. XXXVII, 163—165.

690. A perzsák nemzeti irodalma a perzsa zsidóknál. Mult és Jövő I, 106—107.

691. Die alten jüdischen Erklärungen zu Gen. 4, 1b. Z. A. W. XXXII, 117—119.

692. *Strack, Pesachim. Der Mischnatraktat Passafest.* T. L. Z. XXXVII, 294—295.

693. II, 139—144. הערות על מלון הלשון העברית, הצופה

694. Aus der Bibelegese Joseph Ibn Kaspis. M. G. W. J. LVI, 199—217, 324—333, 449—457.

695. *S. Funk, Talmudproben.* D. L. XXXIII, 1505—1506.

696. אוצר ישראל VII: 1. ר' סימן 179—180. — 2. רב ספרא 257.

697. Ein christlicher Apologet des Judentums. Freie Jüdische Lehrerstimme. I, 65—67.

698. *F. Perles, Jüdische Skizzen.* D. L. XXXIII, 1821—1822.

699. *Elmshic, The Mishna on Idolatry Aboda zara.* T. L. Z. XXXVII, 452—3.

700. „Väter im Himmel." Z. A. W. XXXII, 238—239.

701. Nouva spiegazioni di un vocabolo greco-ebraico. Rivista Israelitica, IX, 1—4.

702. *G. Salzberger, Salomons Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur.* D. L. XXXIII, 2072—2073.

703. Revue des Études Juives. T. L. Z. XXXVII, 583—584.

704. הגהות והערות לחלק השני מס' אדני כסף. In unpaginiertem Anhange zu Joseph Ibn Kaspi's Adne Keseph II, 5—7.

705. *D. Künstlinger, Die Petihot der Pesiqtâ di Rab Kahana,* D. L. XXXIII, 2385—2387.

706. אוצר ישראל VIII: 1. רב ענן 106—107. — 2. רבי עקיבא 118—121. — 3. פזי 217—218. — 4. פרחון 303.

707. *B. Ratner, Varianten und Ergänzungen des Textes des Jerusalemischen Talmuds, Traktat Megilla.* R. É. J. LXIV, 315—317.

708. *Strack, Joma, 3. Aufl.* T. L. Z. XXXVII, 742—743.

709. *Arnold B. Ehrlich, Randglossen zur hebräischen Bibel 4. Band.* D. L. XXXIII, 3088—3089.

710. *Der Mischnatraktat Megilla, Übersetzt von J. W. Rothstein.* D. L. XXXIII, 3090—3091.

711. *D. Münz, Moses ben Maimon, sein Leben und seine Werke.* T. L. Z. XXXVII, 781—782.

712. Joseph Ibn Kaspi als Bibelerklärer. Festschrift Cohen: Judaica. 119—133.

713. Eine neue Mischna-Ausgabe. D. L. XXXIII, 3205—3213.

1913.

714. **Die Prooemien der alten jüdischen Homilie.** Beitrag zur Geschichte der jüdischen Schriftauslegung und Homiletik. Leipzig, J. C, Hinrichs'sche Buchhandlung. (Beiträge zur Wissenschaft vom alten Testament, herausgegeben von Rudolf Kittel, Heft 12) 126 p. 8°.

715. **Die Agada der babylonischen Amoräer.** Zweite, durch Ergänzungen und Berichtigungen vermehrte Auflage, Frankfurt a. M. Verlag von J. Kauffmann. 1913. 151 S. — Ergänzungen und Berichtigungen zur „Agada der babylonischen Amoräer." Zum unveränderten Nachdrucke der ersten Ausgabe (1878) beigegeben 14 p.

716. *O. Holtzmann, Der Tosephtatraktat Berakot.* T. L. Z. XXXVIII, 69—71.

717. *Adolph Schwarz, Die Tosifta von Traktaten Nesikin. Baba Kamma.* D. L. XXXIV, 461—463.

718. Rabbanan et Rabbanin. R. É. J. LXV, 32—39.

719. Rabbiavató beszéd. Magyar Izrael VI, 39—41.

720. Satzung vom Sinai. הלכה למשה מסיני. K. Kohler. Festschrift. 56—70. (Sonderabdruck 1—16.)

721. *Ludwig Lewy, Das Buch Koheleth,* M. G. W. J. LVII, 103—111.

722. Zwei hebräische Briefe an B. Goldberger zu Bátorkesz, herausgegeben von Dr. J. Goldberger. Günzig האשכול VII, 217—219.

723. אוצר ישראל IX: 1. רבא 255—257.

724. *A. Marmorstein, Religionsgeschichtliche Studien. 2. Heft: Die Schriftgelehrten.* D. L. XXXIV, 1108—1110.

725. Zur jüdisch-persischen Literatur. Jerusalemische Drucke. Z. f. H. B. XVI, 28—32.

726. Ein bisher nicht erkanntes persisches Lehnwort im babylonischen Talmud. Z. D. M. G. LXVII, 268—270.

727. *Moses ben Maimons Mischna-Kommentar zum Traktat Baba Bathra von Dr. Jacob Sänger.* T. L. Z. XXXVIII, 365—366.

728. *Arnold B. Ehrlich, Randglossen zur hebräischen Bibel. 5. Band.* D. L. XXXIV, 1555—1556.

729. Some remarks to Saadya's Tôkehah. J. Q. R. IV, 114—120.

730. הצופה. הערות על מלון הלשון העברית III, 13[illegible]—135.

731. *August Wünsche, Die Zahlensprüche im Talmud und Midrasch.* D. L. XXXIV, 1944—1945.

732. *Leopold Fischer, Die Urkunden im Talmud. I. Teil.* D. L. XXXIV, 2264—2265.

733. *D. Künstlinger, Die Petihot des Midrasch rabba zu Leviticus.* D. L. XXXIV, 2765—2766.

734. Aus der Bibelexegese Joseph Ibn Kaspis. M. G. W. J. LVII, 559—566.

735. אוצר ישראל X: 1. שאהן 16—17. — 2. שבדי 31—32.

736. *A. S. Yahuda, Al-Hidâya 'ila farâid al-qulûb des Bachja Ibn Josef Ibn Paquda aus Andalusien.* Götting, gelehrt. Anzeigen. 651—666.

737. **Die Agada in Maimuni's Werken.** (Sonderabdruck aus Moses ben Maimon B. II. 131—197. Schriften herausgegeben von der Ges. zur Förd. der Wissenschaft des Judentums) 67 p. Leipzig, Fock.

738. **Zum sprachlichen Charakter der Mischne-Thora.** (Sonderabdruck aus Moses ben Maimon B. II. 280—305. Schriften herausgegeben von der Ges. zur Förd. der Wissenschaft des Judentums.) 26 p. 1914.

739. **Rabbanan, a tudósok agádája.** Adalék az anonymus agúda történetéhez. Budapest, 1914. Az országos rabbiképző értesitője az 1913—14. tanévről. 96 p.

740. **Rabbanan, die Gelehrten der Tradition.** Beitrag zur Geschichte der anonymen Agada. Jahresbericht der Landesrabbinerschule. Budapest, 1914. 104 p.

741. **Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babyloniens.** Studien und Materialien zur Entstehungsgeschichte des Talmuds, Schriften herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. Leipzig, Fock 1914 XI + 704 p.

742. **Moses ben Maimon,** sein Leben, seine Werke und sein Einfluss zur Erinnerung an den siebenhundertsten Todestag des Maimonides, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums durch Prof. W. Bacher, Dr. M. Brann, Prof. Dr. Simonsen unter Mitwirkung von Rabb. Dr. J. Guttmann. Band I. Leipzig, 1908. II. Leipzig, 1914.

743 אגדות התנאים כרך ראשון חלק ראשון מאת . . . מתרגם מגרמנית ע"י א. ז. רבינוביץ יצא לאור בהשתתפות ועד החנוך שבארץ ישראל יפו תרפ"ו. 175 p.

744. 154 p. etc. etc. אגדות התנאים כרך ראשון חלק שני.

745. 196 p. תרפב' etc. etc. אגדות התנאים כרך שני חלק ראשון

746. 244 p. etc. etc. אגדות התנאים כרך שני חלק שני

747. 333 p. תרפ"ה etc. etc. אגדות אמוראי ארץ ישראל כרך ראשון

748. etc. etc. אגדות אמוראי ארץ ישראל כרך שני

749. etc. etc. אגדות אמוראי ארץ ישראל כרך שלישי

750 ערכי מדרש חלק ראשון תנאים חלק שני אמוראים

etc. etc. ונלוה בסופו קונטרס לשון הרמב"ם בספרי משנה תורה

751. נצני הדקדק ת"ר"פ"ו

Ujpest. *Dr. Friedman Dénes.*

Szentirásunk alakjai a muszlim legendában.

Mi sem ragadta meg Muhammed képzeletét erősebben, mint Szentirásunknak, kivált tóránknak elbeszélései. Ő azonban ezeket az elbeszéléseket nem a biblia szövegéből ismerte, hanem hallomásból az aggádikus, legendai átalakulásokban, amint ezek éltek azoknál a zsidóknál és keresztényeknél, akikkel Muhammed érintkezett, akik őt tanitották. A kóránmagyarázók (leghatalmasabbjuk Tabari) és a legendagyüjtők (Thálabi, Ibn Al-Athir, Al-Kiszai) egyrészt visszatértek magának a Szentirásnak szövegéhez, másrészt tovább iszlámizálták az aggádát, a legendát. Ez az iszlámizálás leginkább abban nyilatkozik meg, hogy a csodás elem fokozódik s hogy az őskor alakjai, amennyiben a Szentirás nem tünteti fel őket bünösöknek, a tökéletességnek, az emberfölöttinek magasságába emelkednek, szinte valamennyi isteni prófétává magasztosul.

Szentirásunknak nem egy alakja még nagyobb jelentőségre jut a muszlim legendában, mint az aggádában. Ábrahám pl. már a Kóránban egyenest Muhammed előkészitőjévé lesz: Ábrahám sem nem zsidó, sem nem keresztény, tisztán muszlim, ő alapitja a din Ibrahim-ot, Ábrahám vallását, melynek helyreállitójául vallja magát Muhammed. A muszlim legendának kedveltje József is, akinek történetét Muhammed legszebb elbeszélésnek dicséri. Salamon mondája is az iszlámban gazdagabban alakul ki, mint a zsidóságban. A Mózes utáni próféták közül Muhammed csak egyet emlit név szerint, Jónást, sőt két néven nevezi: Júnusz-nak és Dzul-Nún-nek, a hal emberének. A Kórán azon mondata: a zsidók azt mondják: Ezra, Istennek fia, a keresztények mondják: Krisztus, Istennek fia (IX, 30), a muszlim legendagyüjtőknek fokozott figyelmét irányitotta Ezra felé. De nemcsak Ábrahám, József, Salamon, Ezra, hanem tóránknak más alakjai is: Ádám, Kájin, Ábel, Nóé, Lót, Mózes, Saul, Dávid uj vonásokkal gazdagodnak az iszlám legendájában. Bármelyiküknek muhammedán legendája megérdemelné, hogy egységbe foglaljuk. Kezdjük a kezdetén, Ádámmal.

Ádám a muszlim legendában.

Ádámot a Kórán kedvezőbb, ragyogóbb szinben tünteti föl, mint a tóra. Isten őt a maga helytartójául rendeli a földön (II, 28), szövetséget köt vele (XX, 114). A próféták Ádámnak leszármazottjai (XIX, 59). Az iszlám legendája nemzedékről nemzedékre kiséri az »isteni«-nek átöröklődését Ádámtól Muhammedig, illetőleg Ali-ig, hasonlóan, mint ahogy Juda Hallévi az amr illahit Ádámtól Jákóbig kiséri, azt tanitván, hogy Jákóbon tul többé nem egyénben, hanem egész Izráelben nyilatkozik meg.

A Kórán eléggé kikerekiti Ádám legendáját. Allah helytartót akar teremteni. Az angyalok eleinte ellenzik, okul adván, hogy az

ember pusztitást, vérontást hoz a földre. Ekkor Allah megtanitja Ádámot minden létezőnek nevére, — ezt pedig eladdig még az angyalok sem ismerték. Most már hódolnak Ádám előtt, csak Iblisz (ördög) nem: ő, a tüz szülöttje, nem hajlik meg a por szülöttje előtt. Allah elüzi Ibliszt a paradicsomból. Schejtan (sátán) bünre csábitja Ádámot. Örök ellenségeskedés indul meg ember és sátán közt. Ádám megtér.

A Muhammed utáni legenda hozzáfüzi a kóráni elbeszéléshez a bibliának, aggádának és a képzeletnek számos szálát. Allah meghagyja angyalainak, hozzanak port Ádám megteremtéséhez. Gábor és Mihály angyalok kérését a föld visszautasitja, ő ily célra nem ad a magából. Ámde a halál angyala erőszakkal vesz a föld felületéről. Allah a vörös, fehér, fekete porból teremti Ádámot, ezért van az emberek bőrének különböző szine. A fejnek való port a mekkai Kába, a mellnek valót a jeruzsálemi Szentség, a deréknak valót Yemen, a jobbkéznek valót Masrek (kelet), a balkéznek valót Maghreb (Nyugat) szolgáltatta. Egy ideig élettelenül hever a megteremtett test. Allah a testbe bocsátja a szellemet, Ádám trüsszent s az angyalokkal kiáltja: dicsőités Allahnak! Gábor, Mihály, Izrafil körülhordozzák Ádámot az Égben, megmutatván neki, mi van a hivőknek rendelve. Ádám álomba merül, Allah megteremti Havvát (Évát). Mindkettőjüket ragyogó szaruréteg boritja, mely bünbeesésük után csak ujjaik hegyén marad. Az Édenből kikergetett Iblisz lesben áll az emberre, de nem tud hozzáférni. 300 év mulva egyszer a páva, a madarak királya kiröpül az Édenből. Iblisz szinleli, hogy mennyire elbüvöli őt a páva káprázató szépsége, mennyire fájlalja, hogy ily szépségnek el kell enyésznie, ő — ugymond Iblisz — készségesen megmutatná a pávának az utat az élet fájához. Az elbódult páva kiküldi a kigyót, az állatok királyát. Iblisz elbuvik a kigyó fogai közé s igy jut el Éva elé, hazug könnyeket ont, hogy Ádám és Éva kénytelenek lesznek ettől a dicső gyönyörüségtől megválni s elhiteti, hogy az örökkévalóság fája őket meg tudná óvni kórtól, elmulástól. Éva eszik, a fának megered a vére (büntetés a havi vérzés). Ádám ellenkezik, de Éva unszolására végül mégis eszik. Allah leszállitja őket Égből a földre, Ádámot Ceylonba (ide hozza a paradicsom fáinak illatját, mely megérzik India füszerein), Évát Mekkába, Ibliszt Majszánba, a kigyót Iszpahanba. Ádám ott áll India legmagasabb hegyén, termete oly magasra emelkedik, hogy meghallja az angyalok dicsőitő énekeit. Émbernek ily közéjük avatkozása nyugtalanitja az angyalokat. Ezért Allah leszállitja Ádám termetét 60 röfnyire. Az Égből Ádám magával hozta volt Mózes botját, valamint a Kába követ, mely akkor még hófehérségében ragyogott (csak a vizözön bünös korában lett feketévé). Ádám alapitotta Mekkában a Szentséget, maga is 40-szer oda zarándokolt. Allah el engedi vonulni Ádám szeme előtt az eljövendő nemzedékeket, prophétáikkal együtt: amikor

Allah a jobbjával végigsimít Ádám hátán, földéztetnek a jámborok, amikor baljával simít végig rajta, földéztetnek a kárhozottak. — ezek a jobbnak és a balnak emberei a muszlim eschatalogiában.

A későbbi legenda (Al-Kiszai) még tovább is szövi, színezi a csodást. Ádám 700 nyelven beszél, legjobban arabul. Éva szebbnek, finomabbnak van teremtve, mint Ádám. Nászuknál Allah a védő, Gábor a pap, angyalok a tanuk. Allah Ádám számára paripát teremt, amelyen még csak Muhammed Alborákja tesz tul. Éva részére tevét. Így nyargalvást bevonulnak az Édenbe, köszöntve angyaloktól, állatoktól, fáktól. Paripájáról Ádám a próféták lakóhelyeinél csodás trónusra száll, föléje boltozódik a dicsőségnek, isteni jóindulatnak mennyezete. Iblisz akkép tántoritja el, hogy hamisan esküszik Allahra, amit Ádám lehetetlennek képzelt. Évával elhiteti, hogy aki elsőnek eszik a tiltott gyümölcsből, azé lesz az elsőség, a felsőbbség. Mihelyt vétkeznek, Ádámnak lehull fejéről a korona, mindkettőjükről a paradicsomnak minden öltözete, minden ékessége, a trónus fölszáll az Égbe. Éva a hajával akarja mezitelenségét betakarni, a haj ellentáll, sirva esüggeszti fejét a térdére. A páva olykép bünhődik, hogy elveszti szép hangját. Miközben Ádám és Éva egymástól messzire elválasztva élnek, a szél viszi el szavukat egymáshoz, mintha együtt volnának.

A muszlim legendának és az aggádának kölcsönhatása nyilvánvaló. Hogy Isten az angyalok ellenzése mellett teremti Ádámot, hogy az egész föld porából teremti, hogy Ádámot és Évát szépségük tökéletességében alkotja, hogy nászuknál Isten a násznagy (oly legendai vonás, mely átment székely népköltészetünkbe is), hogy Ádám előtt elvonulnak a jövendő nemzedékek (Az ember tragédiájának kerete), hogy Isten leszállitja Ádám egetérő termetét, — mindez az aggádából ismeretes. Viszont a muszlim továbbképzésnek egyes vonásai is visszajutottak a késő midrás utján a zsidóságba: Isten megtanitja Ádámot a létezőknek nevére (Numeri Rabba XIX, 3), Isten az Ádámnak szánt 1000 évből (Istennek egy napja) 70-et enged át Dávidnak (Pirke R. Eliezer XIX).

Közelebbről szemügyre az egyik legendai vonást akarjuk venni, mivel bennünket, mint magyarokat, szinte a magyar közjog szempontjából érdekel. A muszlim legendában a vörös, fekete, fehér por, melyből Allah Ádámot teremti, az emberi fajoknak egységét példázza. Az aggáda az emberiségnek ezt az egységét olykép fejezi ki, hogy a por, melyből Ádám épül, az egész földről összehordatik. Ráb szerint a test Bábelből, a fej a Szentföldről, a többi tag a többi országból. (Szanh. 38. ab.) Bennünket ez a koronázási halomra emlékeztet, melynek földjét hazánknak minden megyéjéből, történelmünknek minden, akár diadal, akár gyász megszentelte színhelyéről raktuk együvé. Hasonló Kosciuskonak krakói sirhalma, melyben osztrák-lengyel földön kivül porosz-lengyel, orosz-lengyel föld is

domborul a hősnek csontjai fölé. A mi aggádánk ennek a gondolatnak más megfelelőjét is adja: Jákób ősatyánk azt az igéretet nyeri: a földet melyen nyugszol, neked adom és ivadékaidnak, akik majd mint a föld pora, elterjednek nyugat, kelet, észak, dél felé. Az ismert midrás ugy képzeli, hogy az egész Szentföldnek talaja tekercsként volt az ősatyának feje alá göngyölitve.

Ebben a példában tehát egy magyar nemzeti hagyományos intézményünk megegyezik alapfölfogásában a zsidó és a muszlim legenda képzeletével. Maga a muszlim legenda lépten-nyomon találkozik az aggádával, majd kölcsönöz tőle, majd kiegészíti.

Budapest. *Dr. Heller Bernát.*

IRODALOM

A zsidók egyetemes története.

[A zsidók egyetemes története a babyloniai fogságból való visszatéréstől napjainkig. Irta: Kecskeméti Ármin. Első kötet: második kötet. Budapest, 1927. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XLVII—XLVIII., a zsidók egyetemes története. Budapest, 1927.)]

A magyar nyelvü zsidó történetek sorában uj és jelentős állomáshoz érkeztünk el. Tulajdonképen Kecskeméti könyve az első kisérlet, amely egyszersmind megoldás is, azzal a céllal, hogy a zsidóság egyetemes története feldolgoztassék magyar nyelven. A könyv mind tartalmában, mind pedig kiállításában méltó a szerzőhöz, méltó az Izraelita Magyar Irodalmi Társulathoz, melynek felette értékes sorozatában jelent meg, de méltó a kiadóhoz (Mentor) is, mely áldozatot nem kimélve, adta meg a szép és tartalmas műnek a csinos és megnyerő külső formát. Világos, érthető stilusban és előadásban megirt könyv, mely csupán kissé szorgalmas olvasó előtt is — vonzó olvasmány különben is — teljes bizonnyal el fogja érni a talán ki nem jelentetett célt: világos képet alkottatni zsidó és nem zsidó laikus közönséggel egyaránt harmadfél évezred zsidó történetéről s sok hibás képzetet és tudatot megszüntetni.

Egy-egy felette jellemző esetet kiragadva, megemlithetjük csak a problémáról szólva azt, hogy helyesen és helyénvalón bizonyitja például, hogy miért *kellett* a zsidóknak kereskedőknek lenniök. Általában igen nagy sulyt helyez a gazdasági kapcsolatok kidomboritására, nemcsak azért, mert a modern történetirás ezen irány felé hajlik, hanem mert a zsidóság története, mint állam és ország nélkül való közösségé, ha nem irodalomtörténet, ugy főleg és elsősorban gazdasági história. Mindamellett a politikai történet feldolgozása is

megtalálható benne, különösen az állami lét korát tárgyaló részben, ugyan pl. a makkabeusok korának bonyolult történelme nehezen érthető meg szerzőnek különösen is jellemző rövid mondatai nélkül. Felette élvezetes és kifejezésteljes stilusa által hasznos és kedves olvasmányt nyujt.

Határozott tudományos beccsel birnak az esküformákról, a fizetett rabbiságról (II. '84.) szóló fejezetei. Előttem sok-sok ismeretlen adat van e helyütt rendszeres, áttekinthető összeállításban. A hagyományos irodalom jellemzése — talán szerző is érezte, hogy ez a legkiemelkedőbb rész, mert ezt közöltette egy izben mutatványkép — aranymérlegre vettetett és nehéznek találtatott, — értékes szavak. Hasonlóan szépen szól az asszimilációról (II. 232). A modern pap beszél e megjegyzésre méltó mondatából: »(I. 35) [A zsidó] megtartja az ő szombatját, ünnepnapjait, bőjtnapjait s étkezési törvényeit, de ezen a körön tul egészen a milieu neveltje s nem fedez fel léptennyomon tilalmat. A diaszpóra zsidójának ismeretlen hangulat mindig és mindentől félteni a zsidóságot.« A végső fejezetekben nem joggal a kitért zsidók is helyet kapnak, mint annak idején Venetianernél.

Kecskeméti könyvében sikerrel oldotta meg a zsidó történet népszerü formában való előadásának gondolatát. Helyesen nagy sulyt helyez a gazdasági történet előadására. Könyvének már külön megemlitett részein kivül legsikerültebb fejezetei a záró részek, ahol a jelenkor zsidóságáról számol be.

Igaz szeretettel foglalkozik tudós szerzőnk tárgyával, méltán irta e munkájával is tartósan nevét a magyar zsidó tudomány jeleseinek tekintélyes sorába. Szerzőt dr. Blau Lajos támogatta munkájában, kinek ajánlatával indult meg a mű terjesztése.

Ujpest. *Dr. Friedman Dénes.*

KUTFŐK

330. szám.

A kuruc időkből.

A szathmári békekötés után Keppis Ábrahám, Jakab és Mózes Morvából származó pozsonyi zsidók folyamodnak III. Károly királyhoz, hogy a kuruc felkelés alatt a Habsburgok részére kifejtett tevékenységük jutalmául ők és örököseik Magyarország egész területén családjukkal a keresztény polgárok módjára bárhol szabadon megtelepedhessenek és kereskedelmet gyakorolhassanak.

Aller durchleuchtigtst — Gross Mächtigst — Und unüber wündlichster Römischer Kayser, In Germanien, Hispanien, Hungarn und Böheimb König etc. etc.

Aller Gnädigster Kayser König, und Herr Herr etc.

Ewer Kays. und König. May., Haben wür 3 Gebrüder Abraham, et Jacob undt Moyses Keppis Pressburger Beym Graff Kaunicz Unterthänige Juden, aus Aller getrewester devotion mit gegenwärtigen Umbständlichen Warhafften Expressionibus zur representiren, wass gestalten Bey denen Jüngsthin gewesenen Couruzischen Kriegss troubeles, nicht allein Bey Bloquirter Vöstung Neuheusel, sondern auch bey der in gegen warth dess Racozi gestandener Haupt-Armee zu Nutzen dess Aller durch Leuchtigsten Ertz Herzoglichen Hauses Österreich, auf Begehren Ihro Hoch Gräfl. Excell. Key. Gen. Feldt Marschall, Graffen Johann Palfi Lauth Gegen wärtiger Attestation A. unter dem Vorwandt unser gefürter Handlung gegen Deproprius Her geschossenen Geldt Mittel unterschiedliche Officirs zu dero Devotion gebracht, mithin aller Handt diensamb Kundschafften An die Umbliegende Commendanten Communisiret in specie Aber den graffen Antoni Esterhasy Auff Key. seythe zu bringen alle Mühe undt Arbeiten durch Heimbl So wohl Mündl. Alss auch Schrifft. Versuch getahn, dass wür Vhegen eines in dass Bemelt Graffen Esterhasy gefundenen Brieffes würklich mit 800 fl. Bestraffet worden, Wobey

wür dessen, ungeachtet, da der Palatinus Kiovscky mit denen Pollnischen trouppen arriviret, undt Erst gedachter Graff Esterhasy das Proviant von Tavernik nach Neuheusel führen wolle, undt wan solches schadliches Begunen, durch Unsere accurate Vorsich, nicht unter Brechen werden wehre, diese Vöstung Sich wenigstens noch ein Jahr Länger Halten können, deren March undt nachts quartier mit grossester Leibs undt Lebenss Hazard dem damahligen zu Neutra gewesenen Commendanten und Obrist Baron Aron Dillhern, Lauth Aygenhändigen Attestation B. berichtet, undt dadurch eine sehr glückliche Effect zu Wege gebracht, über dieses Haben wür zu deroselben aller Grösten avantage hohe undt Niedere Officierer Theil durch Offerirte, Theil würcklich Bezahlte Hoch Ansehentlichten praesente in sonderheith aber den Verstorbenen Obrist Leutenant von Rottenstein, womit derselbe die Kays: partie amplictieren möchte, nicht allein eine Compagnie Unter dem Löbl. Gen. Daun oder Teutsch Meisterischen Regiment, sondern auch 2000 Ducaten offeriret, undt demselben zu solche Erspriesliche Absehen 1000 fl. Auss unser Vermögen Lauth Attestation C. dess Haubt Mann Wagnerss Baar auss gezahlt, undt wie Lit. *A.* in Ständlich Zeiget. Künstlich machiniret undt Verborgene Anschläg gegeben haben, wie die Stücke in Neuheusel zersprengt, undt die Kuglen, in die Wasser Gruben geworffen werden möchten, so auch würklich und glücklich erfolgt. Worauff wür Lauth Zeignuss dess Baron Gabriel Tolvay De Keppis *D.*, ferner haben wür nach aus Weissung des von Grafen Zinzendorff damahls zu Pressburg gewessenen Commendant undt Obristen, Lauth *E.* in gleichen von sammentlichen Magistrath zu Neuheusel F. extradirten attestation Solche Rümliche undt importante dienste gethan dass dero gleiche Entweder Niemand oder wenige praestiret haben.

Wann dann Ewer Kays. undt Königl. May. auss dieser umbständlichen undt durch gehends war hafftigen vorstellung aller gnädigst zu ersehen haben, wass gestalten wür aller seiths gebrüder Keppisch ein Exemplum eine seltsame devoten trey offentlich an tage gebracht, undt vor Ew. Aller Hochstes Kays. Hauss, Landt undt Leuth Bey wenigster verbührung 18000 fl. unser Leib, Leben, Bluth — undt Guth unermidet Hazartiret, da durch aber in dass Eyserste Ellend gesezet, hingegen Salus Publica Stabiliret, undt in ruhig Standt erhalten worden, wohin gegen aber wür Billich undt sonderlich zu Rühmen haben dass durch Eine ungefehr in 1712-ten Jahr verordnet gewesene hohe Kays. Commission Anstandt obige 18000 fl. m/10 fl. bey Versicherter anderen wichtigen Kays. Hohe Gnadt vor unss würcklich restituirt worden Gleich wie wür um dafür nachmalen Aller unterhänigsten Dank erstatten, der Sicherste Hoffnung be Lebendt, ess werden Ewer Kay. und Königl. May. solche nun unss wegen Biss daher in geschlichene Contagion darinen

zu Sollicitiren wür Behünderet worden, dero so viel mehrer genüssen Lassen.

Dannenhero fallen Vor Ewer Kay. und Königl. May. geheilligten Regenten tron wür fuess fälligst Nieder, mit aller Unterthänigst Demüthigstes Bitten, in aller gnädigster erwögung, dass Nach dem wür bey der Ausgestandenen Unvergleichlichen gefahr — Leib, undt Lebenss, wir oben gedacht unser völliges Vermögen Verlohren gegangen, undt wür den erlittenen schaden höcher dan 18000 fl. ganz gewissenhafft zwar schätzen können, denoch Bloss m/10 fl. angenohmen, die hohe Keys. undt Königl. clemence zu erweisen, undt nach dem Preiss würdigen Beyspihl, dero Glor. Würdigsten Vorfahren Keyser Ferdinandi 2. Hochseeligster Gedachtnuss in Bey gefügten Begnadnuss Brieffe Sub. Sig. *C.* anderen Juden mit unsern Ein Ungleiches gewicht haben, zu Einer unvergeslichen Consulation vor sie undt ihre Posterite in ganzen Röm. Reiche Key. Erb Länder Hoch Löbl. Erz Herzogl. Hauss Östreich in specie Auch in der Key. Residenz Statt Wienn 1624, den 12 Marty die Grösten Freiheit ertheillet unss gleich fahls die unestimable Gnadt undt Wohl Thatte vermittelst dero an die Bisherigen Instanzien ergehenden rescript, zu stötter Vösthaltung aller Mildest undt zwar solcher gestalt fruchtbahrlich angedeuen zu lassen, dass wir ins gesambte, undt in sonderheit Bloss nur in dem ganzen Königreich Hungarn dessen zu gehörigen Frey undt anderen Stätten Markh flecken undt Dörffern, wie die immer Nahmen haben mögen, pro remuneratione derer aufgeopfehrten aller getrewesten Redlich, Rühmblich, undt erspriesslichen diensten, undt andere auf Solche Arth an zu frischen, Unsern handel undt Wandel unbeirrt Exerciren, mithin mit unser Weiber Kind Samentlichen Familien zu sambt unser nach kommen, unter mächtiger Protection Aller örth, absque ulla turbatione, wohnen und leben können dörffen, und mögen, wie solche Privilegi sich andere Christliche Burger hin und wieder sicherlich zu Praevaliren haben, vor welche Preiss wirdigste Erwartende Kays. Königl. undt Erz Herzogl. unestimirliche Begnadung wür ins gesambt, undt sonder in aller tieffster demuth Lebens lang verharren.

Ewer Kay. und Königl. May.

Aller unter thänigst fuss fallend unwürdige Knächte

Abraham, et Jacob, et Moyses Keppis Gebrüder.

Országos levéltár, Cancelláriai fogalmazványok, 1715. április 4.

Közli: *Dr. Büchler Sándor.*

331. szám.

Eszterházi Ferencz gróf a zsidóknak telket ad.

Én aláb meg irt Groff Galanthay Eszterhazy Ferenc, recognoszállom Intitus, hogy Galanthay Haszom náll lévő Sidóságnak s asz kik hozzajok jönek attam ugyan egy szobátt a több szobáikon kivüll, asz kiktüll Arendátt füzetnek, asz mely egy szobatt Oratoriumnak tartanak asz mely egy szobatull esztendőnként valamikor Galanthai Tisztartóm kivánni fogja tartoznak kész pénzüll tiszen kétt forintott füzetni Számomra. Azonkivüll engedetett Temető hellül nekik ugy máshonnan lévő s itt asz helységben meghalálozoknak is ugyan-ász meg említett kúrián hátuljára és hászom folyásában lévő kertemnek legkülső szegletében egy darabka föld, oly okkall conditiovval, hogy valameddig sok mostainak tudnia illik vagy következendők emlitett hászomnál, avagy másutt is itt Galanthán asz én Jurisdiktiom s protektióm alatt lésznek, az emlitett kimutatott és assiquáltatott Temető helynek való darab földitull esztendőnként való cenzust minden esztendőben a dató-Pentivum? computálván ött ött Rhenes forintokatt közönségessen oda temetendő hallottjaiktóll minden testüt személy szerint ötven ötven pénzt vagyis féll Rhénes forintott füzetni tartoznak. Assemrálván eoket, hogy aszén engedelmemnek Szabadussában mindenek ellen eoket megh oltalmaszom. Melynek erősségére és állandóságára ezen engedelmemrüll Kelt Levelett subskribáltam s megh pöcsétöltem.

Galáthán Die 1 Januáry 1729

Groff Eszterhazy Ferencz.

1729 (Pecsét,)

Contraktum G Francisci Eszterhazy Oratorium et armetrius Judeis Galantheusitus pro deputato Annus Census extradantes Tasca 60 o. S. 8a 354.

Közli: *Dr. Friedmann Jónás.*

DALALAT ALHAIRIN

MAJMUNI ÚTMUTATÓJÁNAK ISMERTETÉSE

BEVEZETÉS

Ha a zsidóságnak XII. és XIII. századbeli történetét tanulmányozzuk, a szellemi élet fejlődésének és virágzásának azt a ragyogó korszakát, mely az úgynevezett spanyol korszaknak egy kimagasló részlete, de mely nem korlátozódik a spanyol félszigetre, hanem kisugárzásai kiterjeszkednek a Provencetól Olaszország északi részéig, épp úgy, mint Portugáliából a messze keletig — és áthatolva oda, ahonnan az arab kultúra Európába eljutott, végig vonulunk Afrika északi partvidékén Egyiptomig, mindig Majmonides óriási alakja tűnik szemünk elé, a zsidó hittudomány bármely oldaláról induljunk el tanulmányutunkra. A talmudtudomány, a decizió, az exegesis, a vallásbölcselet vagy akár a kor világi tudományának és kultúrájának, a zsidóság külső sorsának vagy belső szellemi áramlatainak története képezze bár kutatásunk tárgyát minden kiinduló pontnál és minden útfordulónál szemünkbe tűnik Majmuni óriás alakja, mint egy valamely hegyvidék fölött uralgó, kiemelkedő hegyóriás.

Mose ben Majmon olyan időben, mikor a zsidóságnak semmiféle központja nem volt, egyéniségével, szellemi nagyságával és erejével, rengeteg tudásával központja volt az egész világon elszórt zsidóságnak. Ehhez hozzátehetjük, hogy a halachai és a vallásbölcseleti tudományos életben mindmáig *szellemi központ* és életforrás maradt. Emlékét a néplélek e szavakba véste: *„Mózestől-Mózesig* nem támadt olyan emberi nagyság, mint *Mózes"*. Ezenkívül sírirata is és az állítólag a helyébe vésett későbbi

gúnyvers is tükröztetik azt a hatást, melyet korára és az utókorra gyakorolt. Az emberiség legnagyobb elméinek egyike volt. A fény barátai és a sötétség lakói érezték hatását. Ennek a kimagasló szellemi egyéniségnek legfőbb filozófiai művével óhajtja a művelt lelkű olvasót megismertetni ez a kötet. Megismerkedni egy hét és fél évszázad előtt élt, bámulatos szellemi erejének teljességében izzó rendkívüli nagy szellem gondolataival és rendszerével és gyönyörködni elméjének kincseiben több, mint hét évszázaddal halála után, nemcsak érdekes, hanem egyben megható és lélekemelő. Áldjuk a sorsot és azoknak fáradhatatlan tudományos munkáját, akik ez eszmekincsek fönmaradását biztosították és azoknak megértéséhez a szükséges tudományos anyagot összehalmozták. Azon reménynek adunk kifejezést, hogy jelen dolgozatunk Majmonides bölcseleti rendszerének és fölfogásának megértésében előbbrejutást jelent. Miután a filológiai anyag meglehetősen tisztázva van az eddigi kutatások nyomán, főcélnak tekinthettük a filozófiai megértést, ami kétségtelenül a legfontosabb. Törekvésünk arra irányult, hogy a filozófiai kérdések iránt érdeklődő művelt ember is megérthesse e tanulmányt, de egyúttal a filozófiai értelem föltárásával a szakköröknek is szolgálatot tegyünk. Midőn e könyvet közreadjuk, elismeréssel adózunk dr. Eulenberg Salamon úrnak, a Pesti Izr. Hitközség nagyműveltségű és a vallásfilozófia iránt melegen érdeklődő, filozóf lelkű elöljárójának, ki, mint a hitközség kulturális ügyosztályának elnöke, ismételten fölszólított, buzdított és sürgetett, hogy ezt az ismertetést írjam meg. Talán valamivel népiesebb forma jobban megfelelt volna intencióinak, de amennyire a tárgy természete megengedte, törekedtem a könnyű érthetőség követelményeinek is megfelelni és a szubtilis nehéz filozófiai gondolatokat lehetőleg egyszerűen kifejezni. Ezt a célt tartottam szemelőtt akkor is, midőn hellyel-közzel — a megérthetés kedvéért — ódon műszavak helyett a mai napság használt közkeletű modern filozófiai kifejezéseket alkalmaztam, amihez jogom volt, miután nem fordítást, hanem transzskripciót adok.

*

A spanyol zsidó kultúrmiliőben élte Majmonides ifjúságának zsenge korát. Cordovában született 1135-ben. 13 éves korában az Almohad-üldözések következtében apjával és fivérével menekülni volt kénytelen. Nagy tudást vitt magával már gyermekifjú korában. Apja korán taníttatta nemcsak bibliai és talmudi ismeretekre, hanem mathematikai, filozófiai és csillagászati studiumokba is bevezettette az éles-elméjű, rendkívüli tehetséggel megáldott gyermekifjút. A menekülő családot elvezette vándorlása Fezbe, Afrikába, onnan Jeruzsálembe, végül Egyiptomba. Bátyja gondoskodott róla, hogy teljesen a tudománynak szentelhesse tehetségeit, de ennek halála után orvosi tudományának gyakorlati értékesítésére volt utalva. Saladin és utóbb el-Afdhel udvari orvosa volt és orvosi hírnevét még Oroszlánszívű Rikárd királyi udvarában is ismerték, ki akkor foglalta el Aszkalont. (Graetz, arab kútfő nyomán.)

Első művét, a Misna arabnyelvű kommentárját, még mint ifjú írta; lángelméje, nagy tudása és rendszerező természete már ebben a művében is érvényre jut. Tehetsége van az egész anyagot egyszerre fölölelni, áttekinteni, beosztani, világossá tenni és rendszerezni.

Halachai nagy alkotása, a *Jad Hachazaka*, vagy *Misnéh-Thóra*, mint közismert, a Talmud anyagának ily rendszeres és mélyreható, minden részletében kiváló elmére és mély judíciumra való óriási mű, a halachai tudomány standard workja. Orvosi művei hasonlókép magukon viselik a nagy elme és a komoly, lelkiismeretes kutató tudós egyéniségének bélyegét. Episztolái és responzumai a bölcsesség, a higgadt ítélet, az előkelő szellem és a mesteri alkotó-képesség dokumentumai.

Filozófiai főműve a *Dalalat al Hairin*, héberül *Móre Newuchim;* latin fordításának címe: *Doctor perplexorum*, francia címe Munk fordításában: *Guide des Egarées*, magyarul a *tévelygők útmutatója*. Tulajdonképpen azoknak útmutatója és vezetője a könyv, akik vallásos meggyőződéssel bírnak és filozófiai műveltséggel is bírnak, de egyrészt érzik, hogy vannak ellentétek e két gondolatvilág között, melyek megegyeztetésre vagy eldöntésre várnak, más-

részt az eszmék és fölfogások labirintusában saját ítélőképességük segítségével eligazodni és utat találni nem bírnak; akik tehát a szó szoros értelmében perplexitásban vannak hit és bölcselkedés között egyrészt, másrészt a különböző világfölfogások és rendszerek útvesztői közt.

A naív hit kora lejárt. A tanultabb körökben a vallási meggyőződés megkívánta a maga tudományos megalapozását. A görögök óta megvolt a filozófia. A gondolkozó és képzett elemek annak eszméit fölvették tudatukba és magasra értékelték. E filozófiai értékekkel szemben az emberekre *ráparancsolt* hit nem lehetett az igazi; filozófiailag megalapozott hitre volt szükség. A szemek behúnyása itt nem jelentett és nem használt semmit, szemébe kellett nézni a problémának és meg kellett találni az utat, mely a hitet és a tudományos világfölfogást egymáshoz vezeti. És erre a föladatra oly rendkívüli szellemi nagyság volt csak képes és hivatott, mint Majmonides, akiben a hitbeli meggyőződés és a széleskörű és mély tudás és tudományos gondolkozás mint két egymással egyenrangú és egyforma teljességű potencia találkozott.

Majmonides nem elégedhetett meg azzal, hogy hite csak a lelki szegényeknek legyen, hogy csak a tudástalanok bírjanak vallási meggyőződéssel, hogy csak a szűklátókörűek és korlátoltak, vagy csak az egyoldalúan képzettek élvezhessék a hit áldásait; hogy a műveltek, a sokoldalúan képzettek, a gondolkodók, a tanultak, a tudósok, a magasabban járó szellemek ki legyenek zárva abból. Már Philó idejében is fenforgott annak szüksége, hogy a vallási világfölfogás és a bölcseleti világszemlélet megnyugtató harmóniáját vallásbölcseleti úton keressék és megtalálják. Akkor a hellenista filozófiai eszme és a zsidó vallási eszme összhangjának kimutatása volt a cél. Majmonides előtt a bizonytalanság labirintusából való kivezetés gondolata lebegett. Minden időben vannak gondolkozó, művelt emberek — és a művelődés terjedésével mind nagyobb számban, akik megismerkednek a tudományos és bölcseleti irodalommal és minthogy a bölcseleti következtetések is lehetnek egyoldalúak, tendenciózusak és túltengők, könnyen belé kerülnek a szkepszis tömkelegébe és szükségük van a

kivezető fonalra. Nem lehet ezeket föláldozni és martalékul engedni a vigasztalan és reménytelen hitetlenségnek, sem az emberi erkölcsöt prédául hagyni a tagadásnak vagy a kételkedésnek. A vallás igazságai se eshetnek áldozatul az emberi bölcselkedés esetleges irányainak, hanem keresni kell a netalán ellentétes áramlatok között a kibékítő vonalat, az igazság vonalát. Ez a föladat lebegett Majmuni szemei előtt, melynek megoldására nála hivatottabb nem volt senki sem.

Vannak emberek, akik azt a nézetet képviselik, hogy a vallásnak semmi köze az észhez, az elméhez, a gondolkodáshoz, a bölcselkedéshez, az értelemhez, a világfölfogáshoz; hogy a vallás csupán a szív dolga. A szív a maga természetes érzelmeivel megtalálja istenét és egyébre nincs szükség; a szív átéli a maga miszticizmusát, az emberi kedély megtalálja a maga vallásos hangulatait és ez elegendő. Csakhogy ezzel nem lehet beérni. Nem lehet beérni azzal, hogy az egész vallásosság ne legyen több misztikus vágyódásnál és exsztátikus hangulatoknál. Talán akadnak olyanok, akik ez úton eljutnak a vallásos élethez is. Kétségtelen, hogy nem csak érzésre van szükség, hanem életre, cselekedetre is. Ennek állandóságát pedig nem a hullámzó érzés biztosítja, hanem a szilárd meggyőződés. Azután itt vannak a perplexitásban levők; itt vannak a fejlődésben levők, akikben a vallási tényező még bontakozóban van és érlelődik, itt vannak a töprengők, akik a gondolatrendszerek sokfélesége és kuszasága révén elvesztették a fonalat. Mindezeknek Majmonides kezébe adja a Doctor Perplexorum vezető fonalát.

Ne legyen a vallás a műveletlenek önámítása, hanem a műveltek meggyőződése! — ezt a jelmondatot lehetne a *Móreh* címlapjára írni. Ne legyen a vallás a műveletlenek, vagy az egyoldalú képzettséggel bírók kizárólagos birtoka, hanem legyen az kincse a műveltebbeknek is, egyetemes kincse, közkincse az emberiségnek.

Áthatva a vallás igazságaitól, filozófiai elmélyedéssel megalkotott meggyőződésétől, Majmonides a vallás kincsét biztosítani akarja a már megrendült hitűek számára is. Ha meg kell védeni a vallást, ő erre készen áll; ha küzdeni

kell a szkepszis ellen, ő föl van fegyverezve és föl van vértezve; de tulajdonképpeni célja az emberek számára megmenteni az élet kincsét, a vallást, nem az embereket megmenteni a vallás számára. Erősebbik motívuma nem a vallásnak szeretete, hanem az emberszeretet. De a művelt ember vallásos meggyőződése önmagában véve is magasabbrendű érték. A tudományos meggyőződésen épülő hit a legtökéletesebb. Az Atyák bölcs mondása szerint a műveletlen ember nem lehet mélyen vallásos és a tudatlan ember nem riad úgy vissza bűntől, mint a magasabb szellem. Filozófia van és van filozófiai műveltség; elzárkózni a filozófia elől nem lehet, mert a lelkek nem zárkóznak el előle, de a filozófia mellett, mely a lelkeket intellektualiter értékesebbé teszi, meg kell menteni a lelkek számára a filozófiai vallást, mely a lelkeket intellektualiter és moraliter értékesebbekké teszi.

A bölcseletet és a tudományt senki magasabbra nem értékelte mint Majmonides. Fölfogása szerint a vallásosságnak világszemléleten kell alapulnia, a világszemléletnek pedig a természeti tudományokon kell épülnie. A természettudomány tőszomszédos jogszomszédja a teológiának — ezt írja Majmonides a Móreh elején és ezzel a lapidáris jelmondattal megvilágítja álláspontját a tudománnyal szemben. Nem ancilla theologiae a tudomány, hanem fundamentuma a vallásos fölfogásnak. Egyébként egész műve, teljes irodalmi működése, egész élete a tudomány és az emberi búvárkodás és az emberi gondolat panegyrise.

Hogy milyen filozófia és milyen tudomány az, melyet Majmonides szem előtt tart és fundamentumul elfogad, az alábbiakban röviden érintjük. Világos, hogy más nem lehet, mint korának tudománya, melynek egyes tévedéseire azonban nyílt tekintettel és nyílt bátorsággal rámutat. Itt csupán azt szögezzük le, hogy *ha van tévedés Majmonides rendszerében*, az nem a vallásból, hanem *kora tudományából ered.*

Ez a tudomány, mely Majmonides mögött áll és hátteret alkot, magától értetődőleg nagy részben már elavult, de nagy kutató buzgalom, széleskörű vizsgálódás, szenvedélyes és éles megfigyelés és beható tanulmány eredménye

volt. Ez a tudomány összetevődik Hypokrates és Galenus orvostanából, Ptolomeus csillagászatából, Euklides matematikájából, a régi görögök filozófiájából, az ősanyag és a négy elem tanából, az Aristotelikus filozófiából, természettudományból és mozgástanból, az arab bölcsészek, a Kalám képviselőinek és a Mutazilitáknak elméleteiből, a régi és új atomisták teóriáiból, az arab csillagászok és matematikusok újabb tantételeiből és a mohamedán iskolákban kialakult, bizonyos részben összehasonlító és vallástörténeti teológiából. Magától értetődik az is, hogy a kimagasló tekintélyek kultusza mellett a különböző iskolák ellentétben állottak egymással és erre a korra is megáll Cicero találó mondása a bölcseleti rendszerek sokféleségéről és a filozófusok nézeteltéréseiről: quorum opiniones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla alterum certo non potest, ut plus una vera sit, miképpen azoknak véleményei annyira különbözők és egymástól annyira eltérők, hogy az *egyik* eshetőség valóban lehetséges, a *másik* eshetőség pedig minden bizonnyal lehetetlen; az lehetséges, hogy a sokféle nézet közül *egy* se igaz, de lehetetlen, hogy egynél *több* igaz legyen.

És mégis szükséges volt szembenézni a saját kora tudományával, mert az akkor erő volt és tekintélyt jelentett. De azon túl is gyümölcsöző a kor filozófiai felfogásaival tisztában lenni és azoknak atmoszférájában a vallás igazságait kimutatni.

A világkép, mely a majmonidesi filozófia hátterét képezi, szintén megdült rég. Ezen világkép szerint a föld alkotja az univerzum középpontját, ezt körülveszik valamely éterikus anyagból álló szférák, minden szférába egy csillag, azaz egy bolygó van beágyalva, melytől a szféra is nevét nyeri és mely a szféra mozgása folytán avval együtt mozog. A Föld, a Hold, a Merkur, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter, a Saturnus és az állócsillagok szférái alkotják az univerzumot. (Az Uranus, melyet Herschel födözött föl 1781-ben és a Neptun, melyet Leverrier számításai nyomán Gall födözött föl 1846-ban és a későbben fölfödözött kisebb és nagyobb bolygók ismeretlenek lévén, nem lehet-

tek befoglalva a szférarendszerbe.) Az istenségtől eredő mozgás adja meg a lökést öröktől fogva és állandóan így tartja mozgásban a szférákat és közvetve mindazt, ami keletkezik és elenyészik. Az istenségtől való mozgási motívum hozza egymáshoz a materiákat és a formákat, hogy az aktuális létezők létrejuthassanak. Az erőáramlás végigmegy a mindenségen, az összes szférákon át a földig és mindent áthat és átölel. Ez az a világkép, melynek sokat idézett költői leírása Goethe Faustjából ismeretes: „Óh, hogy szövődik rész-egészbe, hogy adják föl- és lemenet, mennybéli erők kézről kézre az aranymerő vedreket, hogy szállnak áldástcsurgó szárnnyal a mindes-mindenségen által". De ez már a középkori világkép, melyben benne van egy Plató-majmonidesi motívum. A vedreket nemcsak fölülről lefelé adják áldással tele, hanem alulról fölfelé is; ez a dolgok *vágyódása* a fölülről áradó emanáció felé.

A világkép nem maradt meg, de a keretében tárgyalt keletkezési és létproblémák nem enyésztek el és Majmonidesnek azokhoz fűzött mély eszméi mind e mai napig nem vesztették el értéküket.

Majmonides megállapításai, elméletei, következtetései, disztinkciói, érvei, okfejtései, bizonyítékai, polémiái és megvilágításai még nem évültek el és még ma is alkalmasak arra, hogy erősen foglalkoztassák az elméket és gyönyörködtessék a lelkeket, még ma is lelki gazdagodást, filozófiát és kultúrát jelentenek.

Majmonides hatásai a filozófiai irodalomban, illetve a filozófiai gondolkozásra szembetűnőek. Kaufmann Dávid foglalkozott behatóbban e hatások kimutatásával: Der Führer Majmunis in der Weltliteratur című tanulmányában (Archiv für Gesch. d. Phil. XI.); továbbá I. Guttmann: Der Einfluss der maimonidischen Philosophie auf das Christliche Abendland című kimerítő művében (Schriften der G. Z. F. D. W. D. I. 1908.).

Abdullatif, Rasid Abul Kheir, Auvergnei Vilmos, Halesi Alexander, Beauvaisi Vince, Albertus Magnus, Aquinoi Tamás, Bonaventura, Roger Bacon, Raymundus Lullus, Duns Scotus, Occam Vilmos, Cusai Miklós, a két

Pico de Mirandola, Reuchlin, Jean Bodin és Leibnitz mutatják e hatások világos jeleit.

Hogy Kanttal is vannak érintkezési pontjai, arra későbbi fejtegetéseink folyamán itt-ott rámutatunk, anélkül, hogy az egyenes hatást igazolni óhajtanánk. Ezek az érintkezési pontok lényegbevágóak, de Kant Immanuel teljesen függetlenül Majmonidestől és teljesen önállóan is megalkothatta azokat az eszmemeneteket, melyek rendszeréből következnek; csupán a gondolatmenet és az elmeirány rokonságát óhajtjuk adott helyen kiemelni, amely rokonság sokkal több pontban kimutatható, mint ahány alkalommal e tanulmány keretében tettük, nem lévén szándékunk ezt a viszonylatot erősebben hangsúlyozni.

Majmonides nagy csodálója és sokban hű követője a legtudományosabb és talán a legnagyobb görög bölcselőnek, *Aristotelesnek*. Majmonides bölcseletének irányjelző vezérigéje: *Vissza Aristoteleshez!* Neki sikerült kibontakozni az arab mohamedán filozófia, a Kalám és a Muhtazilita tanok és uralkodó elméletek bilincseiből és az igazságkeresés és az éles itélőképesség energiáival áttörni a bozótot és megtalálni az utat és visszamenni Aristoteleshez. Visszamenni a bölcselet eredeti forrásaihoz! — ez volt Majmonides lángelméjének elszánt és megfontolt törekvése és igaza volt, mert Aristoteles tudta, mit akart, de a 12-ik századig maga Aristoteles sok fénytörést szenvedett és amellett elhomályosult más filozófiai irányokkal szemben megnyilatkozó előszeretet folytán. Majmonides meg tudta becsülni Aristoteles szigorú tudományos gondolkozását, a jelenségek legszélesebb körére kiterjedő buvárkodását és kutatását, csodálatos szintézisét, józan itéletét és rendszeralkotó képességét, valamint tudományos ismereteinek gazdagságát.

De Majmonides nem állapodott meg Aristotelesnél. Csak hű követője volt, de nem szolgai követője. Majmonides bírálta Aristotelest — és túlment rajta. Túlment Aristotelesen — Kant-i értelemben. A természet világrendjében megnyilatkozó megkötöttségen túl — szem előtt tartotta a *szabadság* elemét, a nagy *spontaneitas* eszméjét, mely a mechanikus causalitas sorozatának eleje, mint *létprinci-*

pium, és az etikai létnek, a morális létnek alapja, mint *erkölcsi principium*, az emberben pedig az, ami által az ember némileg hasonlóvá válik az első létprincipiumhoz, de mint erkölcsi principium is megjelenik az emberben, mint a létfejlődés csúcsa, mint az isteni kisugárzás kifénylése, mint a keletkezés korollárium a földi lét körében.

Majmonides világos tudatában van annak, hogy *meddig* lehet bizonyítani, vagyis, hogy meddig lehet eljutni az emberi értelem felfogóképességének megfelelő bizonyításokkal, az emberi tudomány szerint való pozitív megismerésre vezető bizonyító eszközökkel — és megállapítja: eddig tart a strikt értelemben veendő tudományos megismerés. De azt is tudja, hogy e határon túl is van igazság és létvalóság, melyről az embernek biztos tudása nem lehet, de melyre az embernek kitekintése és nyilt kilátása van nem a kutató és spekulatív elme útján, hanem az intuició, a képzelettel rokon, a divinatív, nem fogalomképző, hanem eszmeképző elmebeli tehetség nyomán. Emellett szeme előtt lebeg az a gondolat is, amit a német filozófköltő e szavakkal fejez ki: Was wär' ein Gott, der sich beweisen liesse? — és szeme előtt lebeg az a gondolat is, hogy a hitben bizonyos spontaneistásnak kell lennie; a tudományos bizonyosság már bizonyos megkötöttséget jelent, mely mellett elvész ez a spontaneitás, a szabadság eleme a hitben és a hitnek érdeme. És jobb, hogy a spontaneitásnak tere marad — egészen Kant szerint!

Majmonidest nemes önmérséklés jellemzi, az elme határainak ismerete és a határok elismerése. Ahol tudni nem lehet, ott maradjon agnoszticizmus és maradjon tér a hit számára is, de a hit ne legyen *ellentétben* az emberi értelemmel ott sem, ahol annak határvonalán túlemelkedik.

Majmonidesnek meggyőződése: hódolat az emberi értelem előtt! De az értelem illetékességének határát ismerni kell. Isteneszméje az emberi elme képességén túlnőtt Isten. De az emberi elmének joga van, mindent, ami észigazság szerint lehetetlen, visszautasítani. A hittételnek meg kell egyeznie az észigazsággal, oly értelemben, hogy nem állhat ellentétben vele; mert a tiszta észigazság és annak

az a része, is, mely emberi elmével megtalálható, Istentől való örök igazság.

Majmonides meggyőződése, hogy van természeti rend és van a tudománynak jogosultsága és érvénye. A tudomány a legnagyobb tekintély a maga illetékességének terén. De a természeti rend bele van illesztve egy magasabb célakaratba, melyben bölcsesség, szabadság és gondviselés egyesül. Ez a principium a magyarázata a szabadság és erkölcsiség lehetőségének az emberben, minélfogva tagadni kell az asztrológikus kozmikus determinizmust az emberi életirányzatban.

Majmonides filozófiai levezetéseivel nem akar a kelleténél *többet* bizonyítani — és ez a filozófiai kriticizmus, ez a nemes önmérséklet, — az ő nagysága és dicsősége. Ennyi elég általános jellemzésül. Egyebekben beszéljenek a következő lapok, melyekben a *Moreh* filozófiai tartalmát igyekeztem föltárni. Nem foglalkoztam bővebben az exegetikus részekkel, se a III. kötet második felében előadott és a vallási törvények okait és céljait kutató fejtegetésekkel, melyeknek megértése nem nehéz és melyekről külön monográfiák vannak. De szeretettel foglalkoztam a könyv filozófiai tartalmával, mely filozófiai megértést igényel és maradandó érdeklődésre tarthat számot. Igyekeztem a Majmonides bevezetésében megadott módon föltárni az egész könyv és az egyes fejezetek értelmét, követve az ő utasítását, mely Munk fordításában így hangzik: Si tu veux comprendre tout ce que ce traité renferme, il faut *combiner ses chapitres* les uns avec les autres et en lisant un chapitre il ne faut pas seulement avoir pour but de comprendre l'ensemble de *son* sujet... Car dans ce traité il ne m'est jamais arrivé de parler come par hasard, mais avec une grande exactitude et avec beaucoup de precision... „Ha meg akarod érteni mindazt, amit e tanulmány tartalmaz, akkor az egyes fejezeteket kapcsolatba kell hoznod egymással és elolvasván egy fejezetet, nemcsak arra kell törekedni, hogy *annak* tárgyát teljességében fölfogd... mert e tanulmányban semmi sincs találomra mondva, hanem minden nagy pontossággal és szabatossággal van fogalmazva". Ez utasítás értelmében az egyes témákat fölölelő

fejezeteket a *rendszer* szempontjából megvilágítva foglaltam össze és kapcsolatba hoztam az eszmemenetet tovább tárgyaló fejezetekkel — és ahol annak szükségét láttam, az összefüggés hídjait rövid ismertetésekkel és a latens gondolatmenet föltárásával fölépíttetem a mai olvasó számára azokból a filozófiai elemekből, melyek Majmonides avatott olvasói előtt ismertebbek voltak, mint a mai művelt közönség előtt. Ezen összekapcsoló pótlások helyettesítik a bőséges kommentárirodalmat. Ezzel eleget tettünk Majmonides követelésének: „őrizkedj a nem világos részletek kellő megvilágításának mellőzésétől és ne bánj vele futtában felületesen, mert ezzel engem károsítasz és magadnak nem használsz, de szükséges, hogy tanulmányozd azt, amit tanulmányozni kell". Ebbeli törekvésünknek nyomait kétségtelenül meg fogja találni a hozzáértő olvasó.

Budapest, 1928 február.

H. S.

I. RÉSZ

AZ ISTENFOGALOM

Az istenfogalom. Isten testetlensége, egyetlensége, létének és aktivitásának egyazonsága. Az attributumokról; negatív attributumok. Az allegórikus biblia-magyarázat jogosultsága és szükséges volta. A szentírási allegórikus kifejezések filozófiai értelme. A világkép. A Kalám rendszere, a filozófiai irányok ismertetése, a Kalám levezetéseinek és elméleteinek bírálata.

Vezérfogalom Majmonides bölcseletében az Isteneszme, a maga tökéletes tisztaságában felfogott Isteneszme, mely ment minden anyagi elemtől és testszerű elképzeléstől. A filozófus szemével látja az Istenség eszméjét. Megvilágító analógia kedvéért mondjuk, hogy itt ez a szó: szem és ez a szó: látni, átvitt értelmű; absztrakte kifejezve így értendő: filozófiai elmével kell felfogni az Istenséget, amennyiben az emberi elménck egyáltalán hozzáférhető. Egy bizonyos és kétségtelen, hogy a magasabb színvonalú és magasabb tudományok módszereiben iskolázott és azok eredményeit fölölelő elme nem látja Istent se képben, se szoborban; se kőben, se állatban, se égitestben nem fogja elképzelni; nem fogja anyagi létűnek tekinteni és nem fogja testben, anyagban imádni Istent, hanem l étének biztos igazságát fölismerve, annak magasabbrendűségét, anyagfölöttiségét minden elgondolásában szem előtt fogja állandóan tartani.

A Móre I. kötetének 36. szakaszában a következő rendkívül jellemző kijelentést találjuk: sok foka van az emberi megismerőképesség tévelygéseinek, de a tetőfoka ennek az elmebeli hibázásnak, ha Isten létét és egységét tagadjuk. Aki rosszul tudja a kúp köbtartalmának számítását, vagy azt hiszi, hogy az egyenlő a henger köbtartalmának felével és aki nem ismeri föl a napnak gömbszerűségét, vagy tagadja a nap képének kerek voltát, nem esik oly megismerési hibába, mint aki azt hiszi, hogy Isten nincs, vagy aki tagadja Istennek egységét.

Az előző 35-ik fejezetben arról szól, hogy a teológiának filozófiai igazságait nem kell a nagy tömegek előtt föltárni, hanem azok csupán a magasabb szellemi fokon állók szá-

mára tartandók fönn, azonban Isten fogalmából minden anyagiasnak kizárása olyan tétel, melyet még a gyermeknek is tanítani kell, a gyermek tudatába is bele kell vésni, hogy Isten *egy, nem testben létező* és nem hasonlítható össze teremtményeivel semmi tekintetben; hogy a *léte* nem olyan, mint a testi lények léte, *élete* nem olyan, mint azok élete, a bölcsessége nem olyan, mint azoknak bölcsessége és közte meg teremtményei között a különbség nem fokozati, hanem *lényegbeli;* hogy Isten a létnek más rendjébe tartozik — és ez a kifejezés, *lét*, maga is Istenre vonatkozólag fölsőbb értelmet nyer, nem annyit jelent, mint a tárgyak és élőlények léte, hanem magasabbrendű existenciát fejez ki, melynek fogalomszerű megéreztetésére a *lét* szó csak kölcsön van kérve. Éppen azért a 36. szakaszban folytatólag erősen kiemeli Isten anyagfelettiségének és egységének gondolatát, aláfestve azzal a nemesszellemű állítással, hogy véleménye szerint, akik a bálványimádást bevezették és a népek között meghonosították, azok se akarták, hogy követőik Istent anyagi létűnek tekintsék, hanem a bálványképet csupán mint közvetítő szimbólumot szerepeltették, csakhogy evvel rombolólag hatottak és óriási károkat okoztak a tömeg lelki életében, mert a bálvány elfoglalván Isten helyét, a tömegek gondolkozásában a bálványhit révén csorbult vagy egyáltalán megszűnt Istennek hite; és ugyanerre az eredményre vezet, ha Istent anyagszerűnek képzeljük, vagy ha több Istenben hiszünk. Aki bálványszobrot farag vagy önt, nem hiheti, hogy a szobor, melyet ma alkot, már tegnap vagy még előbb, vagy az őskezdet elején megalkotta a világot, melynek alkotórésze az a kő és az az érc, amiből a bálvány készül; a bálványöntő maga nem hiszi, de másokat megtéveszt és esetleg akaratlanul is tévútra visz, minélfogva eljárása nem menthető. Ép így nincs mentsége annak a zsidónak, aki vallásának tanításától eltérve tévesen testszerűnek képzeli Istent, pusztán azért, mert a szentírásban poétikus és kölcsönkért, átvitt értelmű kifejezések fordulnak elő, mikor már a *régi* arameus-fordítások eléggé világosan rámutatnak a helyes értelemre, mely szerint Isten fogalmából minden anyagias és testszerű elképzelés kiküszöbölendő.

Itt azonban rögtön fölvetődik a kérdés: ha Isten lényéből minden tetemszerű és anyagszerű ki van zárva és maga a biblia igazi belső értelme szerint az anyagfölötti Istenség fogalmát tanítja, amire van elég bizonyító szövegpélda a bibliában, melyeknek szószerinti értelme is ellentmond azon kifejezések felületes értelmének, melyek költőileg ábrázolják az Istenséget: akkor mire való egyáltalán, hogy a szentírás ilyen félreérthető kifejezéseket használ? Erre a kérdésre Majmonides következőleg felel: óriási különbség van aközött, ha valaminek az igaz lényegét és mibenlétét, a sajátos mivoltát akarom kifejezni és aközött, ha a szavakkal pusztán impulzust akarok adni az olvasónak, vagy a hallgatónak és az elméjét rá akarom igazítani arra, hogy valaminek a létét fölismerje, csak a *létét*, de nem a *lényét*. A különbség az, hogy ha az absztrakt lényegét akarom szavakkal kifejezni és megértetni, akkor nem szabad képletes és képleges átvitelű kifejezéseket és bizonytalan terjedelmű szavakat használni, hanem csupán precíz, hajszálpontos kifejezésekkel kell élnem, azaz oly meghatározó kifejezésekkel, melyek teljesen kifejezik a meghatározandó lénynek tiszta fogalmát; abban az esetben azonban, mikor valaminek csupán a puszta létét óhajtom tudomásra hozni és fölismertetni, akkor használhatok kevésbé precíz, de jellemző, színes és élénkítő szólamokat, amelyeknek színességével rávezetem és meggyőzöm az elmét, hogy az a valami valósággal létezik. Ilyen esetben nem is kell nyilatkoznom a dolog *lényéről*, hanem vagy akcidenciáiról, esetleges tulajdonságairól, vagy aktívitásáról, cselekedeteiről, működéséről, hatásairól, vagy más külső dolgokhoz való relációjáról, viszonylatairól, vonatkozásairól vagy arányairól beszélve, már igazolhatom az illető lénynek létezését; ily esetben használhatok megközelítő és ráutaló kifejezéseket és ezzel a célzattal lehet Istenről átvitt értelmű kifejezéseket is használni, hogy létének tudatát fölébresszük az emberekben. Ezt fölismerték már a régi zsidó bölcsek, midőn kimondták, hogy „a szentírás az *emberek nyelve szerint beszél*" és „nagy a próféták ereje (bátorsága), mert összehasonlítják az Alkotót alkotott műveivel". (46. szak.) Vannak rendkívül szubtilis megtudni-valók és szinte meg

van tagadva az emberi elmétől, hogy a *szokásban lévő szavakból fölfogja* azokat és mert a kifejezési latitüd *minden nyelvben nagyon szűk* (57. szakasz), ez is egy ok az átvitt értelmű szavak használatára, de ez egyszersmind oka a félreértéseknek és téves fölfogásoknak is. És mégis szükséges, hogy a szentírás allegórikusan fejezze ki a legszubtilisebb dolgokat. Megmondták már a régi bölcsek, hogy a teremtés művét előbeszélni és előadni nem adatott meg halandó embernek. Az isteni ige maga rámutat arra, hogy az Istenről szóló tanokat nem lehet közvetlenül kifejezni, amint írva van, úgymond az Örökkévaló: „a próféták által példáztatom magam". De az allegóriáknak megvan a maguk mélysége, azért a bölcsek mélyenfekvő kúthoz hasonlítják, kötelet kell kötélhez kötni, hogy meríteni lehessen belőlük, avagy olyan az allegória, mint egy nagy sötét terem, melyben sok a bútor és elveszett benne egy drága gyöngyszem; meg kell gyujtani egy kis kanócot, hogy megkeressék a gyöngyöt, mert biztos, hogy ott benn van. Veheti az egyszerű tanulatlan elme szószerint a szentírás részleteit, valamint a bölcsek allegórikus agádáit az egyoldalúan képzett és műveletlen rabbik tömege szószerinti értelemben szokta venni, de a tulajdonképpeni mélységek megértéséhez *előtanulmány* és *előképzettség* szükséges; filozófiai, teológiai tudás, aminek előfoka és előföltétele a természettudományi képzettség, mert az (aristotelesi értelemben vett) alapos természettudomány *jogszomszédja* és térszomszédja a teológiának és csak rendszeres propedeutika után jut az elme odáig, hogy a szentírás eszméit allegóriák képletes kifejezéseiből kihüvelyezhesse. Bölcs Salamon király példázata szerint az alaptartalommal biró ige hasonlít az *ezüst filigrán szövedékbe* burkolt *aranyalmához;* messziről vagy első pillantásra az ezüst foglalat révén az egész *ezüstnek* látszik, csak az élesebb megfigyelés veszi észre, hogy belül tele van *arannyal* és a filigrán recézet apró *nyílásai* arra valók, hogy betekintést engedjenek az *arany*igazságba. (Bev.) *Philói* gondolat ez, amit Majmuni itt oly szellemesen kifejez, hogy: a szentírásnak kettős értelme van, logos proforikos és logos enthetikos és a belső értelem absztrakt filozófiai igazságokat, tiszta

metafizikai eszméket tartalmaz, melyek önmagukkal és egymással harmonikusak és nincs közöttük ellentmondás; csak a *külső* értelemben vélt *atnropomorfisztikus* kifejezések mutatnak, részben önmagukkal, részben az absztrakt metafizikai tanításokkal ellentmondást, mely ellentmondások is mutatják, hogy nem a szószerinti *külső* értelem a *mértékadó,* hanem az inveláltan revelált belső értelem. Amellett a *külső* értelem is sokszor tartalmaz *társadalmi, etikai* gondolatokat és az emberi társadalmat *erkölcsi értelemben* amelioráló irányelveket; de a *belső* értelem a magasabbrendű *metafizikai igazságok summája* (bev. a Móréhba). Nem kell a szentírásnak visszariadni ezen kettős módszertől; a bölcseletileg avatottak megértik így is belső tanítását; az újszülött gyermeknek amúgysem lehet búzakenyeret, húst és bort adni táplálékul, mivel nem tudja megemészteni (33. sz.); a tömegeknek a külső értelem is elég tisztult vallási fölfogást nyujt és a talmud bölcsei se riadtak vissza attól, hogy antropomorfisztikus kifejezésekkel éljenek, holott világos, hogy Isten antropomorfizálását és anyagias elképzelését határozottan ellenezték és tiltották; ugyanis nem tartottak attól, hogy a közönség félreérti őket, mikor Istent úgy írták le, mint királyt, aki rendeleteket ad ki és azoknak megszegőit bünteti. (46. szak.) Különben sem szabad a „tóra rejtelmeit" mindenki előtt feltárni, hanem csakis annak, aki bölcs és tanult ember és már a saját fölfogásából megértő gondolkodó (33. sz.); az eltitkolásnak azonban nincs más oka, mint az, hogy az előkészítetlen, logikus tudással nem fegyelmezett és metafizikai tudással magasabb színvonalra nem érlelt elme *képtelen* a magasabbrendű vallásbölcseleti igazságokat, vagy azok levezetését, bizonyítását és a támogató érveket fölfogni és megérteni (u. o.).

Fölfogni és *megérteni* a dolgokat nem könnyű dolog, nem csupán metafizikai kérdésekben, hanem *fizikai* kérdésekben is. Nemcsak a teológiai bölcselet van elzárva a közönséges értelem elől, hanem a fizikai tudománynak nagy része is. Már az alapvető fogalmakkal is nehéz a közönséges értelemnek megküzdeni. Ezért beszél Plátó homályos poétikus hasonlatokban a természettudományi alap-

vető fogalmakról, elnevezve az anyagot *nő*nek és a formát *hím*nek. Ebben az ismeretes allegóriában a keletkezés és enyészet világának három principiumáról van szó: egyik az anyag, a másik a forma és a harmadik az ősanyag jelleg és tulajdonság nélkül való volta, miáltal minden új specifikum fölvételére zavar nélkül alkalmas. Ha tehát a természetbölcselő metaforikus kifejezéseket használ, mert ezzel akarja elejét venni a közönséges értelmű emberek félreértéseket és eszmezavart magával hozó érdeklődésének, amiből pedig nagyobb kár nem is eredne, *annál jogosultabb*, hogy a tiszta hit filozófiai igazságait megértő avatottak ne vigyék a közértelem elé mindama dolgokat, amelyeket nem képes a tömeg fölfogni és nem bírván behatolni azok értelmébe, éppen *az ellenkezőjét értenék* alattuk, mint amit mondani szándékolnak. (17. szakasz.)

Egyébként van az emberi megismerőképességnek *határa* is, ahol *meg kell állani*. Valamint az érzékek nem fognak föl bizonyos határon túl semmit és a látás meg a hallás bizonyos távolságon túl nem éri el tárgyát, ép így az elmebeli megismerés számára is vannak ilyen távolságok és határok. Vannak határok, ahol meg kell állani és vannak dolgok, melyek fölfogásunkat nyilvánvalóan meghaladják, még pedig úgy, hogy már nem is vágyódunk megismerni, mivel nincs ajtó, melyen át eljuthatnánk. Minthogy pedig mégis vannak dolgok, amelyeknek megismerésére az embernek rendkívül erős vágya van és az emberi elme minden erőfeszítésre kész, hogy kikutassa azok lényegét: mindig akad a spekulatív elméknek egy bizonyos kasztja *minden népben* és *minden korszakban*, melynek törekvése erre tendál, aminek gyümölcse, hogy szétágaznak a vélemények, szaporodnak az ellentétek, előállanak a kontroverziák és megszületnek a kétségek és antinómiák. Éppen azért, mert az emberi szellem csügg ezeken a problémákon és vágyakozik megoldásuk után, mert nincs az emberi elmében elegendő erő, hogy döntő bizonyítékkal tudja ezeket a kérdéseket végre elintézni: a vita állandósul. Nem azokról van szó, akik a föld gömbölyűségét teszik vita tárgyává, mert ami be van bizonyítva, afölött meg kell szünnie a vitának,

hanem olyan dolgokról, ahol valóban eszmezavar lehetősége forog fönn, mert nincs módja a bizonyításnak és ilyen téma sok van a *teológiában*, kevés van a *fizikában* és egyáltalán nincs vagy alig van a *matematikában*. Az említett kontroverziák álandóságának *Afrodisiai Alexander* véleménye szerint három oka van, az egyik a *fölényeskedés szeretete*, a másik a tárgy *szubtilitása*, a harmadik a *fölfogóképesség korlátoltsága*, mely korlátozás sokszor még arra nézve is fönforog, amit egyébként föl lehet fogni. Van azonban egy negyedik ok is: a *megszokott vélemények* szeretete. Ez az ok különösképpen akadályozza az embert még a fölfogható igazságok fölismerésében is; innen van az, hogy a közönséges színvonalú nép ragaszkodik az antropomorfizmushoz, mert a szentírásban megszokta szószerint venni a rejtélyes költői és allegórikus kifejezéseket. Mindez fokozza az emberi fölfogás korlátozottságát. Ami pedig ezt az utóbbit illeti, nem csupán a vallási fölfogás hangsúlyozza az emberi elme korlátozottságát és megismerőképességünk határolt voltát, hanem ezt az igazságot a filozófusok is már rég kétséget kizáró módon fölismerték, megállapították és beigazolták. (31. sz.)

Már most keressük, mire vezet az állandó erős törekvés, fölfogni azt is, ami megismerőképességünket meghaladja? Valamint, ha szemeddel látni akarod azt, ami túl van szemed látóképességének határán és erőlteted látószervedet, hogy ezt elérd: akkor azt sem fogod utóbb látni, amit különben látni szoktál és előbb még láttál; éppen így van az *elmével* is, mikor túlerőlteti magát s rákényszeríti magát, hogy olyasmit próbáljon fölfogni, ami túl esik fölfogóképességének határán; ezen kimerítő kisérletezés folytán eszmezavarba esik oly területen is, ahol különben tisztán szokott látni és tisztán el tudott igazodni. Így értendő a talmud elbeszélése a férfiakról, kik behatoltak a filozófia *paradeisonába*. *Elisa ben Abuja eszmezavarba* jutott, míg *Rabbi Akiba*, aki megelégedett annak kutatásával, ami emberileg megismerhető és bebizonyítható, „bement békében és kijött békességben". Aki, mint *Elisa ben Abuja*, nem ismer határt túltengő megismerése vágyában és nem ismeri képességének határát, az elveszti az igazság fonalát

és eszmezavarba fúl, túltengenek benne a fiktív elképzelések, éppen úgy, mint a betegeknél a látóképesség előtt rajzanak a csalóka víziók és káprázatok és az elme ereje ép úgy elgyöngül, mint a látóerő eltompul azoknál, akik csökönyösen a világító napba néznek. Koheleth könyvében is meg van írva: „ne bölcselkedj túlságosan, mért maradj elképedve?" Ezzel azonban egyáltalán nem akarjuk a bölcseleti vizsgálódás útját szegni és az emberi elmét kutatásaiban gátolni, vagy attól visszatartani, hanem csupán azt óhajtjuk megállapítani, hogy az emberi elmének *határa* van, melynél a megismerésnek *meg kell állani;* egyébként pedig magának az emberi elménck mivoltával ez a fejezet nem szándékozik foglalkozni. (32. sz.) Ámde az emberi elme ezen sajátsága jogosulttá teszi a szentírás eljárását, mely *emberi kifejezések* formái közt adja elő *teológiai* tanításait. Ha pedig ez az eljárás jogos, céltévesztő volna a próféták allegóriáinak filozófiai föltárása és megmagyarázása gyermekek és korlátoltabb fölfogásúak előtt, épúgy mint nem ajánlatos a bölcseleti oktatást minden *módszeresség mellőzésével* a magasabb teológián kezdeni. Itt is fokról-fokra kell haladni még a rátermettekkel szemben is. (33. sz.) Aki nem tanult meg úszni, nem hozhat föl gyöngyöket a tengerfenékről. Módszeresen kell az emberi megismerőképességet fejleszteni, annak kapacitását kiterjeszteni, hogy mennél többet tudjon fölfogni és megérteni. Az emberi bölcsesség csak *potencialitás,* csak in potencia van meg, *aktualitássá* lehet és kell érlelni. A *logika,* a *matematika* és a *természettudomány* útján át kell fokozatosan előrehaladni. Sokan vannak, akikben megvan a *vágy* és a *sóvárgás* a magasabb megismerés után, de a módszeres utat mellőzik; időnek előtte elfáradnak ezért és visszavonulnak; sokan már a fáradságos előmunkálatoktól visszariadnak. Teológiai helyes felfogásra csak az juthat el, aki elvégzi a szükséges előtanulmányokat. Megismerési áhításunk tárgya pedig csak két dolog lehet, mert több nincs is. Az egyik az *Isten,* a másik az *ő alkotása,* alkotásainak részletei és totalitása. Istenről magáról pedig csak némi foglamat is alkotni másként nem lehet, mint alkotásainak tanulmányozása által.

Az Isten lényéről ugyanis *fogalmi meghatározásokat* adni és azokat precíz absztrakt kifejezésekbe önteni nem lehet; ennélfogva a sejtető képletes kifejezések, bármily károsak és félreértésre vezetők legyenek is egyébként, elkerülhetetlenek, sőt kívánatosak, mert bizonytalanságuk és homályosságuk mellett is bizonyos *rávezető* gondolatelem van és bizonyos gondolatirányítás rejlik bennük és a hozzáértő úgyis tudja, hogy a kifejezés csak *képletes* és éppen azért, mert a kifejezés nem szabatos, a jelzett belső elgondolás ezáltal megmenekül a szabatos pozitív meghatározások ama hátrányától, hogy azt, ami túlemelkedő minden meghatározáson, pontosan meghatározni megkíséreli. A precíz fogalmi meghatározásnak is hátránya van ezek szerint és a képleges sejtetésnek is, ez utóbbi azonban filozófiai tanítással megvilágosítható és káros hatása eloszlatható. Például ha *„mozgást"* tulajdonít a költői metafora az istenségnek, ezzel csak azt akarja kifejezni, hogy *„élő"*, mert a földön az élő dolgokat mozogni látjuk; viszont ha Istenről azt mondom, hogy *él,* ez is félreérthető kifejezés, mert Isten „élete" más, mint a halandók élete. Hasonlóképpen, ha Istenről testies kifejezést használok, ezzel csupán *létezését* óhajtom kifejezni, miután az emberi szem előtt a létnek legfrappánsabb kifejeződése a testi megjelenés, hasonlókép midőn beszédet tulajdonítok neki, ezzel értelmi lényét és annak kiáradását jelzem, beszéd és cselekedet, illetve működés, mindkettő *emanációt* jelent, előbbi ihletben való átvitel a próféta lelkére, a másik az univerzum objektiválása.

Érzékszervek tulajdoníttatnak a legfölsőbb szellemi lénynek, de mindig azzal a tudatalatti gondolattal, hogy ezek csak *hasonlatok,* amellyel valamely *tökéletességet* akarunk az istenség lényében rögzíteni. Látó-, hallószerv gyakran szerepel a szentírásban, szív és kar hasonlókép, de nem fordulnak elő az emésztési szervek egyáltalában és a fajfentartás szervei sem; ez is világosan jelzi, hogy a bibliai írók, Istent nem testben képzelték és teljes tudatában voltak annak, hogy az istenséget antropomorfice *elgondolni* nem lehet és nem szabad. A mozgás se lehet neki *elgondolt* attributuma, hanem csakis szóbeli jelzése műkö-

désének, hiszen az állatnál is csak azért szükséges a mozgás, hogy táplálékát elérje és a veszélytől meneküljön. Minden érzékszerv az embernél tökéletességet is és fogyatékosságot is jelent; fogyatékosság az, hogy érzékek útján fogjuk föl a jelenségeket és nem közvetlenül. De az érzékszerv mint szimbólum, mint a fölfogóképesség szimbóluma, valami tökéletességet szimbolizál, mivel pedig az érzékszerv valami tökéletességet jelképez, mint szóképpel élhetünk vele, hogy Istennek valamely tökéletességét fejezzük ki általa, de mert *tökéletlenséget* is jelent, nem *úgy gondoljuk* és gondolatban egy belső értelmet kapcsolunk össze vele, midőn Istenre alkalmazzuk — és ezt a beavatottak sohase tévesztették szem elől. (46, 47, 48.) Ez a fölfogás vezette már az aramenus bibliafordítót is és ezt a fölfogást a fordítás következetesen tükrözteti. *Isten egyáltalán nem lehet attributumok viselője.* Egyáltalán nem az a fontos, amit *szájjal* mondunk, hanem az elmebeli elgondolás a lényeges. Így pl. szájjal lehet azt mondani, hogy „az Isten *egy* és *sok attributuma* van", de elmével elgondolni *nem lehet*. Nem az a kutatásunk föladata és tárgya, hogy mit beszéljünk Istenről, hanem, hogy mit és hogyan higyjünk. Nem szájjal kell kimondani Isten egységét, hanem *elmével fölfogni* és gondolattal utólérni ennek a tannak értelmét és akkor kiderül, hogy a *tiszta egység, hozzákapcsolt attributumokkal* önmagának ellentmondó gondolat. (50. szakasz.) Az igaz egységben nincs összetétel, sem mint rész, sem mint lényét kiegészítő attributum (u. o.).

A spekulatív filozófálás sok téveszmét hozott már a világra. Ámbár vannak oly nyilvánvaló és világosan fölfogható dolgok, melyeket az elme közvetlenül fölismer, mint például a mozgás létezése, az ember akaratképessége, a keletkezés és enyészet folyamatának fenforgása, az érzékelhető természeti jelenségek tagadhatatlan jelenléte, mint pl. a hő a tűzben vagy a víznek hidegsége, mégis keletkeztek különös elméletek, melyek a természet valóságával ellenkeznek, pl. mint mikor valaki teljesen tagadja az érzékelt dolgok létezését, vagy egy puszta gondolatban konstruált fogalomképet létezőnek akar elfogadtatni. Ez a sajátságos körülmény kényszerítette a nagy bölcsészeket, hogy egyrészt bebizonyítsák ama nyilvánvaló igazságok igazságát, másrészt megcáfolják ama elgondolt dolgok létezésének tanát. Így Aristoteles kénytelen volt bebizonyítani a mozgás reálitását, mivel tagadásbavették vagy kétségbevonták és kénytelen volt bizonyítékokat halmozni az atomelmélet ellen, mert nem hitt benne, míg mások annak jogosultságát váltig erősítgették. Ilyen cáfolandó elmélet az, amely különálló attributumokat tulajdonít az Istenségnek. Úgy állunk ezzel a kérdéssel, hogy az attributum nem lényegazonos az alannyal, hanem ahhoz csatlakozó, per akcidenciam hozzájáruló. Amikor az attributum a szubsztrátummal teljesen azonos, amikor az alany és a jelzője vagy az állítmánya egymást teljesen födik és a kettőnek fogalmi terjedelme egészen egyforma: akkor az állítás csak tautológia vagy legjobb esetben analízis. Előbbire példa: a halandó természete, hogy meghal; utóbbinak példája: az ember élő, beszélő és gondolkodó lény. Az attributum vagy szintétikus vagy analitikus lehet. Szintétikus attributum Istenre nem alkalmazható, mert Istenben *nincs szintézis*. Ha az attributum nem mond többet, mint az alany, akkor az attributum alkalmazása csupán ismétlése a fogalomnak, ha pedig többet mond és valami többletet még hozzá csatol az alanyhoz, akkor ez meghiúsítja a tiszta egységet; a harmadik lehetőség a már említett fogalom-analízis, mikor az alany fogalmát kifejti a jelző vagy az állítmány. Isten örökkévaló és ha attributumai, hozzáfűzve, lényéhez tapadnának, mint pozitív és reális kiegészítői lényének: akkor már is több örökkévaló létezőt kellene feltételeznünk. Isten *egy* és melléklétegek feltételezése és kapcsolása *ellentmond ennek az egységnek*. Ha azt állítod, hogy Isten a szónak legmagasabb értelmében *egy* és azt is állítod, hogy kiegészítő attributumai mégis vannak, ez világos ellentmondás. Ezen ellentmondásból kibúvót keresve, egyes bölcselő teológusok azt a formulát választották, hogy az Isten tulajdonságai mintegy középhelyet foglalnak el: nem azonosak lényével, de nem is eltérők lényétől; ez pedig újra tökéletes ellentmondás, ép olyan, mint mikor egyes bölcselők azt mondják, hogy az univerzális fogalmak bírnak

is léttel, meg nem is bírnak léttel, vagy mikor azt mondják, hogy az atom nem foglal el teret, de határvonallal zárja körül magát, vagy amikor azt mondják, hogy az embernek nincs a cselekedetre vonatkozó szabad választóképessége, de van diszpozíciót választó képessége, ami lényegben megint ellentmondás. Mindez pedig merő szofisztika és vindikatív disputáció azzal a céllal: létet vindikálni a nem létezőnek és középlétet koholni két ellentét között. Hát lehet lét és nemlét között közbensőt felvenni? Mivel a testek tulajdonságokkal bírnak, ebből azt következtetik, hogy minden létező, tehát Isten is pozitív attributumokkal van fölruházva; ez a következtetés azonban vagy a hamis analógiának makacs követésén alapul, vagy a szentírási szövegek szószerinti értelméhez való makacs ragaszkodáson sarkal. (51. sz.)

Attributum tulajdonképen ötféle lehet. Az első: nem más, mint *definíció*, vagyis a fogalom megmagyarázása; a második, mikor a fogalom *egy részével* adunk jelzőt a fogalomnak; a harmadik eset, mikor a jelző túlmegy a fogalom határán és hozzá ad ahhoz valamely *pozitív tulajdonságot;* a negyedik, mikor a jelző vonatkozik a fogalom *viszonyára* valamely más tárgyhoz, vagy más fogalomhoz; végül az ötödik lehetőség, midőn a jelző attributum az alany *működésére* vet világot és *azt* jellemzi. Az első fajta attributum nem alkalmazható helyesen az istenségre, mivel az istenség kimerítő módon nem definiálható, genetikus definíció pedig nem alkalmazható reá, mert nincs előző oka létének, amivel meg lehetne határozni lényét — és ez mindenki előtt világos lehet. A második nem alkalmazható, mert az analízissel jár, résszel jellemez és Istenben *rész* nem szupponálható, mivel nem áll részekből és nincs részekből összetéve. A harmadik: Istent kvalitásokkal jellemezni, ennek alkalmazása Istenre, bővebb tárgyalást igényel. Akik koncedálják ennek lehetőségét, azok is azt a tantételt formulázzák, hogy Isten lénye nem vesz föl kvalitásokat; ámde akkor hogyan mondhatják, hogy Istennek vannak pozitív attributumai, hiszen a „qualitás" csak magasabb kategóriája az akcidenciáknak, illetve az attributumoknak? Ennél még fontosabb szempont az, hogy a

kvalitás négy főcsoportra oszlik, de egyik se alkalmazható az istenségre, mivel maga az istenség fogalma és a tiszta egység fogalma kizárja azokat. A negyedik fajta attributum az alapfogalom *viszonylatára*, máshoz való viszonyára ad meghatározást, pl. a térhez, az időhöz és a létező egyedekhez. A térhez és időhöz azonban nincs viszonylata az istenségnek, mert tér és idő közül az egyik (*az idő*) a mozgáshoz tapadó akcidencia és a másik (*a tér*) a *mozgó testnek* nyitva lévő sík vagy űr; végül a létező *egyedekhez* és *szubstanciákhoz* sincs kifejezett viszonylatban, mert a *léte másnemű*, mint az *egyedek és szubstanciák léte* és kifejezett igaz viszonylat csak *rokonneműek* között lehet. Nem lehet például beszélni „100 mértföld viszonylatáról a bors ízéhez"; még arról sem lehet beszélni, hogy az a vörösség a kelme színében magasabbfokú, mint a zöldesség egy másik kelme színében. Minthogy pedig az Isten nem rokonnemű semmiféle más létezővel, tulajdonképen *ilyen* attributumot se volna szabad Istenre alkalmazni; azonban, minthogy a viszonylat jellemzése nem érinti magának Istennek lényét, hanem tőle távol lebeg, az ilyen attributum *megengedhető* vagy legalább is *eltűrhető*. Az ötödik fajtája az attributumoknak az, amely a működés és a hatások jellemzésével óhajtja meghatározni a működőt vagy megközelíteni az alapfogalmat; ez minthogy valóban távol áll magától a működő alanytól és csupán annak „cselekvését" tangálja, megengedhető az istenségre vonatkozólag is. Ha pedig azt kérdeznéd, hogyan lehetséges e sokféle cselekvés és hatás *egy* alanynál és hogy sokféle cselekvés nem mond e ellent az alany egységének, erre az a felelet, hogy még fizikai tárgyaknál is lehetséges sokféle, sőt többféle ellentétes működés. Azonban válogatás nélkül mindenféle attributummal felruházni az istenséget és azt vélni, hogy filozófiai igazság szerint ezek megfelelnek lényének: nem helyénvaló, mivel az istenség minden szempontból tekintve tökéletes *egység* és semmiféle többszörösség őt nem illetheti és lényéhez nem fér. (52. sz.)

Aki pozitív attributumokkal ruházza föl az istenséget, az már közel jár azokhoz, akik testi formában képzelik (ez utóbbiak pedig közel járnak azokhoz, akik faragott kép-

ben imádják). A szentírás antropopatikus kifejezései ép úgy nem veendők szószerint, mint az antropomorfizmusok. Mindezen kifejezések célja: vagy valamely tökéletességet tulajdonítani az istenségnek vagy működését leírni. Mint említve volt: többféle hatás megnyilvánulása nem bontja meg az alany egységét, mert egységes alany többféle hatást gyakorolhat; a tűz heve fehérít, feketít, olvaszt, szárít, jegecít, mállaszt; pedig a hő csak *egy*, még pedig csak egy *kvalitás*. Ép így az elme egységét nem semmisíti meg és nem paralizálja, hogy az elme *tanul, tud, tanít, épít*, államot *kormányoz*, művészileg *alkot*, stb.; e műveletek többfélesége nem zárja ki az elme egységét. Így van ez az istenséggel is. Csak azok tévednek, akik azt hiszik, hogy az istenségnek *pozitív* attributumok tulajdoníthatók, amelyek lényéhez csatlakozó akcidenciákat jelentenének. Az embernél lehetséges, hogy az értelem az ő lényében különálló alkotórész és az akarat is különálló valami és a tettre való képesség vagy hatalom különálló valami; az istenség lényében azonban értelem, akarat, mindenhatóság az ő lényével egységben maradó azonos valamit jelentenek, nem különállók, nem hozzácsatoltak, nem alkatrészek, nem kapcsolódók, ennélfogva pozitív attributum formájában nem is alkalmazhatók, hanem csak oly értelemben, hogy ezeknek ellenkezőjét az ő kimondhatatlan tökéletes lénye kizárja. Isten lényében nem lévén összetétel: benne a lét, a lény és a tökéletesség *egy*. Lényének egységét nem bontja meg az attributum, melyet azért ruházunk rá, hogy tökéletességét sejtessük vele, de azok az attributumok sem, melyekkel működését akarjuk megvilágítani. Ezzel a megállapítással szemben nem lehet azt az ellenvetést tenni, hogy hiszen *élet, akarat, értelem, mindenhatóság* nem a *működést* jellemző kifejezések, hanem a *lényt magát* határozzák meg; mert az istenségben ezek nem különvaló meghatározások, hanem valóban „élet", „öntudat", „értelem" és „alkotó erő", lényében és lényével tökéletes tiszta egység, hiszen a természet világában is az öntudat az életnek igazi jellemzője,* ott is öntudat

* V. ö. Wenzig: Weltanschauungen 22. l.: Unser Bewusstsein ist in jedem Augenblick Aktivität... in dessen jeden Bewusstseins-

és élet egységet jelent. Az akarat és a mindenhatóság pedig azt a viszonylatot fejezi ki és tünteti föl, melyben a Mindenható teremtményeihez áll. Az ilyen attributumoknál aztán nem is kell tüzetesen megkülönböztetni, mert nem lényeges, hogy az attributum a működésre vagy a viszonylatra vonatkozik-e. Ez az *igaz egy Istent vallók gyülekezetének* a tiszta filozófiai felfogása. Ezzel ellentétben állanak az *attributum-vallók*, akár őszintén beismerik, hogy attributumokkal ruházzák föl az istenséget (elannyira, hogy még számszerint is megállapítják az isteni tulajdonságok summáját), akár palástolják és világos szóval ki nem mondják, hanem takarják, hogy különálló attributumokkal írják körül istenfogalmukat; hiszen gondolat szerint valóban ezt cselekszik, noha kerülik és kirekesztik az „összetétel" kifejezést Isten lényének fejtegetésében, ami által azonban az *összetétel mint gondolatelem* nincs kiküszöbölve, nem szűnik meg és nem enyészik el. Az *igaz egységvallók* fölfogásával szemben tévedést rejt magában az attributum-vallók minden mesterkedése. (53. sz.)

Nincs kongruencia az istenség és az emberi lét között, nincs *arány által kifejezhető* különbség, hanem a különbség teljes, toto genere et toto coelo, más lét az istenségé, mint az emberi lét, tehát nincs hasonlóság. Az összehasonlíthatóság egy neme a viszonylatnak, egy alosztálya annak a kategóriának, amit relációnak nevezünk, tehát ahol lét és mineműség szerint nem lehet igazi viszonylat, ott nem lehet semminemű hasonlóság vagy összehasonlíthatóság. A mustármag összehasonlítható az állócsillagok szférájával, mert mindkettőben benne van a három dimenzió tényezője és ebben az egy dologban találkoznak, tehát összehasonlíthatók; de ha azt mondom, hogy az Isten létező, élő, mindenható, tudó, bölcs és akaró, mindez nem hasonlítható össze az ember létével, életével, cselekvőképességével, tudásával, bölcsességével és akaratával, hanem mindezek a szavak Istenre alkalmazva csak átvitelesek és kölcsönkértek, mert más szóanyagunk *nem is áll rendelke-*

augenblick begleitenden Spannung... Erst Perception und Apperception... ist Bewusstsein. Und diese Apperception erst macht das eigentliche Leben des *bewussten* oder *lebenden* Organismus aus.

zésre. Nem elég azt hangsúlyozni, hogy különbség van az isteni és az emberi tulajdonságok között, fokozat, méret, teljesség, tartam, állandóság tekintetében, vagyis hogy Isten léte állandóbb, élete intenzívebb és expanzívabb, hatalma tetemesebb, bölcsessége teljesebb, mint a miénk és akarata egyetemesebb, mint a miénk, olyképen azonban, hogy a megfelelő két fogalom mindig egy definíció alá szubsummálhatónak vétetik. Ez nem elég. A pozitív attributumok hirdetői maguk is hangoztatják, hogy Isten nem hasonlítható össze teremtményeivel; ebből persze az következnék, hogy tulajdonságai sem mérhetők össze a mieinkkel, — idáig azonban nem terjed gondolatmenetük, sőt azt hiszik, hogy az isteni tulajdonságok és az emberi tulajdonságok egy fogalmi-kör alá eshetnek. Ez a tévedésük és filozófiai következetlenségük teszi alsóbbrendűvé elméletüket. *Mi azonban tudjuk és szem előtt tartjuk,* hogy az isteni tulajdonságoknak és az emberieknek csupán a névjelzése közös és ez a név, Istenre alkalmazva, csupán átvitt értelmű és nem vehető *pozitív* értelemben, vagyis az attributumok mind nem jelentenek valami *hozzájárulót* és *kiegészítőt* az istenség lényével kapcsolatban. Ezt állandóan szem előtt kell tartani és velejében meg kell érteni, mert alapját képezi a további fejtegetéseknek. (5. sz.)

Az Isten *létező.* Ez a szó, *„létező"*, egy attributum, de nem jelenti ugyanazt, amit akkor jelent, mikor nem Istenről mondom. Mert minden más dolog csak úgy létezik, hogy egy előző ok létrehozta vagy létben tartja; ez az ő léte másodlagos; függő lét. Ha az ok nem hat, akkor *nincs,* tehát *esetleges lét.* Teljesen eltérő ettől Isten léte. Istennek előző oka nincs, nem köszöni létét előző létezőnek; léte nem függő lét és nem esetleges, hanem az a lét, amelyet a filozófus mulhatatlanul és okvetlenül *szükséges létnek* nevez. Ő tehát létezik *önmagában, önmagától; lényege a lét* és *léte és lénye egy;* paradoxonszerűleg tehát azt lehet róla mondani, hogy létezik, de *nem a lét által.* (57. sz.) A tökéletességek benne nem *in potencia* vannak meg, nem virtualiter, nem potencialiter lappanganak benne; mert a *„lehetőség"* egyszersmind hiányt jelent; azaz: nem tényleges *valóság* forog fenn, hanem csak lehetőség; nem meglevőség, hanem csak potencialitás. A potenciálást aktuálissá tenni, mindig szükség van egy *közreható* aktív tényezőre; ennélfogva Istenben a bölcsesség, stb. nem potencialitásból alakult aktualitás, de nem is akcidencia, hanem lényében fekvő. Ezt a gondolatmenetet pedig az aristotelesi fizikai tudománynak köszönhetjük, mely a potencialitás és a priváció alapfogalmait tisztázza. (55. sz.) Istenről tehát azt mondhatjuk, hogy *létező,* de *nem a lét által; élő,* de *nem az élet által; tudó,* de *nem a tudás által; mindenható,* de *nem a hatalom által; bölcs,* de *nem a bölcsesség által, stb.,* — hanem nála minden egy lényeg és lényegben egy; nincs benne se akcesszorius, se többszerű, se csatlakozó, se összegeződő, se szaporulat, se összetétel, hanem szavainkban, kifejezéseinkben van meg a látszólagos többszerűség; ellenben Isten szent lénye teljesen egy és ennélfogva azt is kell róla mondanunk, hogy az egység nem járuléka lényének, hanem lényéhez tartozó, azaz *ő egy,* de *nem az egység által.* (Aminek bölcseleti maradványa a magyar nyelvben is az „egyetlenegy" kifejezés.) A fizikai tudomány megállapítása szerint a szám nem szubstancia és így az egység, mint szám, nem szubstancia, hanem akcidencia, tehát Istenről az egység attributuma nem földi értelemben, nem számszerű, nem akcidenciális értelemben mondandó, hanem magasabb értelemben. Az egység, mint szám, a diszkontinuális kvantitás kategóriájához tartozik; az össze nem függő, disztinkt darabokból összetevődő sokaságot meghatározó számok egységalapja tehát egy akcidencia alapja, amely nem tartozik a számmal vagy mennyiségjelzővel ellátott dolog lényegéhez; ellenben Isten egysége az egyetlen alaplét egyetlenségét fejezi ki, lényeget jelent, hozzátartozik az istenség lényéhez. Más értelemben fogva föl, az *„egység"* is *többséget* vinne bele az istenfogalomba, ami annak *lényével* ellenkezik. Ezek azonban olyan dolgok, amiket majdnem lehetetlen szavakkal kifejezni. Majdnem lehetetlen az elmének ezeket utólérni. Majdnem lehetetlen a szokásos szavakkal megértetni ezt a gondolatot és minden nyelv szűk, körülhatárolt és nem rendelkezik kellő szóanyaggal ezen szubtilitások kifejtésére. Ezért csak annyit mondhatunk, hogy

Isten *egy*, de *nem az egység által*, vagyis ő a mulhatatlanul szükségkép létező, minden lét alapja, melyhez nem fér többszerűség és nem illetheti semminemű csatlakozó pozitív attributum. Midőn azt mondom róla, hogy *ő az első és az utolsó*, tudom, hogy ezek inadekvát, hibás kifejezések, mert időfogalmat jelentenek és Isten nem esik az idő fogalma alá, amely fogalom a testek mozgásának korrelatuma. Minden, amit Istenről mondhatunk, csupán átvitelesen és analógiaszerűen van mondva, szem elől nem tévesztve soha, hogy létének és lényének nincs — analógiája. Midőn teljes erővel akarjuk kiemelni és hangsúlyozni, hogy az Isten *nem* „több" és *nem* sokszerűség, azt kell mondanunk, hogy *egy*, bár tudjuk, hogy ezek a szavak: *egy* és *több*, a kvantitás megkülönböztetésére szolgáló szavak és a kvantitás kategóriája Istenre nem alkalmazható; hogy tehát a félreértést kizárjuk, azt kellene mondanunk: Isten *egy*, önmaga révén és mivolta szerint, de *nem az egység által*, azaz Isten egyetlenegy. Hasonlóképen azt szoktuk mondani, hogy Isten létben „mindeneket megelőző", — amivel csak azt akarjuk kifejezni, hogy nem *alkotott* létű; hiszen „létben megelőző" időt jelölő kifejezést foglal magába és nem alkalmazható arra, ami független az időtől és nem esik az idő fogalma és mértéke alá; hiszen e szó: *„előző"*, éppen olyan viszonyszerűséget jelent az időben, mint rövid vagy hosszú a térben, mert az egyik az idő járulékosságában, a másik a vonal járulékosságában ad meghatározást; szoros értelemben tehát ép oly kevéssé alkalmazható az Istenre, mint az édességre nem mondhatom, hogy egyenes vagy görbe. Még az ilyen kifejezések is, hogy „első" és „utolsó", minden létet „megelőz" és „túlmúl", csak képletes kifejezések. Annál inkább kell az antropomorf kifejezéseket ilyenekül tekintenünk, szem előtt tartva, hogy még a magasabbrendű és elvontabb attributumok is, melyeket a Szentírás Istenről használ, csupán „az emberi beszédmód" és az emberi közkeletű szóhasználat megtürt segédeszközei, mivel mint a bölcsek mondják, „a Szentírás emberi köznyelven beszél". (57. sz.)

Istenről pozitív attributumokat nem lehet használni, vagy ahol azok előfordulnak, nem lehet őket szószerinti

értelemben venni. Istenről csak *negatív attributumok* használhatók. Példa: ha messziről látsz egy előtünő alakot, mely közeledik, azt mondod: ez *nem* növény; közeledsz hozzá és azt mondod: ez *nem* négylábú állat, így egyre jobban közeledve hozzá, *negatívumokkal* egyre pontosabban meghatározod. Istenről voltaképpen csak ilyen negatív attributumokkal szabad beszélni. (58. sz.) Csupa negatív meghatározásból ki lehet találni a tárgyat vagy a fogalmat, amiről szó van, pl. a hajó negatív meghatározásai a 60. szakaszban lassanként elővilágítják a fogalmat. A negatív attributum tehát nem is teljesen értéktelen; Isten fogalmánál is elvezet annyira, amennyire elménk felfogóképességével egyáltalán eljuthatunk. Istenről pozitív attributumot nem állíthatunk, mivel a pozitív attributum a dolog *lényét akarja* meghatározni vagy annak egy *részét*, vagy valamely akcidenciáját jellemezni, Isten pedig a *mulhatatlan létű*, minélfogva lénye meg nem határozható, részekből pedig nem áll és akcidencia nem férhet hozzá; léte és lénye egy, hogyan lehetne tehát őt pozitív attributumokkal körvonalazni? A *negatív* attributumok alkalmazhatók, mivel ezeknek célja csupán Isten *létére* figyelmeztetni és arra ráeszméltetni minket és elménket oda irányítani, hogy *amennyire lehetséges*, felfogjuk létét. Isten „létező", ez annyit jelent, hogy tévtan volna: létét tagadni; „él" annyit jelent, hogy nem holt anyag, sem nem élettelen tetem; ily értelemben mondhatjuk, hogy *nem test, nem* előző ok által *előidézett* létű, létének ereje *nem* csupán önnön létére futja, hanem azon túl is, ami annyit jelent, hogy a lét özöne áramlik belőle, az ő létének változása nélkül. Ha azt mondom: mindenható, bölcs, akarattal bíró, mintha csak azt mondanám, erőképessége *nem* lankadó, értelme *nem* hibázó, akarata *nem* ernyedő, ugyanez pozitíve kifejezve így szólana: *léte* elegendő a *létesítésre*, értelmével mindent fölfog és áthat, mindent akaratával kormányoz. Hasonlóképpen Isten *egysége* nem pozitív attributumként fűzi az egységet az istenséghez, hanem kizárja abból a többség és többszerűség minden képzelhető kombinációját és válfaját. Bármely attributum, amit Istenre alkalmazunk vagy csupán *működésének* attributuma, vagy

pedig *negatív* attributum értelmében veendő. Azon sem kell megütközni, ha ezt értelmünk korlátozottságával és képtelenségével: Isten lényét fölfogni, indokoljuk; hiszen van más olyan létező is, aminek mibenlétét fölfogni képtelenek vagyuk; pl. ime az égboltozatot alkotó éterről tudjuk, hogy *mozgó test* és ismerjük *mozgásait* és azok *méreteit*, mégsem tudjuk *mivoltát* meghatározni; nem érjük utól fölfogásunkkal lényegét; annál kevésbbé foghatjuk föl az istenséget, amely *ment az anyagtól*, nincs előidéző oka (ami genetikus definícióra adhatna módot), nincs benne összetétel (ami a részek ismertetésével adhatna körülírást), akinek tökéletességét csupán a tökéletlenségek negációjával tolmácsolhatjuk és akinek viszonyát alkotásaihoz és azok egyeteméhez csupán képletesen fejezhetjük ki a *kormányos*, illetve a *hajóparancsnok* viszonyával a hajóhoz. (Érdekes, hogy Kant is megemlékezik a hajóparancsnok *analógiájáról*. (Proleg. III. r., von den Grenzbestim. d. r. V.) És ez is csak puszta hasonlat az emberi elme ráirányítására és útbaigazítására, egyebekben azonban gyarló az értelem, semhogy felfoghatná és korlátoltnak bizonyul minden szellemi küzködés és erőfeszítés, mely meg akarná érteni Isten „cselekedeteinek", illetve működésének *következését* Isten *akaratából*, mert itt a tudás eszmezavarrá és tévedéssé válik — és még akkor is szánalmas az ember minden gyarló erőkifejtése, mikor Isten nagyságát hirdetni és dicsőíteni akarná fellengző himnuszokban, még ebben is minden szárnyaló szó, minden magasbatörő legmagasabb hiperbola csak visszahanyatló emberi aléltság és korlátolt szegénység dokumentuma. (58. sz.)

Miután Majmonides az istenség ezen legmagasabb fogalmát ily módon körülhatárolta és mint egységes, önálló létű alkotó intellektualitást, mint szellemiséget és létprincipiumot körvonalazta, az aristotelesi aktualitás fogalmának igénybevételével és segítségével sikerül neki a szubstancialitás és a processzus fogalmait is egységbe kapcsolni, vagyis megértésével áthatni azt a gondolatelemet, mely már a nagy görög bölcselőknél és Philónál is fölmerül. Ez a gondolat abban a formulában jut kifejezésre,

hogy Isten az értelem, mint a fölfogás, a fölfogó és a fölfogott egysége, a gondoló, a gondolt és a gondolatprocesszus örökkévaló azonossága. Léte a működés — és a szellemi folyamat a léte és a szellemi folyamatban önmagát fogja föl, benne a gondoló, a gondolt és a gondolás tökéletesen egy, a *tudónak* lényege öntudat és tudás. Ennek analógiája az emberi értelemben is megtalálható. Ha az ember valamely tárgy képét fölfogja, ott is beáll ez az egység, a fölfogó, a fölfogás és a fölfogott egysége. Amikor az elme nem fog föl semmit, mondjuk nyugvó állapotban van: akkor csak *in potencia* nevezhető értelemnek; ebben az esetben az elme különálló dolog és a fa, melyet föl kellene fognia, különálló dolog, ott van a külvilágban; de amint az elme in actu működik és befogadja az általa a fáról absztrahált fogalmat vagy képet, akkor legott eggyé válik a fölfogó és a fölfogott. A fölfogott megismerés az elmével eggyé válik és eleven létvalóságot alkot vele együtt, valahányszor az elme *aktualitásban* van. Többszerűség csak ott van, ahol az elme még nincs aktualitásban, hanem csak *in potencia* van jelen, itt sem az elmében magában van a többszerűség, hanem a *térben* szemben áll egymással a fölfogó alany és a fölfogandó tárgy. Mihelyt azonban az értelem aktuálissá vált, legott egységben jelentkezik fölfogó, fölfogott és fölfogási folyamat. Ez az egység az embernél *periódikus*, mivelhogy fölfogó-működésének és aktualitásának vonala intermittens és szakgatott; de Isten sohasem jelentkezik puszta potencialitás állapotában, hanem mindig és szakadatlanul *aktualitásban van*, ennélfogva nála fölfogás, fölfogó és fölfogott mindig teljes egységet alkot. Isten az *örök aktualitás;* Wirksamkeit és Wirklichkeit összefüggése szerint léte és cselekvése egy és mintegy magasabb fogalomban kapcsolja össze a szubstancialitást és a processzust, az örök aktualitás fogalmában; hiszen, aminek működése van, ez nemcsak potencialiter, hanem aktualiter *van*, minthogy pedig Isten örök megszakítatlan aktualitásban van, nemcsak létének és aktualitásának örök összefüggése világos, hanem az is, hogy benne tökéletes egység létének intellektualitásánál fogva az elgondoló, az elgondolt és az elgondolás. (68. sz.) Vagyis Isten-

ben megszünik a határvonal lét és hatás között, alany és működés között; az aristotelizmus itt érinti a bergsonizmust, a formaprincipium maga az aktualitás; az értelem kategóriái, melyek szétválasztják az alanyiságot és a működést, Istenre nem alkalmazhatók; alany és állítmány benne egy, — és ez a legtökéletesebb egység — minden többszerűség kizárására!

Ezt az istenséget lehet *Alkotónak* és lehet *oknak* is nevezni, t. i. *első oknak*. Vannak vallásbölcsészek (a Kalám képviselői), akik előszeretettel használják az „Alkotó" elnevezést és kerülik az *első ok* kifejezés használatát. Ennek oka az, hogy szerintük, ha Istent oknak nevezzük, azaz *örök oknak*, akkor a világnak is *öröktől valónak* kellene lennie, sőt akkor a világnak mechanisztikus okszerűséggel kellene az istenség létéből következnie, ami kizárja az isteni szabad teremtés lehetőségét is. Ezek azt vélik, hogy nagy különbség van a két kifejezés között és hogy míg az *Alkotó* megelőzi az alkotást létben, addig az ok és az okozat szoros összefüggése okvetlenül szimultán kapcsolatot involvál; azt pedig elképzelni se tudják másként, mint úgy, hogy az alkotó mindig okvetlenül megelőzi művét. Ez onnan van, hogy nem disztingválnak *potenciális* és *aktuális* lét között, vagyis e fogalmi megkülönböztetést nem ismerik. Végül a potenciális ok is mindig megelőzi létben az okozatot, csak az aktuális ok szimultán vele, viszont ha az Alkotót aktuális értelemben veszed, úgy az se előzi meg művét, tehát a két szó között ebből a szempontból nincs különbség.

Ha a filozófusok Istent *első oknak* nevezik vagy egyáltalán *oknak* mondják, azt nem azért teszik, hogy ezzel implicite a világ örökvoltát hangsúlyozzák és a világ teremtését tagadják, hanem egészen más szempontból. Az aristotelesi fizikából ugyanis ismeretes, hogy az ok fogalma négy arché, négy lét-princípium területére osztható, ú. m. az *anyag*, a formatív principium, vagy a *forma*, a ható vagy *mozgató erő* és a *célidea*. A dolgok keletkezését, kialakulását és mivoltát megérteni törekedhetem és magyarázhatom az *anyagból*, amiből van; a *formából*, mely szerint alakult, a *célképzetből*, mely benne meg van

valósítva és a *hatóerőből*, mely a kialakulást előidézte. Mind a négy princípium *oknak* neveztetik. Az említett bölcsészek, akik Istent *oknak* nevezik, ezt úgy értik, hogy az univerzumnak nemcsak *hatóoka*, hanem legmagasabb *formaelve* is és *célelve* is. Hogy Istent *hatóoknak* lehet nevezni, azt Majmonides is elismeri, mivel az okok egész sorozata, mely a jelenségekig vezet, belőle veszi kiindulását. Formának is lehet nevezni, mivel forma az, ami a dolognak lényegét adja meg, azzá teszi a mi és ebben a mivoltában föntartja; ha a forma elenyészik, akkor a tárgy speciális léte megszünt; ilyen értelemben Isten formája az univerzumnak, mert ha Isten nincs, megszünik a létnek első feltétele és azzal a lét egyeteme. Nem a szónak szükebb aristotelesi értelmében vett *forma* ez, mint pl. a természeti tárgyaknál és lényeknél, mert ezeknél *természeti* fogalomról van szó és nem szeparata intelligenciáról. Isten tehát annyiban formája az univerzumnak, hogy minden lét reá támaszkodik és végelemzésben tőle függ. Hasonlóképpen minden célszerűség az univerzumban végelemzésben vagy az isteni bölcsességre vagy mások szerint az isteni akaratra megy vissza, tehát a legmagasabb céleszme az ő oszthatatlan lényében van; mivel akarat és bölcsesség nem különálló részek lényében, hanem lényazonosak vele, ennélfogva az isteni bölcsességnek és akaratnak rendelésére előálló minden célszerűség az univerzumban az ő lényében levő legmagasabb céleszmére és ennélfogva — eo ipso, az ő *lényére* van visszavezetve. Azonkívül minden létezőnek rendeltetése az ő lényéhez és tökéletességéhez való igazodás, így kettős értelemben áll, hogy az istenség nemcsak hatóok és létprincípium mint formaelv, hanem a *célnak* értelmében is ható lét-princípium és ily értelemben mondják róla, hogy ő a *célok célja*. Minthogy tehát Istent (az anyag kikapcsolásával) minden *arché* értelmében nevezhetjük a legfölsőbb oknak és az *ok* kifejezés magában foglalja a hatóerő, a forma és a céleszme princípiumait: nem helytelen és nem elvetendő, ha Istent *oknak* nevezzük. Ha pedig tekintetbe vesszük és mérlegre tesszük egyes bölcselők azon állítását, hogy az alkotó *elmultával* a mű *fönmaradhat* és ezt a tételt még

az istenségre is kiterjesztik, akkor könnyen belátható, hogy a *föntartó* forma-principiumot is magába foglaló *ok* kifejezés használata még méltóbb és előnyösebb és szerencsésebb, mint a ragaszkodás az *Alkotó* névhez. (69. sz.)

Isten bibliai elnevezéseinek egyrésze megfelel ennek a magasabbrendű Isten-fogalomnak. Midőn Mózes útmutatást kér arra nézve, hogy mivel győzze meg első küldetése alkalmával az izraelitákat Egyiptomban Istentől való küldetése felől és midőn az anyagi fölfogáshoz tapadó kortársak előtt az istenség létét is meggyőződés tárgyává akarja tenni, az *Ehje aser Ehje* kifejezést adja ajkára az isteni ige, amely kifejezésnek értelme: az első létező, az *önmagán létező*, melyet létrehozó ok meg nem előz, a mulhatatlan létű, akinek léte szükségképen való, amivel rokon a *Saddaj* elnevezés is = aki *önmagának elegendő*, önmagát tekintve *elegendő* ahhoz, hogy létezzék és *elegendő* arra, hogy létet teremtsen és föntartson és nincs másra utalva. A bibliában előforduló *többi* istennév átvitt értelemben van használva, kölcsönzött szó, homonim kifejezés, ami más (földi, anyagi) értelemmel is bír és Istenre csak képletesen alkalmazható; egyes nevek viszont inkább attributumok, melyek szintén nem vehetők szószerinti értelemben; de az említett *két név* se nem *attributum*, se nem *derivatum* valamely másértelmű szóból, hanem csakis az *abszolút lét tiszta kifejezői*, nevezetesen a *négybetűs istennév*, mely Isten örökkévaló *abszolút létének* és *szükségképeni létének* legmegfelelőbb kifejezése. (63. sz.)

A Szentírásban maga ez a szó: *„név"* szintén sokféle értelemben használatos. Jelenti *Isten nevét* is, de jelenti Isten *igéjét* is; sőt jelenti magát az *Istent* is. Ez a szó: *„dicsőség"*, némely helyen jelenti a *glóriát*, a teremtett isteni dicsfényt, de jelenti mint csereszó magát az Istent is egyes helyeken; jelenti Isten dicsőítését is (emberi szavakkal), jelenti továbbá Istennek azon dicsőítését, melyet akár élettelen tárgyak fejeznek ki, azáltal, hogy természetükkel Istenre utalnak, akár élő orgánumok alkotottságuk bölcs berendezésével tolmácsolnak, midőn szavak nélkül is a teremtő mindenhatóságára és bölcsességére mutatnak. Ez a szóhasználat annál inkább jogosult, mert a bibliában élettelen tárgyakról is mondja, hogy *beszélnek*, pl. a zsoltárban e kitétel: „minden csontom mondja: ki hasonló Hozzád örökkévaló?!" (64. sz.)

Hasonló értelemben veendő magáról az Istenről is a *beszéd* attributuma, amely attributum az emberről vett *analógia*, mint minden egyéb műveletnek megnevezése, mely Istenről szól a Szentírásban. Mindezek az emberi cselekedetek analógiáján alapuló kisegítő kifejezések, mivel más eszköze az emberi nyelvnek és képzetanyagunknak nincs az isteni dolgok megközelítésére. Az isteni „beszéd" azt jelenti, hogy Isten akarata és hatása folytán a próféták elérik, illetve fölfogják az Istentől való tudást és *nem a maguk kigondolásából beszélnek*. A „beszélés" a héber nyelvben az intellektusban végbemenő processzust is jelenti, amire számtalan példa van a Szentírásban; így: „mondottam én szívemben". A *beszélés* kifejezése Istenre alkalmazva tehát *akaratának közlését* jelenti, legyen az akár teremtett hang útján, akár a prófétaság útjainak valamelyikén, amiről egy későbbi fejezet tárgyal; semmiesetre se vehető nyers értelemben, hanem csakis átvitt értelemben az ilyen kifejezés. Az istenség nincs ráutalva arra, hogy testi szervekből kiinduló hangrezgések útján közölje akaratát. Figyelembe veendő, hogy már a hagyomány bölcsei szerint a *Thóra* eleve meg volt *teremtve* és ezt a fölfogást a vallásos zsidóság legszélesebb rétegei magukévá tették. A teremtés könyvében használt kifejezések, „és szóla", stb., szintén mind *létadó akaratnyilvánítást* jelentenek, annál inkább, mert *szólni* csak a már *létezőhöz* lehet és parancsolni csak a már *meglevőnek* lehet, nem pedig a keletkezés előtt. A bibliai kifejezés, hogy az egek Isten *ujjainak* művei, képletes kifejezés; ezt már az is bizonyítja, hogy a Szentírás más helyütt maga azt mondja: Isten *igéje* által létesültek az egek. De még az íge szót se szabad antropomorfisztikus értelemben venni, annyira testfölötti létvalósága szerint kell felfogni az istenséget, őrizkedve minden antropomorfizmustól — és a biblia valóban így is fogja föl, csupán a már bőven kifejtett okokból *kénytelen emberi beszédmódot használni*. Még ez a kifejezés: et *spiritu oris ejus* creatae sunt, szin-

tén csak kölcsönvett kifejezésnek tekintendő. Ha a Szentírás azt mondja, hogy a kőtáblák Isten *műve* voltak, ez annyit jelent, hogy *természeti alkotások* voltak, nem mesterségesek, mint a Libanon cédrusai, melyekről szintén az van mondva, hogy Isten *művei*. Ugyanez áll a táblákon levő *írásról*, amelyek oly értelemben Isten ujjának *művei*, mint az előbb idézett bibliai szövegben az égboltozat. Egyébként a hagyomány bölcsei is így vélekedtek és erre céloznak, midőn azt tradálják, hogy az *írás* előzetesen *meg lett teremtve* a teremtés hatodik napjának alkonyszakán. (65—66. sz.)

Ha a „beszéd" attributuma a *létadó akaratnyilvánítást* jelenti Istennél, úgy a pihenést és nyugvást jelentő kifejezések csak ennek az akaratnyilvánításnak szünetelését jelenthetik és ilyen értelemben a Szentírás a Genesis első fejezetének végén használt összes erre vonatkozó kifejezéseket a teremtő szó szünetelésről mondja. Már a hagyomány bölcsei úgy fogják föl, hogy Istennek nem volt szüksége pihenésre, ennélfogva azzal a magyarázattal szolgálnak, hogy a héber szó, *vajónach* nem annyit jelent, mint megnyugodott, hanem tranzitív értelmű, vagyis annyit jelent: „nyugalmat adott az alkotott világnak". (67. sz.)

A *hallás* és *látás* kifejezései, melyek a Szentírásban előfordulnak, nem vehetők szószerinti értelemben, amint már Onkelos, az aramens bibliafordító ezt tudja és gondosan szem előtt tartja, mivel mindkét kifejezést így helyettesíti: *„nyilvánvaló lőn az Örökkévaló előtt"*. Az a kifejezés a Szentírásban, hogy „színről színre beszélt Mózessel a Mindenható", annyit jelent, hogy lét a léthez, közvetítő nélkül vitte át a gondolatot. Hogy ez a kifejezés, „színről színre" ezt a fogalmat jelöli, azaz arra céloz, hogy két lény között nincsen közbeeső vagy közvetítő, annak igazolására a Szentírásban szintén számos bizonyító példa található. Ezt a Biblia világosan dokumentálja a következő Izraelhez intézett mózesi kitételben: „Színről színre beszélt az Isten tivéletek és nem láttatok semmiféle alakot". Hasonlóképen az „Istennek arca" kifejezés nem jelent mást, mint a gondviselés fogalmát. Amidőn pedig azt mondja az Írás: „arcom nem látható", ennek értelme,

hogy lényem emberi értelem által föl nem fogható; létezésem belátható és bebizonyítható, de lényem emberi elmével föl nem érhető. Az a kifejezés pedig: *„elvonulok* előtted és *látsz engem elvonultomban"*, annyit jelent, hogy Isten csakis *működéséből* fogható föl. Onkelos pedig úgy értelmezi az idézett két kifejezést, hogy a közvetlen Isten előtt levő, magasabbrendű alkotások emberi szemnek nem láthatók, csupán az alacsonyabbrendű alkotások érhetők föl emberi fölfogással. Ez a kifejezés pedig: „harag" az Istenről csakis a bálványimádással kapcsolatban fordul elő az egész Szentírásban és annyit jelent, hogy Isten igazságszolgáltatását *kihívja* és lényével ellenkezik a balgaság eme legmagasabb fokának kultiválása, mert akik az Istenséget közbeeső anyagi szimbólumok alakjában imádják, a legnagyobb lelki kárára vannak a tömegeknek, mivel téves tanuk a népszerűsítés örve alatt csak a hitetlenség terjesztésére szolgál. Joggal nevezzük ezt a tévelygést a balgaság és helytelen gondolkodás tetőfokának, mert aki a kúpnak a hengerhez való méretviszonyában téved, annak tévedése nem hasonlítható össze azoknak tévedésével, akik az Istenséget hatások alatt álló testnek vagy részekből összetett lénynek képzelik. A *„szárny"* kifejezés csak *oltalmat* jelent. A *„mozgás"* megjelölés nem testi mozgást jelent, hanem olyan értelemben veendő, mint midőn a Biblia a hangról mondja, hogy halad. Midőn Istenről azt mondja az írás, hogy „lakozik" valahol, pl. „a tüskebokorban lakozó", — ez egyrészt vagy szintén gondviselést jelent, vagy az ugyanezen gyökből származó *sechina*, azaz a glória megjelenését fejezi ki; végül pedig a lakozik vagy honol kitétel olyan értelmű, mint midőn a Biblia azt mondja: „azon nap fölött lakozzék felhőborulat" — szem előtt tartva azt, hogy a felhő nem élőlény, és a napi idő nem tér. A mozgás nem lehet az istenségnek szószerinti értelemben vehető attributuma, már csak azért sem, mert a mozgás a természet rendje szerint a táplálkozásra és menekülésre szoruló lények számára van. Ahol a Szentírásban ez a kifejezés fordul elő, hogy: az ember „közeledik Istenhez": ott értelmi és érzelmi közeledést jelöl; ahol Isten *trónjáról* van szó, ez fönségét és méltóságát fejezi ki. Kiemelendő, hogy

a Szentírásban sehol sem fordul elő Istenről ez a kifejezés: *alkat* vagy *idom* — ami anyagszerűséget, testi vonalakat involvál, hanem mindig ez a kifejezés: *jelenés* vagy *tünemény* és nem fordul elő Istenről e kifejezés: „alak,", hanem csak ez a szó: képmás, aminek belső értelme: a lényeget kifejező *belső forma*. Midőn tehát a Szentírás azt mondja, hogy az ember Isten képmására alkottatott, ez úgy értendő, hogy *lényeghasonlóság* van Isten és az ember között, abban a pontban, hogy valamiképpen az Istenség érzékszervek nélkül fog föl, gondol és ért, úgy az emberi elme is képes arra, hogy önmagában eszméljen, gondolkodjék és felfogjon. Midőn Mózes Istent kérte, hogy ismertesse meg magát vele, két dolgot kért, amint arra két kifejezés is van a Szentírásban és pedig: „ismertesd meg velem *utaidat*" és „láttasd velem *dicsőséged*", vagyis ismerni óhajtotta Istennek *attributumait* és Istennek *lényét* és a válasz az volt, hogy Isten *lényét* a halandó *meg nem ismerheti*, amíg él, és hogy az attributumok csakis Istennek *működését* jellemezhetik. Isten így szól Mózeshez: „Én átvezetem előtted minden javaimat" — ami alatt az alkotott dolgok értendők, azoknak természete, összefüggése és legföljebb azoknak kormányzása. Mózes tulajdonképpen az emberi nemre vonatkozó gondviselet útjait akarta, mint népvezér, megismerni, hogy azokat követhesse és valóban az isteni feleletben minden attributum ilyen tulajdonságokat jelöl. Pl. ez a megjelölés: „könyörületes" Isten működésének jellemzéséből van véve, hogy példakép mondva: Isten őrzi még a magzatot is az anyaméhben. Egyáltalán az attributumok csak Isten működésének fölfogását fejezik ki, egyébként pedig és a szóban levő esetben is csak átvitt értelemben veendők (1—24. és 54. sz.), Majmonides bátran hangoztatja ezt a tételét és nem törődik se félreértéssel, se támadással, amint azt könyvének bevezetésében előre hangoztatja, önmagáról mondva: „Én az az ember vagyok, aki *egy* megértő kedvéért ír és nem törődik *tízezer* balgával. Nem veszem figyelembe a nagy tömegek gáncsolását és fontosabbnak tartom megmenteni egy kiváló embert abból a zavarból és mélységből, amelybe elmerült, és tanításommal eloszlatni tépelődését és bizonytalanságát, hogy a tökéletesség útjára érjen és meggyógyuljon;" — hiszen egész könyvét csak azért írja, hogy a tiszta, vallásos meggyőződést *megmentse*, mert elérkezett az idő, amidőn valamit tenni kell Isten kinyilatkoztatott tanáért.

Ez a kifejezés *rachab*, szintén többféle értelemben fordul elő a héber nyelvben és többféle értelmi változatban szerepel a Szentírásban is. Alapjelentése: *nyeregben ülni*, innen eredő átvitt értelemben: *uralkodni, kormányozni*. Természetes, hogy midőn Istenről használja a Szentírás ezt a kifejezést, pl. az egeken vagy az egek fölött üli nyergét, csak az utóbbi értelem alkotja a költői kifejezés velejét, hasonlókép midőn írva van, hogy a legfölsőbb égboltozat fölött nyeregbe helyezkedik, ez az ő uralmát ecseteli. Ennél a bibliai szövegnél érdekes a precizitás, hogy az Istent nem az égi szférába helyezi, hanem a legmagasabb szféra *fölé;* előbbi ugyanis úgy volna érthető, hogy Isten a *térben* van és a *tér alá* tartozik, holott a tér a testi világ járuléka, vagy hogy Isten valamely *erő* a *szférában*, vagy hogy Isten az égi szféra *szelleme*, mint azt a szabéusok szektái gondolják; ámde a bibliai kifejezés, mely a szférák *fölé* helyezi az istenséget, azt tolmácsolja, hogy Isten *külön* van a szféráktól és nem azokban rejlő erő; éppen ez a precizitás adja meg a hasonlat értékét, hogy tudniillik valamiképpen a nyeregben ülő fölötte van a megnyergelt állatnak, azonfölül magasabbrendű lény annál, és nem is tartozik egy fogalmi rendbe azzal, sőt azt mozgásra ő birja és ő irányítja, és nem tekinti másnak, mint csupán a maga eszközének, melyet akarata szerint használ és kormányoz, ő maga pedig rajta kívül van, nem tapad hozzá és tőle teljesen független: azonképpen az istenség a legfelsőbb szféra mozgatója és általa viszi át a mozgást minden mozgandóba, önmaga pedig *különvaló* tőle és nem *benne rejlő* erő. A hagyomány bölcsei is ilyen értelemben fogták föl az idézett bibliai helyet, és ezzel összevág egy másik bibliai idézet és annak hagyományos értelmezése. Írva van ugyanis, „magasztos Őshajlék Öröktől-való Isten!" amit így magyaráznak a régi bölcsek: íme lásd, Isten a világ hajléka és nem a világ Isten hajléka — és ezen megjegyzéshez hozzáfűzik: a

paripa másodrendű a lovashoz mérve, de a lovas nem másodrendű a paripához mérve. Mindez, valamint a fölső égboltozatról szóló tanításuk egybevág és világossá teszi, hogy a bibliai átvitt értelmű kifejezések alatt precízértelmű filozófiai fölfogás lappang, és hogy ezt a felfogást a régi magyarázók is nemcsak sejtették, hanem elértették. Csodálatraméltó, hogy ezek a nagyszerű, igaz gondolatok, melyekhez csak a legkimagaslóbb bölcselők jutottak el, mint vannak szétszórva a midrasokban, ugyancsak burkolt szólamok formájában, úgy hogy némely kutató, mivel nem hatol értelmükbe, csak mosolyog fölöttük, azt vélve, hogy ezek elvétik az igazságot, pedig csupán rejtélyes metafórákban beszélnek, hogy az éretlen tömegeket távoltartsák a szubtilis belső értelemtől. Az említett egyszerű bibliai képben is ilyen mély értelem rejlik; az univerzumfölötti istenség megindítója a legfelsőbb szféra mozgásának, és ennek fönséges hatalma átviszi a mozgást az egész univerzumra, az összes szférákra, az egész létegyetemre. A bibliai versben oly egyszerűen kifejezett filozófiai nagy fölismerés rendkívüli fontossággal bir a vallásbölcsészetben, mint Isten létének egyik elsőrendű bizonyítéka (70. sz.).

A bibliai és a midrasszövegek elegendő támaszpontul szolgálnak ahoz a föltevéshez, ami szinte bizonyosra vehető és Majmonides (valamint már előbb Philó) szerint kétségtelen, hogy a zsidóságban valamikor régi, történeti időkben nagy filozófiai iskolázottság és nagy bölcseleti eszmemunka uralkodott. Majmonides erről így nyilatkozik (71. sz.): Vedd tudomásul, hogy az a sok tudomány, ami megvolt népünkben ezen kérdések helyes fölfogásának terén, a hosszú idő folyama alatt veszendőbe ment; mert hozzá-nem-értő népek uralma alá kerültünk; másrészt pedig, mert tilos volt ezeket a tudományokat nyilvánosan mindenkinek tanítani; hiszen tulajdonképpen csak a Szentírás képezte a szabad tanítás tárgyát, még a talmudot sem volt megengedve kezdetben írásba foglalni. Ennek a tilalomnak megis volt a helyes oka, sőt ez a legnagyobb bölcsesség a hitélet dolgaiban, mert az írásbafoglalás nyomán jönnek a szövegeltérések, a kétségek, a

félreértések, a kontroverziák, a pártirányzatok és konfúziók, míg ellenben a nagy zsinagóga a maga körében, mint testület, tudott őrködni a helyes vélemény és megértés fölött. Ha pedig a hagyományos szóbeli-tan tekintetében üdvös dolog volt nem szerkeszteni meg nyilvános és hozzáférhető műben az összehalmozódott anyagot, mivel annak káros következései lehettek volna, annál indokoltabb volt ez az eljárás vallásfilozófiai téren; helyes volt az avatottak számára föntartani a vallásbölcseleti téziseket, illetve a Tóra rejtelmeit. Azonban ennek az elzárkózásnak is megvolt a maga következménye; ugyanis egyéb okok közrehatása mellett ennek folytán elapadt a bölcseleti tevékenység a zsidóságban, úgy hogy csak szűk megjegyzések és szófukar célzások maradtak meg a talmudban és a midrásokban, azok is természetesen sok burokba takargatva, és azután jöttek az emberek és foglalkoztak a *burokkal* és mellőzték az *eszmei tartalmat*, sőt azt hitték, hogy nincs is bennük eszmei tartalom. Annyira ment ez, hogy Isten egységének bizonyítéka a későbbi zsidó irodalomban, az a kevés, ami a Talmud utáni korból a Gaonoknál és a Karaitáknál fölmerült és megmaradt, inkább *kölcsön van kérve* a mohamedán *Kalamistáktól*. Még a *Mutazilitáktól* is átvettek egyet-mást zsidó íróink, de már az *Asarija* újabb gondolatelemeiből nem igen vettek át semmit; nem azért, mintha filozófiai mérlegelés alapján az előzőket helyesebbeknek tartották volna, hanem merő véletlenség folytán. Ellenben az andalúziai spanyol zsidó bölcseleti írók inkább a régi görög filozófusokhoz tartották magukat és nem követték a Kalámot. Innen van, hogy abban a kevésben, ami ezen késői íróink tollából számunkra megmaradt, *sok közeledés mutatkozik az én felfogásomhoz*. (T. i. a visszatérés a görög forrásokhoz, hozta ezt magával.) (71. sz.) Ugyanebben a 71. szakaszban rendkívül érdekes filozófiatörténeti vázlatot ad Majmonides, melyben a bölcselettörténeti mozdulások és eltolódások egyszerű és rövid szavakban élénk megvilágításban tárulnak elénk. Ami a Mutazilita és Asarijita tanokat illeti, ezek későbbi görög és szír bölcseleti művekből átvett premisszákon épülnek, melyeknek szerzői a régi

görög filozófusok tanait igyekeztek megcáfolni. Hogy mi bírta reá az említett újabb görög és szír bölcseleti írókat, hogy Aristoteles cáfolására vállalkozzanak? Ennek különleges oka a kereszténység elterjedése volt — így véli Majmonides. Mikor a keresztény hatalom meghódította a görög és szír népeket és a keresztények ismeretes dogmáikat terjesztették, amellett Plátó és Aristoteles elméletei el voltak már a meghódítottak között amúgy is terjedve, lévén ezek egyébként is minden filozófiai eszmélkedés forrásai — azonkívül pedig hitbuzgó, hitvédő királyok léptek föl: ezeknek az uralma alatt élő szír és görög újabb bölcselők csakhamar belátták, hogy ellentmondás van a régi görög filozófusok és az új dogmák között, ennélfogva *dialektikus* műveket írtak és fölállítottak hitüknek kedvező *premisszákat* és cáfolgatták az alapvető vallási tanaikkal *ellenkező nézeteket*. Azután jöttek az arabok, a mohamedánok; most már ők léptek föl a filozófia terén és megkapták arab fordításban nemcsak a régi, nagy görög filozófusok műveit, hanem az azokat cáfoló iratokat is, mint Johannes Grammatikus és Ibn Adi és mások műveit és azt hitték, hogy ezzel nagyszerű, kívánatos dolgot találtak és kaptak kézhez. Amellett a régi görög filozófusok nézeteit is akceptálták, már t. i. azt, amit magukra nézve kedvezőknek véltek, ámbár a későbbi bölcsészek azoknak cáfolására bizonyítékokat hoztak és azokat megcáfolták, mint pl. az atomelméletet és az üres tér lehetőségének tanát, sőt azt vélték, hogy ezek a tételek közösen érdeklik a különböző hitűeket és hogy oly premisszák, melyekre minden vallás képviselőinek szüksége van. A fejlemények utóbb úgy hozták magukkal, hogy a következő kalamisták egészen új utat választottak és teljesen eltértek a régi görögök eszméitől. Majd a mohamedánok között különleges vallási tanok keletkeztek, melyeknek megtámasztása újabb műveleteket igényelt, miközben köztük is kontroverziák támadtak és minden csoport saját premisszákat dolgozott ki, melyek az ő nézeteiket jobban támogatták. Tagadhatatlan, hogy vannak ezek között is olyanok, melyek mindhárom vallást érdeklik, t. i. a zsidót, a keresztényt és mohamedánt. Ilyen a világ *keletkezett*

voltának tana, melynek beigazolása kiváló vallási tanok megalapozását jelenti. Egyéb tételek azonban, amelyekkel a másik két felekezet magát megterhelte, mint pl. a trinitás igazolásához szükséges előtételek, vagy az izlámnál a Korán inspirált voltát szemelőtt-tartó alapvetések miránk nem tartoznak. Általánosságban szólva premisszáikat és argumentumaikat az jellemzi, és ez vonatkozik úgy a keresztény görög bölcselőkre, mint az arabokra, hogy nem indulnak az után, ami a lét valóságából fölismerhető, hanem azt keresik előbb, milyennek kellene a létnek lenni, hogy belőle argumentum legyen hozható nézetük igazolására, vagy legalább is arra törekszenek, hogy a létnek adott magyarázat ne álljon ellentétben fölvett nézeteikkel, más szóval, leszögezik, hogy a létnek ilyennek vagy olyannak kell lenni, hogy belőle tanaik igazságát bebizonyíthassák, illetve levonhassák. Azonban már Themistius kimondotta, hogy a lét nem alkalmazkodik a nézetekhez, hanem a helyes nézeteknek kell a léthez alkalmazkodniok. Behatóan foglalkoztam — mondja Majmonides — a Kalám íróival és megállapítottam, hogy eltérő módszereikben az a közös vonás, és az az alapvető gondolat, hogy magából a létből voltaképpen nem lehet semmit bizonyítani, mert az, hogy a lét ilyen vagy olyan, nem bizonyít semmit, mert a lét nem *szükségkép* ilyen vagy olyan, hanem lehetne másnemű is, és az ész megengedi, hogy másnemű is lehet, abból pedig, hogy *véletlenül* ilyen, nem lehet kötelező és döntő filozófiai érveket kovácsolni, hanem a lét mineműségétől független argumentumokat és észokokat kell keresni a vallási igazságok bizonyítására. Sokszor aztán a képzelet után indulnak és a képzeletet nevezik értelemnek, így nyernek premisszákat, melyekből következtetik, hogy a világnak van kezdete, valamikor keletkezett, ha pedig keletkezett, kell, hogy valaki létrehozta légyen, azután bizonyítják, hogy az alkotó csak egy lehet, még pedig testetlen egy. Ez az arab kalamisták közös eljárása e tárgyban és azoké is, akik a mieink közül nyomdokaikban járnak.

A történeti vázlat így alakul át a rendszerek bírálatává, melyet Majmuninak saját módszerére vonatkozó

nyilatkozata követ. Tőlem — úgymond — az említett módszer messze távol áll, mert a benne foglalt és a világ keletkezett voltát erősítő bizonyítások látszatosak, dialektikusak, kétségesek, azon a határon mozognak, melyek a logikát a szófisztikától elválasztják. Az a kérdés, hogy a világ öröktől való-e, vagy időben keletkezett, nézetem szerint az emberi megismerő-képesség határpontja, ahol az értelemnek meg kell állania, itt döntő bizonyíték nincs; 3000 éve vitatkoznak rajta a filozófusok; egyebet tenni nem lehet, mint azoknak érveit cáfolni, akik a világ örök voltát bizonyítják — és milyen értékes és nagyjelentőségű már magában ez is, ha sikerül. Minden tisztaelméjű kutató kénytelen elismerni, hogy ez a probléma, az emberi megismerés határa. Én tehát — folytatja Majmonides — az Isten létének bizonyítását nem helyezem ingatag alapra, nem mondom: ha a világ keletkezett, akkor van Isten, ha a világ öröktől fogva van, akkor nincs Isten; — annak sem vagyok híve, hogy karhatalomal kényszerítsék az embereket, és rákénytessék, hogy elfogadják bebizonyítottnak a világ keletkezettségének tételét. Hanem Isten létét igazoló bizonyítékaimat fölépítem arra az esetre is, ha a világ öröktől fogva létező volna; ugyan nem hiszek a világ örök voltában, de mint hipotézist és mint fikciót fölveszem és egy ilyen világból merítem bizonyítékaimat és találok elegendő bizonyítékot a három problémára vonatkozólag, azaz Isten létét, egységét és testfelettiségét beigazolandó, a bizonyítás vonalát úgy vezetem, hogy nem is kell (egyelőre) eldöntenünk a kérdést, vajon a világ öröktől való-e, avagy keletkezett? Nem követhetem az atomistákat, mert a világ teremtett voltának bizonyítására fölhozott argumentumaik, illetve premisszáik ellenkeznek a valóságos világ tényeivel és annak természetes rendjével. Az én okfejtésem rövid, előzetes vázlata a következő: a világ vagy teremtett, vagy öröktől való; ha teremtetett, akkor világos axióma: hogy van teremtője; ha pedig ős-életű, akkor van valami, ami nem azonos az enyésző-múló dolgokkal, túl a testeken van valami, ami nem lehet test, mert *nem enyésző*, sem testhez kötött erő, nem a testből eredő és a testtel múló energia, hanem öröktől való,

mert ilyennek kell lennie, mert változandóság és mulandóság összefüggenek és a változóban a változatlan az, ami örökkévaló és föntartó; így tehát egy létprincípiumot veszünk föl implicite, mely *maga az istenség* és nem test, mert nem változandó és nem mulandó. Ezen az úton is eljutunk Isten létének, egységének és testetlenségének bizonyításához; ezen eljárással pedig *teljes* bizonyítékot nyerünk, alternatív érvénnyel, akár őslétű, akár időkeletű a világ. A bizonyítást olyan alapon építem föl, — mondta Majmonides — mely nem alkothatja vita tárgyát és melyet nem rendíthet meg egyik-másik vitatkozó álláspontja; és annál inkább bízhatom ebben, mert bizonyításaim a *létből* és annak *természetéből* vannak véve, amelyeket csak azok hajlamosak megtagadni, akik elővéleményeiket akarják minden áron megmenteni. A Kalám argumentumai oly premisszákból vannak véve, melyek ellentmondanak a lét természetének, sőt a Kalám képviselői kénytelenek tagadóba venni, hogy *van a dolgoknak természete*. Fogok még érveket felhozni egy külön fejezetben magára a világ teremtettségére is, és el fogom mondani mindazt, ami e téren elmondható, de nem tekintem a felhozandókat többnek, mint *érvnek* és nem minősítem azokat döntő *bizonyítóknak*, azonban *érveim* nem fognak *ellenkezni* a természet rendjével és annak tapasztalati igazságaival, és *el fogok érni* annyit, amennyit a Kalám elérni *igyekszik*, anélkül, hogy tagadnám a természet valóságát vagy Aristoteles cáfolgatásába kellene bocsátkoznom olyan pontokon, ahol Aristoteles bizonyítékai döntő erejűek és cáfolhatatlanok. Nekem nem kell a természettel vitatkoznom és erőszakot tennem az észlelhető valóságon, mindazonáltal érvelésemnek lesz annyi ereje és olyan értéke, mint a Kalám szószólóinak és összes érveléseiknek. Tulajdonképpen *négy problémánk* van, ú. m. Isten léte, egysége, testetlensége és a világ létrehívottsága; ezeknek a problémáknak tárgya a két létező: Isten és a világ. Nincs több, csak e kettő és egyiknek eszméjéhez a másiknak megismerése útján kell eljutnunk. Isten létének bizonyítására más módot nem ismerek, mint a lét egyetemének és részleteinek kutatását. Előbb ismerd meg az univerzumot,

azután meríthetsz belőle transzcendens bizonyítékokat (71. sz.).

Alapul szolgálhat további eszmemenetünknek a lét, illetve az univerzum aristotelikus képe — így folytatja Majmonides fejtegetéseit. — Az univerzum a legmagasabb szféra által összefoglalt egész, körülveszi a többi szférát, központja a föld, a fölső szféra mozgása magával hozza a többi szféra mozgását, az égitestek részei a szféráknak és a szférák az égitest nevéről jelöltetnek meg. Üres tér nincs. A szférák anyaga a *kvinta esszencia*. Legalább tizennyolc ilyen szféra van, talán több is. A földhöz legközelebb eső szféra anyaga eltérő a kvinta esszenciától és a benne lévő négy forma hozza létre a *négy elemet*, a föld, a víz, a lég és tűz elemeit, amelyek élettelenek és bizonyos nizussal bírnak a nekik megfelelő térbeli elhelyezkedésre, amely nízusnak iránya az egyenes vonal, egyébként tehetetlenek, maguktól nem mozdulnak, csak természetszerű helyükre való visszatérésre van meg ez a nízus, vagyis a kimozdító kényszer szüntével visszatérnek eredeti, természetes helyzetükbe, és itt az egyenes irányban való mozgás princípiuma érvényesül bennük, még pedig a könnyebb elemeknél centrifugális, a nehezebbeknél centripetális irányban. Ellenben a szférák mozgató élettel bírnak, a nyugvás princípiuma nincs bennük, más változás nem érheti őket, csak a *situsbéli*, vagyis mozgásuk körforgás szünet nélkül. A kvinta esszencia ezen mozgása által az elemek kényszermozgása jut folyamatba, az elemek affinitásba jönnek és egymásra hatnak, a vegyülés előidézi a változásokat és előállanak először a gázok, majd az ásványok, utóbb a növények és végül az élő állatok számos fajai, amint a vegyület természete magával hozza. Minden mulandó-keletkező az elemekből áll elő és beléjük enyészik. Az elemek pedig egymásból keletkezhetnek, mert minden anyag egy. Az anyag mindig formához kötötten jelentkezik és természeti forma a mulandó világban sohasem található anyag nélkül. A már formával biró anyag újabb formát vehet föl és egymásután a formák egész sora következhetik, azután visszafelé haladó leválása a formáknak egészen az egy-

szerű formában mutatkozó anyagig, miáltal egy körforgás keletkezhetik a létben, amelynek van bizonyos analógiája a szférák örök körforgásával a *térben*. Úgy a szférák mozgásának, mint az elemek körszerű formaöltésének legfölsőbb indító princípiuma a legmagasabb szférában van. A szférákon át és azokból árad a négy mozgató erő, úgymint a vegyi, a vegetális, a vitális és az intellektuális erő, melyeknek érvényesülésére hatással van a világosság és a sötétség, melyek környeskörül tangenciális irányban érik a föld pontjait. Ha a szférák mozgása megszünne, kihalna a világ és megsemmisülne minden, ami benne van, mint a szív mozgásának megálltával egy pillanat alatt meghal az emberi egyed és megsemmisülnek összes mozgásai és erői és épúgy, amint a szív mozgása által él az egész emberi test, bár egyes testrészek, mint pl. a csontok és az izületi kötőszövetek és inak ezt a mozgást nem is érzik, így az egész univerzum mint egy egyed él a szféramozgás által, noha ezt a mozgást az univerzum egyes részei nem is érzik. Az egész univerzum ilymódon szinte organikusan egységes. Ennek nagy fontossága van az Isten egységének bizonyításában is, mert annyit jelent, hogy az Egy Isten egységeset alkotott. Valamint az emberi test részei organikusan összefüggenek és a szív nem is szív a többi orgánumok nemlétében, úgy függenek össze az univerzum alkotórészei. Valamint az emberi testben egyes szervek működése a maguk mechanizmusa folytán túlteng, mert a szervek nem értelem szerint működnek, miáltal zavarok és betegségek állanak elő, szintúgy az univerzumban is az alkotórészeknek szabadjukra engedett működése folytán zavarok, viharok, pusztító természeti katasztrófák állanak elő. De nem ezen hasonlóságok miatt nevezték a bölcsészek az embert mikrokozmosznak, hanem a hylikus észtehetség miatt, mely az embernek speciális jellemzője, mivel ez más élőlényeknek nem sajátja. Ugyanis az embernek, mint társas-lénynek, munka-fölosztásra van szüksége és ennek elengedhetetlen előföltétele az értelem. Egy ember csupán vitális erővel fölszerelve és megfosztva ettől az értelemtől, nem volna képes sokáig föntartani magát. Ez az értelmi erő pedig

rendkívül rejtélyes, titokzatos; a közönséges elme, mely föl tudja fogni a többi természeti erőket, ennek fölfogására nem elegendő — és ennek az erőnek birtoka nélkül elpusztulna az emberi élet. Ennek analógiája is megvan az univerzumban. Az univerzumban is van kormányozó, mozgató, legfelsőbb ható, mely szabályozza az egésznek és részeinek működését és föntartja létét, úgy hogy tőle függ és utána igazodik az univerzumnak léte minden ízében és ha nem léteznék, akkor az egész világrendszer sem létezhetnék — és ez a legfölsőbb-ható az istenség. Éppen ezen analógia folytán, mert az emberben is van egy princípium, mely egész lényének kormányzója, nevezték az embert mikrokozmosznak. De ha van is alapja ennek az összehasonlításnak és hasonlatnak, mely szerint az embert „kicsiny világ"-nak nevezik, szembetűnő különbségek is vannak. Így pl. az emberi elme midőn jót tesz az emberi testtel, azt a maga javára teszi, de a világelme a világot a jótevő kegyelem értelmében gyámolítja; az emberi elme a testi szervezet védő-falán belül van elhelyezve és annak védelmében részesül, hogy ne érhesse kívülről bántalom azt, ami a legértékesebb az ember lényében; az istenség azonban a világegyetem fölött és annak kivülette van, és azt kívülről, felülről védelmezi; a *legértékesebb* veszi körül azt, ami kevésbé értékes, hiszen maga a *legértékesebb* védelemre nem szorul. Azonkívül az ember lényében a kezdetleges értelem testi jelenséghez kötött erő, míg az istenség különálló, a világ minden részétől és az anyagtól független, nem testben rejlő erő, csupán kormányzata és gondviselete köti össze a világgal, általunk föl nem fogható titokzatos kapcsolattal, misztikus módon azért, mert kétségtelenül bebizonyított és elismert igazság a látszólagos antinomiának mindkét ága: hogy ő különálló a világtól és tisztára szabad tőle, és hogy kormányzata és gondviselete kihat az univerzum legkisebb részeire. Tulajdonképpen nem is volna szabad az istenséget az említett analógiában az ember hylikus értelmével öszehasonlítani és párhuzamba helyezni, inkább lehetett volna a kifejlődött, magasabbrendű és a testi léttől független *tiszta ésszel* összehasonlítani, mely nem testben levő erő, hanem külön-

álló és csupán hatását árasztja ki arra; de ez oly szubtilis és a legtöbb gondolkodó előtt oly problematikus valami, hogy noha ennek hasonlatul-vétele méltóbb lett volna az istenséghez, mellőzendőnek tartottuk, és inkább alsóbbrendű, de kevésbé diszkutabilis elemmel óhajtottuk illusztrálni a *mikrokozmos* elnevezésben rejlő hasonlatot és annak filozófiai tartalmát.

A Kalám bölcselői az ő speciális atomizmusuk alapján építik föl teológiai bizonyításaikat. Világszemléleti rendszerük értelmében a létegyetem olyan valami, hogy minden legcsekélyebb mozzanat benne posztulálja az istenséget. Igazi okkazionalizmus ez, mely szerint a világnak minduntalan az isteni beavatkozásra van szüksége. Valóban rendkívül kedvező világfelfogás ez a teológiai álláspont számára, a legtökéletesebben szolgálja azt a célt, mely Majmonides előtt lebeg és melyen a nagy vallásbölcselő szíve legmelegebb érzésével csügg. De Majmonides igazságszeretete oly nagy, hogy nem fogadja el a kedvező premisszákat, bármennyire kedvezzenek is azok az ő meggyőződéséből fakadó törekvéseinek. Majmonides az igazság embere, nem áltatja önmagát és nem téveszteti meg magát és nem ringatja el bölcsészi lelkiismeretét a látszatos filozófiai fölépítések kedvező irányzata által. A tiszta igazságot keresi és nem vesz igénybe filozófiai áleszközöket. Azért, ahelyett, hogy elfogadná a Kalám atomizmusának kínálkozó előnyeit, visszautasítja azokat és az egész atomista okkazionalista rendszert mélyreható, alapos és szigorú bírálat tárgyává teszi. Ebből a szempontból külön monografiát igényelnek a Móreh első kötetének 73—74. szakaszai, melyeknek rendkívül dús tartalmával itt vázlatosan foglalkozunk. (Külön tanulmányt írt róla Moritz Guttmann: Das religionsphilosophische System der Mutakallimun nach Majmonides. Breslau 1885.)

A Kalámnak ugyancsak négy problémája van: a világ keletkezése, Isten léte, egyetlensége és testfölötti valósága e problémák tárgyai. A Kalám képviselői, bár nézeteik és módszereik eltérők, 12 premissza alapján építik föl teológiai bizonyításaikat. Ezek: az *atom* van, nem csak képzelt dolog, hanem valósággal létezik. *Üres*

tér van. Az idő diszjunkt *időpontokból* áll. Az atom fölvesz járulékos tulajdonságokat, többet is egyszerre és egymásután. (Nem a formaprincípium által kialakított állandó forma egyesül az anyaggal, hogy létesüljön valami, hanem tulajdonságok kapcsolódnak érthetetlen és meg nem magyarázott módon az atomhoz.) Az atom léte csakis ezen akcidenciák felvétele útján válik teljessé. Az ilyen járulékos tulajdonság csak egy diszjunkt pillanatig van meg. (Aztán már pótolni kell.) A tulajdonságok nem léte vagy megszüntsége ép oly pozitív valami, mint meglétük és jelenlétük, tehát nemcsak az atomhoz kapcsolásuk igényel előidéző tényezőt, hanem megszünésük is. Az univerzumban nincs semmi más, csak atom és tulajdonság, még az is, amit Aristoteles eidosnak, formának nevez, semmi más, csak tulajdonság. A tulajdonság nem lehet újabb tulajdonság hordozója. Valaminek bölcseleti lehetőségét nem az határozza meg és dönti el, hogy a meglévő lét olyan-e, illetve megegyezik vagy összefér vele. Nincs végtelen, semmise végtelen; nincs végtelen sem aktualitásban, sem potencialitásban, sem akcidencialitásban; a meglevő dolgok totalitása nem jelent végtelenséget sem a jelen pillanat státuszában, sem akkor, ha az összes pillanatok státuszát hozzáadjuk. Az érzékek tévednek és csalnak és nem fogják föl azt, amit fölfognak; sok részlet abból, amit részben fölfognak, túlmarad az érzékek fölfogóképességén, tehát az érzéklet adatai nem mértékadók. — Mindenki, aki valamelyest ért a filozófiához, sejtheti, mit jelenthet ez a sűrített okkazionalizmus a teológusra nézve és ezt a sűrített okkazionalizmust utasítja vissza Majmonides tiszta igazságszeretetből.

II. RÉSZ

FILOZÓFIAI DOLGOK

Anyag és forma. Ősanyagelmélet és világteremtés. Isten léte mindkettő alapján bizonyítva. Az első ható csak ens separatum non corporale lehet. Az emanáció fogalma. Mechanisztikus keletkezés és szabad alkotás ellentéte. Az emanáció a létnek és a próféciának forrása. A kreacio tana praeponderál. A mechanisztikus világmagyarázat elégtelen, a csillagászat terén is. A próféтizmus racionális elmélete.

Miután a Kalám atomista és okkazionalista elméletét, melynek igazságáról nem volt meggyőződve, Majmonides kereken visszautasította, aristotelikus, illetve peripatetikus alapon igyekszik vallásos világfölfogásának igazságát bebizonyítani. Azonban nem követi mindenben az aristotelesi vonalakat, nem is optálja az aristotelikus tanokat abban a formában sem, melyben azok az araboknál kialakultak, hanem ahol azt helyesnek ítéli, indokoltan el is tér a rendszertől, melyet egyébként a legtökéletesebbnek tart. A filozófiai gondolkodás, mely az ő korában a művelt világ közkincsét alkotta, igen nagy mértékben befolyásolta a vallásos gondolkozást. A teológikus filozófia a vallásos meggyőződést csakis az uralkodó bölcselet közmeggyőződéssé vált tételeivel biztosíthatta és az elterjedt és közhitelű világszemlélet uralkodó elemeit összhangzásba kellett hoznia a vallási fölfogással, vagy ami ennél több, a filozófia tételeivel meg kellett erősíteni a vallási igazságokat és azok értékét a köztudatban. Erre a célra szembeszökő módon alkalmasnak mutatkozott volna a Kalám atomizmusa. Azonban Majmonides az ő hatalmas vallási meggyőződésének köztudatba vitelére ezt a filozófémát nem használja föl, hanem igazságszeretetétől és tudományos objektivitásától vezéreltetve, annak cáfolatába bocsátkozik. Ellenben az aristotelesi tudományt, amely a görög világ kultúrájában valóban bámulatos tudományos gondolatépület volt és sok igazságot tartalmazott, azonfölül annál értékesebb volt, mert *szélesebb alapon* építette föl rendszerét, mint a mai bölcselet és tudományos világfölfogás, bázisként elfogadja és annak eredményeit fölhasználja. Annál inkább teheti ezt, mert Aristotelesnél az istenség fo-

galma a fizikai tudomány körében nőtt és jegecesedett ki és annak végkövetkezése és betetőzése is épúgy a fizikai rendszer része volt, mint számos más fogalom, melyek ma a metafizika körébe tartoznak. Azonkívül az Isten testfölöttisége, egysége, anyag- és természetfölötti szubstancialitása mind oly tanok, melyek Aristotelest, kinek rendkívüli lángelméjét és csodás éleseszűségét Majmonides a legnagyobb elismeréssel méltatta és csodálta, fölötte rokonszenvessé tették a *Móreh* alkotója előtt. Mellőzi tehát Majmonides az atomizmust, melynek kémiai vonatkozásban ma kétségtelenül több tudományos hitele van, mint az aristotelizmusnak, szabatosabban szólva, mellőzi annak az okkazionalizmussal kapcsolt kalamisztikus formáját és jogaiba lépteti a tisztább, még kommentátorok, főkép arab kommentátorok által félre nem magyarázott eredeti aristotelizmust, azt elfogadja és recipiálja, de adott alkalommal, midőn annak szüksége mutatkozik, a saját originális gondolatmenetének irányában attól is eltér. Mint ismeretes, a peripatetikus filozófia a dolgok létezését, kialakulását és formagazdagságát, a változásokban nyilvánuló lét, keletkezés és enyészet folyamatát és mozgalmát (szóval minden létet, keletkezést és enyészést, minden változást és folyamatot) a *mozgás* tényezőjével magyarázza és arra vezeti vissza.

Innen nyílik az út egy magasabb fogalom felé. Ez ad alkalmat az *első mozgató*, a *primus motor*, a *proton kinoun* kiemelkedő fogalmának bevezetésére, filozófiai kiépítésére és teológiai értékesítésére. Ezen az úton halad Majmonides is. Ami Aristoteles tudományos világnézletét és filozófiai rendszerét különösen értékessé teszi, az két alapvető tényező, melyre elméletét fölépíti. Ez a két alapvető tényező az *anyag* és a *forma*. Kétségtelen, mind a kettő megvan a lét világában és nem *puszta fogalom*. Egy gyermek is rájöhetett erre és valószínűleg még Aristoteles előtt egyszerű gondolkozású emberek is ráeszméltek arra, hogy a dolgok két tényezőből egyesülnek, az egyik az anyag, a másik a forma. Egy sókristályból és egy márványtömbből egyforma szobrot lehet faragni; itt az anyag különbözik. Márványból két különböző szobrot lehet kifaragni, itt a

forma különbözik. Majdnem minden dologban van anyag és forma; egy kiformált dolog pedig maga is alapja és anyaga lehet egy magasabb formának, hiszen a márványtömb, melyet a művész kézhez kap, már maga formált dolog és a szobrász kezében csak magasabb formát ölt. A természet világában, a keletkezés mozgalmában és ennek föltevése alapján a filozófiai absztrakció magasságaiban a *forma* voltaképen formatív princípium jelentőségét ölti magára. E kettőn: forma és anyag — épül föl az aristotelizmus filozófiája és tudománya — és be kell ismerni, ez szélesebb alap, mint aminőn a modern tudomány építkezik, mely csak a testek tulajdonságait teszi meg a fizika fundamentumává és a fizikai tudomány alapján építi föl biológiáját, pszichológiáját és egész világfölfogását. A modern tudomány propedeutikája tisztázza ugyan az anyag, az erő, a tér és idő fogalmait a maga módja szerint, de a formaprincípium csodálatos problémájának ezidő szerint az alapfogalmak rendjében nem szentel helyet; az általános morfológia elméletei az anyag fizikai tulajdonságaira és a környezet mechanikai tényezőire helyezik súlypontjukat. Aristoteles két alapvető fogalma pedig amellett, hogy oly egyszerű, egyszersmind oly széles kört ölel körül, hogy bőségesen alkalmas a jelenségek nagy tömegének és a tudomány tárgyát képező területeknek megvilágítására és szinte egyetemes érvényűnek mondható.

E két tényezőhöz egy harmadik járul; anyag és forma mellett a *mozgás*. E három együtt képezi az aristotelesi bölcselkedés legfőbb elemeit. Ezeket tartja szem előtt Majmonides is, valamint az ezekkel kiépített aristotelesi világképet; hasonlóképpen azokat a tételeket, melyek a *megismerés* és a *lét* problémáinak területén mint előigazságok és módszertani elvek szerepelnek. Ez utóbiakat Majmonides mint már elfogadott axiomákat használja föl és mint bizonyításra nem szoruló premisszákat vezeti be. 25 ilyen premisszát sorol föl Majmonides a Móreh II. kötetének bevezetésében, melyek kiindulópontul szolgálnak későbbi levezetéseihez és egy huszonhatodikat fűz hozzájuk, melyet csak mint hipotézist fogad el koncesszióképpen, hogy később visszautasítsa. Ez a 26-ik tétel Aristotelesnek azon

elmélete, mely szerint a világ öröktől fogva van, őslétű és mindig volt. Egy ilyen őslétű világban valóban az istenségnek csak a mozgató, a primus motor szerepe marad és nem az alkotóé, bár nem tévesztendő szem elől, hogy a mozgás előidézése, mely által az anyag a formával egyesül, Aristoteles felfogásában egyértelmű a teremtéssel. De az istenségre akkor is szükség van, ha az ősanyag öröklétében hisz a bölcselő. Majmonides tehát ideiglenes fikcióképpen fogadja el egyelőre ezt a 26-ik tételt, mely a világ örök voltát tanítja, még pedig kifejezetten azért, hogy ezt is alapul véve és ezen föltevés mellett is *Isten létét* bebizonyítsa nemcsak azok számára, akik a világ teremtett voltában hisznek, hanem azok számára is, akik a világ örökvoltát vallják — és így az isteni létnek bizonyítását és annak bizonyosságát szélesebb alapra fektesse. Bővebben kifejti, hogy a világ örök voltát *bebizonyítani nem lehet*, de annak teremtett voltára se lehet *sztrikt* bizonyítékokat fölhozni, *döntő* bizonyítékokat latba vetni, mind a kettőre csupán *érveket* találunk, valószínűségi érveket; ellenben a világ *örök volta* mellett fölhozott érvek kevésbé súlyosak és *több kétségnek* hozzáférhetők, mint a világ teremtett volta mellett szólók; itt is voltaképp egy *antinomia* forog fönn, melynek mindkét ága mellett *lehet* érvelni. Majmonides szerint a világteremtés mellett szóló érvek *helytállóbbak*, mint az öröklétű világ mellett fölhozottak és hogy Aristoteles maga se vallotta, de nem is vélte, hogy *bizonyítékai* vannak a világ *örökkévalósága* mellett. Ámde bármelyik ága az antinomiának feleljen meg az igazságnak, Isten létének bizonyítása ettől függetlenül kell, hogy megálljon és bármelyik jut túlsúlyra, kell, hogy az istenbizonyítás kifogástalan és tökéletesen helytálló legyen. Evégből fokról-fokra halad; előbb bebizonyítja Isten létét aristotelesi alapon annak a hipotézisnek fiktív koncendálásával, hogy a világ öröktől való, azután bírálja Aristotelesnek a világ örök volta mellett szóló érveit, majd ismerteti saját argumentumait a világ teremtett volta mellett. Az egész gondolatmenet előkészítése és kiindulópontja a 25, illetve 26 premissza.

E premisszák a következők: mérettel bíró létező *nem*

lehet végtelen; mérettel biró létezők *száma* egyazonidőben *nem lehet végtelen;* okok és okozatok sorozata *nem lehet végtelen;* négyféle változás van a létfolyamatban: u. m. a lényegbeli, a kvalitásbeli, a kvantitásbeli és a helyi változás, mind a négy: *mozgási folyamat;* a mozgás egyszersmind változás és felöleli az átmenetet a *lehetséges létből* a *valóságos létbe*, a *potencialitásból* az *aktualitásba*, a *létlehetőségből* a *létvalóságba;* az *egésznek* mozgása involválja a *résznek* mozgását; egyébként négyféle eset különböztethető meg, ú. m. magának a testnek mozgása; a testben egy pillanatnyi tartamú tulajdonságnak mozgása pl. a hőé; a mechanikai mozgás, melyet külső erőhatás idéz elő, végül az egésznek a részre kiható mozgása, pl. a szög helyváltoztatása a hajó mozgása folytán; minden, ami *változó*, egyszersmind *osztható*, tehát minden, ami mozgó vagy mozogható, az osztható és az *test*, ami pedig oszthatatlan, az nem test és nem esik a mozgás fogalma alá; ami nem a maga *természete folytán* mozog, hanem akcidentaliter, az okvetlen nyugalomba fog jutni, mert mozgásának princípiuma nem a *lényéből való*, tehát akcidentális örök mozgás nincs és nem is *vélelmezhető*. Csak mozgásban levő test képes mozgást közvetíteni (itt föltehető, hogy a mágnes részecskéi is mozgásban vannak); a testen mutatkozó jelenség kétféle lehet, vagy *akcidencia*, melyet a test tart fönn, vagy *forma*, mely föntartja a testet és annak létét és lényegét megadja. Vannak a testben olyan jelenvalóságok, melyek a test *osztásával* osztódnak és vannak olyanok, melyek a test részekre osztásával *nem osztódnak* szét a részek között; minden erő, mely a testben el van terjedve, véges, mint maga a test; a változások folyamata nem megszakítatlan kontinuum, ilyen csak a tulajdonképpeni mozgás lehet, nevezetesen a körvonalon való mozgás; ez utóbbi t. i. a térbeli mozgás a többi változási mozgásokat, a dolgok alakítását megelőzi a természetben, a ható okok közeledése megelőzi a hatást; az idő a mozgás járuléka és ahhoz tapad, mozgás idő nélkül nincs és ahol idő van, ott mozgásnak is kell lennie, a mozgás az időben megy végbe és az idő a mozgáson észlelhető, a valóságban és a megismerésben (észlelésben) a kettő egymás-

sal kapcsolva van, ami pedig egyáltalán nem kapcsolható a mozgás fogalmával, az a létező nem is *esik az idő alá;* a szám csak a testekre alkalmazható, vagy legföllebb a testhez kötött erőkre, amikor az anyagi hordozó révén számolható az erő, de a szám nem alkalmazható a testfölöttiségre, az anyagtól különálló dolgokra, legföllebb a ható okok sorozatában, mint annak láncszemére; ami mozog, annak kell, hogy mozgatója legyen, vagy kívüle, vagy benne; az élő állatban a mozgató *benne* van, de ott is van mozgató; amidőn valami a potencialitásból az aktualitásba átlép, ott a mozgató csak kívülről ható lehet, még ott is, ahol csak az átmenet *akadályait* kell külső hatónak elhárítani, mert ha a mozgató erő a tárgyban volna, akkor soha sem volna az a tárgy potencialitásban, hanem mindig aktualitásban; minden dolog, amely létét valamely oknak köszöni: *nem abszolút létű,* nem szükségképpeni létű, hanem csak esetleges és lehetséges létű, mert léte az ok lététől függ és az ok szüntével vagy csak változásával is, véget érhet; ellenben ami önmagát tekintve *szükségképpeni létű,* aminek már a fogalmával kapcsolatos, hogy a léte nem mulékony és nem esetleges, nem mástól vagy másnak lététől függő: annak létadó oka *nincs* és nem is keresendő; *szükségképpeni létűnek* azonban az se nevezhető, ami *összetételnek* köszönheti létét, mert itt az összetétel a létadó ok és az összetevő részek előző léte; minden testi dolog, ha egyszerűnek látszik is, össze van téve kettőből, azaz *anyagból* és *formából és ki* van téve *akcidenciáknak;* az összetétel részei a *forma* és az *anyag;* az akcinedciák pedig: a kvantitás, a kvalitás és a térbeli helyzet; valamely *potencialiter* létező, melynek egészéről nem lehet mondani, hogy csak esetleges (lehetséges) létű, de van benne *valami,* ami esetleges létű (és nem szükségképpeni létű), mindég ki van téve annak, hogy beáll olyan idő, amikor ez a dolog nem lesz aktualiter létben levő; és ez az idő okvetlenül be fog állani (vagyis ha fölveszek oly őslétezőt világmagyarázati alapul, melyről nem mondhatom, hogy minden tekintetben szükségképpeni létű, akkor ezzel nem nyertem semmit, mert még mindig szükség lesz időnként egy magasabb tényezőre, mely a beállott hézagok idején aktualitásba vigye a létező világot,

különben szünet állna be az aktuális létben); minden, ami potencialitásban van, az csak anyag lehet, mert a potencialitás az anyagban van mindenkor (hűlé = dünamei on. Ez a tétel oly értelemben kihasználva, hogy az anyag világmagyarázati elvül nem is szolgálhat); a létező egyed létprincípiuma bizonyos fokig az anyag és a forma, ez a kettő; de kell még egy *közreható,* mely a kettőt egymáshoz fűzi, az anyagot mozgatja és a forma fölvételére képesíti; itt még csak a *legközelebb* eső okra gondolunk, mely az egyed anyagára hat; de innen veszi eredetét a mozgástanra vonatkozó mélyreható spekuláció, melynek végeredménye Aristotelesnél, hogy az anyag nem mozgathatja önmagát (a modern fizikában az inertia vagyis a tehetetlenség elve). — Ezek ama gondolatelemek, melyeknek atmoszférájában Majmonides bölcselkedése kibontakozik. Egy részük most is érvényben van, más részük már henyévé és fölöslegessé vált; van köztük olyan is, melynek mély értelmét érdemes feltárni. E tételek igazságát Majmonides nem tartja szükségesnek bizonyítani, hiszen mindannyia a filozófusok előtt ismert módon be van bizonyítva és el van fogadva, csupán utal Aristoteles metafizikájára és a Phyziké Akroasisra, ahol e tétel bizonyításai megtalálhatók. Végül még mint fikciót és hipotézist vezeti be *26-ik tételként* ideiglenes koncesszió alakjában, vagy mondhatjuk posito sed non concesso óvás mellett Aristoteles azon elméletét, hogy az *idő* öröktől való és örökkévaló (amivel az előző tételek egy része ellentmondásban van) — és ezzel kapcsolatosan azt a fikciót, hogy a világ öröktől való.

E 26-ik premissza lényege az, hogy az idő és a mozgás öröktől való és mindkettő állandóan *aktualiter* létező, ebből pedig Aristoteles szerint az következik, hogy valamely *testnek* is kell léteznie, ami örök mozgásban van és ez az úgynevezett ötödik elem, az égi szférák anyaga, mely nem keletkezik és nem enyész el. Minden mozgás az előző örök mozgásra megy vissza és el nem képzelhető olyan mozgás, mely előző mozgások során az öröktől való ősmozgásba nem kapcsolódik belé. Az állat, midőn pihenése után mozogni kezd, csak látszat szerint kezdi a mozgást, valóság szerint mozgások előzik meg azt, az állat szervezeti

diszpozíciójában vagy képzeletében vagy elhatározásában, külső körülmények hatása alatt is; másrészt mindig meg van a mozgás potencialitása benne és így a sorozat mindig elvezet az ősmozgás princípiumához. Ezek szerint a világ mint véges egész véges térben, de végtelen egymásutánban, vagyis körben végzi mozgását. Azonban úgylátszik, hogy a mozgás örök voltát Aristoteles nem mondja bebizonyítottnak, csupán lehetségesnek, csakis követői és kommentátorai állítják, hogy ez a premissza bebizonyított igazság. Ezekkel szemben a Kalám képviselői a mozgásnak örökkévalóságát kereken *tagadják* és *kizártnak* mondják; a mozgás örökkévalósága ugyanis azt is involválná, hogy van egy másik végtelenség is, a keletkezés sorozatának végtelensége — ezt pedig a Kalám tana lehetetlennek tartja, lévén ez a fölfogás náluk bizonyításra nem szoruló *axioma*. Majmonides ellenben ezt a 26-ik premisszát se bebizonyítottnak, se lehetetlennek nem mondja, hanem mint lehetőséget megengedi és számításba veszi.

Isten létének aristotelikus bizonyítása a 25-ik premissán alapul. A forma és a substancia egyesülését *ható erők* idézik elő, ezeknek fölfelémenő sorozata nem lehet végtelen, hanem kell, hogy legyen egy *legelső ható*, amint ez a 3-ik premisszában kifejezésre jut; de ez az első ható nem lehet a legfölső szférának mozgása, mert a 17-ik premissza szerint minden, ami mozog, az egyszersmind mozgatott is, tehát még egy fokkal magasabban kell keresnünk az eredeti mozgatót. Hogy ez egy másik test legyen, az ilyen föltevés sem vezet célra, mert akkor mindig újabb és újabb előző mozgatót kellene keresni, tehát végtelen sorát a mozgatóknak kellene föltenni, ami ellentmond a második premisszának; hogy egy a szfératestben *eloszló* erő legyen, azért lehetetlen, mert véges testben csak véges erő lehet, mely nem idézhet elő végtelen mozgást, mint azt a 12-ik premissza megállapítja; ha azt mondanánk, hogy ez az erő olyan, mint az emberi elme, mely mozgásra bírja az emberi testet és ennek analógiájára elképzelhető, ez az analógia sem vezet célra, mert az elme mint mozgató tényező nem *mindig ható* erő, hanem csak időnként ad mozgásra vivő impulzust; az ilyen egyébként is önkényes ana-

lógia a világmozgást incidentálissá és akcidenciálissá tenné, a létmozgást nem biztosítaná. Tehát a létegyetem első mozgatója nem lehet sem test, sem testben rejlő erő, sem testben rejlő intellektuális erő, ennélfogva egy a világon kívül levő *ens separatum non corporale* lehet, egyetlenegy, oszthatatlan, változásnak és időnek alá nem vetett, testhez nem kötött, önálló létező.

Vannak még más, részben ezzel rokon, részben eltérő menetű aristotelesi bizonyítások. Hogy *minden* létező dolog időben keletkezett és mulandó — hogy nincs *semmi* öröktől való és állandó, ez tarthatatlan állítás. Logikailag egy hármas alternatívát lehet fölállítani, ú. m. minden, ami van, öröklétű; minden, ami van, mulandó; a létezők vagy mulandók, vagy öröklétűek. Az első tézist a tapasztalat cáfolja; a második tézis ha igaz volna, minden pillanatban megszünhetne az egész lét; minthogy azonban vannak létezők és mi magunk létezünk, föl kell tennünk, hogy a mulandó dolgok mellett van egy öröklétű létező; ez tehát olyan létező, melynél a mulandóság *posszibilitása* ki van zárva, vagyis mulhatatlanul szükséges (és nem esetleges) létű; ez pedig annyit jelent, hogy nincs előző oka, nincs benne többszerűség vagy összetétel, nem test és nem testhez kötött erő, nem lehet benne *dualizmus*. Isten egységét még folytatólag is lehet bizonyítani aristotelikus alapon, szóval azon feltevés alapján, hogy maga a világ öröktől fogva van. (Ezeket a bizonyítékokat itt mellőzzük, csupán egyre mutatunk rá, a filozófia történetének során sokszor olvastuk és báró Eötvös József egy gondolatában is tükröződik: Isten egységét csak az képes fölfogni, ki a természet egységét már fölfogá,) A világegyetem összefüggő egységes egész; részei összefüggenek; mivel a lét egésze *egy*, a létesítő is *egy*.

Ezen aristotelesi gondolatmenetek után áttér Majmonides saját gondolatfűzésének ismertetésére. Előrebocsátja, hogy nem szándékozik természettudományi művet írni, sem egyes rendszerek szempontjából a teológiai és a metafizikai kérdéseket megvilágítani, sem bizonyítékokat nem akar hozni oly tételekre, melyeket már előző autorok helyesen bebizonyítottak; nincs szándékában a szférák

csillagászati berendezését megállapítani, se magyarázni; a könyvek, melyek erről már megirattak, elegendők és megfelelnek a célnak és amit ő mondhatna, nem volna jobb és helyesebb annál, ami már e nemben elmondatott. Tulajdonképpeni célja a vallási tanokhoz fűződő félreértések és kétségek eloszlatása és föl akarja tárni e tanok rejtett értelmét és azok belső igazságát, amely el van rejtve a tömeg értelme és fölfogóképessége elől. Midőn tárgyalja a *separata intelligenciák* létét és számát, vagy a szférák számát, azok mozgásának okait, a forma és substancia létvalóságát, az isteni emanáció tényét és más rokon dolgokat: nem kizárólagos célja ezen filozófiai tételek igazságát bebizonyítani, mert mindez már el van mondva és be van igazolva számos könyvben; azonban szükségesnek tartja fölhozni azokat a dolgokat, melyeknek megértése eloszlatja a Szentírás egyes tanaihoz fűződő kételyeket és kitisztáz, illetve megold a tárgyra vonatkozó számos kuszáltságot. Fejtegetései foglalkoznak a teremtés történetének és az Ezekiel-i víziónak értelmével is, amennyiben ezeknek titka emberi elmének hozzáférhető, valamint a teológiai tanokhoz és a prófétizmus fogalmához tapadó félreértésekkel és kétségekkel, hogy azokat eloszlassa. Ha tehát fizikai, metafizikai vagy matematikai területről már bebizonyított tételeket fölhoz, ezt csupán csak azért teszi, mert ezek kulcsok a prófétai könyvek és azok allegóriáinak és rejtelmeinek megértéséhez.

Már előbb szólott per tangentem a legfelsőbb szféra anyagáról, melyet Aristoteles után az *ötödik létegnek* neveznek (pempton stoicheion, quinta essentia). A mai tudomány számára ez a fogalom, valamint a négy földi elem tétele nem létezik. A mai tudomány több mint 70 elemet ismer, melyek talán egy közös elemre vezethetők vissza és ez viszont anyagtalan eröközpontokra redukálható, de elméink számára megfoghatatlan és ellentéteket magában foglaló rejtély marad. A mai tudomány ismeri ugyan az étert, mint magasabb anyagot vagy közeget és mindjobban megszilárdul a nézet, hogy az éter létvalóságot jelent és nem hipotézist. Aristotelestől kezdve azonban messze Majmonides utánig a négy elemről és az éter-

anyagról alkotott képzetek, valamint a szférák tana alkották a világszemlélet alapját egyrészt, másrészt a csillagászati tudomány hátterét. Ennek a quinta essentiának problémájával foglalkozik a II. kötet 2. fejezetének eleje és Majmonides szinte *mentegeti* magát, hogy ezeket a fogalmakat beleviszi gondolatmenetébe. Itt is, mint kora tudományának múló értékű elemei előtt, mintha érezné, hogy nem örökérvényű alapfogalommal áll szemben. A quinta essentia és vele együtt a legfelsőbb szféra milyen természetű? — fölvetődik ez a kérdés: vajjon mulandó-e, vagy öröklétű? Nem lehet más, mint egy e kettő közül. Vagy keletkezett és mulandó, vagy öröktől való és öröklétű. Ebből következő alternativ okoskodás vonható le: Ha a legfölső szféra nem öröktől való, hanem időben keletkezett valamikor, akkor a mozgás se öröktől fogva való és akkor nincs örök szféra és nincs *örök mozgás*, hogy megmagyarázza nekünk a többi keletkezett mozgások és dolgok létrejöttét, ergo: más alkotó vagy előidéző ok keresendő és postulálandó; akkor magának a (létrejött) legfölső szférának keletkezését is előző és öröktől való okkal kell magyaráznunk és így okvetlenül *eljutunk* az istenség fogalmához és létének bizonyosságához. Ez az alternativa egyik ága. Ha pedig a legfölsőbb szféra öröktől fogva való, akkor bár léte nem függ előidézőtől, de örökmozgása függ valamitől, amint ez a fölsorolt premisszákból kétséget kizáró módon következik; ez a valami pedig, amint az említett premisszákban be van bizonyítva, nem lehet se test, se testhez kötött erő, *csakis az istenség*. Ez az alternativa másik ága. Ha a felső szféra nem örök, akkor nem hozhatta létre önmagát, mert valamikor nem volt és mert a nem létező nem hozhat létre semmit; ez axioma. Ha pedig a fölső szféra örök (amit állítani nincs okunk és tapasztalati alapunk, csak puszta föltevésünk lehet ez, — de ha mégis állítjuk, csak annyit mondhatunk, hogy *anyaga* és potencialitása örök, mozgása pedig, mellyel formáját fölveszi és az a mozgása, mellyel működését végzi és még inkább akkor, ha e mozgást is örökkétartónak valljuk, nem eredhet magából az anyagból, melyet tehetetlennek, inersnek ítélünk), akkor is a mozgása keresi és *postulálja* a maga okát. Ezen

gondolatmenet Isten létét bizonyítja akár teremtett, akár örökkévaló létű a világ; Isten létének ezen bizonyítása szempontjából egyenértékű és teljesen közömbös, alkotottnak vagy őslétűnek tekinti-e valamely bölcselő a világot, mert ezen bizonyítás alapján annak is el kell ismernie Isten létét, testetlenségét és egységét, aki a világ őslétében és örökkévalóságában hisz.

Az aristotelismus nemcsak „összefér" az Istenség fogalmával, hanem egyenesen postulálja azt; az istenség fogalma az aristotelikus rendszernek alapvető és lényeges eleme. Mint említettük, Aristoteles a fizikájában jut el az Istenség fogalmához. Azonban Aristoteles Istene nem a bibliai értelemben való Alkotó és morális értelemben irányító istenség, hanem csupán primus motor, mozgató istenség, vagy tágabban magyarázva: tervszerűen és a célszerűség irányában mozgató intellektuális legfölsőbb létező. Az istenségnek ezen fogalmazása nem födi ugyan az istenségnek azon fogalmát, mely bibliai alapon Majmonides filozófiai gondolkodása előtt lebeg és rendszerében kibontakozik, mégis e tudományos keretekből rezultáló aristotelesi eszme alkalmas arra, hogy Majmonidesnek, midőn saját vallásfilozófiáját fölépíti, alapvetőül szolgáljon; ennélfogva Majmonides benső megelégedéssel optálja azt és fogadja el kiindulópontul és szögezi le a megállapítást: — histovúszom lijeszod tauroszénú — hogy az aristotelesi spekulatív búvárkodás eredményei jórészben megegyeznek a Tóra alaptanaival. Hasonlóképpen egyezik, Majmonides szerint, a Biblia tanításaival a *separata intelligenciákról* szóló aristotelikus tan is. Ez utóbbinak lényege az, hogy a szféráknak lelke van: ez a meghatározás: *lélek*, azonban nem veendő egészen szószerint, részben valóban különálló ható intellektualitást jelent, ami magába a világegyetem komplexumába belevezeti a dualizmus elvét; másrészt azonban csupán egy princípiumot jelent, amely benne van a jelenségben és alkalmassá teszi az anyagot a hatások fölvételére és követésére; ilyen értelemben az egész természet lelkes. Mindennek elfogadása nemcsak összefér, Majmonides szerint, a bibliai tanokkal, hanem azok igazságának bizonyítására is alapot szolgáltat. Ami az

aristotelizmusban separata intelligencia és ezzel rokon princípium, az, Majmonides nézete szerint, a Bibliában az Isten által küldött angyal; ugyanis az angyalok alatt a természeti erők és a separata intelligenciák értendők és Majmonides kárhoztatja azokat, akik az angyalokat mitológikusan képzelik (amellett magukat Izrael bölcseinek tartják), holott angyalok alatt a természeti erők értendők. Lásd — így folytatja fejtegetését jellemző módra Majmonides, — ha azt mondod ezeknek az embereknek, hogy az angyal lángoló, hamvasztó tűzből van alkotva és minden angyalnak a mérete olyan nagy, mint a világegyetem egyharmadrésze és hogy Isten elküld egy ilyen angyalt, hogy formálja a magzat tagjait az anyaméhben — ezt elfogadják és lehetségesnek tartják; ellenben ha ezt a költői szólásmódot megmagyarázod, hogy a mindenható Istenség az emberi spermába egy sajátos erőt helyezett, amely kialakítja az emberi organizmus szerkezetét és ezen erő értendő a küldött vagy angyal kifejezés alatt: úgy ezt visszautasítják. Pedig mennyire káros ez a korlátoltság. A biblikus fölfogás nem áll ellentétben a separata intelligenciákról szóló aristotelikus tannal, hiszen midőn Isten többesszámban beszél, mint például: „alkossunk embert" vagy „szálljunk le és zavarjuk meg beszédüket", ez annyit jelent, hogy Isten működni engedi a separata intelligenciákat és a természeti erőket és felhasználja azok működését akarata szerint. Ugyanez az értelme a hagyományos bölcsek mondásának, hogy az Isten tanácskozik a „felső familiával", szem előtt tartva ezen hagyományos szöveg értelmezésénél azt is, hogy ez a szó: *familia*, a görögben eredetileg *tábort* jelent.

Majmonides, amint látjuk, átveszi a separata intelligenciák tanát Aristotelestől, de korántsem mondhatjuk, hogy rendszerében mellőzhetetlen fontos szerepet tulajdonít neki vagy hogy teljes filozófiai igazságot lát benne. Erről ugyanis a következőkben világosan nyilatkozik. Aristoteles — úgymond — midőn a szférák mozgásainak okairól értekezik, ezekre vonatkozó megállapításaiból vezeti le a separata intelligenciák létének tantételét; ezek a levezetések azonban nem döntő bizonyítékok, hanem csupán

érvelések; igaz, hogy olyan érvelések, amelyek összehasonlítva más nézetekkel, a legkevesebb kétségnek vannak kitéve és amellett a legjobban illeszkednek az egész szisztémába, amint erre már aphrodysiai Alexander „De rerum creatarum principiis" — az alkotott dolgok létprincípiumairól írott művében — rámutat. Amellett ezek az érvelések megegyeznek a Bibliának számos kijelentésével, főképpen pedig azoknak a legnevezetesebb midrásokban található magyarázataival. Ennélfogva — mondja Majmonides — fölvonultatom Aristoteles nézeteit és bizonyításait, hogy végezetül kiemeljem belőlük azokat, amelyek legjobban egybevágnak a Tórával és egybehangzóak bölcseink tanításaival. A Móreh II. kötetének 4. fejezete a separata intelligenciákkal foglalkozik. Noha ennek napjainkban tudományos értéke és jelentősége nincs, mégse kapcsoljuk ki ismertetését teljesen, mert az ebben a fejezetben fölhozott érvelések némileg élesebbekké teszik a később következő, valóban mélyreható és a mai bölcseleti gondolkodás ítélőszéke előtt is megálló rendkívül értékes filozófiai eszmemeneteket. Hogy a legfölsőbb szféra lélekkel bír, azt nehezen fogja föl az emberi elme és Majmonides hajlandó e föltevést visszautasítani, mert e kijelentés alapján a legtöbb bölcselettel foglalkozó ember állati vagy emberi lelket képzel bele a szférába. Valóságos értelme azonban e kijelentésnek csak az, hogy a legfölsőbb szférának térbeli mozgása következtetést enged valamely *princípiumra*, mely e mozgást lehetővé teszi és hogy ez a princípium nem fizikai, hanem lelki jelenség, amennyiben a legfölsőbb szféra körmozgását tudományos alapon nem hasonlíthatom össze a leeső kő mozgásával, ahol természeti kényszer működik, nem pedig lelki tényező, mivelhogy a leeső kőben is van egy princípium, tudniillik az, hogy vissza kell térnie a természet szerint őt megillető helyére és a neki megfelelő nyugvási állapotba, ami egyáltalán nem nevezhető *lelki* princípiumnak. De a lelkiség maga szintén nem elegendő a szféra-mozgás megmagyarázására, mert például az állati lélekben, amely az állatot arra készti, hogy keresse a neki valót és kerülje a károsat, szintén van valami természeti elem; hozzá kell

tennünk azonban, hogy ebben a lelkiségben bizonyos intellektualitás is van, amely valamit fölfogni képes. Sőt van az intellektualitáson kívül bizonyos állandó akarat is, valamely ösztönszerű *vágyakozás* valami után, amit *fölfogott*. Amint a „próté filozófia" könyvében ki van fejezve, a puszta képzet, vagy annak forrása: a fölfogóképesség még nem idézi elő a mozgást; bizonyos vágy és akarat is kell hozzá. Ha tehát az univerzum a legfölső szféra által állandó mozgásban van tartva, szükséges, hogy a legfölsőbb szférához egy különálló, vagyis separata intelligencia fűződjék, amelyben a minden lét alapját képező Istenségre irányuló fölfogóképesség és vágyakozás lelki princípiuma él. Így illeszkedik a separata intelligenciák tana az az aristotelikus rendszerbe. Minthogy azonban a szféra végelemzésben mégis csak testszerű, ennek a vágyakozásnak eredménye nem juthat egyébben kifejezésre, mint csupán abban az örökös körmozgásban, amely azután folytatólag az egyetemes létmozgásnak indítója és mozgató princípiuma. Mikor Aristoteles mindezzel tisztába jött, folytatólag rávezetődött arra, hogy a többi szféráknak hasonlóképpen vannak ilyen separata intelligenciái; tehát a separata intelligenciák száma megfelel a szférák számának, melyet nem szab meg. A későbbiek, követői, tíz szférát vettek föl, aminek megvan az az előnye és metafizikai értéke, hogy az Istenség nem végzi az alkotást a dolgokkal való közvetlen érintkezés útján. Bibliai alapon, felfogásunk szerint, ezek a separata intelligenciák ama angyalok, amelyeknek közrehatásával és fölhasználásával az isteni működés aktusa végbemegy. Figyelemreméltó a bölcsek ama mondása, hogy Isten nem cselekszik semmit anélkül, hogy a *fölső familiára ne tekintene;* figyelemreméltó pedig azért, mert Plato ugyanezt a kifejezést használja, hogy t. i. Isten az intelligenciák világára *tekint*. Szent tanunk tehát nem tagadja, hogy az istenség ezeken át kormányozza és vezérli a létet. A bibliában ugyanis az *angyal* szó többféle értelemben használatos; jelenti a separata intelligenciákat, jelenti a természeti erőket és végül még az elemeket is, vagyis a négy elemet, mely a sublunaris világban szerepel; példa erre a szent szöveg, amint írva van: *angyalaivá*

(küldötteivé) teszi a *szeleket*, szolgáivá a lángoló *tüzet;* ezek pedig az elemek közé tartoznak. Ezeken át foganatosítja tehát Isten az ő akaratát. Az isteni kormányzás pedig az által történik, hogy az istenség *plérómája, dúsgazdagsága* elegendő arra, hogy jót és fényt árasszon a többi létezőkre; ez a kiáradás, az emanáció, csak költői hasonlattal írható le: a minden irányban hullámait kiárasztó dús forrás buzogásának képével sejteti homályosan az istenségnek működését, illetve annak mibenlétét, melynek kifejezésére nincs igaz és alkalmas szó az emberi nyelvben. A létegyetem pedig lelkességével és abból eredő vágyódásával késszé és alkalmassá válik ezen hatások befogadására; akik öröktől valónak vallják a világot, azok úgy vélik, hogy ez a *világ sajátossága;* akik pedig teremtettnek vallják, úgy fogják föl, hogy Isten *ilyennek alkotta;* mindkét esetben ez a vágyódás a mozgásban jelentkezik és nyilvánul meg. A fölső szféra mozgása involválja és posztulálja a vitális lelket benne, mert ilyen mozgásra csak vitális lélekkel bíró létező lehet képes, de a mozgás előidézéséhez még szükséges a képzetalkotás is és a vágyakozás; ehhez pedig szükséges létezése annak is, ami a vágyódásnak tárgya — és ez az egyes szférákra nézve a megfelelő előző separata intelligencia; a legfölsőbb szféra számára és annak intelligenciája számára pedig maga az istenség. Ez a négy ok, t. i. az istenség, a szféra lelke, képzete és vágya, idézi elő a létkeletkezés és folyamat áramát; ugyancsak négy különböző egyetemes erő működik, mely a legfölső szférából kihat; az ásványok, a növények, az élet és a gondolkodás keletkezésének princípiumai ezek; továbbá az erők működése kettős irányú: a *létesítés* és a *föntartás* ható tényezői a mulandóság és enyészet világában ezekkel a princípiumokkal függenek össze; a kifejlődést és a fönmaradást szolgáló erők, a fajt és az egyedet föntartó tényezők mind ebbe kapcsolódnak és erre való tekintettel mondják a természetről, hogy *bölcs* és művészileg tervelő — úgy a termelésben, mint a föntartásban, értve alatta azt az isteni műveletet, mely a szférán át ezt a két eredményt, a keletkezést és az állandóságot előidézi. Mindebben nem talál Majmonides ellentmondást Aristoteles ta-

nai és a Tóra tanai között és Aristoteles ezekben a pontokban, véleménye szerint, nem áll ellentétben a Biblia tanításaival; a különbség és az ellentét csak abban van, hogy Aristoteles szerint mindezek a dolgok nemcsak *öröktől fogva* vannak így, hanem *mechanisztikus kényszerűséggel* következnek az istenségből, mi pedig bibliai alapon mindezt teremtettnek, alkotottnak, az *istenség szabadságából folyónak* tekintjük.

Ami a szférák sorrendjét, egymásutánját, számát illeti, azzal Majmonides nem óhajt behatóbban foglalkozni, mintha sejtette volna, hogy ezek a tételek is ki fognak egykor esni a tudományos fölfogások köréből. Csupán a kérdés régi szakirodalmának azon vázlatos ismertetése érdekelheti a mai kutatót, amely a Móreh II. kötetének 19. fejezetében található, ahol említést tesz Majmonides a régi csillagászokról is, ezek után Ptolomaeusról, utána pedig az andalúziai matematikusokról, és végül fölhozza az andalúziai Ibn Oflát, kinek fiával érintkezésben volt, majd Abu Bekr ibn Alczaigot, akinek egyik tanítványával állott összeköttetésben. Hasonlókép regisztrálja a szférák zenéjéről szóló fölfogást is, mely a Pytagoraesuktól származik és melyet Aristoteles nem fogad el. Noha a hagyomány bölcsei osztani látszanak a Pytagoraesok nézetét, Majmonides mégis Aristoteles fölfogásához hajlik, kiemelve, hogy a hagyomány bölcsei maguk is elismerték a nemzsidó bölcsek tudományos fölényét ezekben a tudományágakban. A szférák zenéjének hite összefügg azzal a fölfogással, hogy a szférák mozognak és a csillagok állanak. (Ma már tudjuk, hogy a csillagok mozognak. Ezért mondta Tycho de Brahe, hogy a zsidó bölcseknek volt igazuk és nem volt okuk meghajolni koruk fölfogása előtt. L. Munk megjegyzését az idézett talmudi szövegre vonatkozólag. Móreh II. 8. f.)

Mielőtt a világteremtés kérdésének megvilágításába belebocsátkoznék, még egy kérdést kell Majmonidesnek letárgyalnia. Ez a kérdés talán nem is tartozik okvetlenül bele a rendszer szövedékébe, azonban Majmonides körültekintésének és alaposságának érdekes tanujele. A kérdés lényege az, mi az oka annak, hogy a létfolyamat egyszer

megindult és nem indult meg már előbb, holott az alkotó képes lett volna már előbb teremteni, föltéve, hogy az ősanyag mint potencialitás már előbb meg volt? Tudatában van Majmonides annak, hogy az idő fogalmát és az időhatárpont elgondolását nehéz belevinni a problémába a létet megelőző értelemben, hiszen az idő csak a létmozgással fog majd előállani; azonban ahol a saját tétele elleni aggály lelkiismeretes fölvonultatásáról van szó, Majmonides nem riad vissza ettől sem és nem hallgatja el azt az ellenvetést sem, mely az időfogalom transzcendens használatán alapul, noha a kérdést azzal is elutasíthatná, hogy az nem filozófiai, mert időelőtti viszonylatban nem is lehet kérdezni: mért nem előbb?

Azonban, hogy téziseit minden oldalról igazolja, ezzel az aggállyal is foglalkozik. A válasz erre az, hogy a létfolyamat csak akkor indulhatott meg, mikor a potencialitásban levő ősanyag *alkalmassá tétetett* a formák befogadására és nem indulhatott meg előbb. A II. könyv 12. fejezete foglalkozik e kérdéssel. Eszmemenete a következő:

Minden új létezőnek kell, hogy előidézője legyen, ennek magának is előző okkal kell birnia, de e fölmenő oksorozat végtelen nem lehet, egy *legelső* oknak *kell* lennie. Ha van valami létező, akkor el kell jutnunk egy *első* okig, amelynek már nincs előző oka, amely tehát *önálló* létű. A kérdés csak az, ez az első önálló létű előidéző miért nem működött már előbb, miután ő maga létben volt? Ha pedig a létező ok megvolt és a potenciális ősanyag is meg volt, mért nem hatott az ok az ősanyagra? A hatás elmaradásának csak két magyarázata lehet. Ha az első ok: *test*, akkor azért nem hatott, mert a viszonylat közte és az ősanyag közt nem volt olyan, aminőnek lennie kellett volna, hogy a hatás érvényesüljön. Ilyen viszonylat testek között a közelség és a távolság. A tűz csak közelből olvasztja meg a vasat, vagy a viaszt; a mágnes csak kisebb távolságon át vonzza a vastörmeléket. Mindkét esetben közbeeső translatorius ok a levegő, mely a hőt és a mágneses vonzó erőt közvetíti. De ha az előidéző ok *nem test*, akkor a hatás késésének magyarázata nem lehet más, mint az, hogy az ősanyag még nem volt *előkészítve* és *alkalmassá téve* a

hatás fölvételére, illetve a formák befogadására. Tekintet nélkül arra, hogy a világ, illetve az ősanyag öröktől fogva létező-e, avagy később teremtetett, kell ezt a szempontot figyelembe venni. Nemcsak a mechanikai és a kémiai hatások igényelnek okra visszavezető kauzális magyarázatot, hanem a formák bevitele az anyagba szintén posztulálja az előidéző okot. A *kémiai* folyamat nem teremti meg a *formákat*, legföllebb *alkalmasabbá* teheti az anyagot azok fölvételére. A *forma*, például egy organizmus formája, ami az élőlényt azzá teszi ami, valami *egy és oszthatatlan*, független az időtől, anyagtalan (sőt mozgással sem bír, hogy magától juthatna az anyagba, mert a mozgás nem az anyagtalanság attributuma, hanem az anyagé, sőt az anyag se érheti utól a formát, mert teljesen különneműek és különneműek közt nincs reláció). Ennélfogva a formának létrehozója maga is csak anyagtalan, oszthatatlan és idő fölött létező ható ok lehet, mert elvégre valami rokonneműségnek csak kell lenni létrehozó és létrehozott között; (legalább oly terjedelemben, hogy megfoghatatlannak tartsuk, ha az anyag anyagtalan formát hozna létre, amint azt is nehéz *megérteni*, hogy a *forma* anyagot hozzon létre). Nem mondhatjuk tehát, hogy térviszonylat (távolság) a magyarázata annak, hogy az istenség nem vitte belé már „előbb' a formákat az anyagba, mert testetlenség és test között nincs térviszonylat; tehát csak egy magyarázata lehet a hatás késésének és ez az, hogy az ősanyag még nem volt alkalmassá téve a formák fölvételére. Mindebből következik, hogy szükség van egy *magasabb ható erőre*, mely az anyagot képessé teszi a formák és az egyre magasabb formák fölvételére, annál inkább, mert hiszen nyilvánvaló és világos, hogy megvan a létben ilyen magasabb erő hatásainak *a látható és fölfogható eredménye;* sőt a formák lényegéből, melyeket nemcsak *belevinni* kellett az anyagba, hanem meg is kellett *alkotni* (mint célképzetet és célvalóságot), mulhatatlanul egy intellektualitásra kell következtetnünk, egy testetlen és anyagtalan intellektualitásra, mivel a forma maga anyagtalan és lényegében egy *gondolati* elem. Ennek a legfölsőbb hatónak a *működését* pedig, vagyis hogy hogyan működik, más szóval

meg nem jelölhetjük és más fogalommal meg nem közelíthetjük, mint az *emanáció* elnevezéssel és az alatta rejlő elgondolással, mely a forrás kiáradásából kölcsönzött költői képet használja az isteni hatalom kiáradásának megjelölésére. Amellett, hogy az istenség — ha az ősanyag már a *létbontakozás előtt* megvolt — azt alkalmassá tette a formák befogadására, folyton árasztja a formákat és azokkal az *aktuális létet* az anyagba, de azon túl, minthogy a forma a maga születésében — in statu nascenti — gondolati elem, van egy másik neme is az emanációnak és ez az *eszmék* és a *gondolatok* kiárasztása, az *inspiráció*, mellyel Isten a *prófétáknak* lelkére hat; van tehát az isteni pléromának, azaz: túlteltségnek és létgazdagságnak kettős emanációja, egyik a létfakasztó, a másik az eszmekeltő és ihletö és mind a kettő nem testszerű működés és nem térszerű működés és bár csak képletes, de mégis szerencsés kifejezés mindkettőre az emanáció ennek a szónak jelzett anyagfölötti belső értelmében, aminthogy a próféta is ilyen értelemben mondja Istenről, hogy ő az *élő vizek forrása* és más helyen *még tökéletesebben*, rámutatva az emanáció mindkét fajára: Nálad vagyon az *élet* forrása, a te világosságodban látnak *világosságot*, az egyik vonatkozásban a létfakasztó, a másik vonatkozásban az eszmekeltő emanációra. (Használatos az emanáció-kifejezés a szférákra is, hogy t. i. azok is emanálnak, de csupán *másodlagos* értelemben, hogy tovább adják az emanációt és az impulzust; ez nem tulajdonképpeni értelemben vett emanáció, mert itt már térviszonylatok is közrehatnak, közelség és távolság befolyásolják az emanáció mérvét, mivelhogy a szférák *testek*. Tagadhatatlan, hogy *másodlagos* hatása *van* az égitesteknek, amiből azután a *babonás asztrológia* kifejlődése eredt, amit Majmonides visszautasít (itt is és egyebütt a Mórehban, valamint a marseilleiekhez intézett nevezetes levelében). Vannak olyan balgák is, akik azt hiszik, hogy az antropomorfizmust kiküszöbölték, ha azt mondják, hogy Isten nem maga cselekszik térbeli működéssel, hanem angyalokat bíz meg; azonban betük és hangok (prófétákhoz és angyalokhoz intézve, mely utóbbiak testi létűeknek képzeltetnek), mint Isten szándékának eszközei és kinyilvánítói csak az emberi képzeletben szerepelnek, azon fantázia játékai, amely nemcsak filozófiailag értéktelen felfogásokra, hanem morális defektusokra is vezet. Az emanáció elgondolása a *minden irányban* élő vizet árasztó élő forrás képében a filozófiai gondolkodásnak jobban megfelel.

A XIII-ik fejezetben három nézet ismertetése következik. A közös bennünk az, hogy *mind a három hisz Isten létében*, csupán a világegyetemre vonatkozó fölfogásaik térnek el egymástól.

Első fölfogás: a *Mózesi tan világszemlélete*, mely szerint: Isten *van, öröktől fogva* van; minden egyéb rajta kívül — nemlét *után* vált létezővé, tehát a világegyetem és minden, ami benne van, isteni teremtés nyomán jött létre; e létkezdet előtt nem volt se angyal, se szféra, sem bármi, ami a szférákban van, mindent az *abszolút nemlét után* hívott létre az öröklétü istenség a semmiből, létrehozva az összes létezőket, sőt maga az idő is a teremtés fogalma alá esik, mert az idő a mozgásnak származéka. Az idő a mozgó test akcidenciája, a mozgó testet pedig Isten teremtette, ennélfogva az idő is a teremtés eredménye. Ha azt mondjuk: Isten volt a teremtés *előtt*, úgy ez a szó: *előtt* csak *kép*, melyet az idő fogalmából veszünk és annyit jelent, hogy *létben* megelőzi Isten a világot; ez a lét időtől független lét; valósággal az idő a mozgás tartozéka. Egyébként az idő fogalma oly homályos, hogy Galenus és mások már kénytelenek voltak azon tépelődni, vajjon egyáltalán van-e az időnek reális léte. Ha azt mondom: az idő öröktől való, ezzel implicite vele jár, hogy a világ is öröktől való, mert idő csak a mozgáshoz fűződő akcidencia, a mozgás pedig testi világot tételez föl. Egyébként az idő *múló tüneмény múló tüneményen*, t. i. a mozgáson; a szín még mutat valami maradandóságot, mert maradandó a testen; hiszen a mozgás lényege a tünékenység, a nemmaradás egy pillanatra sem; a mozás csak egy átfutó akcidenciája a testnek és az idő egy mulékony akcidenciája egy átfutó tüneménynek; ez az oka, hogy az idő fogalma oly sok fejtörést okozott a filozófusoknak.

A másik fölfogás: *Isten van*, de a creatio ex nihilo

lehetetlen. Ezen elmélet szerint a teremtés a semmiből egyrészt, másrészt valamely létezőnek a teljes semmibe enyészése *ki van zárva*. Ennélfogva *kell létezni egy ősanyagnak*, mely épp úgy öröktől való, mint maga az istenség. Ez a második irány követőinek hite. Isten öröktől létező és örökkévaló, de rajta kívül hasonlókép örök az ősanyag. Valamint Isten nem egyesíthet egy pillanatban két egymást kizáró ellentétes attributumot egy alanyon, vagy nem teremthet olyan négyzetet, melynek átmérője egyenlő valamelyik oldalával, épp úgy nem teremthet a semmiből valamit, — ez az ő gondolatmenetük. Ehhez hozzáteszik, hogy Isten mindenhatósága nem csökken azzal, hogy lehetetlent nem létesíthet, mivelhogy a *lehetetlenség* nem valami előidéző által előidézett véletlen jelenség, hanem *stabil* természetű; amint *előidézve* nincs, úgy megszüntetése se lehetséges. Ebből következik, hogy két őslétezőnek kell lennie, egyik az istenség, a másik az ősanyag; csakhogy az istenség *magasabb* létfokozatot jelent, mert az istenség *létesítő ok* az anyag fölött, csupán nem előzi meg időben, hanem egyformán öröklétű vele. (Azon elmélet szerint, hogy az ok mindig hat, tehát az okozat mindig vele járó.) Az ősanyag öröktől való, de az ég már időben keletkezett. Az ég szintén mulandó, nem a semmiből támadt, hanem ősanyagból és nem a semmibe tér vissza, hanem az ősanyagba. Úgy van az éggel is, mint az élő lények egyedeivel és a többi létezővel az ég alatt. Ez Plato fölfogása is, legalább így tanuskodik Aristoteles; egyébként Plato nézete világosan kifejezésre jut a Timaeushoz szóló iratban. Ez a nézet az első fölfogástól eltér abban, hogy az ég és vele a legfölső szféra nem ex nihilo alkottatott, hanem öröklétű ősanyagból. (Megjegyzendő, hogy az ősanyagelmélet a mai energetikai filozófiai irány előtt már nem állhat meg.)

A harmadik fölfogás: *Aristoteles* és követőinek, valamint kommentátorainak tana. Rokon ez az előzővel is abban, hogy nem tartja lehetségesnek anyagi dolognak előállását *nem anyagból;* de túlmegy rajta, mert azt tanítja, hogy az ég is örök, mint az ősanyag; az ég sem keletkezett és nem múlik el, sőt az egész létegyetem változatlanul állandó és egyforma, de a világ tulajdonképpeni állandója az égi szféra, mely mindig egyforma; a mozgás és az idő *öröktartamúak*, nem keletkeztek és nem enyésznek; a szublunáris jelenségek sorozata örök, azaz első anyaguk végtelen sorban formát formára ölt, leveti a régi formát és újat vesz föl és az egész fölső és alsó világrend változatlan és nem enyészik el és nem semmisül meg és nem keletkezik benne semmi *új*, ami a természet rendjén és analógiáján túl van; Isten *akarata* szerint alkotta a *meglevőből* a világot, de lehetetlen és kizárt, hogy akarata *változzék*, ennélfogva szigorúan következik, hogy az egész lét olyan volt és olyan lesz, aminő most.

E három fölfogás fölsorolása azoknak a bölcselőknek rendszerét öleli föl, akiknek bizonyítékokon alapuló közös meggyőződése: *Istennek léte*. Nem szükséges e helyen foglalkozni azokkal, akik *nem ismerik el* Isten létét, hanem azt vélik, hogy *véletlen* összetalálkozás és szétválás, bomlás és vegyülés processzusai hozták létre szándékolatlanul a világot és hogy nincs a létnek rendje és kormányzása. *Epikur* és iskolája és a hozzá hasonlók tartoznak e csoportba. Minthogy azonban Istennek léte bölcseletileg rég be van bizonyítva, a tagadás álláspontján maradó bölcselkedők nézeteinek cáfolásába bocsátkozni fölösleges. A két előző nézettel szemben azonban érvényesíteni lehet azt a kétségtelen igazságot, hogy a creatio ex nihilo nemcsak nem áll ellentétben az istenség fogalmával, hanem ellenkezőleg múlhatatlan szükségszerűséggel *következik* belőle.

Aristoteles érveit és okfejtéseit a világ öröktől valósága mellett Majmonides a következő pontok szerint foglalja össze (II. 14. f.):

a) A *mozgás* vagy *végtelen* előző mozgássornak eredménye, vagy pedig kell lenni egy *öröktől való* és örökkévaló *első* ősmozgásnak. Előbbi lehetetlen, mert végtelen sor *nincs;* tehát csak az *utóbbi* lehetséges. Ezzel kapcsolatban tehát az *idő* is örök.

b) Az *ősanyag*, mely közös a négy elemben, örök; lehetetlen, hogy az ősanyag keletkezett legyen, ami annyit jelentene, hogy előző anyagból egy *formának* fölvétele állott volna elő, mert hiszen éppen azt mondjuk róla,

hogy a minden *forma nélkül* való tiszta ősanyag; tehát fogalma szerint ki van zárva, hogy időben keletkezett legyen; fogalmi meghatározása és lényege ellentmond e föltevésnek.

c) Ami *nem mulandó*, az öröktől való. A legfölső szféra anyagában nincs ellentét és mozgásában nincs kontrárium. Kontrárium, azaz pozitív és negatív, egymást megsemmisítő irányú mozgás csak az egyenes vonalon van, a körvonalon nincs, mert az mindig egy irányban folytathat utat, a megsemmisülést pedig a kontráriumok okozzák; minthogy ez a szférában nem forog fönn, világos tehát, hogy az nem mulandó, — és minden, ami nem mulandó, az öröktől való.

d) Keletkezés nem jelent mást, mint előző *potenciális* állapotból átmenni az *aktuális* állapotba. A világ keletkezése vagy mulhatatlanul *szükséges*, vagy csak *lehetséges*, vagy *lehetetlen*. Más logikai fölosztás nincs. Ha *lehetetlen*, akkor nem jött volna létre; ha *múlhatatlanul szükséges*, akkor *öröktől* kell lennie, ha pedig csak *lehetséges*, akkor is volt valami, ami a *lehetőség hordozója* volt, tehát a világ mindenképpen öröktől való.

Ezek a bizonyítékok a világ örökvolta mellett ex aspectu mundi vannak véve. Vannak azonban mások is, ex aspectu Creatoris; ezek a következők: *a)* a világnak öröktől valónak *kell* lennie, mert ha teremtve lett, akkor az istenség addig csak Creator in potencia volt és kellett volna valakinek lennie, aki átvitte vala az aktualistásba. *b)* Egy auktor munkáját akadályozhatják impedimentumok, gátló momentumok, akaratát fölkelthetik *esetlegek;* minthogy azonban Istennél nem tehető föl se impedimentum, se akcidens: öröktől fogva folyton alkotnia kell, tehát a világ öröktől való. *c)* Az isteni bölcsesség örök, ezért mondjuk, hogy a természet bölcs és mindent a lehető legtökéletesebben alkot; ez involválja a világ maradandóságát; ezt a gondolatmenetet azonban csupán érvelésnek lehet tekinteni, nem bizonyításnak; végül az utolsó érvet csak a valószínűtlenségre való utalásnak nevezhetjük: Isten nem lehetett *tétlen* örökkévalóságokon át; ha annyi világot teremtett volna is, mint ahány mustármag belefér a világba

és mindegyik annyi évig állott volna fönn, ahány mustármag elfér a világgömbben — ez az időtartam mind csak múló pillanatnyi rövidség lenne összehasonlítva az örökkévalósággal, melyben tétlennek gondolja Istent az, aki a világot teremtettnek vallja. (Ez utóbbi nézetet vallók, mint arra Majmonides ismételten rámutat, mind kifejezetten hisznek Isten létében és ha az idő fogalmát kikapcsoljuk, akkor valóban lehet állítani, hogy Isten *folyton* teremt, ha szem előtt tartjuk, hogy nem *időben*, hanem *létben* előzi meg az univerzumot, mint az ok az okozatot.) *d)* A népek az eget Isten lakóhelyének nevezik, amiben egy köztudat jut kifejezésre, hogy az ég *örökletű*. (Látnivaló, hogy Majmonides dekrescendóban adja elő ez argumentumokat, melyekre később felel a 18. fejezetben.)

Azonban Aristoteles maga nem tekinti a világ örökkévalósága mellett felhozott mindezen argumentumokat *döntő bizonyítékoknak* (15. f.), nem hiszi, hogy erre nézve bizonyítékok egyáltalán akadnak és vannak birtokában, ő maga sincs tévedésben erre nézve és nem hiszi, hogy vannak ilyenek és nem áltatja magát, ő maga tudja, hogy *nincsenek bizonyítékai*. Erre rá kell mutatni, mert a későbbi autorok azt vélik, hogy Aristoteles *rég bebizonyította* a világ öröktől való létét, Aristotelest pedig oly nagy tekintélynek tartják, hogy ott, ahol ő valamit bebizonyítottnak mond, nincs többé helye a kételkedésnek, sem a vitának, mert ki van zárva, hogy bármely rejtett dolog kikerülhette volna az ő figyelmét, vagy bármiben tévedhetett volna. Majmonides „velük megy" ebben az elismerésben, de rámutat arra, hogy Aristoteles nem állítja maga sem, hogy bizonyítékokat hozott volna föl a világ ősvolta mellett, ellenben azt fejtegeti, hogy előzői közül Plato az egyetlen, aki a mozgás örökkévalóságát kétségbe vonja, a többi mind hisz benne. Ha bizonyítékokkal eldöntöttnek tekintette volna a kérdést, nem kellett volna az *előzőek hitére* hivatkoznia, mert ami be van bizonyítva, annak igazsága nem erősödik az összes bölcsek közmegegyezése által és nem csökken az egész világ ellentmondása által. Továbbá az ég őslétének kérdéséről szólva azt mondja Aristoteles, hogy előbb föl

fogja sorolni az ellenkező nézetűek érveit, akik azt vallják, hogy az ég keletkezett és mulandó; mert ha ezeket az érveket fogják előbb hallani a problémával foglalkozó bölcsek, akkor Aristoteles fölfogása elfogadhatóbb és kedvesebb leend előttük, mert, úgymond, ha csak a magunk argumentumait és nézeteit hoznánk föl és az ellenfél érveit nem említenők, úgy a mi érveink *gyöngébbeknek* tünnének föl a hallgatók előtt, semhogy elfogadnák azokat; hiszen aki az igazság kérdésében akar itélni, annak illő, hogy ne gyűlölje vitázó ellenfelét, hanem kiméletes legyen, az igazságot elismerje és az érvek megítélésében ugyanazt a módszert alkalmazza ellenfelével szemben, amelyet önönmagával szemben alkalmaz. Hát lehet neheztelni ezek után erre az emberre, mondja kedves naivsággal Majmonides, avagy képzelheti-e ezek után bárki, hogy Aristoteles bebizonyítottnak tekinti a világ őslétét, vagy gondolhatja-e valaki, pláne maga Aristoteles, hogy egy bebizonyított tételnek hitelessége gyöngébb, ha nincsenek fölsorolva az ellenérvek, avagy föl lehet-e tenni, hogy Aristoteles nem ismeri a különbséget érvek és bizonyítékok között; avagy mire való az ellenféllel szemben köteles pártatlanságról szóló diatriba, amivel tulajdonképp a saját álláspontját akarja megerősíteni? Hát van ilyesmire szükség ott, ahol döntő bizonyítékok vannak? Világos, hogy nem akar egyebet, mint túlsúlyt juttatni a maga nézetének az ellenkező fölött. Azonban később ebben a kérdésben bizonyos szenvedélyesség vett erőt az epigón bölcselőkön és tendenciájukból folyólag azt vallották, hogy Aristoteles *bizonyítékokkal döntötte el* ezt a kérdést. Majmonides előtt nincs kétség, hogy ebben a kérdésben (és más kapcsolatos kérdésekben) *nincs bizonyíték* és maga Aristoteles se gondolt egy pillanatig se arra, hogy az általa fölhozott érvek bizonyítékot képeznek, amint maga megemlíti, hogy a bizonyítási műveletnek kapui ezekben a dolgokban be vannak előttünk zárva és nincs számunkra olyan premissza, amiből kiindulhatnánk, hogy bizonyítékokat kovácsoljunk. Szószerint a következőket is mondja Aristoteles: „amint vannak dolgok, amelyekre vonatkozólag nincs nekünk bizonyítási lehetőségünk, avagy olyanok, melyek nagyobbak, semhogy

meg tudnánk mondani: miért?: épp úgy túlságosan nehéz a kérdés ebben, nehezebb, semhogy meg tudnánk mondani, a világ öröktől van-e, avagy nem?" Nem titkolja el Majmonides, hogy Abunaczar ezen helyet hogyan magyarázta és mint tiltakozott az ellen, hogy Aristoteles valaha is kételkedett volna a világ örökvoltában és mennyire gáncsolja Galenust, mivel ez azt állította, hogy az egész kérdés kétségben lebeg és nincs reávonatkozólag döntő bizonyíték, a maga részéről pedig fennen hangoztatja, hogy világosan be van bizonyítva az ég öröktől való léte és a benne lévőknek keletkezettsége és mulandósága. Ámde Majmonides e magyarázási kísérlet gyöngeségét fölismeri és rámutat arra, hogy nem ez a mód, amellyel az igazság megállapítható, avagy valamely állítás megcáfolható. A legtöbb későbbi bölcselő, akik fölületesen bölcselkednek, anélkül, hogy a tudományokba kellőkép be volnának avatva, *tradicióképpen* átvett állítások alapján dönt a világ ősvolta mellett, azoknak a puszta tekintélyére támaszkodva, kiknek bölcsessége valóban elismertté vált és akik a világ ősvoltát valóban tanítják, de nem bizonyítják, ellenben elvetik ezek az epigónok a próféták tanítását, mivel a prófétai tanítások nem matematikai módszerrel vannak levezetve, hanem Isten nevében tett kijelentések alakjában jelennek meg, melyeknek értelmében csak a kiváló elméképességű kevesek tudnak kellőképp eligazodni.

A 16-odik fejezetben Majmonides bemutatja az ő módszerének vonalait és azzal rendszerének tervrajzát. Saját szavait követjük ennek előadásában, mert jellemzőek — és világosabban nem lehetne elmondani. Kijelenti Majmonides, hogy nem fogadja el azon Kalám-bölcselők bizonyítékait sem, akik szintén azt vélik, hogy bizonyítékokat találtak az ellenkező nézet, *a világ teremtett volta mellett*. Majmonides ezeket a „bizonyítékokat" szintén nem fogadja el; nem vezetteti magát tévútra, hogy a szofizmákat bizonyítékoknak vegye; a szofizma nem erősíti meg a propozitum igazságát, hanem ellenkezőleg gyöngíti annak hihetőségét és kihívja az ellenvéleményt, sőt a szofisztikus argumentáció csak azt eredményezi, hogy az esetleges fölhozott találó bizonyítékok elől is elzárkózik a hallgató; mindig jobb,

ha ami nincs bizonyítva, probléma marad, vagy pedig az antinomia két ága közül az ember az egyiket akceptálja (de nem állítja, hogy be van bizonyítva). Majmonides emlékeztet arra, hogy (az I. könyv 74—76. szakaszában) már ismertette a Kalám képviselőinek módszereit és útjait, melyekkel a világ teremtett voltát beigazolni próbálják és hivatkozik arra, hogy már ott rámutatott azok támadható pontjaira és ugyanott előadta e nézetek kritikáját. Úgy, amint a Kalám képviselőinek okfejtéseit visszautasította, hasonlókép nem fogadja el Majmonides Aristotelesnek és követőinek argumentációit a világ örök volta mellett; ezeket nem tekinti bizonyítékoknak, csupán érveknek, melyek rendkívül erős kétségek ostromának vannak kitéve. Ő maga egyelőre azt óhajtja kifejteni és megállapítani, hogy a világ teremtéséről szóló bibliai tanba foglalt elgondolás *nem lehetetlen*, mert az ellenérvek *mind megcáfolhatók*. Minthogy a sztrikt kutatás és a tudomány bölcseleti álláspontjából tekintve *mind a két eset lehetséges*, azaz a világ teremtett volta épp úgy lehetséges, mint a világ örök volta, ennélfogva elfogadja a prófétai tant, melynek valószínűsége nagyobb és amely képes oly kérdéseket földeríteni, amelyekre a spekulativ filozófia egyáltalán nem vethet fényt. A prófétaság ténye megáll a világ őslétűségének tana mellett is, akkor is, ha a világot örökléttűnek vallják. Majmonides tehát nem esik inkonzekvenciába és nem tér el attól a propozíciótól, hogy fejtegetései akkor is helyt állanak, ha aristotelikus alapra helyezkedünk. Az ismeretelmélet megállapítása az intuitív fölfogóképesség tényéről aristotelikus alapon is tény marad. Miután pedig beigazolta, hogy a világteremtés a filozófiai igazság szempontjából is *lehetséges*, ki fogja mutatni spekulatív filozófiai eszközökkel annak valószínűségi *túlsúlyát* és nagyobb jogosultságát az ellenkező nézet fölött és ki fogja fejteni, hogy ha vannak, illetve akadnak is ellenvetések a teremtés tana ellen, sokkal több és súlyosabb ellenvetés van a világ örökletének tanával szemben — és föltárja az utat, melyen haladva meg lehet cáfolni a világ ősvolta mellett fölhozott érveléseket. (Majmonides szerint az aristotelizmus alapján, azzal a föltevéssel, hogy van ősanyag, be lehet bizonyítani

Isten létét és azt, hogy ő a létfolyamat és a keletkezés mozgatója; továbbá be lehet bizonyítani ama másik tannak *túlsúlyos* jogosultságát, mely szerint Isten a világ *teremtője;* a primus motor tana ezek szerint *tudomány*, a kreáció tana pedig részben a *hitnek* mesgyéje; *tudományos alapon* épül így fel *a vallási világfölfogás és meggyőződés* — és még sincs tudományszerű obligáció benne és így megmarad *a hitnek érdeme*. (A teljes bizonyíthatóság szinte csökkentené az isteni fogalom nagyságát és az ember érdemét.)

Majmonides *axiomája*, mellyel a világ örök voltának cáfolására indul, a következő: egy kész létezőnek természete nem (vagy legalább nem mindig) ugyanaz, mint amilyen természete volt képződése vagy fejlődése alacsonyabb stádiumában. A felnőtt ember táplálkozásából és létföltételeiből nem lehet következtetni, hogy a méhmagzat táplálkozása és az embrió életföltételei ugyanazok, mint a felnőttei. (Például, mert a fölnőtt tüdővel lélegzik, ebből nem következtethető, hogy az embrió nem lélegezhet kopoltyúval.) Minden, amit újonnan keletkezettnek nevezhetünk, vagy *semmiből* lett, vagy előző anyagból, azaz új formát vett föl, vagy átment a potencialitásból az aktualitásba. Akár a semmiből lett az új dolog, akár előző létezőből állott elő új forma fölvételével, akár az ősanyag ment át potencialitásból az aktualitásba, az összes esetek egyformák erre nézve; egyik esetben sem lehet a kész állapotból következtetni arra, hogy az előző állapotban vagy fokon a dolog ugyanolyan természetű volt, mint aminő magasabb fokon. Ha az aktualitásban levő dologról vonok le következtetést a potencialitásban lévő dologra, akkor nagy tévedéseknek leszek áldozata, noha azt hiszem, hogy tudományos módszerrel dolgozom. Ha volna egy ember, aki anyátlanul nőtt föl és nem ismeri az emlősök szaporodásának tényét és természetét és ennek elmondanák, hogy a magzat az anyaméhben növekszik, elzárva a külvilágtól, a levegőtől, azt mondaná, hogy ez lehetetlen. Ugyanis a kész létezőről következtet a keletkezőnek törvényeire és természetére, ami helytelen. Ugyanígy, tökéletesen hasonló módon jár el Aristoteles a világegyetemmel, ugyanis következtetéseket von le a késznek állapotából a keletkezőnek

állapotára. Én — mondja Majmonides — nem következtetem a *fennálló* világ természetéből, hogy annak teremtettnek *kell* lennie, tehát még ha szabad volna is a kész világ természetéből következtetni az előző állapotra és le lehetne vezetni annak öröktől való voltát, akkor se volna velem szemben cáfolat az ilyen következtetés, mert először én nem állítom mint határozott bebizonyított pozitív tudományos tételt a világ teremtését, hanem csupán azt állítom, hogy a világteremtés *lehetséges*, filozófiailag lehetséges, tudományosan elgondolható és nem kizárt, nem lehetetlen; másodszor ezt a tételemet nem vezetem le a már kész világnak természetéből. Ha Aristoteles a mulandó dolgokból következteti, hogy kell lenni enyészhetetlen és őslétű ősanyagnak, ez a következtetés ránk nézve nem kötelező; különben sem állítjuk, hogy az első anyag oly módon keletkezik és enyészik el, mint a többi dolgok vagy azok anyaga és az első anyag nagyobb *maradandóságát* elismerjük két határoló végpont között, t. i. attól a ponttól, mikor Isten létrehívta, addig a pontig, mikor esetleg megsemmisíti, tehát nem mondjuk, hogy oly mértékben veszendő és mulandó, mint a váltakozó élő nemzedékek és a rövidlétű dolgok, hanem természeti állandóságát és a tudományra nézve fontos relatív maradandóságát elismerjük, csupán azon föntartással élünk, hogy e két végpont közötti maradandóságából még nem következik preambuláns öröktől valósága és örökkévalósága, *öröktől* való állandósága. Azt is elismerjük, hogy az első anyagból keletkezik minden egyéb anyagi létező és beléje enyészik minden, ami mulandó; azt is elismerjük, hogy forma hiányában az első anyag nem bír tulajdonképpeni léttel, csak potencialitással és nála van a keletkezés és az enyészet küszöbe és véghatára, és az enyészet a jelzett két végponton belül nem érinti őt magát; egyébként pedig azt valljuk, hogy ez az első anyag teremtve lett. (Az anyag *megmaradásának elvét*, amire a tudományban annyira szükség van, de amelyet a legújabb tudomány már-már kétségbe von, nem tagadja Majmonides.)

Ugyancsak azt mondja Aristoteles, hogy a mozgás örök, a mozgás el nem vész; ezt is elismeri és koncedálja

Majmonides az empirikus határon belül, t. i. amióta van anyag és ameddig lesz anyag; de transzcendens módon következtetni a határelőtti stádiumra a határon belüli állapotból jogosulatlan és nem tudományos eljárás; amióta a mozgás egyszer tényezője lett az univerzumnak, azóta csak speciális mozgások keletkeznek és szűnnek meg, de az egyetemes mozgás megmarad, vagyis ilyen meghatárolt értelemben véve „örök", azaz nem szűnik meg és nem kell újból keletkeznie. Ugyanez áll a *potencialitásra* is. A keletkezés mesgyéin belül, minden aktualitást megelőzhet és megelőz egy potencialitás, sőt meg is kell előznie minden aktualitást, azonban a létfolyamatot előzőleg nem lehetséges és nem is következtethető potencialitás és nem lehet a kész létsorozatból utalást és következtetést nyerni ilyen előző potencialitás lehetőségére vagy szükséges voltára. (Ha pedig potencialitás helyett anyagot mondunk mint cserefogalmat, úgy ebből is következik a creatio ex nihilo.) Egyszóval a kifejlett létező állapotából nem lehet következtetni a fejlődőre, a léttartam alatti állapotból nem lehet következtetni az előzőre, pláne nem oly terjedelemben, hogy belőle következtetve apodiktice létezőnek mondjuk azt, ami a kifejlett stádiumban létezik, ép úgy, mint nem mondhatjuk, hogy mivel a kész organizmusban a csontok, a véredények, az idegek, az inak együtt vannak, ennélfogva az embrióban is így kell lennie, holott tudjuk, hogy a csontok valósággal később keletkeznek. Ha pedig Aristoteles követői erre azt az ellenvetést tennék, hogy ha ez igy van, tudniillik hogy a jelenlegi stádiumból nem lehet következtetéssel átterjeszkedni az előzőre, akkor hogyan következtethető, hogy a világ teremtve van? — erre azt feleljük, hogy nem is erre törekszünk fejtegetéseink jelen fokán és még nem következtetjük, hogy a világ teremtve van, csupán azt állapítjuk meg szabatosan, hogy megvan a világ teremtésének *lehetősége* — és ez a fölfogás nem dűl meg semmiféle olyan következtetés előtt, mely a *kész* létegyetem természetéből van véve és nem omlik össze onnan vett oly tételek alapján, amelyeket mi nem is veszünk tagadásba és amelyek ellen vitába nem is bocsátkozunk. Ha Aristoteles követői bebizonyítanák, hogy a világteremtés

egyáltalán teljesen *lehetetlen* és annak lehetősége tökéletesen ki van zárva, az változtatna a helyzeten. Meg is kísérelték ezt (az istenfogalom elemzésénél), de a kísérlet nem sikerült.

Az *istenség fogalmából* vett ellenvetéseket a világ *teremtett volta ellen* Majmonides behatóan tárgyalja a 18-ik fejezetben. Azon ellenvetés, hogy ha Isten teremtene, azaz egyszer működne, máskor nem, abban az esetben egyszer *kreátor* volna *in potencia*, máskor pedig *in aktu;* vagyis Isten is átmenne potencialitásból aktualitásba. Ezt az ellenvetést Majmonides magával Aristotelesszel utasítja vissza: hiszen csak ott van potencialitás, ahol összetétel lehetséges anyagból és formából; Istennél nem lévén összetétel, nincs potencialitás. (Csakhogy akkor Isten örök aktualitás és mindig működnie kellene; dehát működött is, mert az emanáció nem szünetel.) Ha szünetelne is, a szünetelést nem lehetne potencialitásnak nevezni; hiszen a nousz poiétikoszról is azt tanítják, hogy periódikusan működhet; ez az összehasonlítás pedig nem szofizma, noha jól tudja Majmonides, hogy a nousz poiétikosz csak akadályok folytán és nem a maga mineműségéből folyólag tart szüneteket működésében, Istennél pedig nincs akadály; ugyanis az összehasonlítással csak annyit akar jelezni, hogy a szünetelés nem involvál potencialitást.

A második ellenvetés: A cselekvést akadályok kényszerítik szünetre, az akaratot akcidensek ébresztik, akcidensek hijján beáll a szünet; de Istennel szemben nincs akadály és nem szerepel akcidens, hogyan lehetséges tehát, hogy egyszer alkot, máskor nem. Ennélfogva a világnak örökkévalónak kell lennie. Erre a válasz a következő: az isteni akaratnak nincs szüksége exoterikus serkentőkre, mert az isteni akarat esoterikus; ha pedig szünetel, nem akadályok miatt szünetel; erre azt mondhatnád: in ultima analisi, mégis úgy van, hogy egyszer működik, máskor meg nem és ez Isten lényében változást jelent, pedig az alapgondolat és kiinduló pont az volt, hogy Isten lényében nem lehet változás: erre azonban csattanóval felelhetünk: az *akaratnak éppen az a lényege*, hogy egyszer akar, máskor nem; ahol *mindig kell* akarni, az már nem akarat, hanem

kényszer, mechanisztikum; Isten lényében lévő akaratnak legtökéletesb változatlansága az, hogy váltakozó, tehát *szabad*, tehát ennélfogva *akarat* — és még sem jelent változást, mert ez az *akarat következetes lényege*, hogy változó legyen. Csak az az akarat nevezhető rossz értelmben „változónak", amely akadályoknak és külső hatásoknak engedve szünetel vagy változik, de egy belső esoterikus akarat lényege abban áll, hogy *szabad változhatósága legyen*, ami jól meggondolva változatlan akaratot jelent. Ha ma ezt akarja, holnap nem akarja, vagy mást akar, ez az *akarónak lényegében* nem jelent változást. Az akarat szuverénitása az, hogy változható legyen.

Sokszor mondották azt, hogy Majmonides Istene nem a zsidó Isten és nem a bibliai istenfogalomnak megfelelő, mert Majmonides átvette Aristoteles istenét. Ez nagyon helytelen állítás és igazságtalan ráfogás. Majmonides tökéletesen tisztában van azzal, hogy istenfogalma különbözik Aristotelesétől, többször rá is mutat arra, hogy Aristoteles istenfogalma mechanisztikus fogalom, míg az ő istensége a szabadság legmagasabb eszménye. A XIX. fejezet elején olvassuk e nagyjelentőségű szavakat, melyeket közvetlenül intéz tanítványához.

Már rég világossá vált előttünk Aristoteles világfölfogása és mindazoknak nézete, akik a világ öröktől való őslétében hisznek, hogy szerintük a mindenség léte Istenből *szükségszerűleg* következik, tudniillik Isten *ható ok* és a világ *elmaradhatatlan okozat* és egyik a másikból *mechanisztikusan* következik; Istenről nem lehet kérdezni, mért van és mért ilyen és a világról sem lehet kérdezni ugyanezt, mert mindez *kényszerűség* és *mechanisztikum, elkerülhetetlen, múlhatatlan szükségesség;* itt *ok és okozat* szerepel, itt kauzalitás uralkodik és nem állhat be változás és nincs latitüd a dolgok valójában és ebből szigorúan következik minden dolognak a maga természetében való determinált változatlansága és természettörvényszerű *változhatatlansága* és ezen nézet szerint valamely dolognak a létezők közül bizonyos szempontok szerint való megváltozása természetéből folyólag lehetetlen és kizárt — ennélfogva nincs és nem lehet *célszerűség* a természetben egy célter-

velőnek szándéka és célakarata szerint, aki választotta és határozta, hogy így legyen, mert ha tudatos célszerűséget elismerünk a természetben, ez már implicite annyit jelent, hogy a dolgok esetleg előbb másként voltak, mint ahogyan a célképzetbe foglalva később alakultak. Ezzel szemben egészen más a mi fölfogásunk: a mi fölfogásunk szerint minden célterv szerint van, nem a mechanisztikum és a múlhatatlan következés alapján, sőt a céltervelő meg is változtathatja a létezőket, más céltervet követve — de természetesen nem a *lehetetlenre* gondolunk, mert a lehetetlen *állandó jellegű* és annak stabilitása át nem törhető, — hanem mindig a lehetőség területén belül. Érvekkel lehet megerősíteni, ha nem is lehet bizonyítékokkal beigazolni, de ezek az érvek már majdnem bizonyítékok, hogy a lét maga tanuság arra, miszerint ez a létösszeség okvetlenül céltervelőnek céltudatos szándéka szerint alakult és létesült, de midőn ezt az érvelést kifejti Majmonides, nem szorult arra, hogy magát azzal az eljárással terhelje, amivel a Kalám tanítói váltig azt törekszenek bizonyítani, hogy nincs a létnek természeti törvényszerűsége és nem kényszerül arra, hogy az okkazionalista atomizmus mentsvárába meneküljön, vagy olyan tételekre támaszkodjék, hogy minden esetlegesség is a létben külön alkotó aktust posztulál, mint ezt a Kalám képviselői cselekszik. Sokszor, — úgymond Majmonides — problémáink és néha céltörekvéseink is közösek a Kalám képviselőivel, de azért gondolatmeneteink és fölfogásaink szögesen eltérőek, tantételeink nem azonosak; de más a módszerünk is; ők spekulatív „premisszákból" indulnak ki, én pedig a *lét természetéből* vett filozófiai alaptételekre építkezem. Ilyen közös tárgy a dolgok „specializálódása", mellyel a Kalám mesterei előszeretettel foglalkoznak.

Minthogy számos különböző jellegű és természetű dolognak az anyaga közös, fölvetődik a kérdés, mi lehet a jellegzetes különbözőségeknek az oka? Bizonyára nem magában a közös anyagban rejlik ez az ok, hanem kétségtelenül valamely más körülményben. Kell lenni az anyagon kívül levő oknak, ami a *specializálódást* előidézi és a sokszerűséget magyarázza. Oly alaptétel ez, melyet min-

denki elfogad, az is, aki a világ teremtett voltában hisz, az is, aki a világ örökkévalóságát vallja. Ez a kiinduló pont.

Ha azt a kérdést vetem föl, honnan van a sokféleség a földi dolgokban, holott az anyaguk egy és közös? — erre lehet azt felelni, hogy a kémiai vegyülés ennek a differenciálódásnak az oka, mert az anyag négy formát vesz föl és minden forma két kvalitást és így olyan elemek állanak elő, melyeknek vegyülését a szférák mozgása indítja meg és a sokféle vegyületben készségek támadnak különböző formák fölvételére; így keletkeznek a *fajok* formái melyekben elegendő *latitüd* van, hogy az *egyedek* kialakulhassanak. Ezt tudományos igazságként fogadja el Majmonides. De magasabbra emelkedve mégis föl kell vetni a kérdést, mi idézte elő és mi okozta, hogy az alapelemek előálljanak, vagyis, hogy az ősanyag fölvegye az alapelemek *formáit?* Kell, hogy ennek valami előidézője legyen. Elismeri Aristoteles, hogy a szféra anyaga más, mint a földi létezőkben rejlő négy elemé. Azonkívül a szférák mozgása nem egyforma; elfogadható vélemény, hogy anyaguk közös, csupán *formáik* különböznek — és ez tagadhatatlan, mert hiszen működésük, illetve mozgásuk és azoknak iránya más; mi idézi elő, hogy a szférák közös anyaga később más és más eltérő formákat vegyen föl? Vagy tekintsük a csillagok elhelyezkedését a szférákban, mely egészen sajátszerű; föltűnő, hogy néhol tömegével vannak, néhol csekély számban, néhol teljes üresség mutatkozik széles sávokon. Nincs az a mechanisztikus elv, amivel mindezt meg lehetne magyarázni. Szembetűnő, hogy a létező csillagászti rend nem is egyezik meg a mechanisztikus magyarázó elvvel. Nem sikerül Aristotelesnek keresztülvinni és a világegyetem tényleges rendjével összhangzásba hozni és végigvezetni a mechanisztikus elvet. A csillagos ég berendezése éppúgy posztulálja a cél szerint való rendezés elvét, mint valamely organizmus idegeinek és ereinek berendezése, ahol nem mondhatjuk, hogy a véletlen döntötte el az idegek alakjának és kapcsolásának speciális jellegét, hanem azt kell vélnünk, hogy minden a szükségesség és a célszerűség szerint történik. A csillagászati tudomány tárgyainál is szinte lehetetlen elképzelés: pusztán valamely

természeti mechanisztikumnak tulajdonítani az összefüggő rendszert és kikapcsolni minden célszerűségi princípiumot. Aristoteles szerette volna, úgy amint keresztülvitte a mechanisztikus elvet, az okok világos kapcsolatának föltárásával a sublunáris világban, ahol a természet rendje valóban azonos az okok és okozatok összefüggő sorozatával, hasonló módon keresztülvinni azt a stelláris univerzumban, de tudatában van annak, hogy ez nem sikerült neki és hogy ez túlmerész vállalkozás, melyben a természet adottságai és a lét berendezése nem támogatják őt; azért így nyilatkozik: „ezekre a kérdésekre vonatkozólag kielégítő kutatást szeretnénk végezni, amennyiben helyénvaló, hogy e kutatással foglalkozzunk és véleményt nyilvánítsunk e tárgyban elménk fölfogó képessége, tudományunk terjedelme és elméletünk szerint; azonban nem jogos, hogy valaki ezért vakmerőséggel és túlmerészséggel vádoljon minket, ellenkezőleg illő, hogy elismerje buzgalmunkat a filozófia érdekében és erőfeszítésünket; midőn tehát elszántan kutatjuk ezeket a súlyos és magas problémákat és erőfeszítéseket teszünk, hogy ha csak kevéssé is kielégítő megoldásokat találjunk, méltó, hogy aki tudomást nyer róla, megerősödjék örömében és fokozott mértékben örvendjen neki. — Ebből látszik, hogy tételeinek gyönge értékével maga Aristoteles tisztában van. Egyébként e három kifejezést: *elménk fölfogó képessége, tudományunk és elméletünk* szerint" Majmonides így magyarázza: az első jelenti az emberi elme véges, korlátolt voltát, minélfogva képtelen ezen föltünő jelenségek okát tüzetesen megadni; a „tudomány" alatt pedig értendő, hogy minden ilyen jelenségnek kell, hogy előidéző oka legyen és nem tulajdonítható a véletlennek, végül pedig „elméletünk" alatt értendő a mechanisztikus magyarázat, mellyel szorosan összefügg a világ őslétének tana és — így folytatja Majmonides — Aristoteles kijelenti, hogy csekélyértékű véleményt szándékozik adni ebben a tárgyban — és valóban úgy is cselekedett. Aristoteles, midőn anélkül hogy a kérdést határozottan formulázta volna, azzal mégis foglalkozott, óriási elméjének mélységét és fölfogóképességének bámulatos erejét tanusítja, de azt is elárulja, hogy a kérdés gyötörte őt és

igyekezett belőle kibontakozni, azaz megpróbálta a szférák létrendjét természeti mechanisztikus alapon levezetni, ugyanazon mechanisztikus elven, melyet a sublunáris világ tárgyalásánál alkalmazott és oly szerencsésen keresztülvitt, de ez nem sikerült neki és nem is fog sikerülni senkinek soha. Nem használ az sem a szférák világrendjének megmagyarázására, ha spiritus rektorokat vagy separata intelligenciákat kölcsönzünk a szféráknak. A földi világnál *lehet* a magyarázatot mechanisztikus alapon végigvezetni, azon túl nem. Mai szempontunkból tekintve, mikor a szférák fogalma többé nem szerepel a világmagyarázati tényezők sorában, Majmonidesnek ezt a nézetét oly módon lehet átformálni, hogy mint Kant is mondja, a mechanisztikus elvet nem lehet a jelenségek egész során végigvezetni, hanem föl kell venni egy Causalität aus Freiheit szabadon ható tényezőt valamely magasabb ponton, ahonnan tovább menve, a mechanisztikus oksorozat törvénye jogaiba lép. — Két kérdést kell ennek nyomán letárgyalni: mechanice történik-e az egész univerzumban *minden*, avagy a létben mutatkozó különbözőség, specializálódás és differenciáltság, maga az egész világ egy magasabb ponton céltudatos előidézőre ad-e következtetést? — ez az egyik. A másik pedig: ha meg van állapítva ez a céltudatosság, következik-e ebből az alkotottság, még pedig nemlét után, avagy nem következik belőle, hanem lehetséges, hogy a céltudatos alkotó és a céltudatosan alkotott állandóan egymáshoz tapadnak az örökkévalóságon át és nemlét egyáltalán nincs és nem is volt? Vannak ugyanis olyan gondolkodók, akik a világ öröktől való létezését nem tartják ellentétben állónak a céltudatosan alkotottság fogalmával.

Aristoteles tanítása, hogy a természetben nincs véletlen; ahol a véletlen uralkodik, ott nincs állandóság, vagyis nincs örökös vagy maradandó azonosság. A természetben pedig állandó ismétlődését látjuk, sőt örök állandóságát észleljük a törvényszerűségnek; örök törvényszerűség például a kőnek esése a központ felé; állandóság a fajok megmaradása nemzedékeken át; a szférákban is ilyen örök állandóság uralkodik. Ebből azt következteti Aristoteles, ha

az univerzum részei nem a véletlennek alávetettek, akkor az egész se esik a véletlenség alá és nem köszöni létét a véletlennek. Azokkal szemben érvényesíti Aristoteles ezt a következtetést, akik a régiek közül azt vallják, hogy a világ léte esetleges, a véletlennek köszönhető és hogy a világ önmagától keletkezett és nincs neki előidéző oka. Aristoteles erre vonatkozólag így fejezi ki magát: „Már rég állították egyesek, hogy az ég és a világok mind önmaguktól keletkeztek, illetve önmaguktól vannak és azt mondják, hogy a körmozgás és a mozgás egyáltalán, amely differenciálta és jelenlegi rendjébe állította ezt a világot, önmagától lett; ez pedig rendkívül feltűnő állítás; ugyanis az állatokról és a növényekről azt mondják, hogy nem esetleg folytán keletkeznek és élnek, hanem keletkezésüknek és életüknek van oka, legyen ez az ok akár a *természet*, akár valamely magasabb *értelem* vagy ahhoz hasonló, szóval törvényszerűség van abban, hogy valamely spermából vagy valamely növénymagból nem véletlenül fejlődik ez vagy az a forma, hanem az egyik spermából ember, az egyik magból olajfa lesz és soha valami más; itt tehát elismerik, hogy nem az esetleg uralkodik, ellenben az égi szféráról és azon létezőkről, melyek a többi létezők között szinte istenieknek látszanak, azt állítják, hogy *maguktól* keletkeztek és nincs létezésüknek oka, ami van az állatoknak és növényeknek." Világos ebből, hogy Aristoteles hiszi és bizonyítja, hogy a létezők nem *véletlen folytán* léteznek, hogy lényegük mellett megmaradnak és ez bizonyítja, hogy nincsenek a véletlennek alávetve, azaz van *törvényszerűség*, más szóval van meghatározó ok, amely determinálja, hogy ilyenek legyenek. Nem lehet ez ellen felhozni, hogy az okság csak az alantas dolgokon uralkodik és *épp ezért* nem uralkodik a „szinte isteni" dolgokon, azok tehát méltóságuknál fogva nincsenek alávetve az okszerűségnek, hanem a *véletlen* alá tartoznak; nem lehet ezt ellenvetni, mert az alantas dolgokon csak az okság *mechanisztikuma* van lokalizálva, de nem az okság *maga;* ha pedig legvégül föl *kell* vennem egy ok *nélkül* létezőt, akkor már Istent vallom, mert Isten lénye a célszerű okság megindításával kizárja a véletlenséget —

és hogy a véletlen ki van zárva, abban egyezik Majmonides Aristoteles-szel. Az *ok* pedig nemcsak a létet adja, hanem a specializálódást is, tehát előidéző és *meghatározó* ok szerepel és idézi elő a létet, a törvényszerűséget és zárja ki a véletlent. Ebben is egyetért Majmonides Aristoteles-szel.

Már most azonban előáll a kérdés, ha Aristoteles *meghatározó okot* követel minden létező dolog számára, akkor ebben talán csakugyan benne rejlik a célterv szerint szándékoló istenség szuppoziciója? Erről Majmonides így nyilatkozik: „abból, hogy Aristoteles szerint a dolgok nem maguktól lettek, következtetni, hogy Aristoteles nézete szerint ennélfogva céltervelőnek célterve és akarónak akarata szerint állottak elő, nem *egészen jogosult* és nem világos előttem, hogy Aristoteles valóban így véli-e a dolgot, még pedig azért, mert mechanisztikus okelvi magyarázat és célszerűségi finális magyarázat oly nagy ellentétek, hogy egyesítésük egy elméletben úgy, hogy a két létmagyarázat eggyé váljék, majdnem úgy tünik föl, mint két ellentétnek egyesítése egy fogalomban. — Ezt ugyan meg lehet tenni, bizonyos filozófiai módszerrel és elmeművészettel, mint Kant is megteszi, de úgy látszik, éppen ezt a virtuózitást nem tulajdonítja Majmonides Aristotelesnek. Itt Majmonides már kanti magaslatra emelkedik, aki a kauzális és finális világelmélet ellentétét szintén ily tökéletesen megérezte — és ha a 19. fejezetben Majmonides csodálta Aristoteles nagy elméjét, mert Aristoteles megérezte a létvalóság ellentétét az ő teóriájával szemben, úgy itt Majmonides nagy elméjét kell csodálnunk, hogy a világ magyarázati programelvek és módszerek egymáshoz való viszonyát és karakterét ily tökéletesen fölismerte. Majmonides fölfogása szerint Aristoteles mechanisztikus szükségszerűséget állapít meg; a nem mesterséges dolgok, azaz a természeti dolgok csak úgy állhatnak elő, hogy van létrehozó okuk, amely nemcsak előidézi őket, hanem egyszersmind meghatározza mineműségüket, azaz okozza *specializálódásukat* és differenciáltságukat és ez a mechanicitás az *istenségre is* vonatkozik és kiterjed, az istenség is ily kötelező és szükségszerű módon hat az ősanyagra és a dol-

gokra. Igaz ugyan és el kell ismerni, hogy az istenségnél ezt a mechanicitást nem veszi Aristoteles olyan ridegen és keményen, olyan szoros értelemben, mert úgy véli, hogy ez a múlhatatlan szükségesség nem olyan, mint a hő szükségessége a tűzből, vagy a világosság szükségessége a napból, hanem olyan, mint *a gondolat szükségessége az elméből*, mert az *„első ok"* nála is *intellektualitás* és a legmagasabb létfokozat, elannyira, hogy még azt is állítja, hogy az istenség *akarja* is azt, ami belőle szükségszerűleg következik, sőt élvezi és örül neki, csakhogy nem akarhat *ellenkezőt* és ezért nem nevezhető ez az akarat létmagyarázatul szolgáló célterves szándéknak és nem is az, mert az ember is „akarja", hogy szeme legyen és örül neki, de a szem nem ennek az akaratnak köszöni létét. Sőt célterves szándékot csak ott lehet korlátlanul koncedálni, ahol még nem létezik semmi, ahol tehát a teremtő akarat teremti az anyagot is és rendelkezik fölötte, hogy ilyenné legyen vagy éppen az ellenkezőjévé; de ahol ősanyag van, azaz már előre meg van, ez már bizonyos fokig korlátozza és kizárja a célakarat érvényesülését. Már most így folytatja Majmonides: azok a későbbiek, akik az ősanyagot vallják és amellett azt is tanítják, hogy az istenség céltudatosan idézi elő állandóan és öröktől fogva a specializálódást, nem tudom, megértették-e tökéletesen Aristoteles szavaiból, hogy e két sorozatnak: a mechanisztikumnak és a finalisztikumnak Aristoteles szerint csak *két** különböző oka lehet — tehát félreértésből kapcsolják össze e későbbi bölcselők az ősanyag létét a céltudatos istenséggel; de lehet az is, hogy tudatosan szembehelyezkednek és vitába szállanak Aristoteles-szel. (XX.)

Vannak ilyen újabb filozófusok, akik a világ öröklétűségét vallják, amellett Istent alkotónak nevezik és azt mondják, hogy Isten a világ létét választja (akarja), azaz a nemlétet nem akarja, a világot szándékolja és a dolgok jellegét megadja, csakhogy a világ mégis *örök* és alkotó

* Munk és Scheier félreértik e szavakat. Fordításaikban *egy* okról beszélnek: une cause, eine Ursache. Az arab varia lectiok között a dualis forma a helyes. A héber fordítók *két* okról szólnak, és ez a helyes.

és alkotott mindig *együtt van*. Az ember megelőzi időben az ő művét. Isten azonban nem lehet a potencialitás hiányos állapotában és nem mén át potencialitásból alkotó aktualitásba, tehát a világnak öröktől valónak kell lennie. Ezek azonban csak mellőzik a kauzális mechaniszticitás kifejezését; a szót kerülik, de a fogalmat meghagyják.

A mi istenfogalmunk azonban tökéletesen más. A világ miszerintünk nem *szükségkép* következik Istenből, nem oly szoros *szétválaszthatatlanságban* van vele, mint az okozat és az ok szétválaszthatatlan kapcsolata, ennélfogva a világ nem is oly *változhatatlan*, mint ha nem alkotója, hanem csak létrehozó oka volna, (Van itt egy kis ellentmondás is; az első kötetben Istent inkább *oknak* nevezi, mert az ok 4 princípiumot ölel föl. De erre ott szükség van, hogy közelebb jöjjön Aristoteleshez; itt már a különbségre helyez súlyt), mert az okozat csak az ok változásával változhat, de nem anélkül. Aristoteles az előbbi fejezetekben említett autoroknál világosabb kauzális mechanizmust vall. Midőn azt mondja, hogy Istentől *következik* az első intelligencia, ebből a második, abból a harmadik, és hogy a szférák *következnek* az intelligenciákból és így következik az első anyag is: az világos, hogy nem időbeli sorrendet ért, hanem kauzális necessitást. Mi pedig azt valljuk, hogy mindent Isten alkotott, célakarattal létrehozta ezt a létet, mely előbb nem volt és azután lett akarata folytán és akarata szerint. (XXI.)

E két ellentétes fölfogás közül Majmonides az utóbbinak jogosultságát igyekszik túlsúlyban levőnek beigazolni. E két ellentétes felfogás: antinomia; mindegyik mellett lehet érveket felhozni, mindegyik ellen lehet kétségeket támasztani, ez érvek és kétségek komoly mérlegelése útján lehet csupán az egyik nézet túlsúlyát biztosítani és megállapítani.

Elfogadott tétel Aristoteles előtt és minden bölcsész előtt: egyszerű dologból csak egyszerű dolog eredhet okszerű necessitással. Egyszerű dologból, ha nincs benne olyan összetétel se, mint a tűzben a szárazság és a melegség, csak *egy* másik (egyszerű) dolog eredhet okszerű necessitással. Ellenben összetett dologból több egyszerű do-

log eredehet. Egy összetett test, melyben sok anyag és sok forma van egyesítve, sok dolognak lehet szülőoka, ezek eredetüket vehetik vagy az illető test anyagából vagy formáiból. De *az istenségből* — mondja Aristoteles — nem következhetik kauzális necessitással más, csak egyetlen-egy egyszerű intelligencia. — Ime az aristotelismus így megnehezítette magának a lét levezetését és kénytelen volt entitásokat komponálni. Második tétel: kauzális necessitással nem következhet valamely dologból *bármely* más dolog, akármely más dolog, hanem bizonyos aránynak és rokonságnak kell lenni ok és okozat között, bizonyos vonatkozásnak kell fennállania, még az akcidenciáknak is kell bizonyos egyneműséggel bírniok, így pl. nem következhet a minőségből mennyiség. (De a rezgések számából szín igen, ez azonban nem következés, hanem identitás, mely fölfogóképességünkben veszi fel a kvalitás alakját kvantitás helyett.) így nem származhat az anyagtól a forma és a formától az anyag; az anyag nem lehet a forma előhozó oka és a forma nem lehet az anyag előhozó oka. Még szabatosabban: kauzális necessitással nem következik egyik a másikból és viszont. Harmadik tétel: a céltudatos alkotó, az akarattal működő és nem természeti kényszer szerint és alatt ható tényező sok és sokféle, számos és ellentétes műveletek végbevivője lehet, — ennek a lehetőségnek nincs spekulatív filozófiai lehetetlensége és akadálya. Negyedik tétel: A kémiai összetételek (mint pl. a csont, vagy a hús, vagy az inak, vagy az idegek magukban külön-külön) megérdemlik az *összetétel* nevet; de még inkább nevezehető *összetételnek* a strukturális összetétel (mely nem kémiai), pl. az *egész kéz*, mely össze van téve csontokból, izmokból, idegekből, inakból és erekből.

Ezen négy tétel előrebocsátása után belemélyed Majmonides Aristoteles lételméletének bírálatába. A legfőbb kérdés és ellenvetés az, ha Istenből csak egy egyszerű első intelligencia eredhet, hogyan állhat elő a lét folyamán (mikor még idő sincs közbekapcsolva és darvini évmilliárdok sem szerepelnek) a rengeteg összetettség? Aristoteles azt mondja, Istenből ered az első intelligencia, ebből a második, abból a harmadik, de ha még ezrekremenő létfokozatot tűzne is közbe és fűzne is össze, a kérdés még mindig megmarad: mikor, hol és hogyan és miért áll elő és hogyan áll*hat* elő a többszörösség, az összetettség? — pláne nem véletlenül, hanem kötelező okszerű *necessitással*, amint azt Aristoteles elgondolja? Megengedve azt a vakmerő szuppozíciót, hogy valamelyik intelligenciában dualizmus áll elő, mert az intelligencia gondol és pedig kétfélét gondolhat, önmagát (mint öntudat) és *mást*, tehát tudatában *van* két dolog: tauton és tatteron; megengedve, hogy az realitássá válik, még mindig nem érthető a dolog, hogy ebből előálljon a szféra, melyben csillag van és mely így két anyagot és két formát egyesít és mely így összetett dolog; hiszen a kauzális necessitás felhozott törvénye értelmében összetett dolognak a létrehozó oka is csak összetett dolog lehet, nem pedig *egyszerű* intelligencia. Itt Aristoteles elméletében hiány van, sőt ellentmondás. *Nem lehet tehát* levezetni a dolgok keletkezését a *kauzális necessitás nyomán*. Számos más példa igazolja, hogy a világegyetem rendje, a szférák, az égi testek mozgása, azok iránya és sebessége nem vezethető le kauzális necessitás fonalán és nem alkalmazkodik ilyen mechanicitáshoz és a feltűnő jelenségek egész sora ellentmond ennek az elvnek, sőt a magyarázó principiumok maguk kerülnek egymással ellentétbe. Mindez a zavar elesik, ha céltudatos tervelőnek és akaratnak tulajdonítjuk a szférák és csillagok eredetét, létfolyamatát és a szférák mozgását — viszont mindez a zavar elmaradhatatlan, ha a mechanicitást mereven keresztül akarjuk vinni. Ez a mechanikus elmélet nem simul hozzá a lét valóságos rendjéhez és jelenségeihez és nem ad causa sufficienst a létfolyamatnak és nem ad kielégítő érveket önmaga mellett, ellenben maga után von rengeteg valószínűtlenséget, amellett az istenség fogalmát megfosztja a tökéletességtől, mely minden bölcselő felfogása szerint hozzátartozik, hiszen ez a mechanikai keretekbe zárt isten nem hosszabbíthatja meg egy rovarnak a szárnyát vagy egy féregnek a lábát, ha akarná sem, igaz, hogy Aristoteles szerint nem is akarja és Aristoteles éppen ebben lát valami tökéletességet. Bár tudom, mondja Majmonides, hogy Aristoteles hívei meg fognak vádolni, hogy nem értem Aristotelest,

vagy hogy tendenciozitásból térek el tőle, mégis ezáltal nem hagyom magamat annak kimondásában gátoltatni, amit fölfogtam és ami meggyőződésemmé vált és ez az, hogy mindaz, amit Aristoteles tanít a hold szférájától kezdve lefelé a föld középpontjáig létező dolgokról, az érvényes igazság és kétségen felül áll, melytől csak az tér el, aki nem érti meg, vagy akinek elfogult elővéleményei vannak; ellenben amit Aristoteles a hold szféráján túl levő dolgokról fejteget, az, bizonyos részletek kivételével, csupán elmélet és teória. A kételyek felsorolásával, úgy véli, nem követ el méltánytalanságot Aristoteles ellen és azt is koncedálja, hogy a kételyek felvonultatása még nem dönti el a kérdést; még az ellenkező nézetet is hasonló bírálat alá kell vetni és a két bírálat eredményét kell egymással összehasonlítani; azonban rámutat arra, hogy csupán azt teszi, amit Aristoteles nagy híve, Afrodisiai Alexander javasol, aki azt mondja, hogy ott ahol ellentétes nézetek között döntő bizonyíték nincs, hipotézisként meg kell hagyni az antinómia mindkét ágát és meg kell vizsgálni, milyen kétségek érik szigorú következéssel azok mindegyikét és végül azt kell elfogadni, amelyhez kevesebb kétség fér.

XXIII. Tulajdonképpen nem is azt kell nézni, hogy szám szerint melyik nézet ellen merül föl több kétség, hanem azt, hol vannak a nyomósabb kétségek, hol van a nagyobb valószínűtlenség és hol mond ellent a *létvalóság* a tételnek, mert *egy* kétség súlyosabb lehet, mint *ezer* más. Ugyancsak hasonló teljes elfogulatlansággal kell állani az antinómia mindkét végével szemben. Szenvedély vagy érdek nem játszhat közbe, se a megszokás nem gyakorolhat befolyást, csupán a komoly vizsgálatra szabad támaszkodni a túlsúly megállapításánál egyik nézet előnyére. Logikai, matematikai és természettudományi előismereteken kívül ehhez morális kvalitások is kellenek. Aki neveltetése vagy szerzett tulajdonságai révén egyoldalú, aki érdekből, vagy valamely haszon kedvéért tendenciózus, az hamar elvakul; akit indulatai vezetnek, könnyen talál nézeteket annak a felfogásnak igazolására, mely felé természete hajlik. Nem helyes az sem, ha elhamarkodva, valamely felhozott kétség alapján elejtené az ember a világ

teremtett voltának tanát, amit csak akkor szabadna tenni, ha volna erre elegendő bizonyíték; de valósággal nincs erre bizonyíték a természetben. Aristoteles olykor befolyásoltatja magát a szabéusok vélekedései által és ez indítja arra, hogy a világ őslétének gondolata felé hajoljon. Mi hivatkozhatunk Ábrahámra és Mózesre, akik az emberi nem hitbeli és társadalmi ameliorációjának oszlopai. Csak egy okkal több, hogy látszatos érvelések és fölvetett, de tüzetesen meg nem vizsgált kétségek alapján ne vessük el elhamarkodott módon a világ teremtésének tanát — mely valósággal alapvető tana vallásunknak — mindaddig, míg azok cálfolására döntő bizonyíték föl nem merül.

Az égitestek pályáinak csillagászati rendszere Majmonides szerint sokkal bonyolultabb, semhogy *mechanisztikus princípiummal* kielégítőleg magyarázható volna. Erről szól a Móreh II. kötetének XXV. fejezete. Közvetlen szóval fordul tanítványához, elmondva, hogy annakidején áttanulmányozta vele a *Megisti* (Ptolomeus) csillagászati művét, de az együttlét idejéből nem futotta, hogy más problémákra is áttérjenek. Folytatólag rámutat arra, hogy a csillagászat alapjában véve mozgástudomány és ez a tudomány haladottabb státuszában, mely Aristoteles csillagászati és matematikai tudásához képest nagy haladást jelent, az égitestek pályáit két alapvető föltevéssel magyarázza. Az egyik: excentrikus körök fölvétele, vagyis oly szféráké, amelyeknek központja nem a világ központjába esik és tengelye nem a zenit és nadir pontjait köti össze; a másik: epicikliumok fölvétele, vagyis kisebb körpályáké, melyek a világot körülfogó nagy szféra felületén úgy mozognak, hogy saját központjuk mindig a nagy szféra periféria-vonalán halad. A csillag mozgása eszerint olyan, mintha a főpálya egy pontja körül keringést is végezne; hasonlít ez a hold útjához a haladó föld körül a mai csillagászat szerint, de nem egészen olyan. Mialatt a szféra tovább viszi a csillagot, ez a pálya perifériájának egy pontja körül körforgást ír le. Másként nem tudták a jelenségeket megmagyarázni és leírni. Enélkül a két hipotézis nélkül nem tudták az égitestek mozgását semmiképen megmagyarázni. Mert az égitesteknek mozgása és

irányá sokféle és egész egyszerű eszközökkel egy elvre vissza nem vezethető, szükség volt az epiciklionok és az excentrikus pályák póthipotézisére. A csillagásznak nem kell törődnie azzal, mondja Majmonides, hogy az ilyen hipotézisek beigazolhatók-e vagy nem és ezen megjegyzésével valóban a mai tudományos körök gondolkozásának magaslatán áll. A 11. fejezet bevezetésében erről így nyilatkozik: ha egy matematikus foglalkozik a csillagászati dolgokkal, azt vélnéd, hogy mindezek a tételek a szférák formáját és számát tekintve tudományosan döntő bizonyítékokkal beigazolt dolgok; azonban valósággal nem úgy áll a dolog; de nem is ez a cél és a probléma a csillagászati tudományban. Vannak ugyan bizonyos eldöntött kérdések és bebizonyított igazságok, mint pl., hogy a nap pályájának síkja elhajlik az egyenlítőnek síkjától és ehhez kétség nem fér, de hogy a pályája excentrikus és hogy vannak-e epiciklikus pályák, az nincs érvényes bizonyításokkal eldöntve — ezzel azonban egyáltalán nem törődik a csillagász, mert az ő tudományának kitüzött célja egy olyan *szisztemát* fölállítani, amellyel összhangba hozható a csillagoknak egyenletes, nem változó, nem gyorsuló és nem lassudó, körben való mozgása és amellyel elvileg megegyeztethető mindaz, ami az égi mozgásokból tapasztalatilag észlelhető és tudva van. Ebben a tekintetben annyira kell mennünk, hogyha a mozgások totalitása négy szféra fölvételével magyarázható, de három szféra fölvételével is magyarázható, akkor oly szisztémát kell beállítanunk, amely három szférával magyaráz és például öt csillagnak, mert mozgásuk egyező, noha tengelyeik különbözők, csak egy szférát tulajdonítunk, mert ezáltal *csillagászati* számításunk nem szenved csorbát. Szemére is vetették Majmonidesnek, hogy az epicikliumok és az excentrikus pályák tételét kifogásolta és mégis kalendáriumszámításaiban az újhold törvényeinek tárgyalásánál ezeket a tételeket alapul fogadta el, nevezetesen Munk lát ebben ellentmondást. Ámde Majmonides világosan kimondja, hogy a *csillagászatban* irrelevans ezen tételek összeférhetetlensége a mechanikai, mozgáserőtani axiomákkal és a csillagásznak nem kell erre ügyet vetnie; tehát ellent-

mondásról szó se lehet. Azonkívül Majmonides nem is utasítja el feltétlenül az említett hipotéziseket, hanem csak azt erősítgeti, hogyha vannak ilyen mozgások, amelyek nem egyeztethetők össze sehogyse a mechanika elveivel, úgy ebből annál inkább következik egy szabadon alkotó és szabadon cselekvő Isten működésének posztulátuma. Voltak arab írók, akik elvetették az említett hipotéziseket és ezek egyikét maga Majmonides is említi okfejtéseiben. Majmonides csupán rámutat a tényre, hogy a korabeli csillagászati tudomány nem képes a jelenségeket megmagyarázni a két említett alapvető hipotézis nélkül; azok egyikét vagy másikát, vagy mind a kettőt, t. i. az epiciklikus és az excentrikus pályavonalakat együtt híva segítségül és használva pótló magyarázó elv gyanánt. Csak ezeknek a geométriai előzményeknek bevezetésével és elfogadásával lehetett az űrbeli mozgástüneményeket valahogy magyarázni. Azonban mind a két tétel inkongruens a természettudományi mechanikával. Ennélfogva már *Abubekr ibn Alczaig* kénytelen tagadni csillagászati művében ilyen epiciklikus pályakörök létezését és minden következtetést, amit abból levonnak, elfogadhatatlannak nyilvánít. Majmonides osztja ezt a felfogást és ha kora csillagászati feltevéseit el is fogadja kalendáriumszámítások alapjául, nem tartja kötelezőnek azok elfogadását filozófiai premissza gyanánt, hogy belőle filozófiai, világnézleti vagy teológiai következtetést vonjon le; legföllebb annyiban, hogy ez a föltevés minden *mechanisztikus* magyarázatnak ellentmond. Ugyanis *mechanikus* mozgás Aristoteles szerint csak háromféle lehet, ú. m. centripetális, centrifugális és centrumkörüli. Minden másnemű mozgás, így az epiciklikus és excentrikus mozgás is, alkalmatlan arra, hogy mechanisztikusan levezethető legyen és belőle azt lehessen következtetni, hogy akarat nélkül, mechanice folynak az istenségből és épp úgy öröktől valók, mint maga az istenség. Aristoteles éppen azért kénytelen föltenni, hogy a föld szilárdan álló központja az univerzumnak, mely körül minden forog, mert mechanikus műnek fogta föl a világot, ugyanis mechanikus értelemben vehető természeti mozgás csak szilárd központ körül lehetséges. Szilárd központ nél-

küli körmozgásnál a ható erő bizonyos spontaneitása posztulálható.

Nagyon érdekes Majmonidesnek ezen gondolatmenete, kiváltkép akkor, ha szem előtt tartjuk, hogy a geocentrikus világszemlélet azóta teljesen megszünt és a földet többé egyáltalán nem tekintjük fix pontnak, mely körül minden forog. A középkor csillagászati világszemlélete helyébe Newton fölfedezése alapján a gravitációs elmélet lépett, melynek rendszerében eliptikus pályán mozgó égi testek központi napjaik körül végzik körforgásukat és még 10—15-féle tengely- és egyéb mozgásokat magukba foglaló keringésüket és a jelenség magyarázatának mechanisztikus eleme két tényező: az egyik az anyatestről lepattanó új égitest kilendülése az űrbe egyenes vonalban, a másik a centripetális mozgást kívánó központi vonzás, mely az anyatestből hat; e kettő eredője a kerülékpálya. Ezt a kettős mechanisztikumot Majmonides lehet hogy megegyezőnek tarthatná a mechanika elveivel, de hogy a dolgok tényleg így történtek és hogy a naprendszerek ily módon keletkeztek vagy a véletlen, vagy valamely robbanási törvény szerint, azt az állítást bizonyára ma is hipotézisnek nevezné, melynek csak csillagászati értéke van, de filozófiai értéke nincs.

De nem lehetetlen, hogy Majmonides ma sem érné be a meglévő elméletekkel. Epiciklikus pálya, — folytatja Majmonides — ez annyit jelent, hogy van olyan mozgás a világtérben, mely sem nem centrifugális, sem nem centripetális, sem nem fix központ körüli. Állítólag Abubekr ibn Alczaig azzal dicsekedett volna, hogy ő csillagászati rendszeréből kiküszöbölte az epiciklus-hipotézist és csak excentrikus körpályák fölvételével operál, azonban Abubekr tanítványai, kikkel Majmonides érintkezésben állt, ezt a hírt nem erősítették meg; de ha igaz volna is, ezzel nincs nyerve semmi, mert az excentrikus pályák létezése is ellentmond Aristoteles mechanikai tanításainak, amelyek pedig tökéletes tudományos igazságok. Rámutat Majmonides arra, hogy egy *képzeleti pont* körül forgó mozgás tanát nem lehet *mechanisztikus* világelméletnek nevezni. A legtöbb égitest pályájának központja ilyen képzelt pont

és — mennyire ellentmond ez minden erőműtani tudománynak! Maga Ptolomaeus is érzi ezt és szinte mentegetőzik. Ha Aristoteles mechanikai alaptételei igazak, mennyi kétség bontakozik elő ezekkel a föltevésekkel szemben, mert Aristoteles természettudományi mozgástani elveinek alapján nem lehetséges se epiciklikus pálya, se diszkoncentrikus pályák sora; mi magyarázza meg ezek után az égitestek különböző pályáit, ha eldobjuk ez a két pótprincipiumot, mikor pedig a csillagászati számítások, melyeknek bázisát ezek a hipotétikus princípiumok képezik, percnyi pontossággal beválnak, a napfogyatkozások, az elsötétülések és azok időpontja és tartama a jelzett princípiumok alapján végzett számítások helyességére bizonyítékot szolgáltatnak? Egy-egy csillag visszatérésének és mozgásainak magyarázatát egyáltalán nem is lehetne adni epiciklus nélkül. Ámde, ha vannak ilyen excentrikus pályák és epiciklikus utak, akkor a mechanikus magyarázat *elégtelen*. Itt valóban nagy perplexitás előtt állunk. Igaz, hogy a *csillagásznak* ezzel nem kell törődnie (v. ö. ezzel a 11. fejezetet), mert nem föladata, hogy megmagyarázza a szférák létének miként jét, hanem csak az, hogy olyan szisztémát állítson föl, mely lehetővé teszi a mozgások körbeliségének és egyenletességének és irányának a tapasztalt tényekkel egybehangzó magyarázatát.

Még megemlíti Majmonides, hogy Abubekr ibn Alczaig fölveti a kérdést, vajjon Aristotelesnek volt e tudomása arról, hogy a nappálya excentrikus, avagy nem bírt róla tudomással; ha tudott róla, akkor elhallgatta, még pedig azért, mert elegendőnek vélte a nappálya deklinációját a feltünő jelenségek magyarázatára, lévén az excentricitásnak hasonló következése és hatása, mint a deklinációnak; azonban lehetséges, hogy egyáltalán nem volt róla tudomása. Ehhez hozzáfüzi Majmonides, hogy Aristotelesnek nem volt sejtelme sem az excentricitásról, mert korában a csillagászati matematika még nem volt elég fejlett, mert ha hallott volna róla, vagy a leghatározottabban visszautasította volna, vagy a legnagyobb perplexitásba jutott volna, mert ez a föltevés és a mechanikus magyarázat valóban nem fér össze.

Ha Majmonides ma élne, azt mondhatná, hogy a csillagok rengeteg világrendszerében végbemenő különböző irányú mozgások nem magyarázhatók meg tisztán mechanisztikus elmélettel, még a bolygók se mozognak mind egy irányban, nevezetesen a kis bolygók némelyike ad pályájának irányával fejtörésre okot a mechanisztikus magyarázat szempontjából. A bolygók abban az irányban keringenek, amely irányban a nap saját tengelye körül forog, de a kis bolygók egy része nem. A mechanisztikus törvény egyetemes érvénye egyformaságot kívánna, hogy magyarázó értéke legyen, mert magyarázó elv csak az lehet, ami megdönthetetlen szabályossággal érvényesül és nem ismer kivételt. „Még mindig vannak bizonyos nehézségek, melyek a részletekre vonatkoznak és máig sincsenek magyarázva". Afölött is csodálkozását fejezné ki Majmonides, hogy a bolygók periheliumban gyorsabban mozognak, apheliumban pedig lassabban mozognak; valamely mozgás lehet gyorsuló vagy lassuló, ezt meg lehet mechanisztice értetni, de hogy lassuló és gyorsuló legyen egyben, azt különös és célszerű közrehatások idézhetik csak elő; naptávolban kellene, hogy gyorsabban mozogjon a bolygó, mikor a vonzó erő kevésbbé fékezi, hiszen a vonzó erő nem lehet egyben központilag vonzó és a periférián hajtó, taszító erő. Mint hogy Keppler törvénye szerint a rádius vektor által súrolt területek egyenlők, ennélfogva napközelben a sugár rövid és a pályaív részlete hosszabb, tehát a mozgásnak gyorsabbnak kell lennie, viszont naptávolban a sugár hosszabb, tehát a pályaív részletének kell rövidebbnek, illetve a mozgásnak kell lassúbbnak lennie. Ez kétségtelenül meglepő és célszerűséggel bíró berendezés, mellyel az évszakok rendje is összefügg. Továbbá azt mondaná Majmonides, hogy manapság már nincsenek „álló" csillagok, minden égi test mozog, a csillagok miriádjai mozognak, még pedig a szélrózsa minden irányában, az „álló" csillagok vándorlása szinte szétrobbantja a mechanisztikus magyarázóelvet, megváltoztatja a csillagképek formáit is — és a célszerűség, melyre be vannak állítva, mégis aenokon át megmarad. De nem jelentené ez a mechanisztikus elv megtagadását, hanem csupán egy célszerűségi tervezetbe való

bekapcsolását, hiszen abban a formában, mely a mechanisztikumot alárendeli a finalitásnak és a mechanikai összefüggések rendszerét belefűzi a célirányító okba — e két ellentétes elv összesimul, összefér, nem zárja ki egymást és összeegyező. (Kant maga világosan kifejezte ezt a gondolatot, noha Kirchmann szemére veti, hogy ezt nem teszi. Maga Kirchmann, aki a természet rendjében minden célszerűség létezését kereken tagadja, így fejezi ki magát: „Die Teleologische Beurtheilung der Natur ist der mechanischen nicht so entgegensetzt, als Kant annimt. Da nach Kant jedes Ding seine Wirkung hat, die dann wieder Wirkungen hat und damit eine Kausale Reihe bildet und da diese Reihen sich mit einander verbinden, so kann dieser Mechanismus sofort zu einem teleologischen umgewandelt werden, wenn ein Wesen gesetzt wird, was diese Wirkungen gewollt hat und allenfalls im Beginn die Stoffe und wirkenden Kräfte in ihren ersten Stellungen geordnet hat. Dann ist die ganze Natur in ihrem *Verlauf* mechanisch, wenn ich mich lediglich auf ihre Stoffe und Kräfte beschränke; aber derselbe Verlauf wird teleologisch, wenn ich das wollende Wesen hinzudenke. Auch ein solches (Wesen) kann nicht willkürlich, sondern nur nach den Regeln der Kausalität, d. h. durch den Mechanismus der Natur seine Zwecke vollführen." [Erläuterungen zu Kants Kritik der U.] Ily módon a csillagrendszerek mechanizmusa is összefér a finalitással, sőt azoknak bámulatos működése posztulálja a finális magyarázatot, mert csak a mechanisztikus elméletek megteremtői tarthatják ezeket az elméleteket apai elfogultságból kielégítőknek, de az elfogulatlan és szigorúan kritikai szellemmel kutató gondolkodónak még mindig marad elég, ami magyarázatra szorul.) A csillagvilágok bámulatos rendszerei, azok csodás volta és ennek a rengeteg létlabirintnak minden rendje és minden misztériuma, minden törvénye és minden titka, összehasonlítva az emberi magyarázási kísérletek hiányosságával még jobban meggyőzi az emberi elmét, hogy ne csak egy gépszerűen mozgató, hanem egy tervszerűen alkotó istenséget ismerjen fel.

Ezzel csúcspontját éri el Majmonides filozófiai okosko-

dása. Ő, aki visszautasította a Kalámista atomizmust és okkazionalizmust, nem éri be az aristotelizmussal sem, hanem tovább megy és többet követel. Az aristotelizmus szerint kétségtelen, hogy *van Isten*, mert Isten az örök őstől való ősanyagnak örök őstől való formatív *mozgatója*, ezáltal egyszersmind létadó, vele szorosan összekötve, mint ok az okozattal, elválaszthatatlanul. De azzal, hogy Isten léte, testetlensége, egysége, intellektualitása és hatása *el van ismerve*, Majmonides nem tudja beérni, mert ezen feltevés mellett *hiányzik* az univerzális létből valami, ami Majmonides előtt a *legértékesebb* — és ez a *szabadság* eleme; a mechanicisztikus Istenben nincs szabadság — és ha az Istenben nincs, akkor az emberben sincs és ezzel megdől minden, az érdem, az ideálizmus, a vallás, az isteni igazságszolgáltatás, a jutalom, a vígasz, a remény. Erről világosan nyilatkozik Majmonides a II. kötet XXV. fejezetében, kiemelve, hogy az aristotelikus isten- és világhit mellett fundamentumából le van rombolva a hitnek a tanítása, meg van akadályozva az Istennek minden avatkozása, csodatéte és a tóra tanításával és az istenség eszméjével kapcsolatos minden elrettenés és remény. Filozófiája tehát a szabadságot óhajtja a létben megmenteni, melylyel az emberi akarat bizonyos szabadsága, az ember felelőssége és érdeme, erkölcsi programmja, erkölcsi fejlődése, megjavulása és minden erkölcsi értéke összefügg! Filozófiája ebben rokonságot mutat Kantéval, aki a természet mechanikus kauzalitása mellett lehetségesnek tartja a *szabadságból eredő kauzalitás megindítását* és az emberi etikumban is megállapítja a szabadságnak ezen értékes elemét. Abban is emlékeztet Kantra, hogy a II. kötet XXII. és XXIV. fejezeteiben kifejtettekből nem akar tudományos kötelező végkövetkeztetést levonni, csupán valóbbszínűségét akarja igazolni a *spontán* teremtésnek, de szigorú tudományos igazságmegállapítás szempontjából a XXIV. fejezet végén agnosztikusnak vallja magát, nem a tudásnak, hanem a hitnek nyitva meg a meghódított és megtisztított területet, mint Kant, aki azt mondja magáról, hogy a „tudást" eltakarította és teret nyert a hit számára. Azonban némi különbség is van Majmonides és

Kant között abban, hogy a hitben is van Majmonides szerint valami tudásszerű. A spekulatív megismerés az agnoszticizmus határáig eljutva, egy másnemű — intuitív — megismerést keres, mely más úton jut el transzcendens igazságokhoz, ahová a spekulatív kutatás el nem juthat és ahol a spekulatív elme nem illetékes. És ez a másnemű megismerő-képesség a prófétizmus, amelyet azonban csak kis részben vezet vissza szupranaturális emanációra, zömében pedig azt naturális alapokon építi föl és mint természeti jelenséget mutatja be.

Ez az összefüggés kapcsolja a XXIV. fejezethez a *prófétizmusnak* (a II. kötet 32-ik fejezetétől annak 48-ik fejezetéig terjedő szövegben kifejtett) *racionális* elméletét.

Előbb azonban még néhány mellékes gondolatfonalat bonyolít le Majmonides. Kifejti, hogy az anyag praeexistenciáját *nem a Szentírás szövegére való tekintettel veti el.* Hiszen a magyarázás és a hermeneutika eszközeivel képes lett volna a Szentírás szövegeit úgy értelmezni, hogy azok összhangban legyenek az ősanyag aristotelikus tanával. A Szentírásban vannak antropomorfisztikus kifejezések és ezeket úgy magyarázta, hogy értelmükben megegyezzenek az Isten testetlenségének tanával. Itt alkalmazta a hermeneutika módszerét, — mert Isten testetlensége, testfölöttisége az aristotelizmus alapján is sztrikte be van bizonyítva. De az ősanyag léte, az anyag öröklétűsége *nincs bebizonyítva.* Ha be volna bizonyítva, *elfogadná.* Azonban nincs bebizonyítva, tehát *nem fogadhatja el.* Az ősanyagtannak plátói fogalmazását még el lehetne fogadni, aki csak a káoszt vallja őslétűnek és örök őstől valónak, de nem a világot, nem a mozgást és nem az időt, aki szerint az ég is keletkezett és mulandó, akiről maga Aristoteles is állítja, hogy az időt későbbi eredetűnek tartja és aki Timaeusában elég érthetően maga is az ég időbeli keletkezését hangoztatja. (Munk előadja, hogy így fogták föl Platot az arabok, Leo Hebraeus, Clemens Alexandrinus; és Henri Martin Etudes sur le Timée de Platon című művében; ő maga hozzáteszi, hogy a *substratum indeterminée*ben az *idea* realizálódik non par necessité, nem szükségszerűség-

ből, hanem avec conscience et liberté, tudatosság és szabadság nyomán. (L. jegyzet a XIII. fejezethez.) Valóban ez a felfogás nem ellenkezik a Szentírás helyesen felfogott tanításaival, legalább nem azok lényeges részeivel, de Majmonides mégsem fogadja el Plato ezen nézetét, mert a substratum indeterminée ősléte *nincs bebizonyítva.* Ugyanebből az okból kikel (a XXVI. fejezetben) a „nagy Rabbi Eliezer" hírneves és nagytekintélyű tannaita egy kijelentése ellen, mely az aristotelikus ősanyagelmélet által infiltráltnak látszik. Hasonlóképpen kikel a 30. fejezetben R. Juda és R. Abbahú két állítása ellen, melyek közül az első az idő teremtéselőttiségét bizonyítgatja a bibliából, a másik pedig azt állítja, hogy a jelenlegi világ előtt már voltak más teremtett világok. (Az utóbbi állítás egyébként egyáltalán nem ellenkezik a zsidó vallás világfölfogásával, sem a Majmonides által hirdetett hitbeli tanokkal.) Folytatólag azt fejtegeti (a XXV. fejezetben), hogy a világ *teremtett volta* nem involválja a világ *mulandóságát* és elpusztulását, amely bekövetkezhetik ugyan, ha Isten akarja, de nem *kell* bekövetkeznie és hogy a biblia ezt sehol se tanítja, hanem az eschatológikus színezetű bibliai kifejezések mind történelmi, politikai összeomlásoknak költői allegórikus leírásai. Optimizmusa arra viszi, hogy a világ maradandóságát vallja; ezért az említett kifejezéseket az egész prófétai irodalmon át búvárlat tárgyává teszi és jelzett magyarázatát zseniálisan, következetesen és sikeresen keresztülviszi. Tagadóba veszi, hogy Salamon király a világ őslétét akarta volna jelezni Kohelet ezen szavaival: „és a föld örökre áll". Az allegórikus magyarázat jogosultságát újra bizonyítja és azt mondja, hogy nem az olvasó vagy a hallgató képzetkincse szerint kell a szövegeket érteni, hanem a beszélő és író szándéka és gondolata szerint. Ha egy arab hallja, hogy egy héber ember ezt a szót használja: áváh, azt hiszi, hogy tiltakozást fejez ki, pedig éppen ellenkezőleg akarást és kívánkozást jelent. Így jár a műveletlen tömeg a prófétai tanításokkal is, mást ért alatta vagy semmit se ért belőle, ezért mondja maga a próféta: *„az egész látomás számotokra, pecséttel lezárt könyv"* — és: *„átforgatjátok az élő Isten szavait az*

ellenkezőre". Ennek az elvnek fonalán filozófiailag magyarázza a Genesis első fejezetét, a teremtés történetét és egyes homályba burkolt filozófiai közléseket tesz, melyeket nem szán a nagyközönségnek. Végül a bibliai szöveg menetét követve, a *szombat* eszméjével foglalkozik, melynek a tízparancsolatokban kettős indokolása van; az egyik; mert hat napon át teremtette Isten az eget és a földet; a másik: és emlékezzél, hogy kihozott téged az Isten Egyiptom országából. A szombat tehát nemcsak a fáradt munkás nyugalomnapja, hanem egyszersmind szimbolikus és vallási elvet rögzítő intézmény, mely egyrészt az *őslétet tagadja* és a *teremtés tényét tanítja*, másrészt a *föntartó és gondviselő elvet* illusztrálja; egyrészt a világ eredetére vet fényt, másrészt az emberiség sorsához köt reményt; az eredet és a cél eszméjét, a teremtést és az emberlét ameliorációját kapcsolja össze; a helyes elmebeli irányulást és a helyes világfölfogás szellemi tényezőjét csatolja az anyagi fejlődés és javulás princípiumához, az eredetet és az eredményt fűzi össze, a kezdetet és a célt, tehát „egyetemes összfoglaló kegyelem kifejezése a szombat, mely egybefoglalja a *helyes világnézeti igazságot* és a testi lét javításának elvét.

Ezekután tér át a prófétizmus lényegének és természetének ismertetésére.

A prófétizmus mibenlétéről három nézet van Majmonides szerint elterjedve. És e három nézet különbözősége szorosan összefügg az istenfogalomról, illetve a világ őslétének avagy keletkezett voltának problémájáról vallott nézetek eltéréseivel. Csak az istenvallók három csoportja jöhet itt tekintetbe, ú. m. a filozófiai műveltséggel nem bíró hívők; az aristotelikusok, kik az ősanyagban és a föltétlen és korlátlan mechanizmusban hisznek; végül a helyesen gondolkodó hívők, akik a spontán teremtés tanát vallják és a mechanisztikus kényszer elvét a maga területére korlátozva, a szabadság bizonyos elemét őrzik meg világfölfogásukban. Az Istent nem valló vagy istentagadó filozófusok, mint az Epikureusok, itt nem jöhetnek tekintetbe.

A fenti hármas csoportosítás értelmében három felfogás uralkodik a prófétizmus felől. *a)* Isten kiválasztja,

akit akar és reá árasztja a prófétai képességet és őt tökéletessé teszi; lehet a kiválasztott bölcs vagy balga, ifjú vagy öreg, itt a természeti alap nem szólhat bele és nem játszik szerepet, minden a kiválasztástól függ, csak éppen azt kívánják e nézet vallói, hogy a próféciára kiszemelt ember tiszta erkölcsű legyen.

A másik fölfogás szerint a prófétaság nem istentől közvetlenül eredő adomány, hanem természeti dolog — egy entelechia (tökéletességre kialakulás) az emberi természetben, amely entelechia csak tanulás és képzés útján bontakozhatik ki a virtualitásból aktualitásba; a fajban megvan potencialitásban vagy virtualitásban és az egyénben aktualitássá válik, ha nem állja ennek útját valamely külső ok vagy belső strukturális akadály; így van ez minden képességgel az emberi nemben, mint virtualitás megvan a *nemben*, de entelechiává, mint bevégzett kiválóság, csak egyes egyedekben vagy csak egyetlen egyedben emelkedik, de amikor azzá lesz, ez már mechanikus okszerűséggel és kényszerűséggel történik és nincs ebben a folyamatban a szabad történésnek semminemű eleme, mert ha ezen entelechia eléréséhez egy előidéző kellene, akkor ez annyit jelentene, hogy természeti módon, mechanice, külön előidéző nélkül *egyáltalán* nem jöhet létre. Ezen nézet szerint tehát a természeti alap és a kényszerű következés a főtényező, minélfogva ki van zárva, hogy a balga egyszerre prófétává legyen vagy lefeküdjön mint nemprófféta és fölkeljen mint próféta, úgy, mint aki váratlanul kincset talál. A dolog ezen nézet szerint tehát úgy áll, hogy a természeténél fogva kiváló ember, aki tökéletes elméjében és erkölcsében és benne az intuitív elmeképesség ki van fejlődve a lehető legmagasabb fokra, ha lelkileg bizonyos módon még előkészíti magát: akkor ez az ember a természeti kauzalitás okszerűségénél és kényszerénél fogva mulhatatlanul és okvetlenül prófétává lesz, mert ez az entelechia az emberi természetben gyökerezik Ki van zárva tehát, hogy egy arra preparált és természetileg beállított alkalmas ember *ne* prófétáljon; okvetetlenül prófétálnia *kell* oly természetes elkerülhetetlenség törvénye alapján, mint aminőnek következtében egészséges

szervezetben az egészséges táplálék egészséges vért produkál.

A harmadik nézet, mely a Thóra, a zsidó vallás és a helyes filozófia tanításának megfelel, nagyrészt elfogadja a fent vázolt felfogást, csak egy lényeges pontban tér el tőle, abban ugyanis, hogy mint a világegyetemben, úgy a prófétizmusban is fentartja a *szabadság elemét*, minélfogva *lehetséges*, hogy egy ember, aki természetileg tökéletesen predesztinálva van a prófétai hivatásra és elő is készítette magát arra, mégsem prófétál, mert nincs erre nézve abszolut mechanikai kényszer természeti alapon. Magától értetődőleg természeti készséget, erkölcsi és értelmi tökéletességet mi is követelünk és a talmud bölcsei már rég kimondták, hogy a prófétai ihlet nem nyugszik csak bölcs, bátor és vagyonilag másoktól nem függő szabad emberen, azonban ezen előzmények nem képviselnek kényszerítő erőt, amint Baruch b. Néria esete is igazolja, hogy a prófétai hivatásra alkalmas és arra előkészített emberből nem lett próféta. Az emberben levő potencialitás az isteni szabad elhatározás és spontán hatás nyomán válik aktuális prófétizmussá. A természeti készség megvan, de isteni elhatározás döntő hatása nélkül a természetileg arra predesztinált ember még nem válik prófétává. Hogy Istennek passzív magatartása a természeti tényezőket nem engedi érvényre jutni, ebben van valami, ami a csodára emlékeztet, mint pl. midőn Jerobeám kinyujtotta kezét a próféta felé és nem tudta visszavonni, noha természetileg arra képességgel bírt, vagy mint midőn az arameus király seregi nem *látták* Elizeus prófétát. Az isteni befolyás azonban aktivitásával és spontán elhatározásból eredő közrehatással kiváltja és aktualitásra viszi azt, ami természetileg adva van. A tömegeket elragadó ihlet, mint a Sinaj hegyi kinyilatkoztatás alkalmával csupán az egyetemes emberi tehetségnek a népet elfogó alacsonyabbfokú megnyilatkozása, amint egyáltalán maguk között az igazi próféták között is vannak igen nagy fokozati különbségek. A prófétai megvalósodásnak eszközlője azonban az Istentől eredő emanáció az isteni kisugárzás, a nous poietikos, a földi világra ható intellentuális erő közvetítésével,

mely hatását kifejti elsősorban az emberi értelemre, azután az intuitív képzelemre, ami legmagasabb tehetsége és legfelsőbb entelechiája az emberi nemnek. Ez a tehetség nem csupán a szorosabb értelemben vett képzelet; Aristotelesnél is a fantázia mást és ennél többet jelent. Egybe kell vetnünk e helyet a 37. fejezetben mondottakkal, ahol Majmonides kifejti, hogy a nous poietikos emanációja elsősorban az intellektualitásra hat és azon át jut el a hatás a képzelethez; e kettő együtt jövendől, lát és oly dolgokat is felfog, melyek nem az érzékek útján jutnak el hozzá, sőt oly dolgokat is, melyeket premisszák, következtetések és gondolati műveletek utján nem lehet elérni. Tehát itt valóban intuitív képzelemről van szó. Ez utóbbi, tanulmány, bölcseségben való tökéletesedés és erkölcsi kiválóságok elérése által meg nem szerezhető, annak az emberrel születnie kell, mert az ember testi strukturájával függ össze, a legjobb arányokat és a legtisztább nedveket igényli abban az orgánumban, mely ennek az erőnek hordozója és ennek hiányát életmóddal nem lehet javítani, mert életmódszabályozás csak megtarthat némileg jó állapotban, de nem emelhet a szervezetben rejlő lehetséges tökéletesség legmagasabb fokára; ha a hiba az eredeti arányokban, a strukturában vagy a létegben rejlik, ott nem használ semmiféle kombináció. Az intuitív képzelőerő működése pedig nemcsak abban áll, hogy az érzékelt dolgokat emlékezetbe eleveníti, hanem azok kapcsolását is intézi és a természetükbe vésett jelleget is kiészleli és legjobban akkor működik, mikor az érzékek pihennek, mert akkor legalkalmasabb az emanáció hatásainak befogadására. Ebben rokonsága van az álommal és ezen álomszerűség a prófétálás egyik tényezője, mert az álom és a prófétai lelki állapot csak fokozatban különbözik, nem pedig lényegben és a tömegek prófétai hangulatára mondja az írás: aggastyánaitok álmokat álmodnak és ifjaitok víziókat látnak — és a bölcsek is azt mondják: az álom hatvanadrésze a prófétaságnak és gyönyörű hasonlattal tanítják, hogy az álom kifejletlen, éretlenül lehulló gyümölcse a prófétaságnak, pedig nem hasonlítanák össze e két dolgot, ha nem volna közöttük lényegbeli rokonság. Az isteni ige

pedig, összehasonlítva Mózessel a többi prófétákról így szól: ha volna a ti prófétátok a legkiválóbb is, csak vizióban jelentkezném neki és álomban beszélnék vele. (A természet tehát a prófétai működéshez az álomszerű inklinációt és az álomszerű csodálatos belső működést adja, melyhez az isteni kisugárzásból eredő hatás járul. Az álom, melynek csodás jelenségével a legnagyobb bölcselők foglalkoztak, nem kerüli el Majmonides figyelmét sem és midőn egy gyökérre vezeti vissza a prófétai vizióval és eszmélkedéssel, mint benső munkálódást fogva azt föl, rendkívül szubtilis gondolatszférában mozog és hallatlan elgondolási bájt egyesít a halvány tünemény reális felhasználásával, de mindig meghagyva a prófétaság *természeti* alapzatát.) Amivel az ember napközben foglalkozik, amire vágyik, ami felé törekszik nappal, azzal foglalkozik a képzelőerő az álomban, még pedig oly világossággal, hogy érzékeivel látni véli a dolgokat. És ebben is hasonlít az álom a prófétai állapothoz. Ha már most van egy ember, akinek agya természettől a legtökéletesebb berendezésű, anyaga és vegyülése arányaiban és lényegében a legtökéletesebb és akadályozók nem merülnek föl szellemi életében gátoló erővel és ez az ember tanul, fejleszti magát és egyre bölcsebbé válik, míg potencialitásból teljes aktualitásban levő tökéletes emberi elmévé lesz, amellett emberi etikai tulajdonságai teljesen kiegyensúlyozottak és tiszták, vágyai pedig csak arra irányulnak, hogy a lét titkait és azoknak okait megismerje és gondolatai mindenkor csakis a fenkölt dolgokra szegeződnek és minden törődése csak arra pontosul, mit kell hinni, hogyan lehet Istent megismerni és működését megérteni, ezenkívül minden gondolat és vágy állati gyönyörök után rég kikapcsolva lényéből, hatalomért sem eped, sem az emberek hódolata után, ami mind csak kábaság: akkor magától értetődő, hogy az ilyen ember, akinek intuitív képzelete a legtökeletesebb, prófétai hangulatában csak a magasabbrendű dolgokkal foglalkozik és csak isteni dolgokkal és az emberiség javát szolgáló eszmékkel tölti meg szellemét, mikor leszáll reá az isteni emanáció, *prófétálni fog.*

Természeti alap, intellektualitás, szellemi munka,

mely az intellektust aktívvá teszi, képzelő erővel kapcsolatos intuíció, morális tisztaság és előkelőség azon tényezők, melyek az isteni emanáció folytán aktív prófétizmust eredményeznek. Kimagasló jelentősége van az intellektualitásnak és a képzelő erőnek és a vele kapcsolatos intuíciónak és impulzusoknak úgy a zseniknek, mint a tudósok, az államférfiak és in deteriorem partem, a politikai és vallási szemfényvesztőknek és kalandoroknak, csodatevőknek, bűvészeknek, misztikusoknak és varázslóknak kifejlesztésében és létrehozásában. Az egyetemes emberi tehetségnek, mely kiváló egyedekben tetőfokát éri el, vannak elfajulásai és káros megnyilatkozásai is, melyek a tömegek félrevezetésére és kárszenvedésére, sőt erkölcsi romlására vezetnek. Intellektualitás és képzelet a két főtényező. Mikor az isteni emanáció csakis az intellektualitást éri, akkor keletkeznek a tudósok, a bölcselők; mikor inkább a képzeletet termékenyíti meg és befolyásolja az azzal kapcsolatos felfogást és impulzusokat, akkor államférfiak, törvényhozók, varázslók, jövendőmondók, álomlátók támadnak, csodatevők és misztikusok. Ha mind a két erőt éri az isteni emanáció, akkor állanak elő az igazi próféták. Valóban a próféta egyesíti magában a világszemlélet-alkotót, a törvényhozót, a jövendőlátót, az álmodót, a csodatevőt — ellenben a hamis próféták: vagy plagiátorok, vagy a képzelet rabjai, megtévesztők, akik varázslatra helyezik a főslyt és miszticizmusba merülnek; másrészt *a plagiátorok hibája*, amint Majmonides arra rámutat, hogy nem szokták az *egészet* elsajátítani, hanem annak csak egy *részét*, amennyit felfogni képesek. A középső csoport emberei, vagyis azok, akiknek jellemzője az intellektualitás hiánya, vagy szűk volta, ellenben a képzelet túlereje és túltengése, különös jelenségek; ébrenlét idején csodálatos jelenéseket és álmokat látnak és kusza patológikus izgalmakat élnek át, minélfogva magukat prófétáknak képzelik; elfelejtett tudásfoszlányok elevenednek meg bennük és azt hiszik, hogy váratlanul tudáshoz jutottak tanulás nélkül, amellett rendkívüli zűrzavarba bonyolódnak, a legsúlyosabb filozófiai spekulatív kérdésekhez merészkedve összekeverik a valóságot a képzelettel és így tovább. És az ismertetett

három csoportnál mindenütt megfelelő fokozatok észlelhetők. Nevezetesen a tudós osztálynál, ha az isteni emanáció csak annyira hat, hogy az illető önmagának tudós, akkor az illető megelégszik a búvárkodással és tanulással; ellenben, ha oly gazdagon áramlik az emanáció, hogy annak bőségéből másnak is tovább adhat, akkor késztve érzi magát, hogy könyveket írjon és tanítson, megismeréseit és meggyőződéseit továbbjuttassa és mintegy tovább emanálja, hasonlóképen a prófétánál; van próféta, aki csak önmagának próféta, befogadja az istentől való ihletnek azt a mérvét, mely neki jut; de aki dúsgazdagon nyeri az isteni emanációt, az hivatása által késztve, maga köré vonja az embereket és átárasztja rájuk az ő tudását és lelke gazdagságát, hirdeti meggyőződését még ha életébe is kerül, mert az isteni emanáció nem engedi nyugodni, amint Jeremiás mondja: gyalázatot és megbántást nyertem osztályrészül az isteni ige fejében szakadatlanul és elhatároztam, hogy nem említem többé és nem szólok többé Istennek nevében, de olyan volt szívemben, mint lobogó tűz, bezárva csontjaimba, belefáradtam, de nem bírtam elfojtani; — és Ámosz próféta is azt mondja: ha Isten beszél, ki ne prófétálna?!

A prófétai működésnek még két tényezője van. Az egyik a bátorság, a másik a sejtőképesség. Mind a két tulajdonság *általános emberi* és meglehet mindenféle alacsonyabb rendű emberben is, sőt már a gyermekeken is fölismerhető, ha megvan — és mily mértékben és fokozatban van meg egyik vagy másik tulajdonság, vagy esetleg mind a kettő. Bátorság tekintetében igen nagy változatosság és sokféleség uralkodik az emberek között. Van olyan ember, aki szembeszáll az oroszlánnal és van olyan, aki megijed az egértől. Van olyan ember, aki egymagában megtámad egy ellenséges csapatot és van olyan, aki remeg és reszket, mikor egy asszony kiabál. Ennek a változatosságnak a filozófusok kétféle magyarázatát adják, egyik nézet szerint csakis a természeti strukturától függ, a másik nézet szerint a gyakorlat- és hozzáidomulástól is függ, sőt attól leginkább. Így van ez a sejtőképességgel is; minden emberben van valami belőle, de a skála változa-

tossága, illetve a különbségek skálája igen nagy. Itt is szerepe van a hozzáidomulásnak, mert azon a területen, amelyre az illető embernek legnagyobb figyelme a legkövetkezetesebben irányul, jobban beválik a sejtőképessége. Ennélfogva tapasztalható, hogy bekövetkezik valami és *már valaki* azt előre megmondotta, továbbá találhatsz embereket, akiknek elképzelése és mérlegelése olyan erős, hogy aminek megtörténtét előre elképzeli, az egészében vagy legalább részben valóban megtörténik és úgy történik meg, amint azt előre elgondolta. Ennek számos oka lehet, többek között az is, hogy egész következéssorozatok láncolatát szinte öntudatlanul éli át oly gyorsasággal az ilyen ember elméje, hogy azt hiszi, mindez idő nélkül történt. Ezzel az erővel egyes emberek meglepő módon képesek jövendőt mondani. Magától értetődőleg ez a két tulajdonság, t. i. a bátorság és a divináció igen erős mértékben van meg a prófétákban — és az emanáció hatása alatt ezek a tényezők még erősödnek. Így látjuk, hogy Mózes puszta prófétavesszejével odaáll a nagy király elé és megszabadítja népét annak uralma alól, pusztán azért, mert megmondatott neki: Veled leszek! Szinte fölösleges kiemelni, hogy a sejtőképességnek is fokozott mértékben kell a prófétában meglennie. Magasabbrendű a jövendőmondásnál az, hogy az igaz próféták olyan spekulatív metafizikai igazságokat is fölismernek, amelyeket az emberi filozófiai gondolatfejtéssel, tudományos módszerrel és logikai következtetéssel nem lehet elérni, sem az okokat, amelyekből eme igazságok következnek, mert az emanáció úgy, amint megerősíti sejtőképességüket, úgy fokozza intellektuális erejüket, hogy képes legyen fölfogni a *valóság szerint létezőket;* itt tehát *intuitív* intellektualitás egészíti ki az intuitív képzeletet. Az intellektualitásra Majmonides nagy súlyt helyez. Szükségszerű, hogy a nous poietikosz emanációja elsősorban az intellektualitást érje és azt még magasabb értelemben aktuálissá tegye, csak az intellektualitásból árad át azután az emanáció a képzelő erőre, hiszen olyan dolgokat kell felfogni, amelyek nem az érzékek utján érkeznek az elmébe és melyek annyira transzcendensek, hogy premisszák, következtetések és logikai

gondolkozás utján el sem érhetők. Az intellektualitás nélkülözhetetlen eleme az igaz prófétaságnak. Erre annál inkább ügyelni kell, mert ez zárja ki az igaz prófétaság fogalmából a harmadik csoportban említett képzelgőket, akiknek nincs magasabb intellektualitása, filozófiája és tudománya, csak ötlete és képzelme. Nem kell igaz prófétának tekinteni, csak azt, akinél a világnézeti gondolkozás és az intellektualitás tökéletessége nyilvánvaló.

Ez az *intellektuális elem* predomináló Mózes prófétiájában. Nála nem szerepel *vizió* vagy *álom* mint kapcsoló elem közte és az istenség között, ő nincs a képzelet segítségére utalva, aminek jele, hogy sohasem beszél allegóriákban, hanem közvetlenül, mint az írás mondja: *színről színre* nyeri az isteni sugallatot. Azonkívül nála a prófétai hivatás eszméje a legtökéletesebb és a legmagasabbfokú, ami abban nyilatkozik meg, hogy Isten *küldi* a nép tanítására és ő ezt így fejezi ki: „az örökkévaló küldött hozzátok", ami egyetlen prófétánál sem fordul elő, sem az előzőkénél, sem az utána következőknél. Ábrahám, amit fölfogott, tanította és az embereket előkészítette és oktatta értelmi bizonyítékokkal, hogy a világnak egy Istene van, hogy ő alkotott mindent és hogy a szoborképek meg a teremtett tárgyak nem imádandók, de nem mondta: Isten küldött tihozzátok. A küldetés és annak tudata a prófétizmus legmagasabb foka, a legnagyobb tökéletesség, amire csak egyszer volt szükség az emberiség történetében és ebben benfoglaltatik az is, hogy tanítása, melyre küldetett, soha vissza nem lesz vonva és nem lehet abrogáció tárgya. Amint Mózes prófétai lénye a legtökéletesebb, úgy tanítása is az és soha el nem veszti érvényét, a tökéletes egyensúly törvénye valósul meg benne, ezért megfelel az emberi természetnek; nem lehetetlen és nem terhes annak követése és megvalósítása és nem természetellenes, mint a hegyekbe menekülő magános remeteélet és a mindenről lemondó önsanyargatás, a testi igények megtagadása és a hontalan kósza élet Istennek tiszteletére, vagyis elvetése a honalapításnak, a civilizáció és letelepedés megtagadása; másrészt nem vezet vallási rajongással kapcsolatos misztikus kicsapongásra és tobzódásra; azért

mondja a zsoltár, hogy Istennek tana tökéletes és a léleknek megnyugvása.

Akadhatnak egyesek, az erőszak emberei, akik a legterhesbbnek érzik, ha van fölöttük bíró, — kicsapongó emberek, akiknek a legnagyobb teher, ha van valami, ami akadályozza őket kicsapongásaik űzésében, de ez nem lehet egy vallás értékének fokmérője és könnyűségének vagy terhes voltának kritériuma. Ellenben a jóra törekvő becsületes ember érezni fogja, hogy könnyen teljesíthető a zsidó vallásnak minden követelménye annál is inkább, mert a természetnek megfelel és belső kiegyensúlyozottsága emeli értékét. Ez az a tan, amelyik joggal megérdemli az isteni tan nevét. A görögök törvényei és állami, társadalmi berendezései emberi alkotások. Szemben a Szentírás tanával a Szábeusok meséi nem igényelhetik az isteni tan nevét, ezek mind emberi alkotások.

Az emberi nemnek szüksége van törvényre és tanra, amely rendezi és nivellálja az emberi társadalmat. Aristoteles óta elfogadott meggyőződés és valóságbeli tény, hogy az ember társadalmi lény, társas lény, zóon politikon. Ez a társadalmi összekapcsolódás annál szükségesebb, mennél differenciáltabb lény az ember. Nincs faj a világon, melynek körében akkora differenciáltság uralkodnék, mint az emberi nemben. A genus humanum a legdifferenciáltabb jelenség a lét birodalmában. Ennek a genusnak egyedei jobban különböznek egymástól, mint bármely más genus egyedei. Természeti alapjában a differenciálódási latitüd sokkal nagyobb, mint bármely más fajnál. Csak tekintsük példaképpen azt, hogy az ember lehet a végletekig kegyetlen, annyira, hogy levágja, kivégzi legkisebb fiát és lehet a végletekig könyörületes és lágyszívű, elannyira, hogy egy féregnek elpusztítása rosszul esik neki és e két véglet között mennyi foka van a változatosságnak. És így van ez az összes tulajdonságokkal. Minthogy pedig ez a differenciáltság megvan benne, szükséges egymás kiegészítésére és a kialakult ellentétek nivellálására a társaslét, a társadalmi rend és a törvény. A különböző tulajdonságú embereknek szükségük van egymásra. Társadalmat azonban csakis törvénnyel — és a legjobban kiegyensúlyozott

és kiegyensúlyozó törvénnyel lehet föntartani. Tökéletes társadalom e nélkül nem lehetséges. A társadalomnak szüksége van vezetésre, amely arányosítja az emberek cselekvését, kiegészíti a tulajdonságokban rejlő hiányt és ellensúlyozza a többletet, szabályozza a cselekedeteket és az erkölcsöket és egységes törvényre alapozza számos konvenció elfogadásával, ami által rendeződik a társadalom. Az isteni tan is erre szolgál és *elsősorban* az isteni tan hivatott erre. Az isteni tan, bár lényegében természetfölötti, mindazáltal vonatkozásban van a természettel. Az isteni bölcseségnek csodálatos jelensége, hogy támadhattak az emberi nemben olyan egyedek, akiknek természetében van a társadalmi kialakulásra irányuló akarat és képesség; ilyen egyedek a *próféta* és az eredeti *törvényhozó;* azonkívül vannak másnemű egyedek, akiknek képessége van elfogadtatni és keresztülvinni azt, amit a próféta vagy a törvényalkotó nyujt — és ilyenek a királyok és államkormányzók, sőt ilyenek részben a vallásalapítók is, akik dicsekesznek azzal, hogy ők maguk az eredeti próféták, de valóság szerint tulajdonképen csak átvevők és átvevői sokszor csupán egy résznek, de nem az egésznek, még pedig úgy, hogy a részek kiválasztásában előttük egészen mellékes és nem lényeges szempontok a mértékadók. Az ilyenek hasonlítanak azokhoz, akik mások költeményeit tulajdonítják el és nyilvánosságra hozzák, mint a sajátjukat, mert becsvágyuk az, hogy költői hírnevük legyen.

Különbség van a társadalom rendjét célzó rendszerek és az *isteni tan* között. Ha a szisztéma kizárólagos és egyedüli célja az állami rend megalapítása és a bűnös cselekedetek megakadályozása, tekintet nélkül világszemléleti és spekulatív elemekre, sem az intellektuális fejlődésre, sem a nézetek helyességére nem ügyelve, hanem csakis az emberek egymásközötti viszonyára és az elérhető kisebb vagy nagyobb jólétre beállítva: úgy a szisztéma tisztán *államszerkezeti* és nem *prófétai* eredetű. De az a tan, melynek megállapításai filozófiai vizsgálat eredményei, akár a testi dolgok javítására, akár a helyes hit kialakítására irányulnak és célja helyes felfogást nyujtani Istenről és a létről, az a tan *isteni eredetű*, azáltal is, hogy hirdetője prófétai

színvonalon álló, erkölcseiben tiszta kiváló egyéniség. Az isteni tan kritériuma ezek szerint elsősorban az, hogy tanításai és rendelkezései fenkölt és átgondolt *világszemléletbe vannak befoglalva.*

A prófétai kvalitásnak számos fokozata van. A legalacsonyabb fokozat, ha valaki isteni segítség folytán valamely nagy tettet visz végbe a köz javára. Az erre késztő ösztönzést úgy nevezi a biblia, hogy reá szállt Isten szelleme, vagy reá ruházódott, vagy rajta nyugodott. Ilyenek voltak Izrael *bírái,* ilyen volt *Jefta, Sámson, Dávid király,* sőt *Mózes* is *ifjú korában,* mikor megmentette bántalmazott izraelita testvérét az egyiptomitól, vagy mikor Jetro leányait megsegítette, mert nem bírta elviselni a jogtalanságot és az igazságtalanságot. Ezzel az istentől való szellemmel szállt szembe az ifjú Dávid az oroszlánnal, majd később Góliáttal.

A második fokozat, mikor valaki úgy érzi, hogy lényén valamely változás megy végbe, mely arra készti, hogy *beszéljen,* himnuszt zengjen vagy tanítást adjon, vagy buzdítsa az embereket valami jóra és helyesre és oktassa isteni dolgokra és ez a hangulat teljes ébrenlétben és érzékeinek rendes használata mellett fogja el. Az ilyen emberről mondják a hagyományos tan művelői, hogy a *szentség szellemének* állapotában beszél. Ezzel a szellemmel inspirálva írta Dávid király a zsoltárokat, szerezte Salamon a példabeszédeket, Koheleth könyvét és az Énekek énekét; ez a szellem hozta létre Dániel és Jób könyvét, a Krónikákat és a Hagiografákat, melyek ez okon neveztetnek szent iratoknak; ezért mondják a bölcsek, hogy Eszter könyve a szentség szelleme által sugalltatott és ezért mondja Dávid király: Isten szelleme beszél bennem és igéje van a nyelvemen. A *70 vén,* akikről írva van, hogy midőn rajtuk nyugodott a szellem, prófétáltak, de többé nem, — szintén ide tartozik; hasonlókép Eldad és Médad, kik a táborban prófétáltak, a főpap is, ki az Urim és Tumin alapján mondott jósigét és valamennyien, akikről a hagyomány azt mondja, hogy a Sechina rajtuk nyugodott és a szentség lelkével beszéltek. Ide tartozik Bileam is, a pogány népek prófétája, ide tartozik Dávid és Salamon

mellett Dániel is; mindezek nem érték el Ezsajás, Jeremiás vagy Nathan próféta színvonalát. Ez a második prófétai fokozat. Figyelemre méltó, hogy a hagyományos irodalom megállapítása szerint a Proverbiák, Kohelet, Dániel, a Zsoltárok, Ruth könyve és Eszter könyve mind a *szentség szellemétől* sugallva irattak. Még kilenc fokozatot állapít meg Majmonides a bibliai és a hagyományos anyag gondos figyelembevétele és egybevetése alapján. Mindezek fölött áll Mózes, aki a képzelet közvetítése nélkül vette az isteni revelációt a kinyilatkoztatás forrásából közvetlenül, *színről színre,* míg a többi próféták az igéket álomban nyerték, Isten jelenését pedig vizióban fogták föl, amint írva van: „vizióban imertetem meg Magamat vele és álmon át beszélek hozzá!" Szózatot tehát a legnagyobb próféták is csak álomban hallottak, az egyetlen Mózes kivételével, aki egyetlen nélkülözhetetlen, *legnagyobb* és *legtökéletesebb* prófétai jelensége az emberiségnek, aminőre csak *egyetlen egyszer* volt szükség; *vizióban* szózatot a többi nagy próféta csak *angyaltól,* mint isteni küldöttől nyert és az már, Mózest nem tekintve, a legmagasabb foka a prófétai kvalitásnak. (XLV. f. v. ö. XLII. f.)

Mikor a Szentírás Isten vagy angyal megjelenéséről tesz említést, ez mindig álomban vagy vizióban történik; csupán a profán emberek viziói tekintendők a túlizgatott képzelet szüleményeinek; a prófétai vizió Istentől ered és nem patológikus természetű. A próféták allegóriákban és parabolákban beszélnek, melyeknek belső értelme fontos és nem veendők szószerinti értelemben. Sokszor a belső értelem úgyszólván homonümián alapszik, mert a használt szónak két jelentése van. Mint már fönnebb ki lett fejtve, a prófétai kvalitásnak tizenegy foka van, ebből kettő: a tetterős bátorság és a szentséges szellem, még nem teljesen azonos a prófétasággal, hanem annak előfokai, ezt követi a *prófétai álom* minőségének öt fokozata és a prófétai víziónak négy foka. Mózes próféciája mindezek fölött áll, mert Mózes nemcsak fokban, hanem lényegben különbözik a többi prófétától, próféciája intellektuális prófécia, intermediáció nélkül mint egy felsőbb intelligencia nyer emanációt az istenségtől. Egyébként egész élete viziószerű

élmények nélkül folyik le. A többi próféták viziószerű élményeken mentek át, mint pl. Hósea házassága a hozzá nem méltó nővel, Ezekielnek Babiloniából Jeruzsálembe való áthelyezkedése, stb. Mindezek a vizió részei és nem a realitásban végbemenő események. Ugyancsak jellemzi a prófétizmust a hiperbolák és parabolák használata, melyek nem veendők szószerinti értelemben, ha az igaz értelemhez akarunk eljutni és ez teszi a prófétai kijelentések értelmének keresését és racionális magyarázatát szükségessé. Ide tartozik annak helyes fölfogása is, midőn a közeli és közbeeső okok mellőzésével a próféta inspirációját és a neki előírt cselekedeteket és az általa leírt eseményeket és cselekedeteket az okok láncolatának kezdetével, mindig az *első okkal* kapcsolja össze. Így megmagyarázva maga a prófétizmus reális életjelenség, a transzcendens megismerésnek oly forrása, mely igazságokat revelál oly területen, ahová a logikai, filozófiai és tudományos kutatás és következtetés és a közönséges emberi megismerőképesség eszközeivel el nem juthatunk. Majmonides mindezzel a prófétizmust mint történelmi realitást és antropológiai jelenséget mutatja be. Az Isten úgy alkotta a létet, hogy belőle ki kellett fejlődni természeti alapon a prófétaságnak. De a természeti alapon kialakuló prófétai entelechiát az istenség emanációjával is támogatja. A prófétizmus lehetséges és reális valóság aristotelesi alapon is, azok számára is, akik ősanyagban és a világ őslétűségében hisznek. Isten létének és a prófétizmus realitásának beigazolásával le van rakva a *vallás* tényleges alapja filozófiai talapzaton. Ezt a műveletet végzi el Majmonides a Móreh II. kötetében — és ebben tárgyalja a prófétizmust is, mert az reálitás, melynek léte filozófiai módszerrel igazolható. — Ezeknek megértése után átmehetünk más kérdések tárgyalására, melyekhez intuitív szellemi tevékenység vezérel és melyeknek igazságát a spekulatív szellemi munka csupán összhangba hozhatja az emberi gondolkodás és tudomány eredményeivel és princípiumaival és csupán azoknak probabilitását igazolhatja. Ezzel befejeztük a Móreh II. kötetének ismertetését és jellemzését és a Móreh vezetése mellett eljutva eddig a pontig,

egy több mint 1200 évvel Majmonides előtt élt bölcselőnek, Ciceronak szavai élénkülnek meg előttünk: Nam si singulos Disciplinas precipere magnum est quanto majus omnes? Quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi causa, et contra omnes philosophos, et pro omnibus dicere... Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophantur, ii nihil habeant, quod sequantur... Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur; sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adjuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa judicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit et illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quendam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur. „Ha már az egyes tudományágakat fölfogni nehéz, annál inkább valamennyit. Pedig ezt kell tenniök azoknak, akiknek kitűzött célja, az igazság megtalálásának érdekében, az összes filozófusok *mellett* és egyben *ellen* beszélni. Lehetetlen az, hogy azok számára, akik ezen elv szerint bölcselkednek, ne maradjon semmi, amit követhetnek. Mi ugyanis nem tartozunk azok közé, akik semmit se tartanak igaznak, hanem azok közé, akik azt vallják, hogy minden igazhoz valami hamis csatolódik még pedig oly hasonlósággal, hogy nincs biztos kritériuma az ítéletnek és a helyeslésnek. Amiből az is következik, hogy sok dolog van, ami elfogadható és helyeselhető, ami, noha értelmi úton föl nem fogható, mégis oly méltóságteljes és kiváló színe van, mely elég arra, hogy a bölcsnek élete általuk kormányoztassék." Ezekkel az illusztris és insignis kérdésekkel és tárgyakkal foglalkozik a Móreh III. kötete.

III. RÉSZ

INTUITÍV IGAZSÁGOK ÉS PROBABILIÁK

A forma és materia viszonya. Optimizmus és pesszimizmus. A malum eredete. Célszerűség. Creatio ex nihilo. A gondviselés isteni igazságszolgáltatás, emberi felelősség és akaratszabadság. Az isteni omniscientia. A törvények célszerűsége. A Szabéusokról. Törvény és szociológia. A vallás hármas célja metafizika, szociológia és ethika. A vallás hatása életben, halálban. Amor dei intellektualis. Az ember erkölcsi hívatása.

Miután az Ezekiel próféta trónszekérvizióját filozófiai világszemlélete értelmében és azzal összhangzatosan a megértők és avatottak számára szóló rávilágításokkal hét fejezeten át magyarázta, Majmonides a Móreh III. kötetének 8-ik fejezetével olyan kérdések tárgyalására tér át, melyek, hogy Kant terminológiájával éljünk, nem tartoznak szorosan a teoretikus elme illetékessége alá, hanem a reflexiv elmélkedés területébe esnek; ami nem zárja ki, hogy a gondolatmenetek a kor uralkodó spekulatív filozófiájának tételeiből indulnak ki, vagy részben azokon alapulnak.

Mint a II. kötetről szóló fejtegetésünkben eléggé ismertetve volt, Majmonides az anyag örökkévalóságát tagadja, de ezen fölfogását nem tekinti sztrikte bebizonyított tételnek; az anyag teremtett voltának tana csak kevésbé kétséges és kevésbé támadható, mint az anyag örökkévalóságának tana, az utóbbi több kétség alá esik és több szempontból támadható, mint az előbbi. Az előbbi valószínűbb, de ez sem tudományosan bebizonyított tétel; mert még mindig maradnak a kételkedő kritikai elme előtt dolgok, melyek nincsenek bizonyítva, de azért igazak lehetnek és még marad vele szemben tere a *hitnek*, mert van rajta tere az ignorabimusnak. Egy antinomia két ága ez, melyek közül Majmonides a valószínűbbhöz csatlakozik, melyet több filozófiai argumentum támogat és mely felé az intuitív vonalvezetés biztonsággal vezérli az embert. A mai filozófusok legnagyobb része új természettudományi alapon igazat fog adni Majmonidesnek, hogy az anyag nem öröktől való, mert visszavezethető energiákra, melyekből keletkezett és melyekbe disszociáció út-

ján visszatér. A létprincípium ezen felfogás szerint nem az *anyag*rezervoár, hanem az *energia*rezervoár. Nem szükséges ezen a helyen erre bővebben kiterjeszkedni; elegendő arra rámutatni, hogy Majmonides felfogása, mely az anyag öröktől való létét negálja, a mai természettudományos anyagelmélet és az energetikus világszemlélet révén nyert erősségben. Majmonidesnek a maga idejében alkalma lett volna egy bizonyítékot fölhozni az anyag időbelisége mellett, még pedig azt, hogy tapasztalatunk szerint minden anyagi dolog mulandó, ennélfogva kell, hogy maga az anyag ilyen legyen, minél fogva nem lehet öröktől való kezdettelen létű. De Majmonides ebbe a hibába nem esik; hiszen megmondotta, hogy a kialakult dolgok kész állapotában uralkodó jellegből és törvényből nem lehet következtetést vonni arra, hogy ez az előző állapotban is uralkodott és úgy volt. Nem bizonyítja tehát ezzel és ebből az anyag *eredeti* mulandó voltát, csupán azt szögezi le, hogy a kész létben látható dolgok mulandósága — tudva azt, hogy létüknek két tényezője van, ú. m. anyag és forma — nem a *formában* birja okát és magyarázatát, hanem az *anyagban*.

A *forma* — az maradandó. (Pl. okából: a lantmadárnak vagy a kolibrinak *formája*, mely száz és száz nemzedékében az illető madárfajnak híven ismétlődik, maradandóbb, mint az egyes madár, mely talán holnap elpusztul, vagy már évek előtt elpusztult, vagy mint az egyes madár testének *anyaga*, mely feloszlik.) A dolgokban levő *lényegszerű:* a forma az, ami maradandó. Az egyed mulandósága az anyagból és az anyag természetéből ered (még akkor is, ha van ősanyag). Hiszen látható, hogy az állatfajok természetrajzi formái állandók és maradandók. A keletkező és enyésző dolgokat a mulandóság az anyag révén éri.

A forma in abstracto változatlan, in concreto, azaz kapcsolatában az anyaggal érheti szűkebb értelemben fthorá, vagyis károsodás, de csakis az anyaggal való kapcsolata révén, nem pedig önmagából folyólag. Az anyag természete a változandóság, a formavételre való képesség és a hűtlen formavesztés; nem is állandósulhat benne

forma örökre, hanem fölölt formát és levet formát, folyton, egymásután. (Mindebből azonban nem következik magának az anyagnak mulandósága, valamint abból sem, hogy az anyag teremtve van, mert valamiképpen a *világ* teremtett voltából nem következik a világ pusztulása és a világ vége, úgy az anyag teremtett voltából sem következik, hogy az anyagnak okvetlen meg kell semmisülnie.) Az *egyed* mulandóságának oka nem a fajban élő *lényegben* és az ember mulandóságának oka nem az ő *észlény* jellegében és *formájában* rejlik, hanem az anyagban, melyhez a forma társult és melyen az entelechia megvalósul. Az ember testi hibái, alkati hibái, cselekvési hibái és zavarai, menjenek azok vissza létének akár embrionális, akár későbbi időszakára, nem a *formából* erednek, hanem materiális okokra vezethetők vissza. Halál, betegség, sőt a bűn is az anyagi strukturával függenek ösze, csakis a természetes ösztönök és hajlamok és betegességek fölött aratott diadalokból kialakuló erények függenek össze az embernek entelechiájával, nem anyagával, hanem magasabbrendű *formájával*, bár tagadhatatlan, hogy az anyag jobb összetétele itt is kedvezőbb előzményt és kedvezőbb előföltételt képezhet. Pl. hogy az ember milyen mértékben tudja elméjét használni és milyen fokig tud elméje használatában eljutni az intelligibiliák felfogásában is és hogy milyen mértékben tudja vágyait, szenvedélyeit, indulatait fékezni és kormányozni és milyen mértékben tud helyesen dönteni a választható dolgok között, ez elsősorban *formájától* függ. Isteni bölcsesség rendelése folytán a formának anyaggal kell a mi létünk világában társulnia és ez egyetemes világrendben emberlétünk törvénye, hogy az intellektualitás, ez az Istennel való hasonlóság a föld sötét porával kapcsolódik egybe, ennek ellensúlyozására azonban megadatott annak a magasabbrendű *formának* a lehetőség és a képesség, hogy uralkodhassék az anyag részéről nyert impulzusain, ösztönein és azokkal összefüggő gyöngeségén és rossz tulajdonságain, hogy fékezheti és kényszerítheti őket is kiegyenlítettség felé (egy bizonyos fokig) — és ezen a téren óriási *skálája* van az emberi minőségnek. Vannak embe-

rek, akiknek minden törekvése odairányul, keresni az állandó maradandót formájának felsőrendű mivolta szerint, magasabb fölfogást elérni és az igazsághoz eljutni, hozzá tapadni az isteni intellektualitáshoz, mely reá kiárad és melynek az a *forma*, mely benne van, létét köszöni, ellenben az anyag igényei és a velük kapcsolatos vágyak, tisztátlanságok és azok szégyene bánattal töltik el, fájlalják, hogy hozzá vannak rögzítve és törekszenek azt csökkenteni és korlátozni a legkisebb mértékre. A filozófus ételben, italban, testi vágyainak kielégítésében mértéket tart; az alacsonyrendű ember, ahelyett, hogy a lét salakjával úgy számolna le, mint a bölcs és mindig tisztaságának megőrzésére gondolna, beléveti magát az iszapba és jól érzi magát benne, tüntet vele, sőt társaságokat szervez tobzódó vágyainak kielégítésére. A bölcs emberi célokat tüz ki maga elé, amelyek az embernek céljai, *amennyiben ember az ember*. Az ilyen emberek mindig Istennel vannak és az írásban Isten gyermekeinek neveztetnek. És ez az, amit az embertől kívánnak, vagyis ez az ember *célja*. Tagadhatatlan, hogy isteni adomány az, ha valakinek anyagi strukturája kedvező és nem befolyásolja rossz irányban döntő módon és nem zavarja meg lényének belső rendjét és harmoniáját; de ha anyagi létének strukturája nem is kedvező, ez nem zárja ki, hogy ne tudjon előre haladni önmagának erkölcsi fegyelmezésében és rossz hajlamainak megfékezésében. Az ember anyagból és formából összetett lény, ennélfogva, aki *gondolatait* a testi gyönyörökre és vágyakra pontosítja össze, az még súlyosabban vét, mert *elméjét*, melynek hivatása nem az, hogy lesülyessze, hanem az, hogy fölemelje az embert, foglalkoztatja bűnös és baromi indulattal; nem ahhoz hasonlít tehát, aki született rabszolgát ad el rabszolgának, hanem ahhoz, aki szabad nemes embert, szabadságban és szabadságra született embert ad el rabszolgának. Ám éppen úgy, amint a bűnös gondolat kerülendő, ép úgy a tisztátlan beszéd is, amely beszennyezi és megrontja a kedélyt, mert a beszéd szintén egy megkülönböztető képessége az embernek és magasabbrendűségnek jele és így szintén az emberlét *formájához** tartozó. A héber nyelvet szent nyelvnek nevezik és a nyelv szentsége megnyilatkozik abban is, hogy a leplezendő dolgokra nincsenek direkt szavai, csupán átvitt értelmű ildomos kifejezései. A beszéd képességével, mely entelechiánkhoz tartozik és mely tökéletességül adatott nekünk, nincs jogunk visszélni, mint ama balga pogányok teszik, akik társaságban erotikus dalok éneklésére egyesülnek. A lényeg, ami fontos, az, hogy ami létünk formáját megadja, ami nemesebb részünk és tulajdonképpeni létvalóságunk, azt engedjük tisztán érvényesülni életünkben.

Az anyag, mely tökéletlenségünk forrása, egyszersmind oka annak is, hogy megismerőképességünk és fölfogásunk véges és korlátolt. Ezért nem tudjuk fölfogni a magasabbrendű dolgokat, az anyagfölötti létvalóságokat. A nagy fátyol közbehúzódik, valahányszor erre törekszünk és ez a fátyol az anyagból szövődik. Midőn a próféták azt mondják, hogy Isten megnyilatkozott ködben, felhőben, homályban, borulatban, ez is allegorikus kifejezés, mely helyes értelmezést kíván. Tulajdonképen annyit jelent, hogy az isteni megnyilatkozás nagyjelentőségű ténye mellett is tudnunk kell, hogy Isten valódi lényét véges elménk és az anyagtól korlátozott értelmünk előtt homály veszi körül.

A Szentírás kifejezéseit hellyel-közzel allegórikus módon kell magyarázni, vagyis ki kell hüvelyezni a külső látszólagos értelemből a belső igazi értelmet. Szükség van erre ott, ahol a Szentírás olyan igazságokat közöl, melyek teoretikus tudományos gondolkodás útján számunkra elérhetők, de talán még inkább ott, ahol olyan igazságokat közöl, melyeknek közelébe csak az intuitív gondolkozás

* Hogy materia alatt mit ért a régi aristotelikus és a későbbi skolasztikus filozófia, nem szükséges bővebben magyarázni, csupán azt tesszük hozzá, hogy anyaga lehet magasabb formának egy már önmagában kész és bevégzett dolog. Forma alatt az értendő, ami a dolgot *azzá* teszi, *ami*. Igy a szobor anyaga egy megfelelő alakú márványtömb, formája az a bevégzett külalak, melyet a művész adott neki. Az ember anyaga a kész organikus test, formája az intellektualitás, a morális törekvés és tehetségeinek összesége, mert ez teszi azzá, ami és ez az ő bevégzettsége, illetve entelechiája.

segítségével férkőzhet az emberi elme. Talán itt még fontosabb az ígék precíz értelmének megállapítása. Ilyen problémák: a rossznak eredete, vagyis a szenvedés eredete, unde malum? — továbbá az isteni gondviselésnek ezzel összefüggő kérdése, melyhez az isteni mindentudás kérdése füződik, továbbá az a kérdés: van-e az univerzumnak célja? Mindezekre a kérdésekre különböző válaszok és vélemények merültek föl a különböző filozófiai irányok szerint és a reájuk vonatkozó szentírási kijelentések eltérő értelmezései szerint is. Szükséges, hogy a filozófiai vélemények között el tudjunk igazodni és a szentírási kijelentéseket helyes értelemben magyarázzuk. — Ezen kifejezetlen gondolatmenet kapcsolja össze a 9-ik fejezetet a következőkkel.

A malum problémájának leghelyesebb megoldása az, ha a malumot, a bajt, a szenvedést nem pozitívumnak, hanem negatívumnak tekintjük, *privációnak*, mely a jónak hiányát, megszünését vagy kikapcsolódását jelenti. De ezzel még nincs elintézve a kérdés. Mindenek előtt szükséges, hogy a negatívum fogalmával és a priváció definiciójával tisztában legyünk és itt ne jussunk tévútra.

A *Kalám* képviselői abban a nézetben vannak (amint az az I. kötet 73. fejezetében ki lett fejtve), hogy tulajdonképpen csak egy negatívum van és ez az *abszolút nemlét*, amit elgondolunk a világteremtés előtt. Minden egyéb, amit negatívumnak képzelünk, tulajdonképen pozitívum, vagyis nincs is komolyan véve negatívum. A hideg pozitívum, épp úgy, mint a meleg (és nem hiánya, nem privációja a melegnek). A látóképesség pozitívum, de épp oly pozitívum a vakság is, vagyis a vakság nem a látás negatívuma. A halál pozitívum és nem az élet privációja. Élet és halál, mind a kettő pozitívum, látás és vakság, hideg és meleg mind pozitívumok, csakhogy *ellentétes* pozitívumok. Ebből szerintük az következik, hogy az *abszolút nemlét*, az *ős-semmi* az egyetlen dolog, mely nem posztulál alkotót, de minden egyéb, ami negatívumnak látszik, alkotót posztulál, tehát a vakság ép úgy követel előidéző alkotót, mint a látás, a hideg ép úgy, mint a meleg, a halál ép úgy, mint az élet. Ennek értelme az, hogy a *negatívumok is* isteni

működés bizonyítékai. Istentől ered a vakság, a némaság, a nyugalom; mert ezek ép oly pozitívumok, mint a látás, a beszéd és a mozgás. Ezt az elméletet Majmonides nem fogadja el. Ámbár a pogány kétistenségtana ellen küzdő próféta a dualizmust visszautasító beszédében azt mondja Istenről, hogy alkotja a világosságot és előidézi a sötétséget, Majmonides nem indul a felületes és látszatos külső értelem után és nem ismeri el, hogy a sötétségnek alkotóra volna szüksége, mikor azt a priváció, a világosságnak megszüntetése is előidézheti. Valamint ha az alátámasztott test alól kiveszem a támasztékot és az földre esik, nem tagadhatom, hogy súlyánál fogva esett a földre és sztrikte nem tulajdoníthatom magamnak a leeső test mozgását és a beállott eredményt, ép úgy nem mondhatom, sőt még kevésbbé mondhatom, hogy aki a mécset elfujja, az teremti a sötétséget. Csak átvitt értelemben mondja a Biblia is, hogy Isten hozza elő a sötétséget. A világosságról azt mondja a próféta: *jóczér*, hogy Isten alkotja, a sötétségről azt mondja *bóróh*, ami inkább előidézést jelent. A dualisztikus tan ellen azt hangoztatja a próféta, hogy Isten egy, nem lehet azt állítani, hogy más Istentől ered a jó és más Istentől a rossz, hanem egy Istentől ered a fény és a sötétség, a jó és amit az ember rossznak nevez. De ebből nem következik, hogy a sötétség pozitívum és hogy a malum is pozitívum, melyet Istennek magának kell létesítenie, hanem a sötétség is negatívum és a malum is negatívum és mint ilyen, nem áll ellentmondásban se az isteni gondviseléssel, se az isteni szeretettel. Minden „rossz" nem egyéb, mint valamely jónak *hiánya;* pl. az egészség a testi elemek és erők kellő egyensúlya; ezen helyes aránynak *hiánya* a betegség; és így van ez mindennel. Nem lehet tehát azt állítani, hogy az Isten mint valamely *realitást* teremti a rosszat, mert a rossz csupán negatívum; ellenkezőleg, minden, amit Isten *teremt*, az *jó*. Isten szándéka nem irányul *rossznak* létrehozására, csupán *létnek* létrehozására — és minden *lét* jó. Ime, így nyilatkozik meg Majmonides fönséges optimizmusa. A jónak megszünése és a hiány beállása nem igényel isteni tevékenységet, csupán a jónak létrehívása. Még azon körülmény is, hogy

az anyag Isten akarata folytán a jónak megszünésére és a hiány beállására alkalmas, vagyis hogy a benne és rajta kialakult formákat és pozitívumokat anyagi természeténél fogva elveszthetí és elveszti — még ez a körülmény is alapját képezi a formák váltakozásával a létformák és a fajok állandóságának és a földi lét maradandóságának, annál inkább, mert a pozitívumok előállása igényli Isten közrehatását és így minden ami előáll: az lét és minden lét: *jó*, rossz csupán a *hiány*, a priváció, mely a földi dolgokban magától beáll, de a természetfölötti dolgokban nem talál helyet. Az anyag privációra berendezett alkotása Istennek és mindenhatóságának dokumentuma a priváció területén föntartott lét, amelyben a rossz a jónak hiányát jelenti (aminek nevelő hatása is van, de nem jelenti az istenség rosszat szándékoló alkotásának reális eredményét és dokumentumát.) Ennélfogva minden, amit Isten alkotott, az jó és ezért mondja a könyv, mely megvilágítja a világ rejtelmeit és homályos titkait: „és látá Isten mindazt, amit alkotott és ime nagyon jó — és ezért mondja Rabbi Meir e bibliai kifejezéshez: „nagyon jó", füzött jegyzetében, hogy *m'ód* annyit jelent, mint *móth*, vagyis a *halál* természeti törvénye, a priváció lehetősége az anyagban szintén jó, mert ezzel függ össze a keletkezés végtelen létsorrendje, mely a végesben biztosítja a végtelent. Joggal mondják a próféták és a bölcsek, hogy Isten *minden* műve jó és hogy fölülről nem származik semmi, ami rossz.

Vannak bajok, szenvedések, amelyek direkte az embertől magától erednek, Istennek még oly értelemben sem tudhatók be, hogy az általa teremtett anyag derivátumai. A vakság egy priváció, melynek lehetősége az anyagban megvan. Ha már most a vak nem gondoskodik jó vezetőről, akkor gyakran elbotlik és kárt tesz önmagában és másokban. Egészen így állanak elő nagy bajok és nagy szenvedések az emberiség életében, melyeknek oka szintén egy *hiány*. Az igaz fölismerés, a helyes fölfogás hiánya. Ezen alapszanak mindazok a bajok és szerencsétlenségek, melyeket a szándékok, a vágyak és szenvedélyek, a filozófiai fölfogások és a vallások küzdelme és ellentéte zúdít a világra. Mindezek egy privációból erednek, a fölismerőképesség hibájából, mert ha volna olyan biztos tudás és bölcsesség, mely úgy aránylik az emberiség lényéhez, mint a látóképesség a szemhez, akkor mindama bajok megszünnének, melyek az említett hiányból erednek, mert az *igazság fölismerése* megszünteti a gyűlölködést és a viszályt és véget vet az emberi nem sok maga-okozta szerencsétlenségének — és az igazság fölismerése nyomán „farkas és bárány együtt tanyáz, a párduc és a gödölye együtt pihen és a kisgyermek bizton nyujthatja kezét a vipera szemnyilása elé" — aminek oka és előidézője, hogy az emberek majdan helyesen ismerik föl az istenséget, tehát „nem művelnek rosszat és nem pusztítanak szent hegyemen, mert megtelik a föld istenismerettel, mint a tengert víztömeg takarja".

Az emberek sokszor azt vélik, hogy több a rossz a világon, mint a jó. A pesszimisztikus fölfogás a népek körében számos tanköltemenyben és lírai költeményben is kifejezésre jut. *Alrázinak* (Abubekr Mohammed Al-Rázi, meghalt 923 vagy 932-ben) van egy metafizikai műve, mely szintén ezt a nézetet vallja, felsorolja a bajokat és azokkal cáfolja az isteni jóságról szóló felfogást. Az ilyen pesszimizmus abból ered, hogy a lét kérdését egyedeken vizsgálják és az egyed szempontjából értékelik a létet, az olyan egyén látószögéből, aki azt hiszi, hogy az egész lét övégette és őérte van, mintha nem is volna más lét rajta kívül és aki, mikor a dolgok nem úgy történnek, amint ő óhajtaná, úgy dönti el a kérdést, hogy az egész lét rossz. Ha azonban az egyetemes létet tekinti az ember és figyelembe veszi, hogy ő annak mily csekély része és hogy az univerzum mily leirhatatlanul nagy, akkor beláthatja, hogy az *egészet* nem lehet az ő egyéni bajának szempontjából értékelni és megítélni. Aki beteggé teszi magát ártalmas ételekkel, aki nemi kicsapongások következtében elveszti látását, nem felejtheti, hogy az ő esete eltünő pont a lét egyetemében. Ez azonban nem csökkentheti az ember értékét, mert ő a legértékesebb létező az alsó világban az elemekből összetett létezők között és ezen értékessége minden bizonnyal isteni kegyelem jele, hogy ilyenné alkotta, ilyen entelechiával tökéletesítette. Az isteni kegye-

lem ezen jele is elegendő arra, hogy a létet optimisztikusabban fogjuk föl. Egyébként a bajok és szenvedések sokszor az embernek magának tulajdoníthatók; a bajokat, melyeket mi részben hiányainknál fogva, részben saját elhatározásunkkal idézünk föl, nincs jogunk Istennek tulajdonítani. Ezt a fonákságot már bölcs Salamon megfigyelte, mondván: „az ember balgasága fölforgatja életútját — aztán Istenre neheztel a szíve".

Az embert érő bajok három kategóriába oszthatók. Az egyik csoport az anyag természetében gyökerezik; a testi hibák, betegségek, a szervek működésének szünetelése, akár születéstől fogva, akár későbbi fejlettség fokán, akár az elemekben beállott változások révén, aminők a levegő romlottsága, villámok, a talajnak süppedése, stb. Már előbb kifejtette Majmonides, hogy az isteni bölcsesség rendelése szabta meg, hogy a keletkezés kapcsolatos legyen az enyészettel és a keletkezés csak enyészés mellett vagy annak révén legyen az anyagi világban és hogy az egyén pusztulása mintegy hozzátartozék a faj fönmaradásának és állandóságának föltételeihez; az egyén pusztulása tehát nem teszi semmivé azt a nagy kegyelmet és azt a nagy jóságot, mely a faj föntartásában megnyilatkozik. Aki élő organizmussal akar bírni, mely testi anyagból áll, annak el kell fogadnia az anyag természetéből eredő következményeket is, mert ha a testi szervezetet anyagi kísérő jelenségek nélkül kívánná, akkor önmagát negáló ellentétet kívánna, vagyis hatásokra *nem* reagáló hatásokra *reagáló* szervezetet, ami lehetetlen, hiszen ha a reagáló képesség nincs meg (az anyagban): akkor az illető nem is keletkezhetett volna, tehát nem is létezhetnék, de föltéve, hogy keletkezhetett volna, akkor se lehetne egy *fajnak* az egyede. Galenusnak igaza van, mikor a test tagjainak (a szerveknek) hasznos voltáról írt könyvében azt írja, hogy ne áltassa az ember magát hazug reménnyel, hogy a „havi anyagból" (kataménion) és a spermából halhatatlan élőlény támadjon, amely nem ismer szenvedést, amellett örök mozgó és oly szép és fényes, mint a nap. Aminek anyaga van, annak elérhető tökéletességét az anyag természete limitálja és az alá van vetve

azoknak a bajoknak is, melyek az anyagból erednek. A nemek magvának egyesüléséből előálló lények között a legtökéletesebb az ember; tökéletessége az élet és a gondolat, a szellemi élet, de anyagánál fogva lehetetlen, hogy ne érje a halál és a szenvedés. Ám a szenvedésnek az anyagból eredő csoportja (ha a halált kivesszük) a legkisebb, összehasonlítva a szenvedés másik két csoportjával; a természet által előidézett szenvedések úgyszólván kivételek, nagy időközökben fordulnak elő. Pl. egy-egy országban nagyobb talajsülyedés, mely katasztrófákat okoz és széles területeket sujt, nem fordul elő gyakran, ha egyszer 2000 esztendőben, vagy 2000 születés között csak egyszer fordul elő kivételes torzszülött nyomorék, vagy ha valaki nagyon makacsul firtatja a dolgot, az is kénytelen elismerni, hogy egy ilyen torzesetre ezer normális esik és egy tökéletlen szülöttre legalább 100 egészséges. A természetből eredő bajok tehát nem oly állandóak és nem oly sűrűek, hogy ezek miatt a földi létet vagy pláne az egész létet rossznak kellene minősíteni.

A bajok második csoportja azokat a szenvedéseket foglalja magába, amelyeket az ember önszántából és saját elhatározásával hoz embertársára vagy a társadalomra. Ezeknek a bajoknak száma, melyekért az ember felelős, már lényegesen nagyobb. A rendezett államban az ilyen bűnök, melyek az embertárs életét, jólétét veszélyeztetik, noha ezeknek is van összefüggése az anyag természetével, nem túlgyakoriak és nem teszik a többség létét szerencsétlenné és csak kis részben befolyásolják az életátlagot. Csak a háború esetében terjednek ki ezek a szerencsétlenségek nagyobb tömegekre, de ezeknek száma se teheti ki a föld civilizált lakosságának többségét.

A legtöbb baj, szerencsétlenség és szenvedés a harmadik csoportba tartozik és ez az, amit *az ember önmagának okoz*. És éppen ezek miatt a bajok miatt panaszkodnak az emberek a legtöbbet. Sajnos, csak kevés ember van a világon, aki nem vét önmaga ellen és nem okoz önmagának bajt. Megérdemlik az emberek ezért a gáncsot és helyesen mondja a próféta: *saját kezetekből jött ez reátok* és éppen ezekre a bűnökre mondja bölcs Salamon,

hogy az ember tulajdon dőreségével dúlja föl saját életútját és azután Istenre háborog a szíve. A féktelen tobzódás ételben és italban, az iszákosság, a nemi kicsapongás testi betegségeknek és lelki zavaroknak az oka, mert van összefüggés a testi és a lelki élet között. A rendszertelen élet az emberi bajok egyik kútforrása. A másik a nagyigényüség, a fölöslegesnek kívánása. Az ember hozzászokik olyan dolgokhoz, amikre természetszerűleg nincs szüksége, elannyira hozzászokik, hogy aztán forrón kívánja azokat a dolgokat, amelyekre nincs szükség sem az egyén, sem a faj föntartása céljából; — ez a vágyakozás azután határtalanná válik, mert a *szükségesnek* van természetes határa, de a fölösleges minden határon túlterjeszkedni képes, tehát határtalan. Ami szükséges, az nem valami sok, könnyen el is érhető és megszerezhető és van belőle bőven a természet tárházában, levegőből, vízből, táplálékból, ruházkodási anyagból; de a fölösleges — az rengeteg nagy a végtelenségig. Hogy a fölöslegnek el nem érése és folytonos kívánása mennyi bajt és bánatot okoz, az eléggé ismeretes. Ha pedig eléri az ember, amire vágyott, akkor látja, hogy más még többet ért el és akkor újra fáj neki. Arany, ezüst, topáz, drágakő, fény, csillogás, asszonyok, sympozionok kedvéért tengerre száll, veszélyeknek teszi ki magát, királyok szolgálatába szegődik; célja csak az, elérni a fölösleges dolgokat és ha ebben a küzdelmében bajok érik, akkor elégedetlen Isten világrendjével és szidalmazza az életet és csodálkozik, hogy nincs igazság, mert az életviszonyok nem segítik őt, hogy nagy vagyonhoz és fölösleges dolgokhoz jusson; más szóval káromolják Istent, hogy a rossz erkölcsű és rossz tulajdonságokkal bíró embereket rossz céljaik elérésében nem segíti. Ámde fokozza még a bajokat az a tény, hogy a *fölösleges dolgok vadászata megnehezíti még a szükséges dolgok elérését is*, mert elpazarlódnak az erők a fölöslegesnek hajszolásában és nem összpontosulnak a szükségesnek elérésére és termelésére. A nemes szellemű bölcsek tudják, hogy Istennek kegyelmes akarata jól rendezte be a világot; akik ismerik emberi rendeltetésüket, kevéssel beérik, csak a szükséges dolgokat keresik és nem szaporítják a bajt a földön, de

célul csak azt tüzik ki maguk elé, ami számukra célba vétetett, t. i. az univerzum megismerését, a szellemi élet munkáját. Aki fűszerszámok és drágaságok kincsét halmozta föl, nem gazdagodott egyéniségében, legföllebb egy csalóka és nevetséges árnyékképpel, mert „nem volt többje annak, aki többet gyűjtött és nem kevesebbje annak, aki kevesebbet". Mindebből vádat kovácsolni az isteni világrend ellen nem lehet és ha az emberek saját cselekedeteikkel és életberendezkedésükkel nehezebbé teszik önmaguknak az életet és bajokat és szenvedéseket idéznek magukra és embertársaikra — mindez nem jogos alap arra, hogy a létet rossznak minősítsük, az isteni szeretetet, kegyelmet vagy bölcsességet tagadjuk és az isteni kormányzatot elítéljük. A világ önmagában a filozófus szeme előtt nem válik rosszá azáltal, hogy az emberek lehetőleg mindent elkövetnek, hogy az életet mennél rosszabbá tegyék. Az emberi cselekedetek eredményei és hatásai irrelevánsok a világ értékelésének kérdésében és nem dönthetik meg a bölcsnek magát a valóságot szem előtt tartó optimizmusát.

Ha azonban a világot jónak tartjuk, akkor ebben benne rejlik a célszerűségnek is egy bizonyos eleme, hiszen a régi elv, mely szerint minden létezőnek három sajátságot kell magában bírnia, ú. m. unum, verum, bonum (egység, realitás és célszerű, céljának megfelelő alkat és lényeg), a bonum szóval ugyancsak már a célszerűséget fejezi ki. Az optimizmus elve tehát rejtett gondolat-asszociációval átvezet a célszerűség kérdésére és ezzel kapcsolatban arra a kérdésre is, kell-e, lehet-e az univerzum célját kutatni. Ez a ki nem fejezett gondolatmenet kapcsolja össze az optimizmust érintő fejezeteket a teleológiával foglalkozó fejtegetésekkel.

A 13. fejezetben ismét világosan látjuk, mily tökéletesen tisztában volt Majmonides a mechanisztikus és a teleológikus világmagyarázat elvének lényegével. Tisztán átlátta, hogy e kettő lényegében ellentétes és hogy mégis kénytelen a kauzális magyarázat is célszerűségi képzeteket szem előtt tartani és hogy másrészt a finális magyarázat magába ölelheti a kauzális sorokat. Tisztában volt azzal is, hogy a következetesen keresztülvezetett mechanisztikus

magyarázat ősanyagot posztulái és hogy az ősanyag felvétele mechanisztikus magyarázatot involvál és von maga után, merev ellentétben a célszerűség elvével, melyet eleve kizár, dacára annak, hogy egyes részletekben kénytelen azt is befogadni vagy legalább is nem kerülheti el annak alkalmazását. Majmonides nem hisz az ősanyag létében, tehát a célszerűség elve szerint való magyarázás útja előtte nyitva áll, azonban ennek az elvnek alkalmazását is limitálja, korlátozza és mértéket tart vele, nem terjeszti ki oly kérdésekre, amelyekhez nem vezet út. Hogy az ősanyag létében nem hisz, abban, mint már előbb kifejtettük, igaza van. Itt egy másik szempontra utalunk, mely fölfogása mellett bizonyít. Mi az tulajdonképen *ősanyag?* Egy hipotézis, egy megalkotott fogalom. Minthogy vannak létező dolgok, anyagból álló dolgok, organikus létezők, önkéntelenül kérdezzük, mi hozta létre őket, honnan erednek. Hogy erre a kérdésre feleljünk, a látott dolgok anyagából absztrahálunk egy ősanyagot, amelyet még ember nem látott és elképzelt természeténél fogva (hogy tudniillik nincs semminemű természete) nem is láthatott; a létezők létéből következtetjük, amennyiben szellemi vagy energetikus lét-princípiumot nem akarunk fölvenni, hogy kell lenni egy ősanyagnak és ezzel a következtetés útján nyert ősanyagból vezetjük le a létezőket; tehát voltaképpen a létezőkből következtetjük az ősanyagot és az ősanyagból magyarázzuk vagy próbáljuk magyarázni, vagy azzal kapcsoljuk össze dogmatikusan a létezők keletkezését, aminek kissé circulus vitiosus színe van. Kevesebb fáradsággal *intellektuális* lét-princípiumhoz is eljuthatunk és akkor a célszerűségi sorozat erősebben támogatja következtetésünket, mert az ősanyag hipotézise mellett a célszerűség elvét nem alkalmazhatjuk végső következtetések megerősítésére és a lét-princípium bizonyítására, hiszen a célszerűség elve tervelő intellektust posztulál és ellenkezik az anyag elvével és a részletkérdésekben való figyelembe vétele a célszerűség jelenségének a materialisztikus elméletben is és a kauzális mechanisztikus magyarázatban is tulajdonképpen egy nem jogos koncesszió, egy kivételes eltérés a konzekvens mechanisztikus úttól, noha az orvos-

tudomány, az anatómia stb., nem hunyhatja be ezen jelenségek előtt a szemét. Majmonidesnek nem kell tagadnia a célszerűség jelenlétét a természetben és jogosnak és szükségesnek tartja, hogy a tudomány pl. az organizmusok tanulmányozásánál az egyes organumok *célját* kutassa; aristotelizmusával is benső harmóniában áll ez a felfogás, hiszen a dolgok *archéja* Aristoteles szerint négyféle, ú. m. forma, szubsztancia, mozgató ok és célképlet. Azonban ott, ahol a célkutatás transzcendenssé válik, nevezetesen ennél a kérdésnél: mi az univerzum célja? mi az egész teremtés célja? — ott megáll, mivel ezen kérdés megoldásához *nincsen út.* Azt pedig, hogy az *univerzum* célja az ember: nem fogadja el, mert túlnagynak látja az univerzumot összehasonlítva az emberrel. Majmonides élő példája megcáfolja ezek szerint a modern materialisták támadását a vallási világfelfogás ellen, mely támadás abban csúcsosodik ki, hogy a vallási filozófia szerénytelenné teszi az embert, mivel őt teszi meg az univerzum központjává és *céljává.* Majmonides filozófiája nem antropocentrikus és ez annál figyelemreméltóbb, mivel Aristoteles követése folytán és a tudomány akkori állása szerint valójában geocentrikus, hiszen korának tudományos világképe szerint más nem is lehetett. Ami tévedés Majmonides felfogásában itt-ott akad, az nem a filozófus elméjének hibája és nem vallási meggyőződéséből ered, hanem a tudományból, kora tudományából származik.

És most sorra vehetjük, mint vélekedik Majmonides a célszerűség kérdéséről?

Akik az univerzum célját keresik — tévutakra, útvesztőbe jutnak.

A szándék által létrejött dolgoknak, az emberi alkotásoknak is, van célja.

A szándék által létrehozott dolgok nem lehetnek örök-től létezők, őslétüek.

Nincs helye annak, hogy az *öröktől fogva* létező dolgok célját keressük; cél csak a létesítéssel függhet össze. Isten létének nem kereshetjük célját, csak a *létesített* dolgokét.

Ha a világ vagy annak anyaga *öröktől való* és az

anyag hozta létre a világot, akkor nincs helye a célkérdésnek az univerzummal és annak részeivel kapcsolatban.

Célkérdés csak ott vethető föl, ahol valami egy intellektuális princípium akaratából vagy szándékából jött létre.

Aristoteles mechanisztikus világmagyarázata és az ősanyag-hipotézisnek alapján nincs helye a célmagyarázatnak, pl. hogy mi a célja ennek vagy annak az állat- vagy növényfajnak, mi a célja ennek, vagy annak az aránynak, mi a célja az égi szférának, vagy a világ valamely részének, mert ezen elmélet szerint minden örök kényszer és mechanicitás szerint történik.

Igaz, hogy a természettudomány, még aristotelesi alapon is, keresi a dolgokban a célszerűséget, de ott nem a dolgok *végső céljáról* van szó. A természettudományban elfogadott és világosan belátott nézet, hogy a természeti dolgokban van cél és a célképlet a négy arché, a létrehozó okok között a legjelentékenyebbnek van elismerve és még akkor is föltételezik ezt a célt, mikor nincs fölismerve, Aristoteles mindig azt hangoztatja, hogy a természet nem alkot semmit hiába és nemcsak a dolgok belső célszerűségét, hanem hasznossági célszerűségét is tudományos mérlegelés tárgyává teszi, így pl., hogy a növényeket a természet azért hozta létre, hogy az állatoknak táplálékul szolgáljanak és azt is magyarázza, hogy az organizmusokban az egyes szervek egymásért vannak, illetve egyik a másikért.

A célszerűségnek ezen jelenléte a természetben, arra bírta a filozófusokat, hogy keressenek a természeten kívül még egy princípiumot a lét eredetének és jelenségeinek magyarázatára és ezt a princípiumot veszi Aristoteles isteni vagy intellektuális princípiumnak, amely ezt amazért cselekszi vagy eszközli. (Tudvalevő, hogy Aristoteles az ősanyag fölött még az istenséget is szükségesnek tartja, mint első mozgatót és ezzel a célszerűség elvének rést nyit és utat biztosít rendszerében.)

Ami célszerűség bebizonyítható a természetben, az a legkiválóbb bizonyíték a világ teremtett volta mellett, mert a céleszme értelmi tervelőt követel és mert célja csak a

létesített dolognak lehet. Azonban minden *célszerűség*, amiről Aristoteles beszél, még az a célszerűség is, mely a spermából és a magzatból az emberi entelechiát kialakítja — csak az első, vagyis közvetlen célt jelenti, de nem a végső célt. Az egyes fajok fönmaradását is *célnak* nevezi és az erre szolgáló tényezőket célszerűeknek minősíti Aristoteles. De ez sem a *végső* cél. További *cél*, hogy minden fajban kialakuljon a *legtökéletesebb*. Ez korrelát a faj fönmaradásának céljelentésével, mert ameddig a faj fönmaradása biztosítva van, addig van biztosítva a legtökéletesebb egyed kialakulása vagy ismételt kialakulása. Ezek szerint a legtökéletesebb ember kialakulása volna a lehető legmagasabb tudományosan elgondolható cél. Azonban még ez mindig nem jelenti, legalább bebizonyítottan nem, az univerzum célját.

Akik a világ teremtett voltát vallják és ebből kiindulva szükségesnek látják az univerzum megteremtésének *célját* kutatni, úgy fogják föl a dolgot, hogy az univerzum célja az *ember*. Vannak szentírási versek is, melyek ezt a nézetet támogatni látszanak. Azonban ennek a fölfogásnak több meggondolás ellene szól. Nevezetesen az univerzum leírhatatlan nagysága és gazdagsága, melyet a csillagásznak van alkalma látni, nem áll arányban az ember értékével. Vannak a világegyetemben olyan létezők, melyek öncélúak és ha áldást jelentenek is az emberi nemre, nincsenek alárendelve az ember lételének. Van egyszerű polgár, aki azt képzeli, hogy a királyság intézménye csak arra a célra szolgál, hogy a király az ő házát őrizze. Igaz, hogy a királyság intézménye a közrendnek támasza és ebből áldás hárul az egyes polgárra, de nem ő áll a célrendszer központjában. Kétségtelenül vannak dolgok, melyek közül az egyik a másikért van, de az univerzum célját az emberre restringálni nem lehet. Sokkal több szerénységgel kell az ember értékét fölfogni — ami elég gyakran kifejezésre jut a Bibliában, semhogy őt a világegyetem céljának tekinthetnők. Minden bizonnyal az isteni teremtésnek úgy az egyedeket, mint az egészet tekintve van célja, mi azonban a célt nem mindenütt állapíthatjuk meg. Úgy a vallási szempontnak, mint a filozófiai felfogásnak

megfelel és elegendő annyi, hogy Isten akarata vagy bölcsessége így hozta magával és azért ilyenek a dolgok és azért jött létre a világ. Az Isten ígéje azt hirdeti: és látá Isten, hogy *jó*, vagy: és látá Isten, mindazt, amit alkotott, és ime: *nagyon jó;* vagyis, minden alkotott dolognak van célja és megfelel céljának, még pedig nem időközönként, hanem állandóan és maradandón. (XIII. f.)

Az Isten-eszme szempontjából vizsgálva a kérdést, a következő eredményekhez jutunk: (25. f.)

Minden cselekedet vagy hatáskifejtés, akár emberi, akár Istentől való, négyféle lehet: A) *céltalan*, kába cselekedet, mely nem tart szem előtt semmiféle célt; B) *léha* cselekedet, mely hitvány célra tendál; C) *eredménytelen*, üres cselekedet, mely nem éri el célját; D) *üdvös* vagy tökéletes cselekedet, melynek célja jó és el is éri célját. Ez a fölosztás kimeríti a tárgyat, mert három ellentét-párral számol; mindegyik ellentét-párnál tertium non datur, nincs közbülső harmadik — és a három ellentétlehetőség fölött nincs negyedik. A) A cselekedetnek vagy *van* célja, vagy *nincs*. B) A cél vagy *komoly és értékes*, vagy *hívságos*. C) A cél vagy el *lesz érve*, vagy *nem lesz elérve*. Ez a fölosztás cáfolhatatlan és kimerítő. Már most Isten fogalmából következik, hogy cselekedetei nem lehetnek *céltalanok*, nem lehetnek *céltévesztők* és nem lehetnek *hívságosak*. Isten cselekedetei tehát *célosak* (se nem céltalanok, se nem közömbösek, mert e kettő egy), *üdvösek* és *célravezetők*. Ez teljesen fedi a természettudósok azon fölfogását, hogy nincs a természetben semmi céltalan, hanem mindennek van határozott célja, akár ismerjük, akár nem ismerjük azt. Van ugyan filozófiai iskola, mely azt vallja, hogy az isteni alkotásban nincs se ok, se cél, se okozat, se céleredmény, hanem minden puszta *akarat;* — azonban ilyen fölfogás keretében az isteni cselekedetek úgyszólván a hívságos, közömbös, céltalan, kába cselekedetek osztályába rögzíttetnek, ami az istenség fogalmával ellenkezik. Meglepő, hogy ezek a bölcselők az Istennek tudatot tulajdonítanak, de céltudatot nem. Ezek a szerzők következetesek akarnak maradni és mivel azt állították, hogy az univerzumnak és az univerzum teremtésének célja nincs, ha-

nem minden merő önkényes isteni akaraton fordul meg, folytatólag azt is állítják, hogy semminek sincs célja, az univerzum részleteinek sincs célja, tehát a szem szaruhártyája nem azért átlátszó és a szivárványhártyán a pupillarés nem azért van, hogy a *látás* lehetséges legyen, hanem mert Isten így akarta. A látás lehetősége szerintük nem függ ezektől a tényektől, melyek cél nélkül, Isten akarata folytán vannak. Azonban a helyes gondolkodás nem tulajdoníthatja az univerzum és a dolgok létét pusztán az önkényes akaratnak, hanem a bölcsességnek is. Nem tulajdoníthatunk Istennek olyan cselekedetet, melynek semmi célja nincs. Prófétáink és bölcseink már megmagyarázták, hogy a természetnek részei rendezettek, szabályozottak, egymással összekapcsoltak, okok és okozatok láncolatát alkotják (a célszerűség vonalába kapcsolt ok- és okozatsorozatról van szó) és nincs sehol céltalan vagy silány célt szolgáló, vagy hiábavaló jelenség, hanem mind nagy bölcsességnek a műve, amint a zsoltárban olvasható: „Mily számosak műveid, Isten! — mind valamennyit bölcsességgel alkottad!" A bölcseleti szemlélet is azt állapítja meg, hogy a természetben nincs semmi céltalan, hiábavaló és komolytalan. A célok kutatása nem lehet hátrányos a tudományra nézve; csupán az vezet perplexitásba, ha úgy fogjuk föl a dolgot, hogy az ember az univerzum, illetve a teremtés célja; az az emberi képzelődés, hogy az egész világ övégette van, viszi a gondolkodást tévutakra. Ez az antropocentrikus fölfogás, mely abból ered, hogy nem ismerve az anyag alsóbbrendű természetét, az embert túlértékelik, ép oly megtévesztő, mint ama másik felfogás, mely minden célt kiküszöböl a természet világából, mert nem látja, hogy az *első cél: létrehozni mindent*, aminek léte (észítélet szerint) lehető — kiindulva abból, hogy *minden lét jó*. A Szentírás fölfogása az, hogy az isteni cselekedeteknek és az isteni alkotásnak céljai vannak, ha mi nem is ismerjük föl azokat. Mózes tana, melynél eltörpül minden dícséret, ezzel a meggyőződéssel kezdődik és ezzel végződik: „és látá Isten, hogy mindaz, amit alkotott, *jó*", és „a Kőszírt minden alkotása *tökéletes!*" Ez a felfogás nem ellenkezik se a természet tényeivel, se a helyes tudo-

mányos fölfogással. (XXV. f.) A célszerűséget fölismerheti a természetben mindenki, aki értelemmel olvassa Galenus művét, *De Usu Partium (Peri chreias tón morión)* a test részeinek hasznosságáról. Ha szemléljük az isteni alkotásokat, azaz a természet alkotásait, az isteni bölcsesség és tervelés tűnik szemünkbe, az élő lények szervezetében és nevezetesen a mozgási szervek fokozatos alkalmassá tételében, valamint a tagok és szervek elrendezésében. Az agy előrésze lágyabb, hátsó része keményebb, a gerincagy még keményebb és lefelé még keményedik; az idegek az érzékek és a mozgások szolgálatában állanak, és íme, az érzékszervekhez vezető és a *kisebb* mozgásokat, mint a szemhéjak és az arc, az állkapcsok mozgását eszközlő idegek az agyból indulnak ki, ezek az idegek is szövetekbe mennek át, a tagokat mozgatók megtelnek hússal, mielőtt az ízületekhez érnek, így előáll az izom és az izmok kemény inakba mennek át, kötőszalagokba — és az inak a csontokhoz tapadnak, a készülék tehát fokról-fokra keményedik és így lesz képes az ideg az illető tagokat mozgatni. Másnemű célszerűségnek, de szintén célszerűségnek példája az, hogy az újszülött táplálására, míg a keményebb élelmet nem képes emészteni, emlők alkottattak, melyek tejet termelnek, híg táplálékot, mely megfelel a zsenge szervezet állapotának és igényeinek, és elősegíti fokról-fokra a belső szervek és külső testrészek megerősödését és megkeményedését, míg a fejlődő test alkalmassá válik száraz táplálék emésztésére és fölvételére. Fölösleges ezt a célszerűséget még más példákkal igazolni. Ez a mélyen átgondolt bölcsesség megnyílvánul az emberi szervezetnek és szerveinek minden viszonylatában.

A célszerűség a természetben az universum teremtett voltának tanát támogatja. Teremtés annyit jelent, mint létrehozni, anélkül, hogy előbb valami létezett volna, amiből a kívánt dolog alakítható lett volna; tehát creatio ex nihilo. A teremtés tana mellett nincs örök anyag. (Aminthogy a már haladott tudomány közeledik ahoz a felfogáshoz, hogy az anyag nem öröktől való és nem örökkévaló.) Az *idő* mint realitás és mozgásmérő nem volt meg a teremtés előtt, de azért mégis mondhatjuk, hogy „a teremtés *előtt* végtelen

aeonokon át nem volt világ és nem volt anyag sem. A tulajdonképpeni teremtés az anyag és a formák létrehozása és a teremtési aktusban a legfontosabb, hogy az istenség *szabad elhatározással* és *célterveléssel* és nem mechanisztikus kényszer alatt hozza létre az univerzumot. Itt csak egy kérdés vár még eldöntésre: *lehetséges-e* semmiből teremteni? Lehetséges-e a creatio ex nihilo? A teremtés mint olyan, tisztázza azt az igazságot, hogy az istenség szabadon cselekvő intellektualitás, *tud* teremteni és tud *nem* teremteni; azaz szabad elhatározásától függ a teremtés és annak miként je bölcsesség, azaz célszerűség szerint. De most nem alanyi, hanem tárgyi oldaláról tekintve a teremtés fogalmát, tisztázni kell a kérdést: *lehetséges-e* semmiből teremteni, azaz egyáltalán *teremteni?* Hogy az istenség mint *abszolút lét* tud valamit létrehozni, akár emanáció útján, a saját forrásszerű dúsgazdagságánál fogva, proroia útján vagy eklampszis útján, vagy akár másképpen, az nem elgondolhatatlan. Mindannak dacára Majmonides egészen élesen veti föl a kérdést: *a creatio ex nihilo egyáltalán lehetséges-e?* Nagyon röviden és rendkívül érdekesen, csodálatosan filozófus elmével tárgyalja ezt a kérdést. Határozott állásponton van, mikor kimondja és leszögezi megalkuvás nélkül a tételt, hogy ami lehetetlen, az lehetetlen. Az isteni mindenhatóság annyit jelent, hogy mindent, ami észítélet és lényeg szerint lehetséges, az isteni hatalom létrehozhat és létrehoz. A *lehetetlennek* megtevése nonszensz, a lehetetlennek meg *nem* tevése nem csökkenti és nem csorbítja az isteni mindenhatóságot. Istentől van a lehetségesnek ész szerint való megállapítása és a lehetségesnek léte — és a *lehetséges* végtelenül változatos és annak egész skáláján érvényesül Isten mindenhatósága; ellenben a lehetetlen változatlan és állandó. Nincs tisztában a filozófiai igazságokkal és a filozófiai gondolkodással az, aki az isteni mindenhatóságtól a *lehetetlent* kívánja, ha tehát a creatio ex nihilo lehetetlen, akkor Isten nem teremthette szabadon a világot, és akkor Aristotelesnek volna igaza, hogy Isten az ősanyagot készen találta és saját lényéből folyó mechanicitás kényszere alatt hatott az ősanyagra és alakította ki a világegyetem forma- és létgazdagságát —, de mindig időt-

lenül, öröktől-örökké. Tisztázni kell tehát: a creatio ex nihilo az elgondolható *lehetségesnek országába* tartozik-e, avagy nem? Van-e Istennek hatalma a lehetetlen fölött? — ez egy iskolakérdés. De nem korlátlan terjedelmű, mert a filozófusok megegyeznek abban, hogy az igazi *lehetetlenre* vonatkozólag ez nem kérdés. Pl., hogy egy alany egy időpontban két egymást kizáró ellentétes állítmánynak valóban és jogosan alanya legyen, azt Isten se viheti végbe; hogy egy tulajdonság anyaggá változzék, az Isten se viheti végbe; hogy a négyzetnek átlója egyenlő legyen valamelyik oldalával, azt Isten se viheti végbe; hogy egy testszögnek négy oldalfala legyen és mindegyik derékszögű és egymásra merőleges négyszöget alkosson, azt Isten se viheti végbe (mert legföljebb egy kocka felületének négy lapja lehetne legjobb esetben *két* testszöggel). Ami az ész tudása szerint lehetetlen, azt Istentől nem kívánhatja filozófiai gondolkodás. A vita e kérdés fölött tehát nem egyetemes és nem terjed ki széles területre. A vita az *elgondolható* dolgok területén vetődik föl. Nem a spekulatív, nem a tudományos megismerést eszközlő, szigorú tárgyilagosságra korlátozott észműködés területén, hanem az intuitív-immaginatív elgondolás területén merül föl az a kérdés: mi az isteni mindenhatóság viszonya a lehetetlenhez? Az intuitív immagináció által alkotott tételeket érinti ez a vita. Tulajdonképpen nem is az a kérdés, hogy Isten legyőzheti-e a lehetetlent, hanem az a kérdés: egy bizonyos állításban foglalt tény lehetséges-e vagy lehetetlen? Némelyek azt mondják, hogy lehetséges, mások azt mondják ugyanarra, hogy lehetetlen. Ami filozófiailag lehetetlen, azt Isten sem teheti meg. Pl. Isten nem teremthet önmagához hasonló másik lényt, második Istent; Isten nem semmisítheti meg önmagát, Isten nem változtathatja át önmagát anyaggá vagy testté. Azonban, hogy Isten létrehozhat-e akcidenciát, tulajdonságot anyag és alany nélkül, anyagtól függetlenül, arra vonatkozólag azt mondják a Muhtasiliták, hogy igen, mert ez *lehetséges*, mások viszont azt mondják, hogy nem, mert ez *lehetetlen*. Hasonlóképpen teremtés a semmiből némelyek szerint *lehetséges*, mások szerint *lehetetlen*. Most itt a nagy kérdés, *van-e a lehetségesnek és a lehetetlennek kritériuma?* Van-e joga mindenkinek azt mondani erre vagy arra, amit elgondol, hogy ez lehetséges, vagy lehetetlen; nyitva van-e ez az ajtó és föl van-e tárva mindenki előtt, avagy van-e valami elv vagy kritérium, mely ezt az ajtót bezárja és előtte őrt áll? És előáll az óriási fontosságú probléma: ezt a kérdést ki van hivatva kivizsgálni és tisztázni, *a tiszta ész-e, avagy az immaginatív-intuitív ideaképző elme?* Továbbá, mi a kritérium, mely megkülönbözteti magát *az immaginatív elmét a spekulatív-teorétikus észtől;* van-e valami, ami e kettőt megkülönbözteti és *elhatárolja;* avagy talán van egy harmadik fórum e kettőn kívül vagy e kettő fölött; avagy talán az elme *egy* és maga diszcernál intuitív és szigorúan normaszerű megismerés között? *Mindezt nagyon tüzetesen kellene megvizsgálni!* Mindaddig, míg ez a problémasorozat megfejtve nincs, némely kérdésben dilemma marad, hogy az állított tétel lehetséges-e vagy lehetetlen. És amíg dilemma marad, azt kell elfogadnunk, ami a rendszerrel összefügg és összhangban van. Az aristotelikusok hisznek Istenben, de a creatio ex nihilot nem tartják lehetségesnek, tehát Isten mindenhatósága csak arra terjed ki, hogy a mozgást megindítja és a formálódást intézi, és minden megvalósodást a forma és anyag egyesítése által előidéz; mi szerintünk, akik túlnyomó érvekkel a világ teremtett volta mellett foglaltunk állást, és azt túlsúlyra emeltük, a creatio ex nihilo lehetséges és az isteni mindenhatóság azt magában foglalja. Ha tehát a creatio ex nihilo lehetetlensége bölcseletileg meg nem állapítható, jogunk van azt bölcseletileg elfogadni azért is, mert a rendszerben megáll.

A gondviselés kérdése, továbbá az isteni mindentudás kérdése, a célszerűség kérdése és az optimizmus kérdése egymással szoros összefüggésben állanak. A gondviselés kérdése ugyancsak összefügg a teodicaeával, az isteni igazságszolgáltatás problémájával. Azon körülmény, hogy jók és ártatlanok szenvednek, míg bűnösök és gonoszok boldogulnak, nem egy gondolkodónál arra a föltevésre vezettek, hogy Istennek nincs tudomása a földi dolgokról, legföljebb csak a fajokra terjed az ki, de nem az egyedekre és a részletekre; némelyek azt is

mondják, hogy a tudás a dolgokról és a dolgok körülményeinek és sorsváltozásainak tudomásulvétele *változást* jelentene az istenség változhatatlan lényében, tehát inkább ki kell rekeszteni az istenség fogalmából a tudás akcidensét. Mint látható, egyik kérdés összefügg a másikkal, folytatólag az isteni igazságszolgáltatás és az emberi felelősség kérdésével is. Az isteni kormányzat és gondviselés kérdésében hasonlókép megoszolnak a vélemények. Epikúr nézete szerint nincs gondviselés és nincs kormányzat, minden véletlen és vakeset, nincs rendező, kormányzó és gondviselő, aki ügyelne bármire; ugyancsak Epikúr, aki az atomok tanát vallja, azt tanítja, hogy az elemek *véletlenül* vegyülnek és előáll a vegyülésekből puszta véletlen folytán minden, ami van. Aristoteles ellenben cáfolja ezt a fölfogást, és azt vitatja, hogy a dolgok nem véletlenül állanak elő, hanem van irányító és rendező elv (a dolgok kialakulásában).

Aristoteles nézete szerint a dolgok egy *részében* van gondviselet, rendtartás és irányítás, más részük pedig át van engedve a véletlennek, szabadjára van hagyva. Az égi szférák egyenként isteni kormányzat és gondviselés alatt állanak. Afrodisiai Alexander ugyan azt állítja, hogy az isteni gondviselés csak a holdszféráig terjed és ott megszűnik. A gondviselés biztosítja a szférák megmaradását. Az alsóbb világban a gondviselés műve a *fajok* állandósága; az egyedek már pusztán a természet törvényeinek és az esetlegnek vannak alávetve. Azért az egyedek nincsenek teljesen elhagyatva, föl lévén szerelve önfentartásuk eszközeivel, és el lévén látva annak föltételeivel. A növény egyedei el vannak látva táplálkozó szervekkel, melyek a neki való anyagokat fölveszik, az ártalmasokat kiküszöbölik. Az állatok mozgási szervei, a galambnak szárnya, stb. szintén eszközei a lét megőrzésének és az élet megmentésének. Az embernek adatott értelem szintén erre is szolgál. De a gondviselésnek ez a neme már kész adottság, mechanice folyik a szférák hatásaiból, és nem igényel alanyi gondviselőt és irányítót. Ez Aristoteles nézete. Innen van, hogy tág tere nyílik — ezen átlagos gondviselés mellett — az értelmetlen pusztulásnak és rombolásnak. A vihar itt egy

levelet tép le, ott egy ágat tör le a törzsről, amott virágokat homok alá temet, hajót süllyeszt el, melyben ártatlanok vannak, és nincs semmi különbség egy letépett falevél, egy letört ág, egy eltemetett virág, egy imádkozók feje fölött rombadőlt templom, egy szentéletű jámborokkal teli hajó elsüllyedése közt a sors előtt, és olyan ez, mint mikor a teve lépte egy hangyabolyt eltapos, vagy a macska egeret fog, vagy a pók legyet, vagy az oroszlán szétmarcangol egy prófétát, mind egyforma. Az anyag őslétűségéről és ezzel kapcsolatban a világ mechanicitásáról vallott nézettel függ ez a fölfogás össze, mely egy szándékoló gondviselet közrehatását lehetőleg korlátozza, csak ott engedi meg, ahol *állandóság van*, de ott, ahol a véletlennek nagyobb szerep jut, teljesen kikapcsolja, mert az állandó hatás lehet mechanikus is, míg a véletlen változatosságai és lehetőségei között a gondviselés és kormányzás csak szándékolt lehetne, tehát a mechanicitás kedvéért inkább kikapcsolja és a véletlennek tulajdonítja azt, amit mechanice levezetni nem lehet, holott valósággal az állandóban inkább lehetne mechanicitást találni és a változatosban inkább lehet a gondviselést és a szándékoló kormányzást föltenni, illetve fölismerni.

A harmadik nézet szerint nincs a világon semmi véletlenül, az egyetemes és a részletes dolgok mind *akarat*, kormányzat és szándék folytán vannak és történnek, és magától értetődőleg minden tudatosan történik és a dolgok kormányzója tudatával bír mindennek. Ez az Asariták véleménye, melyből igen sok torz valószínűtlenség következik. A szélvihar szándék folytán tombol, a falevél szándék folytán hull le, minden előre elvégeztetett, az élő lények mozdulatai is előre elrendeltettek; az ember nem tehet semmit, nincs hatalma a dolgok fölött és nincs elhatározása. A fatalizmus tana ez, a fátum uralkodik mindenek fölött. A processzusok és dolgok nem oszthatók többé három csoportba, mert *lehetőség*, mely fölött dönteni lehetne jobbra vagy balra, nincs, csak abszolút kényszer van, vagy ennek megfelelően a kényszerű abszolút *nem!* Hogy Ruben áll, Simeon pedig *megy*, csak nekünk tűnik *lehetségesnek*, a világrendben abszolút kényszer dönti el; ennélfogva etikai

értékek sincsenek, a vallások tana nem használhat semmit; ha tele van az ember a legtökéletesebb tannal, nem cselekedhetik több jót vagy kevesebb rosszat, mint ami rá kirovatott; hogy mégis van vallási tan, ez csak azért van, mert Isten úgy akarta; az sem lehetetlen, hogy ránk rója a lehetetlent; az sincs kizárva, hogy a jócselekedetet büntetés éri és a rossz cselekedetért jutalmat kapunk. Isten cselekedeteinek nincs célja és célszerűsége. Nincs más, mint a puszta akarat. Nem kell rendszert keresni a sorsban; aki vakon született vagy mint bélpoklos jött a világra, nem tulajdoníthatja szenvedését előző bűnnek; a jámbor, a szent, az ártatlan elpusztul, mert Isten így akarja — és nem lehet ebben hibát találni.

A negyedik nézet az *akarat szabadságát* hirdeti, mely jogosulttá teszi az etikai követelést és a jutalmat meg a büntetést. Isten cselekvésében a *bölcsesség* érvényesül és nincs abban sehol helytelen. Ez a Muhtaziliták véleménye is, noha ők az emberi szabad akaratot korlátozottnak veszik, ellenben az isteni mindentudást, mely kiterjed a falevél lehullására és a féreg mozgására, korlátlannak. Az isteni gondviselés mindenre kiterjed; aki nyomoréknak született, annak javára van, hogy nyomorék, az ártatlannak szenvedése üdvös és szenvedése ellenében az örök életben nyer kárpótlást, még az állat is, mely kínlódik, vagy amelyet megölnek, túlvilági kártalanításra van kiszemelve, a testi féreg, amelyet elpusztítanak, hasonlókép várományosa ennek a kárpótlásnak. Ebben a rendszerben az *akarat* helyét bölcsesség foglalja el, mely azonban hasonlókép, mint az Asaritáknál az akarat, kivétel nélkül mindenre kiterjed. A macska ezen bölcsesség intézkedése folytán öli meg az egeret és ez a bölcsesség gondoskodik az egér vagy az ölyv által széttépett madár túlvilági boldogságáról. Mintha ezen felfogás megalapozói előtt *minden élőben* túlélő egyéni — és nem faji — forma létezésének és fönmaradásának hite lebegne, mely maradandó lényeg számára a reális és időhatárok közé szorított élet csupán epizód. Nincs szándékában Majmonidesnek ezen ismertetett három irányt ócsárolni, vagy kigúnyolni; annál kevésbé, mert mindhárom valamely magasabb szempont kedvéért vállalja

a tanából eredő abszurdumok terhét; nevezetesen Aristoteles a természetben látható és tapasztalható dolgokat tartja szem előtt és azokat óhajtja elméletében kidomborítani, — az Asariták az isteni omniszcenciát óhajtják megmenteni, ezért kapcsolják ki az igazságos (bölcsességgel mérlegelő) kormányzás elvét és helyezik be mindenek fölé az *akaratot;* viszont a Muhtaziliták megmentik az isteni igazságosság elvét, de csakis azzal, hogy a legszélesebb értelemben vett *kárpótlás* dogmáját szövik belé. Midőn pedig az isteni igazságosság elvét megmentik, egyben attól a rezignációtól is menekülnek, hogy hiába való minden religió, minden isteni tan, minden isteni küldetés és kinyilatkoztatás. Egyszersmind a szenvedő ártatlanok örökéleti kárpótlásának eszméjéhez azért is folyamodnak, mert *az emberi elme illetékességét* nem akarják teljesen föláldozni és nem akarnak abba az utolsó fellegvárba elbújni, hogy az emberi elme nem tud ezekben a kérdésekben ítéletet alkotni.

Az ötödik fölfogás a zsidó vallási fölfogás, mely után Majmonides mint hatodikat a saját filozófiai fölfogását fogja ismertetni. A prófétai tant, a bölcsek tanítását és a későbbi zsidó írók véleményét egymásután tárgyalja Majmonides az ötödik fölfogás ismertetésében. Mózes tanának fundamentális eszméje, hogy az ember akarata indeterminált az emberi cselekvő-képesség területén, azaz, hogy az ember természete szerint akaratával és szabad elhatározásával cselekedhetik és megteheti, végbeviheti mindazt, ami embernek lehetséges, anélkül, hogy elhatározását isteni beavatkozásnak kellene elősegíteni; az állatoknak is van bizonyos szabadsága, t. i. mozgási szabadsága és ők maguk határozzák el, mikor és mily irányban mozognak (akkor is, ha félelemből teszik.) Az isteni akarat a priori elhatározása, hogy minden élő lény akaratának legyen latitüdje és választhassa azt, amire képessége van. Második fundamentális eszméje a Mózesi tannak, hogy Isten nem követ el igazságtalanságot; mindenben, a legkisebb dolgokban is az igazság elve érvényesül, ha az ember nem is ismeri föl mindenben az ítélet igazságát, mert nem ismeri az előzményeket és az összefüggéseket. „Istennek minden útjai igazságosak!" (Deuteron. 32. 4). A hagyomány bölcsei hasonló

értelmű tanokat hirdettek, csupán egy fogalommal bővítették a szentírási eszmekört: a szeretetből való szenvedésbevitel fogalma ez, ami nem fordul elő a Bibliában, és ami nem tévesztendő össze a bibliai *megpróbálás* fogalmával.

Összefoglalva az eddigieket: az emberi sors változatos eseteit Aristoteles véletlennek tulajdonítja és nem rendszeres behatásnak. Az Asariták az isteni akaratnak tulajdonítják a Muhtaziliták a bölcsességnek, a mózesi tan a méltányosságnak és igazságnak. Az Asariták a jámborok szenvedésére azt mondják: így akarta Isten. A Muhtaziliták azt mondják: kárpótlást fog kapni, ha nem itt, úgy a másvilágon. A mózesi tan pedig azt mondja: nem történik igazságtalanság.

— Az én nézetem, — mondja végül Majmanides — hogy isteni gondviselés van, de az a szublunáris világban csakis az emberre vonatkozólag *egyéni* gondviselés. Az állatokra és a növényekre vonatkozólag van egyetemesebb fajföntartó gondviselés, a fajnak gondviselete, mely összefügg az emanációval, és amint ezen fajoknál a rájuk ható emanáció a fajt öleli föl, ép úgy a gondviselés. Az embert illetőleg minden emberi elmére van emanáció és így azzal kapcsolatban az egyénre kiható gondviselés. Ezt a felfogást Majmonides nem csupán filozófiai meggyőződésével egybehangzónak tartja, hanem főképpen a Szentírásban is gyakran kifejezve látja. Ez a felfogás kevesebb nehézséget talál magával szemben, mint bármelyik a felsoroltak közül és jobban megállja az ész bírálatát, mint a többi elmélet. Isteni gondviselés és sorsintézés, mely az egyeddel is foglalkozik, csak az emberi nem életében található a szublunáris világban, és az igazság elvét csak ebben a körben kell keresni. Aristotelessel egyetért abban, hogy a lehulló falevél sorsát nem kell isteni avatkozásra és igazságosságra visszavezetni, se a légynek sorsát a pók hálójában; nem kell isteni külön akaratmegnyilatkozásnak tulajdonítani, ha egy embernek nyálkája egy molyra esik és kárt tesz benne, vagy ha egy hal elnyel egy rovart a víz fölött, mindez a fajföntartó gondviselet keretein belül rendszeresen és mégis rendszertelenül, vagy teljesen esetleges módon történhetik — úgy, amint azt Aristoteles gondolja. Ha a Bib-

lia azt mondja, hogy Isten „megadja a baromnak eledelét", vagy ha a bölcsek azt tanítják, hogy Isten „táplál minden élőt az unicornis behemoth-tól a legkisebb nyű petéjéig": ez alatt *faji* gondviselés értendő. Az állat, mely nem bír olyan elmével, mint az ember — nem is vonható felelősségre, ami a sorsintézésnek másik oldala. Viszont el lehet tünődni azon, hogy vajon maga az ember is nem-e túl törpe ahoz, hogy Isten törődjék vele, akár mint gondviselő, akár mint tetteinek számon-tartója. Ezért mondja a zsoltár: Mi az ember, hogy gondolsz vele, és a halandó fia, hogy számon tartod?"

Azonban az isteni gondozás az emanáció nyomán halad, és ha az Isten az embernek elmét adott, mely magasabb dolgokat képes fölfogni és erre az elmére engedi az emanációkat leszállani, azzal együtt egyedenként részesíti őket isteni mindentudásának, gondviseletének és igazságosságának hatásaiban. Az állat nincs ezen a fokon, tehát csupán a faja részesül föntartó gondviseletben; és mivel az állati egyed alacsonyabbrendű, az *isteni* törvény is megengedi, hogy az ember az állatnak életét elvegye és az állatot táplálkozásra használja; de isteni és emberi törvény védelmezi az ember életét és tiltja annak megtámadását. Amikor úgy látszik, hogy az isteni gondviselés szünetel és nem őrzi az emberi életet, akkor az isteni igazságszolgáltatás lépett működésbe. „Az embert olyanná tetted, mint a tenger halát, mint a férget, melynek nincs ura, úgy hogy valamennyi hálóval kiemeltetik: „óh Örökkévaló, ítéletből tetted ezt és fenyítésül alapoztad!" (Hab. 1, 12.). Magától értetődő azonban, hogy az állatok céltalan pusztítása és kínzása tilos, mert az isteni törvény az állat megölését is csak szükséglet kielégítésére engedi meg, vagy védelemből. A gondviselet és a felügyelet isteni intellektualitásból ered és intellektuális lénynek szól az intellektuálitás mértéke szerint; az alacsonyabbrendűeknek nincs erkölcsi felelőssége és csak faji gondviselésben részesülnek. Ez a fölfogás a legjobban megfelel a filozófiának és a Bibliának. A többi fölfogás vagy túlsokat, vagy túlkeveset mond. A túlsok ártalmas, mert perplexitásba visz és abszurdumhoz vezet, ellentmond az észnek és a tapasztalatnak. A túlkevés úgy

állítja be az istenséget, hogy ezen beállítás révén a vallás elveszti minden erejét és hatását úgy világszemléleti, mint etikai tekintetben; nevezetesen áll ez arra a nézetre, mely egyformának vallja az embert és az állatot és teljesen kikapcsolja az emberi sorsból az isteni gondviselést.

Az isteni gondviselés az emberi egyént veszi körül, még pedig az egyén tökéletességének mértéke szerint, tehát egyénileg. Mennél tökéletesebben veszi föl az isteni emanációt, annál bővebben részesül a gondviselésben. Az emanáció az egyént éri, Zaidot, Amrt, Kaledet, Bekrt és így a gondviselés is. Az ősapákról, Mózesről, Józsuáról szólva az isteni íge különösen kiemeli, hogy a gondviselés részesei voltak, de nem mint a faj képviselői, hanem egyéni kiválóságuknál fogva. A szellemi jelentékenység egyéni és annak foka a mértéke az egyént gondviselő isteni kegyelem nagyságának. A faj csak egy gondolati elem, reális léttel voltaképpen mégis az egyén bir, szemben a gondviselés jótéteményeivel. Az univerzáliák mind csupán gondolati elemek, ebben a vonatkozásban nem realitások. Nem az absztrakt formáknak van szükségük gondviselésre, hanem az élő egyedeknek. Tehát a gondviselés voltaképpen az egyedet éri, mely reális léttel bír. (Nem áll ez ellentmondásban azzal, hogy az Isten az állatokat csupán mint *fajt* részesíti gondviselésben, mert voltaképpen ott is az egyedeket őrzi, hogy a faj fönmaradjon, de nem célja az egyedeket egyenként őrizni; sőt nagyrészüket sorsukra hagyja, mert létezésük nem egyedenként fontos.) Minthogy azonban az egyedek erkölcsi és intellektuális tökéletesség tekintetében különbözők, különböző fokon van részük a gondviselésben. Tehát nem egyenlő ez minden embernél, hanem variálódik az illetők emberi tökéletessége szerint; a prófétáknál is prófétai magasságuk szerint. Vannak emberek, akik szinte állati színvonalon vannak, ezek nem tarthatnak számot nagyobb isteni oltalomra, mint az állatvilág egyedei. Itt tehát közeledik a gondviselés mérve ahoz, amelyet Aristoteles az állatvilágra vonatkozólag vélelmez. Isten „őrzi jámborainak lépteit, de a gonoszok a sötétségben semmisülnek meg, mert nem testi erő által erős az ember" (Sam 2, 9.). A felsőbbrendű és

erényes ember fölött őrködik az Isten, felsőbbrendűségének és erényességének mérve szerint. A gyarlók, szellemi és erkölcsi tökéletesedésre nem törekvők ki vannak téve annak, ami történetesen érheti őket. Akik sötétségben járnak, könnyen megbotolhatnak. Aki az isteni emanáció fénysugara felé törekszik, azt elérheti a fénysúgár. *Abunacar*, kommentárjában, melyet *Aristoteles Nikomachoszához* írt, hasonló értelemben nyilatkozik. Plato is azt mondja, hogy akiknek képessége van lelkeiket egyre magasabb erényességre emelni, azok fölött hathatósabb és nagyobb az isteni gondviselet. Ezen meggondolások által beigazolást nyer a tóra alapelveinek tökéletessége és kiviláglik annak összhangja a filozófiai elméletekkel, kiküszöböltetnek a téveszmék és kibontakoznak az isteni gondviselésnek valósághű körvonalai.

Az isteni gondviselés és igazságszolgáltatás posztulálja Istennek tudását a földi és emberi dolgokról. Istenben minden tökéletességet el kell ismernünk; már a fogalom magával hozza ezt, és minden fogyatékosságot kizártnak kell tartanunk. És mégis akadnak filozófusok még késői időkben is, akik egyrészt Isten létét tanítják, mert világfelfogásuk a primus motor eszméjén alapszik, és mindazáltal másrészt tagadják, hogy Istennek tudomása volna a földi történésekről. Ezt főkép azért teszik, mert úgy találják, hogy a földi dolgok rendje hiányos, de nem gondolnak arra, hogy a földi dolgok állapota nem csupán valamely természeti rendtől függ, hanem az emberi szabad akaratnak és eszmélkedésnek is van arra befolyása és hatása. Ez a vélekedés, hogy a dolgok rendje nem jó és hogy Isten nem bír tudomással a történő dolgokról, azonban egyáltalán nem új, sőt nagyon régi. A próféták már rámutatnak arra, hogy a sors aránytalansága, a bűnösök boldogsága ráviheti olykor még az igazságos jámbort is, hogy azt gondolja: minden törekvése a jóra és minden szenvedése, melyet a rossz ellen folytatott küzdelmében elvisel, mind hiábavaló és nem használ neki. De az ihletett bibliai író arra utal, hogy nem a dolgok elejéből kell ítélni, hanem azoknak végkifejléséből A 73. zsoltár így szól: Azt mondják, hogy is tudna Isten és hogy is volna

tudás a Mindenhatóban? És a zsoltár így folytatja: íme ezek a gonoszok a világ javát élvezik, elégedettek a világgal és nagyra viszik, de én hiába tettem tisztává szívemet és mostam tisztaságban kezeimet! Majd így fejezi be a zsoltár: ez súlyos baj az én szemeimben, de csak addig, míg eljövök Isten szentélyébe, majd észlelni fogom végsorsukat; síma útra helyezed őket, hogy leomoljanak a meredélyen stb. Maleáchi próféta feddi a népet, mert így szólnak: „hiábavaló szolgálni az Istent és mi hasznunk van, hogy őrizzük rendelését és komoran járunk a Seregek Ura előtt, holott mi szerencséseknek tartjuk a gonosztevőket és meg is szilárdultak a bűncselekvők, Istent kísértették és megmenekültek!" És hozzáteszi a próféta: még meg fogjátok látni a különbséget az igaz és a gonosz között stb. A zsoltáríró szerint az emberek bűnösök, mert azt hiszik, hogy Isten nem látja őket „özvegyet és idegent öldöklönek, árvákat gyilkolnak és azt mondják, nem látja az Örökkévaló. És a zsoltárköltő oktatja őket: Térjetek észre balgák a népben és ti esztelenek okuljatok; aki a fület plántálta, talán nem hallana? Aki a szemet alkotta, talán nem látna? (Aki nemzeteket fenyít, talán nem ítél igazságosan egyeseket?)

Ezen a ponton Majmonides szükségesnek tartja a következő szellemes megjegyzést közbeszúrni. Annak illusztrálására, mily kevéssé értik meg a vallást-támadók a szent szövegeket, fölhozza két zsidó filozófus orvosnak szavait, akik azt mondták neki, hogy csodálkoznak Dávid király ezen kijelentésén: aki a fület plántálta, annak *hallónak* kell lennie, aki a szemet alkotá, annak *látónak* kell lennie; ha ez a gondolatmenet helyes, akkor az Istennek ennie is kell, mert a szájat alkotta és ordítania is kell, mert a tüdőt alkotta — és így tovább! Milyen messze vannak ezek az emberek a helyes megértéstől. Aki szerszámot alkot, annak ismernie kell a műveletet, melyre a szerszám szolgál. Aki tűt gyártott először, az tudott varrni és tudta, mi a varrás, különben nem tudott volna arra a célra eszközt alkotni. Ha azt mondom, hogy Isten nem érzékszervekkel, hanem tiszta értelmi fölfogással észlel, abból nem következik, hogy nem tudja, *mi* a látás és a hallás.

A szem bonyolult alkotása nem a véletlen műve. Aki a szembe kristályfolyadékot és más folyadékot helyezett megfelelő hártyaburkolatba és előtte válaszfalat vont, és abba a legmegfelelőbb helyen rést nyitott és a réssel szemben átlátszó hártyát alkalmazott, szóval, aki a szem folyadékait, falait, hártyáit, idegeit alkotta és oly tökéletes, összefüggő műszerré alakította: az nem ismerné a látást? Aki a tudomásulvétel szerveit teremtette, az nem volna képes tudomásul venni azokat a dolgokat, melyeknek tudomásulvételére emberi szerveket alkotott. Ez a zsoltárvers értelme. Azt, hogy valaki enni volna kénytelen, nem lehet következtetni abból, hogy szájat alkotott; de abból, hogy valaki a tudomásulvétel szerveit megteremtette mások számára, lehet következtetni arra, hogy képes valamiről tudomást szerezni, hiszen a céltudatos alkotás tudatot feltételez és követel. A céltudatos alkotás értelmet és tudást jelent és itt a következtetés rokonneműről rokonneműre történik, a látásban és hallásban ép úgy tudomásvétel van, mint tudomásulvétele van valaminek a látó-szerv megalkotásában. De az étkezés és a tudomásulvétel két különböző dolog; abban is van tudás, ha valaki szájat alkot, de a száj megalkotásából csak a teremtő tudására és céltudatára lehet következtetni, de nem arra, hogy ő is táplálkozni kénytelen.

Minden alkotás tudatot és céltudatot előföltételez. Az egész természet maga remekmű. A szemnek említett célszerűsége kizárja, hogy a véletlennek volna műve, okvetlen a természet szándékának eredménye, amint minden orvos és filozófus egyetértőleg elismeri; azonban maga a természet mint kész rendszer, ami egy művészi alkotáshoz hasonlatos, nincs saját ésszel és kormányzattal felruházva, amiben szintén megegyeznek mind a filozófusok, és ezért származtatják a természet rendjét magasabb *intellektuális princípiumtól*, amit mi egy intellektuális *lény* működésének nevezünk és ez az intellektuális lény adja a természeti erőket mindenbe, ahol természeti erő van, ennek az intellektuális lénynek pedig tudattal és a tervbe vett dolog fogalmával bírnia kell, mert különben hogyan tehetné a természetet arra a célra irányulóvá? Visszatérve a kiinduló ponthoz, a zsoltár következtetése helyes, hogy aki a szemet al-

kotta, lát és aki a fület alkotta, hall, és hogy balgaság a bűnösök védekezése, mely szerint Isten nem lát. Ellenkezőleg, Isten ismeri a gyarló emberek ilyetén gondolatait és azért folytatja a zsoltár következőleg: aki megismerésre tanítja az embert, az örökévaló ismeri az ember gondolatait, hogy milyen hívságosak!

Istennek tudása fölöleli a mindenséget és hasonlít a művész tudásához, mellyel a művész bir saját alkotásáról. Az emberek tudása a világról a posteriori tudás, az Istené a priori; az emberek tudásának okai a létező dolgok, melyek reá hatást gyakorolnak és melyeket a posteriori megismer. Isten tudása, azaz gondolata előidéző oka a létezőknek. De Istennek tudása előttünk épp olyan fölfoghatatlan, mint Istennek lénye; nem tudjuk, hogy milyen, csak azt, hogy más, mint az emberi tudás. Ha az isteni tudás és (azzal összefüggőleg az isteni igazságszolgáltatás) nekünk sokszor megoldhatatlan problémákat ad, ne felejtsük, hogy annak a tudásnak természete ép oly fölfoghatatlan előttünk, mint Istennek lénye. (XX. és XI.)

Az isteni kormányzat, gondviselés és igazságszolgáltatás problémájával a Bibliában már Jób könyve foglalkozik. Jób felfogása Aristotelesével egyezik, Elifazé az arab bölcselők első csoportjának nézetével, Bildadé a Mutazilitákéval, Czófaré az Asaritákéval, Elihú felfogása pedig a Majmonidesét födi. (XXIII.)

Folytatólag áttér a vallási törvényrendszer ismertetésére. Úgy amint az univerzumban megvan mindennek a célja, úgy az isteni törvényeknek is megvan a maguk célja. Vannak törvények, melyeknek rendeltetése csupán az, hogy tiltakozást fejezzenek ki az emberiségnek bizonyos megrögzött szokásai, tévhitei és baleszméi ellen. Így vannak szertartási törvények, melyeknek éle a *szabéizmus* ellen irányul, mely vallási felfogásnak Majmonides alapos ismertetését adja. Vannak olyan törvények is, melyek egy meggyökeresedett vallási gyakorlattal számolnak, mivel az az emberiségben gyakorlattá vált és az Isten iránt való tisztelet szimbóluma lett; ezeket a vallási gyakorlatokat, melyek az *ember* vallásos törekvésének kifejezői, a Biblia akceptálja, de szabályozza, megnemesíti és egyszerűsíti.

Ilyen az áldozati kultusz. De vannak azután igen nagy jelentőségű törvénykomplekszumok, melyek az emberi élet egy-egy ágazatát szabályozák, kezdve annak fizikai fundamentumain, az életföntartás és a fajföntartás elemein és tényezőin. A legmagasabb program szabályozni az emberi életet, kezdve a táplálkozás törvényein. Így a Bibliában, modern szóval élve, de szem előtt tartva a meglevő ősi fogalmat és célzatot, a hygiéne és az eugenika törvényei benne vannak. A vallási törvények körülvértezik az emberi egészséget, a családi boldogságot, a generációk egészségét, az erkölcsi fejlődés és az erkölcsi képességek kibontakozásának és megmaradásának lehetőségeit és föltételeit. Ennélfogva a vallási törvényrendszer rendkívül fontos, olyannyira, hogy amint Majmonides azt más helyütt, nem a *Móreh* szövegében, hanem egyik levelében kifejezi, azok a vallások, melyekből a törvényrendszer hiányzik, olyanok, mint egy szobor, csupán utánzatai az élő testnek, mert hiányzanak belőle az élethez szükséges belső organumok.

Majmonides megbecsüli és méltó módon képes értékelni a vallásban rejlő összes alkotó elemeket. Három ilyen alkotó elemet kell megkülönböztetnünk. Az első a vallásfilozófiai eszmék és a világszemléleti felfogások és az etikai princípiumok összefüggő rendszere. A második az érzelmi momentumok köre, amely az emberi szív vágyódásán, Isten-áhításán épül és magábafoglalja mindazokat a nagy érzelmeket, melyekben a vallási élet bensősége megnyilatkozik és melyek sejtelemdús miszticizmus költészetével veszik körül a vallásos gondolatokat és forrásaivá lesznek a vallási lelki megéléseknek is, hogy végül a gondolat világosságában — amennyire lehet tudatosakká váljanak és a *„szív kötelmeinek"* rendszerévé alakuljanak. Végül a leggyakorlatibb elem a vallási törvényrendszer köre, melyet egyoldalúan lehet „rideg" legálizmusnak nevezni, de amelynek jelentőségét és fundamentális fontosságát a haladó emberi gondolkozás egyre magasabbra kénytelen értékelni.

Majmonides szerencsés összhangba tudta hozni a vallásnak bölcseleti felfogását annak érzelmi momentumaival ép úgy, mint a társadalom-üdvözítő legalisztikus értekeivel. Amint minden téren egyetemességre törekedett és

perhoreszkálta az egyoldalúságot, úgy egybefoglaló és átölelő egyetemes és az egész területet uraló gondolkodása megtalálja azt a magasabb nézőpontot, ahonnan a vallás egésze látható a maga összefüggésében, észítéleten alapuló bölcseleti világszemléletével, intuícióin és erzelmi tényeken is megnyugvó bensőséges hitével és meggyőződéseivel és helyes útra irányító törvényeivel.

Rajongott a zsidó vallás eszmei tartalmáért és lelkesedett a vallási törvényért. Amellett jogot követelt az emberi értelemnek még a vallási kérdések megítélésében is. Jogot az emberi észnek és tudománynak, ameddig annak illetékessége és képessége terjed, jogot pozitívumok megállapítására — és ott, ahol erre már nem képes, jogot arra, hogy őrt álljon a határvonalon és ne engedje a vallásos tudatba se becsempészni azt, ami az ítélő értelem előtt lehetetlen, ami az emberi ész ítélő-széke, az igazság azon egyetlen fóruma előtt, mely számunkra adatott, meg nem áll.

Vallási ideálok intuíciója és az intellektuálitást nagyrabecsülő racionalizmus egyesül benne. A hit és a bölcselet eggyé lesz az igazság fogalmában. A pozitivizmus útján elért eredmény nem teljes igazság, mert hiányos. De a tudományos módszerrel alulról fölfelé lehet építeni és a tiszta igazságot alátámasztani. Ideálista és racionálista egy személyben. Racionális a bibliai exegezésisben, a prófétizmus csodás jelenségének mélyreható magyarázatában, a vallási tanok természettudományi megalapozásában és a vallási törvények észszerűségéről, gyakorlati okairól és célszerűségéről adott mélyreható fejtegetéseiben.

Helyteleníti azt a fölfogást, hogy a vallási törvények forrása pusztán az isteni *akarat*, a sic volo sic jubeo elve. Ellenkezőleg, a vallási törvény forrása az isteni *bölcsesség*, tehát azoknak van célja és szabad, sőt kell az okokat keresni és fölismerni, amennyire elménk képes, amennyire az nekünk lehetséges. Itt valóban a *cél* egyszersmind *ok*, a vallási törvény adatásának oka annak a célja. Általánosságban véve, a törvény célja az emberi állapotok ameliorációja, a testi és szellemi tökéletesedés, annak a lehető legjobb emberi létnek biztosítása, ami csakis a *társas* létben

érhető el, és ami szükségessé teszi a társadalmi létet szabályozó és annak fönmaradását biztosító törvényeket is — és végül annak a magasabb boldogságnak és az örök boldogságnak biztosítása, melyet az intellektuális és morális tökéletesedés nyújt.

Két cél lebeg a vallási törvény előtt Deuteron. 22. 7. értelmében: meghagyta Isten nekünk, hogy tartsuk meg e törvényeket avégből, hogy Isten előtt hódoljunk és hogy jó dolgunk legyen nekünk; az egyik földi cél, a másik magasabbrendű (XXVII. szakasz); az egyik az emberi boldogság, a másik magasabbrendű istenismeret és világfölfogás.

A metafizikai igazságok megismerésére kötelező isteni parancs rövid szavakba van foglalva abban a fönséges igében: És *szeresd* az Örökkévalót, a te Istenedet *egész* szíveddel, *egész* lelkeddel és *minden* tehetségeddel! Ez az Amor Dei intellektuális bibliai törvénye, melyet, mint arra a XXVIII. sz.-ban hivatkozik, Majmonides bővebben fejt ki a *Misnéh Tórában*, hogy t. i. az isten iránt való szeretet csak úgy lehet tökéletes, ha az egyetemes létről elérhető metafizikai igazságok megismerésének magaslatára fölemelkedünk.

A társadalmi rendet biztosító törvények célja, üdvös volta és haszna nyílvánvaló. Nem kell mélyebben kutatni, mért tilos a rablás és gyilkosság, a bosszúállás és a vérbosszú, mért vannak törvények, melyek ki akarják küszöbölni a jogtalanságot a társadalmi létből, vagy olyan tanítások, melyek a köz javát szolgáló erényekre serkentenek, vagy mért vannak a Tórában olyan kijelentések, melyek helyes világfelfogásra és tiszta vallási eszmékre tanítanak? nem kell mélyebben kutatni, mért tartozunk egymás iránt felebaráti szeretettel? Ezen törvények senkit se hoznak zavarba és senkit sem ejtenek perplexitásba, hogy miért vannak. Akadnak azonban olyan törvények is, melyeknek célja nem világos első pillanatra és sokszor meddő ceremóniákra vonatkozóknak látszanak. Ezeknél a cél kutatása mélyebb búvárlatot igényel.

Így vannak olyan ceremóniális törvények, melyek bizonyos szertartások megállapításával tiltakozást fejeznek ki pogány szokások és felfogások ellen. Az ősi Szabeusok val-

lása elleni polémia és visszautasítás jut kifejezésre az áldozati törvények nagy részében, ami annál inkább jogosult, mivel ezen pogány vallási fölfogás légkörében nevelkedett *Ábrahám*, aki először hirdette az egyetlen egy Isten létét. Hivatkozik Majmonides a Szabeusok könyveire és azok sorában Abu Bekr Ahmed ben Ali Ibn Vahsija könyvét a Nabateusok agrikultúrájáról (melyet szerzője állítólag káld nyelvről fordított le arabra, és mely tényleg régi autorokat említ és régi eredetű anyagokat tartalmaz). E műnek alapján ismerteti a Szabeusok babonáit, hogy megvilágíthassa a bibliai törvényekben az ezek ellen irányuló tiltakozást. Érdekesek a Szabeusok regéi Ádámról, Séthről, Noéről és Ábrahámról, melyekkel Majmonides behatóbban foglalkozik. Ugyancsak érdekes a mályva és a mandragóra vitájáról szóló rege, a talizmánokról, szellemidézésekről, varázslatokról, gonosz szellemekről szóló emlékezés, a láthatatlanná tevő fű bűbájáról szóló tévhit. Ilyenekben élte ki magát Bábel bölcseinek bölcsessége. Sötét világ volt az és a későbbi korok még sötétebbek lettek volna, ha nem jött volna el az igaz Isten létét hirdető kijelentés. Milyen nagy tehát minden egyes bibliai törvény értéke, mely megment minket e szörnyű tévelygésektől és elvezérel az igaz hithez és megtanít minket arra, hogy az igaz Istenhez való közeledéshez nem szükséges nehéz, mesterkélt műveletek végbevitele, hanem csakis Istennek *tisztelete és szeretete*. Ábrahám volt az úttörő ebben és most már az egész világ egyetért vele, kivéve a turkománokat az északi részeken és a hindukat a déli részeken; ezek pedig mind Szába követőinek maradékai. ellenben a többi népek mind dicsőítik őt és olyanok, akik nem tőle származnak, tőle származóknak vallják magukat. Ábrahám „a világ oszlopa", aki megdöntötte e filozófiátlan tanokat és szelid tanítással hódította meg az elméket, míg eljött Mózes, a próféták mestere és betetőzte a művet. Főtörekvése volt kiirtani a babonát, az emberáldozatokkal és sötét bűnös cselekedetekkel járó tévhitet, az előkorszakokban uralkodó lelki sötétséget. A Szentírás (Num. 15, 23) arról szól, hogy Mózes által tanította Isten a bálványimádás tévhitének kiirtására az üdvös szertartásokat és

találóan fűzik ez ígéhez a talmudi bölcsek a megjegyzést, hogy aki elismeri a bálványimádás valamely formájának helyességét, az tagadja és megtagadja az *egész Tórát*, ám aki megtagadja a bálványimádást, az olybá vétetik, mint aki elismeri az *egész Tórát*. (XXIX. sz.)

Az áldozati kultusz ősi gyakorlatának egy részét meghagyta az isteni törvény és épségben föntartotta, nevezetesen azt a részét, melyben nincs pogány elem; föntartotta pedig azért mert meggyökeresedett az emberi köztudatban az a fölfogás, hogy az áldozás az isteni tiszteletnek mellőzhetetlen kelléke és az emberek már hozzá voltak szokva vallásos érzelmeiket áldozati szimbólumokkal és formákkal kifejezni. A Szentírás tehát *megengedi* az áldozást, csupán azt követeli, hogy egyedül az egyetlen igaz Istennek legyenek bemutatva az áldozatok. Lehetetlen egyszerre átmenni ellentétből ellentétbe; nem hagyhatja el az emberi természet hirtelen azt, amihez hozzá van szokva, tehát a megtisztított és megnemesített áldozati kultusz meghagyatott, helyhez kötve és céltudatosan szabályozva. A természetben is látjuk a fokozatos átmeneteket, mint az isteni bölcsesség tanujeleit; ugyanez a bölcsesség nem törölte el a megnemesített formájú áldozati kultuszt, mert az emberi természet ragaszkodik a megszokotthoz. Tiszteljétek Istent, szeressétek Istent! — ezt a parancsot áldozati kultusz nélkül nehezen tudták volna megvalósítani abban a korban. Az áldozatok elhagyása abban az időben káros hatással lett volna a vallási életre. Csak hozzánevelődés útján jutott el a zsidóság is arra a fokra, hogy cselekedetekben követte és tiszta hitben ismerte föl és vallotta Istent és mellőzhette a szembeszökő külsőséges eszközöket, melyeket teljesen kiküszöbölni nem lehet. A zsidó ókorban is, mikor az áldozati kultusz még fönnállott, a mózesi törvény annak tisztább formáját honosította meg azzal, hogy a bálványkultusz ellen irányuló jellege legyen. A próféta kárhoztatja azt a hibát, hogy Izrael népe Jeruzsálemben ragaszkodott az áldozati kultuszhoz, de nem ragaszkodott annak célzatához, hogy Isten nevére fordíttassék az áldozat, hogy eltöröltessék a bálványimádás emléke és megszilárdíttassék az istenegy-

ség principiuma, de az áldozók egy része meghiusította a célt és ragaszkodott a külső gyakorlathoz. — Fölmerülhet a kérdés, mért kellett Istennek az emberi természethez alkalmazkodni és azt figyelembe venni, hiszen hatalmában állott volna az emberi természetet megváltoztatni a maga céljaihoz képest? Erre a kérdésre egy nagyjelentőségű vallási elv adja meg a választ. Elismerem azt, hogy Isten megváltoztathatja bizonyos értelemben a természetet, azaz fölfüggeszti annak működését csodatét által, olyasmi által, amit mi csodának nevezünk, de az *embernek természetét* az Isten sohase változtatja meg, ez a föladat *az embernek van föntartva;* Isten nem *akarja* az embert megváltoztatni, mert ez elvenné az ember morális méltóságát, erkölcsi szabadságát, felelősségének méltóságát és jóságának érdemét; ez elvenné a próféták aposztolátusát, küldetését, a tóra kinyilatkoztatásának értékét. Isten csupán képességek, lehetőségek csiráit plántálta az emberbe, tanításokat és eszközöket adott, hogy erkölcsiségét kifejlesztheese és kegyelmével támogatja a jóra törekvőt. (A bölcsek is mondják, hogy minden Isten kezében van, kivéve egyedül az istenfélelem — és aki meg akar tisztulni, azt az égi kegyelem támogatja.) Az áldozati törvényeknek tehát szintén megvan a maguk célja. Egyébként pedig, mint már említve volt, az isteni törvény a maga egyetemességében a helyes hit megalapozását és a társadalmi rend kiépítését célozza és benne ugyanaz az isteni bölcsesség és providencia nyilatkozik meg szembetünő módon, mint a természeti organizmusok bölcs és céltudatos alkotásában.

Vannak emberek, akik visszariadnak az isteni törvények megokolásától és attól, hogy az isteni törvénynek *célt* tulajdonítsanak, mert úgy vélekednek, hogy ha célja is van a törvénynek, akkor *emberi alkotás* is lehet az a törvény, míg ellenben, ha abszurd vagy céltalan, nem tételezhető föl, hogy embertől ered, tehát csakis Istentől származhat. Ezen felfogás szerint az ember tökéletesebb volna, mint alkotója, mert az ember volna egyedül az, aki céllal bíró dolgot mond és cselekszik, Isten pedig nem, hanem Isten olyasmit rendel el, ami nem használ és olyasmit tilt, ami nem árt. Éppen ellenkezőleg áll a dolog. Az isteni tör-

vény egyetlen célja nekünk használni, akár azáltal, hogy helyes fölfogást ad és a balvéleményt eltávolítja, akár azáltal, hogy nemes erkölcsökre nevel és rossz tulajdonságoktól óva int, — mert mindig három dologról van szó: a gondolatról, az erkölcsről és a társadalmi rendről (és azzal karöltve az ember javáról). (XXXI. és XXXII. sz.)

A vallási törvénynek célja az is, hogy szelidítse indulatainkat és vágyainkat, hogy jókká, nemesekké, tanulékonyakká és jóra törekvőkké neveljen minket és beleolvassza lényünkbe a tiszta és szentséges erkölcsöket. A külső, testi tisztaság is célja a vallási rendszabálynak, de ennél magasabb a lélek tisztasága, a lelki élet tisztasága, a gondolatok, az érzések, az erkölcsök és a cselekedetek tisztasága. (XXXIII. sz.)

Befejezésül két érdekes fejtegetést ad Majmonides a III. kötet végén. Egyik az LII. szakaszban az igaz vallási felfogásnak és életmódnak hatását ecseteli az emberre az életben a halál pillanatáig, előrebocsátva az emberek különböző színvonalbeli fokozatait vallási megismerés dolgában az alacsonyabb rendűtől a legmagasabb fokig. Érdekes parabolát mond e rangfokozat illusztrálására. A király palotájában van és az emberek elindulnak fölkeresésére. Vannak olyanok, akik kívül vannak az ország határán és vannak olyanok, akik az országban otthonosak. Ez utóbbiak között akadnak olyanok, akik háttal állanak a királyi palota felé és úgy indulnak el a királyt keresni — ellenkező irányban. Mások helyes irányban indulnak, de nem jutnak el odáig, hogy a királyi palota külső várfalait megpillanthassák. Vannak, akik eljutnak a vár tövébe és köröskörül járnak, keresik a kaput. Vannak olyanok, akik bemennek a kapun és elérkeznek az előudvarba. Végül vannak olyanok is, akik bejutnak a palotába; már egy házban vannak a királlyal, de még nem láthatják, csak nagy igyekezet után kerülhetnek színe elé, kerülhetnek közelébe és hallhatják beszédét.

A parabola magyarázata a következő: Akik kívül vannak a tartomány határain, ezek azon emberek, akiknek nincs vallása se bölcseleti, se tradiciós alapon; mint pl. a bolyongó északi turkománok és a délen bolyongó ethió-

pok, akik a létskálán magasabb fokon vannak a majomnál, de alacsonyabb fokon az embernél. Akik az ország határán belül vannak, de háttal állanak a királyi palotához, azok, akiknek van vallási fölfogása, de vallási fölfogásuk hamis és helytelen vagy azáltal, hogy maguk hamis fogalmakat alkottak maguknak vagy más valaki félrevezette őket; ezek hamis gondolati nyomon elindulva, mennél előbbre haladnak, annál messzebbre távolodnak a király házától. Akik helyes úton indultak, de soha életükben meg nem pillantották a király palotáját, ezek ama jámboréletű műveletlenek, akik szorgalmasan gyakorolják a törvényt, de nincs eszmevilágúk. Akik eljutottak az épülethez és körülötte köröskörül járnak, azok a talmudi alapon álló törvénytudók, akik tradiciók útján helyes nézeteket vallanak és megtanulták a vallási gyakorlatokat, de a Tóra alapelveinek kutatásában nem otthonosak és sohase búvárkodtak a vallás igazságainak bölcseleti beigazolása körül. Akik bejutottak az előudvarba, azok a gondolkodó hívők, akik elmélyedtek a vallás princípiumainak búvárlatába. Ámde azok, akik tudják mindannak bizonyítékát, ami *bizonyítható* és felfogták az isteni dolgokból mindazt, ami *felfogható* és közeledtek azon igazságokhoz is, melyekhez csak *közeledni lehet*, akik e hármat egyesítik magukban, azok már benn vannak abban a házban, melyben a király trónol. A művelt ember is, amíg csak a matematikai és a logikai tudományokkal foglalkozott, abba a csoportba tartozik, amelyik odakünn körmenetel a várfalak körül és ily értelemben mondják a talmudi bölcsek: „Ben Zóma még ezidő szerint odakünn van". Ha azonban befejezte az ember a természettudományokat és behatolt a magasabb teológiába, akkor benne van a belső csarnokban, egy házban a királlyal. Ekkor következik a magasabb tökéletesedés azáltal, hogy az ilyen ember gondolatait állandóan az istenségre koncentrálja, így jut el az ember a prófétai fokozatra, melynek emelkedő lépcsőzete arra a magaslatra vezet, ahol Mózes állott.

A bölcseleti vallásossággal bíró ember gondolataival és intellektualitásával Istenhez tapad és elfordul a földi élet ingereitől. Értelme aktuális értelemmé válik és ezáltal az isteni gondviselés hathatós emanációjában részesül. A magasabb vallásbölcseleti gondolati szférában, az etikai fegyelemben és az Istenhez való vonatkozásban élő embert körülözönlik az isteni gondviselés sugarai. Aki bűneiből és tévelygéseiből felhőt tömörít maga és az isteni gondviselés sugarai közé, nem érezheti a fény kiáradásának áldásait. Aki az isteni kegyelem napfényébe helyezkedik és ott megmarad, önmagán tapasztalja az isteni gondviselés törvényét a világrendben. Ezt tapasztalja életében. A bajok, melyek érik, akkor érik, mikor lelki elevációja szünetel, mikor átengedi magát a földi élet ügyeinek, mikor aktuális intelligenciája, mely Istennel köti össze, kikapcsolódik. Aki eszmélkedését Istenre koncentrálja és érzéseit Istenhez fűzi, boldognak érzi magát magasabb lelki szférájában és a földi dolgoktól való elvonatkozásában és lelki világában a haladó korral folyton fejlődve, magasabb megismerésben gyarapodva, minden áhításával mindjobban Istenhez tapad és életének utolsó szakában legtökéletesebben bírja magasabb rendű eszmevilágának minden gyönyörét, boldog érzéssel válik meg a földtől, lelke kibontakozik a boldogság szárnyain a földi lét bilincseiből és Istenhez vágyódva legszentebb vágyának extázisával boldogan hal meg — *Isten csókja által*, mint Mózes, Áron és Miriam, a három testvér, *Isten csókja* által — és az ilyen halál: megszabadulás a haláltól. (LI. szak.)

A másik befejező és most már záró momentum, melylyel az LII—LIV. szakaszok foglalkoznak, a legmagasabb etikai értékeket öleli fel.

Az a tudat, hogy az isteni jelenlét, mint isteni emanáció, magasabb emberi szellemi működésünk aktualitása révén körülvesz, azt a gondolatot szilárdítsa meg bennünk, hogy Isten jelen van és látja gondolatainkat és cselekedeteinket; ez arra késztessen, hogy mindig a királyi jelenléthez méltó módon, nemesen, emberileg viselkedjünk.

Isten előtt hódoljunk és Istent szeressük. De ahhoz, hogy Istent szeressük, bölcseleti tiszta isteneszmével, bölcseleti istenismerettel kell bírnunk, mert aki hamis istenfogalmat és hamis istenképet tart elméjében, nem az

Istent szereti a maga valóságában, hanem egy nem létezőt, egy képzeletalkotást, egy ábrándképet. A bölcseleti műveltség így avatja a beavatottat arra, hogy Istent szeretni tudja és így emeli őt vallási tekintetben magasabb fokra, mint a bölcseleti műveltségben szükölködőt. A bölcseleti világfölfogással, meggyőződéssel és tudással összeforrott istenhit visz az igaz istenszeretetre. Az összes tényezők összefonódnak és összehatnak. A Tórának egyetlen célja jobbá, nemesebbé és magasabb szívonalúvá tenni az embert. A filozófiai isteneszme magasabb rendű lelkiséget teremt. A törvénytartás a társadalomban künn jót termel és az embert magát jóvá teszi; a nemesebb erkölcsök képesebbekké tesznek a tiszta isteneszme szentségét fölfogni, ennek fölfogása pedig képesebbé teszi az embert tiszta erkölcsben élni. Négyféle emberi tökéletesség van, úgymint fizikai, azaz testi, gazdasági, erkölcsi és intellektuális. A vagyoni tökéletesség a legalsóbb rendű, ennél magasabb a fizikum tökéletessége, az emberi egészség, erő és testi ügyesség komplekszuma, de nem felejtendő, hogy az állat e téren sokszor túltesz az emberen. Ennél sokkal magasabb az erkölcsi tökéletesség, mellyel embertársainknak javára vagyunk és a köznek is szolgálunk. Még ennél is magasabb az intellektuális tökéletesség, mert ez erősít meg az erkölcsiségben és fokozza erkölcsiségünket, ezáltal alkotunk és értünk meg erkölcsi eszméket és ideálokat. A Chokma az a magasabb bibliai bölcsesség, az intellektuális tökéletesség, mely Istenhez vezérel. Van ugyan bölcsesség, mely csak rosszban nyilvánul meg és a próféta is beszél ilyenről, de az ilyen bölcsesség nem intellektuális tökéletesség. Intellektuális tökéletesség az a bölcsesség, mely Istent fölfogja, amennyire az embernek lehetséges és a jót műveli és gyakorolja, megnyilatkozik szeretetben, erényben és igazságban. Szeretet az, ami többet tesz a jogosnál vagy minden érdem és jogosultság kikapcsolásával is jót tesz embertársával, mint az isteni kegyelem az ő teremtményeivel; erény az, ami mindenkinek tiszteli jogát, mindenkinek megadja a jóból, ami őt megilleti és mindig szem előtt tartja a *méltányosságot;* igazság pedig az, ami érdemet jóval jutalmaz, de bűnt igazságosan büntet. Az isteni bölcsesség is megnyilatkozik szeretetben, méltányosságban és igazságban. Az emberi bölcsességnek is magába kell foglalni ezen elemeket. A négyféle emberi tökéletesség sorozatában ez a *bölcsesség* a legmagasabb és a próféta ígéje fölszólít minket, hogy ne legyünk büszkék a gazdagságra, ne legyünk büszkék a testi erőre, ne legyünk büszkék még a közönséges bölcsességre se, mely csak az egyéni önzést szolgálja — „ne dicsekedjék a bölcs az ő bölcsességével, ne dicsekedjék a hős az ő erejével, ne dicsekedjék a gazdag az ő gazdagságával, hanem abban keressen dicsőséget a dicsőségre vágyó, hogy bölcs felfogással bír és ismer Engem, hogy én az örökkévaló művelek szeretetet, méltányosságot és igazságot a földön, mert ezekben találom kedvemet" — úgymond az Örökkévaló. (Jer. 9., 22.) Az ember igazi tökéletessége eljutni Isten felfogásához a lehetőség szerint és hivatása ezen fogalom után indulva: szeretetet, méltányosságot és igazságot gyakorolni a földön.

Ezzel az akkorddal zárul a nagy vallásbölcselőnek bölcseleti főműve, a Dalalat Alhairin. Lehetne még bölcseleti eszméit kiegészíteni haláchai műveiből, a Misnéh Tóra Madda-könyvéből, továbbá a sokat olvasott „Nyolc fejezetből", valamint rendkívül érdekes fönmaradt leveleiből. Kénytelenek vagyunk a megszabott keretekre figyelemmel a *Mórch* ismertetésére szorítkozni. Midőn leteszszük a tollat, az a remény foglalkoztat, hogy ez összefoglaló ismertetésből előtünik lelki képe annak a nagyszellemű férfiúnak, kiről Jedaja Penini híres védőiratában, a kiváló zsidó vallásbölcsészekről megemlékezve a következőket írja:

„Még nem csillapult a bölcsességet keresők szomja tökéletesen, midőn az Isten kiváló kegyelemben akarta részesíteni Jzraelt és fölragyogtatta a nagy tudósnak, a kiválóságok koronájának, *Rabbi Mózesnek* napját, akiben az igazságszeretet szelleme összpontosult... aki az igazság lépcsőzetein a legmagasabb fokra emelkedett, mindenki más fölé, akiről hallottunk a talmud lezárása óta. Ő valóban az igaz emberi filozófiából mindazt fölfogta, amit Aristoteles és könyveinek kommentátorai fölfogtak;

a matematikában és a vele rokonágakban mindazt felölelte, amit Euklides és társai felöleltek; a csillagászat titkaiból mindazt tudta, amit Ptolemeusz tudott, ki Almegisztinek neveztetik — és az ő iskolája; az orvostudományban mindazt elérte, amit Galenus és Hypokrates és a hozzájuk csatlakozók elértek és elméje egybefoglalta a Tóra tradicionális tudományágát egészében az ő idejéig és búvárkodott és kutatottt annak titkaiban és rejtelmeiben és a prófétaság igazságainak elméletében többet tárt föl, mint a szerzők közül bárki más az ő eljövetele előtt".

Bevezetésünkben hangoztattuk, hogy lelki gyönyörűség és megragadó momentum egy nagy elme gondolatait megismerni több mint hét évszázaddal annak halála után. Igaz, hogy vannak autorok, kiknek eszméit van alkalmunk megismerni, mert műveik fönmaradtak, több mint két évezreddel írásbafoglalásuk után. A Biblia örök eszméit tekintve, ez nem is csodálatos, hiszen ezek az örökkévalóság számára írattak. Hogy a nagy görög bölcselők és matematikusok gondolatai nemcsak megmaradtak, hanem még nem avultak el teljesen és még szólnak elménkhez, az illető gondolkodók szellemi nagyságában, de azontúl abban leli magyarázatát, hogy azok alapvetők és úttörők voltak és az alapigazságok, amennyiben igazságok, nem évülnek el. Ezekről azt lehet mondani, hogy túlélték a nemzetet, mely szülte őket és más kultúraalkotó népek vették át alkotásaikat, mint kultúrörökséget. A zsidó nép az egyedüli, mely kultúrélete állandóságát megőrizve, a *saját* lángszellemeinek két és fél ezredéves alkotásait őrizte meg és Aiónok eszmekincseire pillanthat vissza. De még ebben a kultúrvonalban is megmarad Majmonides írásainak és gondolatainak különleges és rendkívüli érdekessége, mert benne egy csodálatos és megragadó szintézis nagyszerűségét látjuk; benne a héber gondolatvilág, a zsidó gondolatvilág a göröggel *és arabbal* egyesül és csúcsosodik ki, nagyobb tökéletességben, mint Philóban egyesült a zsidó és a hellén szellem.

Amint volt alkalmunk arra rámutatni, Majmonides vallási fölfogása egyesítette az érzelmi és lelki vallásosságot a legalisztikus törvénygyakorlat kultuszával és mind-

kettőt a filozófiai vallási világfölfogás szükségességének felismerésével és annak tökéletes kiépítésével, — ugyancsak a vallási gondolkodás és a vallástörvény legfontosabb célját az etikai értékek kifejlődésében és megőrzésében látja. De a legmagasabb emberi erény — talán azért is, mert etikai belátásra is vezet — az intellektualitás fejlesztése, gyakorlása és élése. Majmonides az intellektualitás rajongója és fanatikusa; a tudás és gondolkozás, a megismerésért való emberi küzdés és az igazságnak a szellemi erőfeszítés eszközeivel folytatott forró áhítással teli keresése előtte a legnagyobb értékek; ezek fölött csak a megtalált és fölfogott vallási igazság örök értéke áll.

Az emberi elménck megadja a maga hatalmát, jogkörét és méltóságát — a vallás kérdéseiben is. De nem zárkózik el az emberi elme határainak felismerése elől. Az emberi megismerőképesség nála, mint Kantnál, fokozati területekre van osztva. Egy bizonyos határig a spekulatív, kutató, tudományos megismerőképesség pozitív tudományos igazságokat képes megállapítani. Egy bizonyos határon túl az intuitív elme rejtelmes igazságokat képes megállapítani, melyek nem igazolhatók be az utolsó részletig, de amelyek észszerűsége és valószínűsége, filozófiai lehetősége bebizonyítható és amelyek nem ellenkeznek a felfogott igazságokkal és az emberi értelem igazságaival és törvényeivel.

Az emberi elmének ezen osztályozása szolgál alapul a Doctor Perplexorum három kötetre való fölosztásának is. Az első kötet a bevezető fogalmakkal és az egész mű központi vezéreszméjével: az *istenfogalommal* foglalkozik, azonkívül a téves istenbizonyítékok elutasításával. A második kötet a legszorosabb értelemben vett filozófia, a teoretikus spekulatív elme területére és illetékességi köre alá eső problémákat öleli föl, ahol sztrikt és pozitív tudományos módszerrel biztos eredmények érhetők el. A harmadik kötet azokat a problémákat öleli föl, ahol az ideaképző intuitív értelem az emberi pozitív megismerőképesség határain túl kutat és képes megmaradni az igazság koordinátái között, ha kellő kritikai óvatossággal és mértékkel dolgozik. A harmadik kötetben vannak az értékítéletek is és a

célítéletek és Majmonides *kritikai* gondolkozásművészetének nagyszerűségét mutatja, hogy a célszerűség problémáját ebben a kötetben tárgyalja.

Kissé bővebben igazolja ezen felosztást a három kötet anyagának részletezése. Az első inkább tisztán teológiai kötet tartalma: a tiszta istenfogalom kiemelése, a bibliai antropomorf kifejezések és allegóriák magyarázata, az isteni attributumok elmélete és a negatív attributumok tana, az emberi fölfogóképesség határoltsága az intelligibiliák megismerésében; az emberi fölfogóképesség fejlesztésének lehetősége tudományos előképzés és gyakorlat által. A tiszta istenfogalom megismerésének kötelező volta, annak megismertetése a néppel és a gyermekekkel is. Az istennevek magyarázata. Az istenfogalom kifejtése, mely szerint az egységes Isten szubstancia és aktus egyben. Az istenség, mint első ok. Az istenség viszonya a világhoz nem panteizmus. A Kalám-filozófia története mint a kalamista istenbizonyítás bevezetője. A tudományos világkép, mely a kalamista, peripatétikus és majmonidesi teológia és filozófia hátterét alkotja. Az okkazionálista atomizmus filozófiai premisszái és azok bírálata. A három alaptétel Istenről: léte, egysége, testfölöttisége. A Kalám bizonyítékai ezek mellett; a bizonyítékok bírálata és elvetése.

A második kötet tartalma: A peripatétikusok huszonhat alaptétele. Isten léte, egysége és testetlensége bebizonyíthatók, akár Aristotelessel a világ ősvoltát és az ősanyag öröklétét, akár Aristoteles ellen a világ teremtett voltát valljuk. Az emanáció, a creatio ex nihilo tana. Aristoteles nem hiszi és nem állítja, hogy bebizonyította volna az ősanyag létét, illetve az anyag öröktől valóságát. Nem föladata a vallásbölcsészetnek a creatio ex nihilo tényét bebizonyítani, csupán annak filozófiai szempontból való lehetőségét kell beigazolni. Aristoteles ősanyagelméletének szembetünő valószínütlenségei túlnyomóak és a fölmerülő kétségek súlyosak és nagy számban vannak. A creatio ex nihilo tana ellen nincs annyi filozófiai elgondolási nehézség. Aristoteles is vallja, hogy a világ nem a véletlen műve, hanem öntudatos értelemből származó törvényszerűség eredménye úgy annak léte, mint a fönnállása és fönmaradása, csakhogy szerinte ez az öntudatos értelem nem tekinthető szabad akaratelhatározással és céltudatos intencióval fölruházottnak. A *szigorúan* és *teljesen* mechanisztikus világmagyarázat és a szabad célakarás ellentétek. De a kizárólag mechanisztikus világmagyarázatnak nagy és döntő jelentőségű nehézségei vannak. A tiszta mechanisztikumal nem lehet az égitestek csillagászati rendjét sem megérteni. Olyan elméletet kell elfogadni, mely ellen kevesebb ellensúly esik latba. Idáig el lehet jutni *szigorúan tudományos* kritikai gondolkodással, annak megállapításáig, hogy a mechanisztikus világmagyarázat nem kielégítő és el nem fogadható. A kezdettől végig mechanisztikus világmagyarázatban nincs meg a szabadság eleme, az ősanyagtan mellett nincs szabadság, se Istené, se emberé. A teremtés tana egyszersmind a szabadság tana. Az emberben van spontaneitás és a világ rendjében is van annak nyoma. Ennek megfelelőleg a creatio ex nihilo tana a szabadság elvét konstituálja az univerzumban. De ott, ahol a szabadságnak tere van, ott a törvényszerüség, mely a szigoruan tudományos megismerés lehetőségét jelenti és annak alapja és támasza, részben elmosódik, azon a területen tehát, ahol a spontaneitás uralkodik vagy lehetséges, ott a teorétikus elme leteszi fegyvereit és az intuitív elme lép előtérbe. De még mindig marad az eddigieken kívül is egy terület, ahol a teorétikus elme illetékes, noha a tárgy hitbeli és transzcendens természetü — és ez a *prófécia* problémája. A prófétizmus még empirikus, történelmi jelenség, konkrét dolog, ami megvan és aminek lehetősége realiter és empirice megvan, ami történeti és lélektani tény, azt tehát a teorétikus elme birodalmában kell tárgyalni és nem az intuitív elme területén. Bár maga a prófétai tevékenység intuíciós és transzcendens elmeműködés, de mint ilyen az emberi elménck egy része és tapasztalati adottság, tehát mint olyannal kell foglalkozni vele. Ennek a tehetségnek a kezdete és a csirája *általános emberi*, de magasabb fejlettség fokán csodálatra méltó — és a tökéletességre fölfejlődve az emberiség életének egy *szükséges* tényezőjét alkotja. Minden

élő faj között a legdifferenciáltabb faj az emberi, ezért kell, hogy az ember társaslény legyen, ezért van szükség a társaslét revelált törvényeire és — *elmékre*, melyek a revelációt fölfogják, a létrendszert és annak összefüggéseit. Ezen *elmék* intuitív működése — melyet isteni emanáció élénkít és erősít — bár maga intuitív és transzcendens, önmagában véve egy *életjelenség*, egy realitás, melynek előállását és kibontakozását magyarázza a prófétizmus *racionális elmélete*.

A *harmadik kötet* most már áttér az inkább transzcendens jellegű, inkább értékítéleti és inkább hitbeli kérdések tárgyalására. Az *anyag az*, ami mulandó. A *forma* maradandó. Az *anyag* oka minden korlátozottságunknak. Értelmi megismerésünk is az *anyagból* folyólag korlátozott és elhatárolt. Szerencsére a szigorú megismerőképesség fölött van még *túlszárnyaló* intuíciónk, mellyel a magasabb igazságok *megközelíthetők*, sejthetők és fölfoghatók (lehetőségük és észszerűségük a tiszta ész útján is belátható), bár tudományos és matematikai szigorúsággal nem bizonyíthatók és *tudássá* nem alakíthatók. Ezeket a magasabb igazságokat, melyek túl vannak a matematikai megismerés határán, az isteni kijelentés allegórikusan közli, csak allegóriákban, mert csak így sejtelmezhetők, de a gondolkodó elme által tisztázhatók, annál inkább, mert a tudományos igazságokkal — helyesen felfogva — összhangban állanak. Ebbe a sorozatba tartoznak az értékítéletek is. Ide tartozik a *malum* és az unde malum? problémája is. A harmadik kötet folytatólag kifejti, hogy a malum nem pozitívum, hanem negatívum; a bajok nagyrésze magától az embertől ered. Ennek fel nem ismerése vezet pesszimisztikus értékítéletre. Alrázi pesszimizmusa. Az optimizmus magába foglalja a célszerűség eszméjét. A célszerűség problémájának kutatása az intuitív elme körébe tartozik. Az ősanyagelmélet épp úgy összefügg a mechanisztikummal, mint a teremtés tana a célszerűség értékítéletével. Az *univerzum* céljának megismeréséhez azonban nem ér el az emberi elme, az intuíció sem. Egyáltalán csak a részeknek célszerűsége látható be, de a végső célok túlesnek megismerésünk keretein. A természet birodalmán belül azonban mindenütt ott van a célszerűség, melynek fölismerése mindig arra bírta és bírja a legnagyobb gondolkodókat, hogy a lét eredetét intellektuális princípiumban keressék. Az embernél fogyatékosságot jelent, ha cselekvéseinek nincsenek céljai. Az isteni működésnek kell, hogy legyenek céljai és az isteni alkotásokban a célszerűség uralkodik. A prófécia és tudomány, az intuíció és az empíria egyformán megállapítják a célszerűséget a természetben. Az organizmusok célszerűségének tanulmányozása tudományos feladat. A célszerűség a teremtés tanának támasza. A creatio ex nihilo filozófiailag megálló elmélet. Vannak, akik a creatio ex nihilot lehetetlenségnek tartják. Majmonides annak lehetőségét vallja és demonstrálja.

Annak eldöntésében, hogy mi filozófiailag lehetséges és mi lehetetlen, mély búvárlatra van szükség — és *ismeretelméletre*. Nemcsak a lehetséges és a lehetetlen kritériumát kell megtalálni, hanem annak kritériumát is, hogy hol van az imaginatív és a spekulatív elme birodalmainak érintkező határa és az is eldöntendő, vajjon ez a kétféle elme mégis *nem egy-e?* (Emlékeztet Kantra.) Míg e probléma megoldva nincs, dilemmák maradnak. De a szilárd alap mégis megvan az intuitív meggyőződés számára.

A célszerűség kérdésével összefügg a gondviselés kérdése. Az epikureizmus, az aristotelizmus, az Asariták, a muhtaziliták, a Szentírás és Majmonides nézetei a gondviselés és a szabad akarat kérdésében. Ha a gondviselés egyszersmind kormányzás és a kormányzásban van igazságszolgáltatás, akkor kell, hogy a felelősség és a szabad akarat problémája is megvilágítást nyerjen. Az ember képes magát tökéletesíteni és erkölcsi fejlődésben előre menni.

Az isteni alkotás céltudatos. A természet remekmű. Nemcsak isteni akarat, hanem isteni bölcsesség is megnyilatkozik minden alkotásban.

Az alkotások célszerűek. Mindennek van célja. És van célja az isteni törvénynek is. E célokat kutatni jogos és szabad. A vallási törvény célja testünket, lelkünket tökéletesíteni, társadalmi létünket rendezni és javítani, a meta-

fizikai igazságok egy részét tudatunkban meghonosítani, Isten egységének hitét és a világ alkotottságának tanát az emberbe belevésni, az emberi indulatokat és szenvedélyeket fékezni és mérsékelni, az embert tanulékonnyá, szelíddé és nemes erkölcsűvé tenni, régi tévedéseket és balhiedelmeket kiirtani, a tisztaságot az életben meghonosítani, az egészséget védeni, az emberiség haladását lehetővé tenni, a szenvedést enyhíteni, a könyörületet tanítani, áldozatkészséget, irgalmas cselekedeteket lelki szükségletté tenni. A törvénynek léleknevelő hatása is van, amennyiben nemcsak fegyelmez, hanem arra is serkent, hogy Istent filozófiai elmélkedésünkkel törekedjünk felfogni, Istennel egyesülni az intellektus erejével és kapcsolatával, — mert ebben áll a tulajdonképpeni istenszeretet. Megtanít Istent tisztelni és hódolva követni és teljesíteni akaratát; igazság, méltányosság és szeretet által megvalósítani a legmagasabb bölcsességet, elérni a legnagyobb tökéletességet és a legnagyobb dicsőséget.

Ebben a rövid záró összefoglalásban nemcsak a könyv lényeges tartalmát óhajtottuk összetömöríteni és összesüríteni, hanem azon keresztül átragyogtatni az *embernek* képét, ki a gondolatok legnagyobb mélységébe le tud szállani és ki a *bölcs* ideálok legnagyobb magasságáig tud fölemelkedni, éleseszű és óriási átfogó szellemű, bizonyításában meggondolt és mértékletes, mert nem akar megtámadható módon bizonyítani, tudásában egyetemes, fölfogásában szublimis és univerzalisztikus. Azt véljük, hogy aki e szerény munkát végigolvasta, az egy *Majmonides* alakján meg tudja érteni, mit tett a zsidóság — vallás, erkölcs, bölcselet és tudomány által — a *világkultúrában* és a zsidó vallásbölcselet mily mértékben elégítheti ki az ember keresését és vágyódását *ideális élettartalom után.*

Budapest.

Dr. Hevesi Simon

TÁRSADALOM.

Könyvtárak.

Több évtizedes a népkönyvtárak felállitására irányuló mozgalom az egész müvelt világon. A leghatalmasabb eredményt az amerikai Egyesült Államok mutatják, hol az állam, városok és nem utolsó helyen mécenások alapitottak könyvtárakat a nép szélesebb rétegei számára. Oly szervezetet épitettek ki, hogy az eldugott farmokhoz is eljuttatják a nyomtatott betüt, korunk legnagyobb civilizátorát. A német birodalomban a népkönyvtárak külön szövetségbe tömörültek, a népkönyvtár ügyeinek, megszervezésének és igazgatásának saját irodalma és organuma van. Nálunk is folyamatban van a falusi könyvtárak kiépitése. E világmozgalommal szemben, melyben a hitfelekezetek is részesek, mi tétlenek vagyunk. Zsidó könyvtár, amely müködésben van, a Rabbiképzőét kivéve, Magyarországon nincsen. Ez is szak- és nem népkönyvtár. Ha meg akarnak a versenyben állani, melyet *a könyv az emberek meghóditásáért folytat, nekünk is fel kell állitani könyvtárakat.*

A gondolat semmiképen sem uj, sőt nagyon régi. A nagy városokban: Bécs, Berlin, Varsó, Lemberg, sőt kisebbekben is hosszabb-rövidebb idő óta vannak hitközségi vagy egyesületi népkönyvtárak, melyek a zsidó ismeretek terjesztésének szolgálatában állanak. Hangsulyozom, hogy népies, nem szakkönyvtárakról beszélek, melyek külföldön kisebb helyeken is mint „Lesehalle"-k ismeretesek. Ilyen „Olvasó" Magyarországon tulajdonképen egy sincs. Aki zsidó könyveket, folyóiratokat s egyebeket olvasni szeretne, nem talál tisztán a célt szolgáló könyvtárt. Hogy erre milyen szükség van, személyes tapasztalatokból győződtem meg. Az ifjuság, amely napjainkban fokozottabb mértékben ahitozik zsidó ismeretekre, kielégülést seholsem talál. Nem elméleti kérdésről vagy luxusról, hanem kiválóan gyakorlati ügyről van szó. Ha meg akarjuk tartani hiveinket lelkesedésükben és ragaszkodásukban, alkalmat kell nekik adni, hogy vallásunk eszméivel, a zsidóság multjával és jelenével önmüvelődés utján is megismerkedhessék. *A ratióra kell hatni és a ratió utján a sentimentre.* Ezt pedig csak irodalommal lehet, mint néhai Bánóczi József mindig hangsulyozta. Nem kell ezt sokat fejtegetni, ugy hiszem, hogy erről mindenki meg van győződve.

A kérdés csak az, hogy mikép lehet az eszmét megvalósitani? Ezt nem tartom oly nehéznek, amint első pillanatra látszik. Minden hitközség, Chevra, egyesület, ifjusági kör tud évente egy aránylag csekély összeget zsidó könyvek beszerzésére forditani. Nem mondom „áldozni", mert ez nem is áldozat. A könyvnek az a jó tulajdonsága van, hogy olvasója nem eszi meg, megmarad más számára is. Az egyik évben vásárolt könyv a következő években is rendelkezésre áll, ugy hogy már néhány év mulva együtt van a könyvtár törzse, melyet állandóan növeszteni lehet.

A könyvtár elhelyezése és kezelése sem okozhat gondot. Minden hitközségnek van helyisége, melyben könyvgyüjteményét elhelyezheti és van személyzetében a kezelésre alkalmas embere: rabbi, hitoktató, tanitó, esetleg lelkes magánember, aki a kört szolgálni kész. A kérdést a helyi viszonyok szerint kell és lehet megoldani, csak elhatározás kell hozzá, ami kifejtettek szerint nem is nehéz, ha megvan az akarat.

Tudjuk, hogy nincs meg mindenütt a kellő tájékozottság, hogy mit kell és mit lehet beszerezni. Tudjuk azt is, hogy a magyar-zsidó irodalom még nem elég gazdag népszerü könyvekben. De tudjuk azt is, hogy mihelyt meglesz a kereslet, meg lesz a kinálat is, hogy magamat közkeletü formulával fejezzem ki. A kezdet szükségleteire jelenleg is elég könyv van, ha a szükséglet növekedni fog, az uj könyvek is meg fognak születni. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak most is vannak kéziratban régóta kiadásra váró népszerü müvei, melyeket vevőközönség hiján nem tud kihozni. Ami pedig az itt-ott meglevő beszerzési tájékozatlanságot illeti, nem lesz nehéz rajta segiteni. Vezetésem mellett beszerzési lista szükség esetén össze lesz állitható. Egyébiránt azt gondolom, hogy a magyar-zsidó irodalomban mutatkozó hiányokat *egyelőre* idegen nyelvüekkel is lehet pótolni, hisz az idegen nyelvek ismeretét ujabban a középiskolák terjesztik. Az idegen könyv mellékesen jó gyakorlat is lesz.

Bármely oldalról tekintem a könyvtárak ügyét, azt látom, hogy felállitásuk nemcsak *szükséges*, hanem *lehetséges* is. Ha megvolt a hitközségi könyvtár a multban, midőn egy-egy könyv kincset ért, meglehet a jelenben is, midőn a könyv mindennél olcsóbb. És a zsidó községeknek már az ókorban volt könyvtáruk, Jeromos egyházatya is kapott belőle kölcsön — igaz, hogy titokban —; még pedig olyan könyvet, melynek héber eredetije rég elveszett. Több olasz hitközség még ma is bir nagybecsü kéziratokból és régi nyomtatványokból álló gyüjteménnyel, melyet az ősök hagytak reájuk. Nem uj dologról van szó, hanem ősi hagyomány feléleszteséről — régi bor uj tömlőben.

Budapest. *Dr. Blau Lajos.*

TUDOMÁNY.

Alexander Bernát ifjukori levelei Horváth Cyrillhez.

Az itt közreadott leveleket Alexander Bernát külföldi egyetemi évei alatt Bécsből, Berlinből és Göttingából irta Horváth Cyrillnek, a pesti egyetem filozófia-tanárának. A tizenhárom levél közül az első 1869 április 19-éről, az utolsó 1872 augusztus 10-éről van keltezve; a levélsorozat tehát irójának tizenkilenc-huszonkét éves korából való. Nem valószinü, hogy ekkor a levelezés megszakadt volna. Hiszen Alexander ezután még két évet töltött külföldi egyetemeken, s az a buzditó érdeklődés, amellyel a nemeslelkü tanár kiváló képességü tanitványának utját addig kisérte, inkább arra enged következtetni, hogy a friss szemü és fürge tollu ifju vándorutjának további állomásairól, Lipcséből, Párisból és Londonból is küldte beszámolóit jóakarójának. De azért ezek a levelek, ugy amint vannak, a maguk egészében kerek, szinte müvészi egységként hatnak, mert irójuknak egy viszonylagosan befejezett életszakaszát ölelik át. Látjuk a tudományszomjuságtól hajtott ifju elindulását pályáján, ösztönös utkeresését, első tudományos sikereit idegenben, rohamos előbbrejutását a filozófiában, s a tanárvizsga letétele után feltünik az utolsó levélben a közeli cél, amely mintegy lekerekiti ezt a korszakot: a lipcsei doktorátus. S lezáró határt jelent az utolsó levél időpontja más tekintetben is. Belőle értesülünk egy állami ösztöndijról, amelynek megérkezése a nélkülözések, a test-lelket sorvasztó anyagi küzködés évei után a felszabadulást jelentette. Az ifju levéliró is ezt fordulópontnak tekinti életében.

A levelek általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot nemcsak azért, mert első vagy legalább is legrégibb megmaradt irói megnyilatkozásai a későbbi nagy tudós tanárnak és irónak, hanem azért is, mert a fogékony lelkü és mindent a maga szemével néző ifju meglátásain keresztül szinte közvetlen közelből szemlélhetjük azt a kulturális milieut, amellyel a különböző egyetemi városokban megismerkedik. Már az ifju szokatlan mértékben mutatja a lényegmegérzés ritka adományát és a szemléletes gondolatkifejezés müvészi

képességét. Jellemzései oly elevenek, hogy egy csapással mi is ott vagyunk a bécsi, berlini, göttingai egyetem tantermeiben. Néhány biztos vonással megrajzolja tanárainak testi-szellemi egyéniségét, s ez arcképek némelyike, mint Trendelenburgé, Micheleté, Lotzeé, oly plasztikus, hogy a későbbi, érett irásmüvészet fokán álló mestert juttatja eszünbe. Mindezekre nézve az eredeti levelekre utaljuk az olvasót. De közelebbről kell tekintenünk a tanár és a tanitvány egyéniségét, akik között a levelezés folyt.

Kár, hogy Horváth Cyrill válaszlevelei nem maradtak ránk; belőlük talán nem egy bensőséges vonást merithetnénk, amely teljesebbé tenné róla való képünket. De a hozzá irt levelekből is rokonstruálhatjuk nemes, tiszteletreméltó alakját. Katholikus pap, aki felismeri két zsidó ifjunak[1] kivételes tehetségét s oltalmába veszi őket. Itthon tanitványait a maga közelébe engedi, rendelkezésükre bocsátja könyvtárát, „magányos találkozásokban" oktatja, buzditja őket, s a vonzalmat, amelyet előadásaival keltett bennük a filozófia iránt, „állandó szeretetté változtatja". Amikor pedig az ifjak elmennek külföldre, szerető figyelme oda is elkiséri őket, tanácsadójuk marad és egyben birálójuk, akinek elismerő szava a legnagyobb jutalom és a legserkentőbb ösztönzés. Pontosan számon tartja leveleiket, följegyzi rájuk az érkezés és a válasz keltét, egyes helyeket aláhuz, bizonyára hogy feleletében majd kitérjen rájuk. Komolyan veszi tanitványait; nem ereszkedik le hozzájuk, hanem magához emeli őket. Amikor biztatására Alexander elküldi neki első nyomtatásban megjelent dolgozatát, ő azzal tiszteli meg a kezdő filozófust, hogy párhuzamot von munkája és egy hirneves tudósnak ugyanolyan tárgyu dolgozata között. A szárnyait bontogató ifjunak nevét itthon is ismertté akarván tenni, felszólitja őt, irjon egy dolgozatot, amelyet ő majd felolvas a Magyar Tudományos Akadémiában, s a tanácsot kérőnek utbaigazitást ad a választandó témát illetően. Egyszóval: ideális lelkü tanár aki nemcsak tudományát szereti, hanem tanitványait is, s akire ezek azzal a tisztelettel tekintenek föl, „mellyel szellemi éltetőnknek, atyánknak tartozunk".

S a nagy tanárhoz méltó a nagy tanitvány. Mélységes hála és hódoló tisztelet tölti el mestere iránt, „aki szivében először élesztě ezen magasztos tudomány (a filozófia) iránti szeretetet" s aki felkeltette őt „a közönséges élet álmából". A közönséges élet fölött magasabb rendü, igazabb világnak érzi a tudomány, a filozófia világát. Abban a filozófiaellenes korban, amikor nemcsak itthon, hanem a gondolkodás klasszikus hazájában, Németországban is nagy közöny uralkodik a bölcsészet iránt, amikor a népes berlini egyetemen is alig akad öt-hat hallgató, akinek a filozófia a főtanulmánya, Alexander egy életre szólóan eljegyzi magát ez „égi tudománynak". Behatóan foglalkozik ugyan természettudományokkal is, a leghiresebb tanároktól tanul anatomiát, fizikát, kémiát, fiziológiát, de ezek a kor felfogása szerint szükséges előtanulmányok a filozófiához s ő is ebben látja a maga számára legfőbb értéküket. Egy időben az orvosi pályára is gondol, mint amely talán kedvezőbb lehetőségeket nyujt tudományos fejlődésének; de idejekorán ráeszmél a maga theoretikus, az igazságot önmagáért kereső szenvedélyére s élesen birálja az orvostudományi előadásokat, amelyek mindenkor csak gyakorlati célokra vannak tekintettel (VII. levél). A géniusz biztosságával indul meg filozófusi pályáján s nehézséget nem ismerve, minden ráháruló feladatot a magátólértetődés könnyüségével old meg. Már első dolgozataival, amelyeket a bécsi egyetem filozófiai szemináriumában felolvasott, megnyeri tanára, Robert Zimmermann tetszését és jóakaratát. A tanár biztatására és ajánlatával elküldi dolgozatát egy előkelő filozófiai szaklapnak, annak kivonatos átdolgozása pedig ugyancsak a tanár ajánlatára megjelenik a Presse-ben. Már Zimmermann kiemeli a kitünő dolgozatok világos és szemléletes előadásmódját, a bennük nyilvánuló kritika józanságát, élességét és mindig a lényegre irányulását. A fiatal diákot kitünteti azzal a megbizással is, hogy helyette kritikát irjon J. H. Fichte akkoriban megjelent müvéről. Még a berlini tanulmányok idején részt vesz egy akadémiai pályázatban — ezt csak utólag irja meg tanárának — s dicséretet is nyer; a birálók inkább csak alaki kifogásokat tesznek s úgy vélekednek, hogy némi átdolgozás „jutalmat érdemlő munkát adhatna". Általában csodálatraméltó az a szellemi érettség, tárgyilagosság, minden szerénytelenségtől ment felsőbbség, amellyel a még tanuló-ifju embereket, könyveket, intézményeket, életviszonyokat megitél. Sohasem feltétlen dicsérője az idegennek mint ilyennek s minden fiatalos lelkesedni tudása mellett sem veszti el soha kritikusi attitude-jét. Olykor szinte megdöbbent világoslátásával, amely föléje emeli saját korának. A berlini és egyben az egész német filozófiának az a jellemzése, amelyet a XI. levélben olvasunk, a kulturfilozófus magaslatán mutatja az ifju levélirót, aki másnál mélyebben pillant bele a kor lelkébe, meglátja bajait és ezek okait, s egy-egy eszmevillanással a jövőbe mutat.

S az ifju szellemi arculatán, amint a levelek nyomán kibontakozik az olvasó előtt, mintegy preformálva látjuk már azokat a vonásokat, amelyeket alkotásokban gazdag életpályája lezáródása után Alexander Bernátról őrzünk. Valóban, ugy tünnek föl e tanuló-évek sokoldalu törekvései, erőpróbái, célkitüzései, mint preludiumok

[1] Alexander Bernátnak külföldi éveiben társa és egész életén át hűbarátja *Bánóczi*, akkor még *Weiss* József. Bánóczinak Horváth Cyrillhez irt leveleit kiadta *Dr. Blau* Lajos a *Magyar-Zsidó Szemle* negyvenötödik évfolyamának 3—4 számában (1928. március-április).

a rákövetkező, több mint félévszázados életmunka dús szimfóniájához. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy az ifju a messze jövőbe látó tudatossággal állapitotta meg a programmot a férfiu számára. Egy életegésznek ilyen intellektualizálása ritkán fedi a valóságot s legkevésbé látszik helyénvalónak oly impulziv természetnél, amilyen Alexander volt. De lehetetlen észre nem venni nála az ifju- és férfikor eszményeinek és eszmeköreinek lényegbeli azonosságát, ezt a hűséget magamagához, amelynél fogva a férfi munkája ugy tünik föl, mint szerves folytatása az ifjui pályakezdésnek, mint kifejlése rég elvetett csiráknak, valóra válása az igéretnek. Nem csodálatos-e, hogy a férfiu, akinek nem legkisebb érdeme a filozófiai érdeklődés felkeltése hazánkban, mint tizenkilenc éves ifju ezt irja: „Mégis csak valamikor kezdetet kell csinálni s érdeket ébreszteni a filozófia iránt; egy nép mennyire fejlesztette tiszta emberi oldalát, filozófiája és müvészete mutatja" (V. levél). S éppoly csodálatos, hogy aki később a világos gondolatkifejezés felülmulhatatlan mestere lett, mint ifju igy itélkezik: „A filozófiában az érthetetlenség kora lejárt" (VI. levél). Egy berlini levélben olvassuk: „Félő, hogy az epigónok elvesztik a spekuláció minden önállóságát s a tudományos teremtés helyébe alexandrini holt tudományosság lép" (XI. levél); s az érett férfiu is mindig hangsulyozta a filozófia életközelségének szükségességét, terméketlennek mondotta a filozófiáról való filozófálást s a modern gondolkodásnak nem egy jelenségétől ép azért idegenkedett, mert alexandrinizmust látott benne. S az ifju érdeklődésének körébe esik több oly tárgy, amely később önálló irodalmi alkotásokra ihlette. Már a bécsi diák jól ismerhette Diderot-t és Spinozát, akikről később nagyértékü müveket irt; hiszen egyik szemináriumi dolgozatában ráolvassa a birált mű szerzőjére, hogy sokat vett át a két filozófus müveiből (VI. levél). Az Akadémiának szánt felolvasás témái között szerepel Hartmann filozófiája is (IX. levél), amelyet később „A XIX. század pesszimizmusa" c. pályanyertes művében dolgozott föl részletesebben. A berlini bölcsészeti egyletben előadást tart e cimen: „Az esztétikai elemzés lélektani feltételei", oly tárgyról, amely egész életén át kisérte. S ugyanabból az időből való a Reform-ban megjelent cikke: „Faust és az Ember Tragédiája" (XI. levél), amely magva a későbbi remek Madách-magyarázatnak. S e tanulóévek alatt hatol be szivós erőfeszitéssel a kanti bölcsészet mélységeibe (VII., X., XIII. levél). Töméntelen jegyzetet csinál a *Kritik der reinen Vernunft*-ról és várja az időt, hogy majdan „összefüggőleg kidolgozhassa gondolatait" (XIII levél). Tudjuk, hogy ez az idő el is érkezett, s amit hozott, gazdag aratása az ifjui vetésnek. Igy e levelek még teljesebbé teszik Alexander Bernát egyéniségének képét, anélkül hogy ennek egységét megbontanák, sőt megerősitik a belső szükségszerüségnek azt a benyomását, amelyet e rendkivüli egyéniségnek minden jelentős megnyilatkozása keltett mindazokban, akik őt közelről szemlélték.

A leveleket az eredeti kéziratok helyesirásában közlöm. Köszönet illeti a magyar piarista rendet, amely azokat megőrizte, és dr. *Kornis* Gyula egyetemi tanár és államtitkár urat, akinek jóvoltából visszakerültek irójukhoz 1919-ben.

Budapest, 1828 augusztus havában.

Dr. Szemere Samu.

I.

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Ur!

Csak félénk lelkülettel fogtam tollhoz, a Nagyságod által adott becses engedelemmel élni, s ittlétem rövid ecsetelését adni. Mert ha ezen sorok Nagyságod lelkében tán felélesztik azon ifjura való emlékezetet, kiben az akarat erős volt, hogy a nyujtott ideálok után törekedjék, s csak a tehetség hiányzik, ha ezeket el nem fogja érni; akkor talán Nagyságod hálátlansággal vádolja azt, kit annyi jóakarattal igyekezett a philosophia szentélyeibe bevezetni; kinek annyiszor megmutatta, hogy nem csak a tanár s tanuló rideg viszonyának szükre vont keretén belül akarja tartani, hanem kivezeti őt a szabadabb közlekedés melegitő sugarai alá, s jósággal fel akarja emelni szédelgő magasságához. Oh ez fájna, mint fáj, ha elvesztünk éltünk egyik drága kincsét, fájna annál inkább, mert meg nem érdemeltem. Nem akartam előbb irni, mintsem valami eredményhez jutottam, s miután jutottam már, kétkedve kérdezém magamtól, elég-e ez, s meg fog-e felelni azon várakozásoknak, melyeket rólad tápláltak?

De elvetem ezen kérdéseket, akár jogosul'ak-e, akár nem, s szabadon engedek az érzeménynek, mely erősen ösztönöz, hogy Nagyságod szivélyessége által nyujtott szerencsére szert tegyek, s azon szellemi közlekedésben álljak Nagyságodhoz, melyet igérni méltóztatott, s amelynél a gazdag nyeremény az enyém.

Tanárom a philosophiában Dr. Robert Zimmermann. A téli szakban előadta az Ethikát („Praktische Philosophie" cim alatt) Aesthetikát, s azon kivül tartott philosophiai conversatoriumot. Mint Nagyságod előtt ismeretes, Herbart rendszerét követi, s szorosan követi. Előadása ékes, némelykor nagyon is ékes, s a gondolatok a legkisebb részletekben ki vannak dolgozva. Nem szükség emlitenem, hogy ez akadályozza a szabad gondolkodást, melyet a tanuló akkor tanusit, ha tanára által nyujtott főpontokat szabad gondolkodásával kiegészit, s ekkép maga is dolgozik. De másrészt figyelembe veendő, hogy hallgatói jogászok a philosophiai disciplinákban nincsenek beavatva, s igy hoszadalmasság s körülményesség szükséges bajokká váltak.

De az utolsó intézvény a philosophiai conversatorium nagy fontosságu. Azon tanulók, kik jelentkeznek, itt előadásokat tartanak. A tanár hallgató. E téli szakban az előadások uj megjelent munkák fölötti kritikákra szoritkoztak. S itt szabadjon az én müködésemről egy pár sorral Nagyságod figyelmét igénybe venni.

Én egy kis brochuret kaptam valami „Rinne"-től, „Über die Bedeutung des Materialismus in psychologischer und ethischer Beziehung". A materializmus ellen fordult e kis Dávid, s egy pár kavicshajitással földre akarta teriteni. Már Nagyságod figyelmeztetett a Materializmus nagy befolyására a mostani természettudományokban, s nagy érdekeltséggel olvastam végig e kis könyvet. De mily nagy volt meglepetésem, midőn láttam, hogy üres beszédnél, légből kapott hypothesiseknél, s egy merész állitásnál egyebet nem nyujt a 98 lapra terjedő irat. S még nagyobb lett a megvetésem, mikor rájöttem, hogy a hires Lotze „Medicinische Psychologie" cimü munkájából, irodalmi bravo szemtelenséggel merte szórul-szóra leirni brochurejének legtöbb mondatait. De ha szoritkozott volna erre, s becsületesen lopott volna, müvecskéje ugyan megvetést s feledést, de cáfolatot nem kapott volna. De meg nem elégedvén azon büntettel, hogy Lotze gyönyörü irályát napszámos módjára elcsonkitotta, még saját nézeteivel mintegy commentarral s javitással kisérte Lotze véleményeit, természetesen meg nem emlitvén, hogy épen Lotze az, kit igy rontott el. Igy megint alkalmazható volt a régi mondat: A jó nem volt uj, az uj nem volt jó, még azon hozzátevéssel, hogy a jó a roszszal, az uj a régivel oly furcsa elegyedésben részesült, miként semmi jó, s semmi uj nem volt benne felismerhető. Lotze, mint Nagyságod bőségesen tudja, ezen emlitett munkában élesen kel ki a materialismus ellen, s bizonyos döntő bizonyitékokat mond, melyekre még senki feleletet nem adott. Azután meghatározza a lélek fogalmát s azon megjegyzést teszi, hogy a lélek, mivel mindig visszahat a rá beható objectumokra, változhatik is. E gondolatot tovább nem fejtegette, ugy hogy igazán hiány maradt e nézet tökélyességén. Rinne most be nem hatván a mü antematerialistikus szellemébe, s csak a puszta mondatokat vévén tekintetbe, ugy ferditi Lotze e nézetét, hogy a lélek minden percben hal meg, hogy minden percben, aztán ujra feléled, hogy ez mind egy és ugyanazon percben történik s hogy tulajdonképen ez eljárás, ez élet s halál identikus! Az álbölcsészeti bukfenc netovábbja! Emlékezetét pedig a mult eseményeinek akkép tartja meg a lélek, hogy az ujra született lélek a mult lélek lényegét magával átveszi s hogy hátrafelé fényt vet. Erre azt jegyeztem meg kritikámban, hogy hát tulajdonképen ég-e a lélek, s ugy vet-e fényt, s hogy hová veti a fényt, hol van az a hátra való, a semmiségben-e?

Ugy gondolom elég ezen kis előtüntetése a mü lényegének,

ha a képtelenségnek különben is lényege van, hogy Nagyságodat meggyőződjem, hogy a kritikának itt könnyü dolga volt. Laprólapra kisértem a szerzőt, kimutattam minden helyét, amely nem volt övé s jogos tulajdonának visszaadtam, s végre is általános anathémát mondtam feje fölött dolgozatom végén, mely 40 oldalu volt. Azon szerencsében részesültem, hogy Dr. Zimmermann helyeselte itéletemet, s bizonyitványomban kitünő eredményünek állitotta előadásomat. Sőt még méltóztatott kérdezni, ki volt eddigi tanárom, s magához lakásába is meghivott. Igy hát mindegyik különös kegyében részesülök.

Ez volt főmunkálkodásom, mely által megismerkedtem a Materialismus kérdésével, s mely még mindig foglalkodtat. Különösen jó szolgálatot tett Lange „Kritik des Materialismus und seine Bedeutung in der Gegenwart", mely éles kritikájával mindent ront, bont, dul, tör.

De észrevévén, hogy rémletes hosszura nyult levelem, hogy Nagyságod már rég kifogyott idejével, bocsánatot kérek e merényletért, melyet tanulmányaira s mély kutatásaira intéztem, megigérvén, hogy csak Nagyságod személyes bátoritása ösztönözhet ennek ismétlésére, mint ösztönzött ez első levél megirására.

S különös kegyétől várván hogy Nagyságod tán pár sorral szerencséssé teszi e sorok iróját

maradok

Nagyságos Tisztelendő Tanár Urnak

mély tisztelettel és hódolattal

Bécs Április hó 19-dikén 1869

háládatos tanitványa

Bernhard Alexander

Lakásom:

Bernhard Alexander

Grosse Schilfgasse No. 10, I. Stock No. 8.

Wien.

II.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Betegségemből fölüdülvén első teendőim közé tartozik Nagyságodnak forró hálámat kifejezni ama becses buzditó sorokért, melyeket kegyességével, mely mindig uj fordulatokban gyönyörködik, hozzám

intézni méltóztaték. Mily tompának kellene annak lenni, ki a példakép éltető befolyása, ki a buzditó szavak melegitő behatása mellett hidegen maradna, s nem érezné lelkében a vágyat eszményképek után törekedni, s szépen álmodott álmok valósitását az élet küzdterén kivivni. Azonban mily különböző az élet, a valóság, a tudomány, ama képzeletektől, melyeket azokról a tapasztalat előtt alkottunk. Mennyi mindent vélünk megoldhatni, ha uj láthatár merül fel, az egyes dolgok mérhetetlen sokaságába örömmel nyul mámorhozta erővel rövid kezünk, mert szellemünk egységével vélünk mindent átölelhetni, világával minden sötétet megvilágithatni. Lassan, lassan megütközik a szellem szüke a tárgyak sokaságán, a phantasma, mely szemünk előtt lebegett a tárgy reális képével, s akkor azt szokták mondani, hogy a realitás összeveszett az idealitással. Mi realitás, s mi idealitás? Nem minden realitásnak, hogy annak elismerjük, idealitássá kell válnia? Nem minden idealitás üres szó, ha nem alapul a valódiság széles talapzatán? S ekkép magyarázom meg magamnak azon különös tényt, hogy mig ifjukorban az ember fellengző szokott lenni, az később elvész, sőt durva materialismushoz tér át. Idealismusa üres volt, mert tapasztalat nem előzte meg, s midőn ezt később belátni tanulta, s belátni tanulta a legjobb mester vezetése alatt: az élet kényszerüsége alatt: akkor az egész fogalmat, az egész irányt elvetette, er hat das Kind mit dem Bade verschüttet. Csak az a valódi éltető idealismus, mely a valósággal kibékült amugy, hogy ennek abstractiója, hogy lényegének összeforrasztása, az esetlegesek mellőzésével, hogy *abból* származott, nem *az előtt.*

De vajjon miért fárasztom Nagyságodat ily deductiókkal, hogy kerül ez ide? Nagyságod éles, logikus észjárása már régen felvetette e kérdést, melyre bátorkodom ezen feletetet adni. Hogy megmutassam, hogy nem fellengzőre pazarolja kegyét, ki képes volna az idő haladtával tudomány iránti forró szeretetét elhalni hagyni. Nem kivánok egyebet, minthogy erőim némileg csak feleljenek meg szándékaimnak.

Amit Nagyságod az értekezésre nézve irt, meglepett, s mély köszönetemet fogadja érte. A vakációk alatt szorgalmasan fogok dolgozni, hogy a szünetek lejárata után a Magyar Akadémia s Főtisztelendőséged méltóságához illően léphessek fel. Miután egy-két hét mulva rövid időre Pestre jövök, bátor leszek Nagyságodat meglátogatni s személyesen ez ügyben Nagyságod részéről tanusitott kegyes pártfogásáért köszönetemet kifejezni.

Második félévünk végéhez járt, Dr. Zimmermann nagy utazásra készül. Ez évben még a jogphilosophiát is hallgattam, Dr. L. Stein kitünő előadásai szerint. Historicus geneticus rendszerben adja elő a jog származását s lényegét, s épp oly világos mint mély gondolatjárással bir.

Azonkivül egy originális öreg tudóssal volt alkalmam megismerkedni, ki szerteszélyel utazott a világban, Hegelt személyesen ismerte, s ki ind philosophiát ád elő. Inkább aperçu-kben mint szigoru logikus észjárásban fejti ki nézeteit.

Tanulmányaim egyébb részleteivel nem akarom Nagyságodat fárasztani s hosszura nyult levelemet ezzel bezárom,

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Urnak

magamat mély hódolattal ajánlva

Bécs Julius hó 16-dikán 1869.

Bernhard Alexander.

Grosse Schiffgasse No. 10. I. Stock, No. 8.

III.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Azon pár hét, mely utolsó levelem megirása óta elfolyt, reám nézve fontos eseményeket hozott, s Nagyságod megengedi, ha ezek elmondásával egy pár percet veszek igénybe, Nagyságod különben is kimért idejéből. A levelet épen akkor küldém el, midőn a birálatnak kidolgozásához fogtam. A birálat elkészült, s mint előre tudtam, 53 lapra, de szorosan irva, terjedt. Az első felolvasást 16-odikán, a másodikat 23. a harmadikat 29. tartottam. A felolvasás bevégeztével opponensem kijelentette, hogy egészen meg van elégedve a kritikával, s nincs mit hozzá tennie. Zimmermann tanár ur, azt mondta, hogy kivánja, hogy még sokszor tartassanak ily kimeritő és alapos tanulmányon alapuló felolvasások, világosan, s szemléletileg kidolgozva. Aztán hozzám fordulva magánbeszédben még egyszer megdicsért s azon inditványt tette, hogy küldjem be a „Zeitschrift für exacte Philosophie" cimü folyóiratba, ő ajánlani fogja. Beküldhetem, azt mondá, minden törülgetés nélkül, ugy amint ki lett dolgozva, minden tekintetben megfelel a józan kritikának, világosan, alapvonalaiban tárja fel az egész rendszert, s az ellentmondásokat, vagy valótlanságokat éles kritikával támadja meg. Nagyságod gondolhatja meglepetésemet, ki ilyenre nem voltam elkészülve, miután a folyóiratban csak a tudomány férfiai lelnek tért munkálataiknak. Örömmel fogadtam ajánlását, s következő héten el fogom küldeni dolgozatomat. A bizonyitványnak, melyet kaptam, végén áll: „hat einen dreistündigen Vortrag mit ausgezeichnetem Erfolge gehalten".

Ez a legnagyobb siker, melyet eddig a tudomány terén kivivtam, s természetes, hogy ahhoz fordulok, legmélyebb köszönettel, ki szivemben először élesztő ezen magasztos tudomány iránti sze-

retet, Nagyságodhoz. Ki tudja, milyen téren fáradoznám még most hasztalanul, ha Nagyságod előadásaival nem nyitja meg a kilátást egészen ismeretlen vidékekre, melyekhez azonnal vonzódva érzé magát szellemem, s Nagyságod érté, ezen vonzódást, mely talán csak pillanatnyi, csak futólagos lett volna, állandó szeretetre átváltoztatni. De Nagyságod még többet tett, bevezetett ezen tudományba, mely a be nem avatottnak rendesen elzárva marad, buzditott mint barát azon magányos találkozásokban, melyekben részesülni volt szerencsém, melyekben a bölcs házigazda komoly s mégis nyájas, magas s mégis bátoritó nyugodtsággal rámutatott azon könyvtárra, melyben a századok alatt elkészült szellemi kincsek mintegy hangosan kiálták: „Munkálkodjál, fáradozzál s légy olyan mint szerzőink", vagy azon iróasztalra, mely telve volt iratokkal, s uruknak ernyedetlen s gyümölcshozó munkálkodásáról fényes tanuságot tett. Ezt s még többet, köszönöm Nagyságodnak, ki egyetlen Magyarországban ki meg nem tántoritva s közöny által, mely a philosophiát fogadja, erővel s sikerrel halad dicsőséges pályáján.

A műnek tartalmáról s kritikám minőségéről meg fog győződni Nagyságod, ha a kritika megjelenik, vagy ha Nagyságod kivánja következő levelemben velejét megirom.

Ezzel bevégeztem philosophiai dolgozataimat ez évben s csak Berlinben szándékozom ismét folytatni. Egész időmet most a természettudományok tanulmányozására szentelem. Szorgalmasan látogatom a hires Hyrtl előadásait, s a theoretikus anatomia megtetszik. De a praktikus eljáráshoz, a holttesthez még eddig nem igen birtam közlekedni, s ellenszenvem, melyet már régen ilyféle iránt táplálok, még nem enyészett el egészen azon gondolat hatalma előtt, hogy szükséges s kiegészitő része philosophiai tanulmányaimhoz.

Azonkivül a chemiával foglalkodom, hogy azután jövő évben Du Bois Reymond vezetése alatt a physiologiával foglalkodhassam.

Ezzel bezárom levelemet s maradok

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Urnak

alázattal hódolva

Bécs, 4/12 1869.

Alexander Bernát.

Lakásom mint eddig

Grosse Schiffgasse 10. I. St 8.

Wien.

IV.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Mély köszönetemet azon megtisztelésért, melyben oly váratlanul részesültem! Le nem irhatom azon boldogitó érzetet, mely ellepett, midőn a felirást olvastam, azon felirást, melyet még oly kevés mértékben érdemlek, de melyet egykoron megérdemelni lelkem hő vágya! Oh ez oly ujévi ajándék volt, melyet én csak köszönő szavakkal viszonozhatok, még bennem lelkesülést ébresztett. Még egyszer forró hálámat.

Azon óhajtást, melyet Nagyságod kifejezett, kritikámnak vázolatát olvasni, minél előbb fogom teljesiteni, most csak arra szoritkozom, hogy Nagyságodnak boldog uj évet kivánjak, boldog uj évet teljes szivemből. Mennyivel tartozom Nagyságodnak, már többször kisértettem meg kifejezni, gondolom, még egyszer sem sikerült egészen. De nem akarom itt ismétlésekkel Nagyságod untatni, s csak azt mondom, hogy azon tisztelettel tekintek fel Nagyságodhoz, mellyel szellemi éltetőnknek, atyánknak tartozunk.

Pár nap alatt kidolgozom a vázolatot s bátor leszek Nagyságodnak azt átküldeni, addig is

Nagyságos Főtisztelendő Professor Urnak
ujra meg ujra boldog uj évet kivánva

maradok

őszinte hódolattal

Bernhard Alexander.

Bécs, Sylvester napján 1869.

V.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Meg fogja bocsátani Nagyságod, hogy mostanig késtem a vázlat megirásával, átküldhetem mostan nyomtatva, habár német nyelven is. Hogy nagyobb értekezésem meg fog-e jelenni kétséges, mindeddig tudósitást nem vettem. Méltóztassék tehát Nagyságod ezen rövid, népszerü nyelven irt ismertetést elfogadni, s hibáit, tekintve, hogy kis téren sokat kellett mondani, kegyesen elnézni. Zimmermann Tan. Urnak megtetszett, ő ajánlott Dr. Dregerhez, ki a „Presse"-nek tulajdonosa, s kiemelte, hogy már Leibnitz megpenditette azon eszmét, kellene folyóiratot alkotni, melyben ilyen rövid kivonatok adatnak, mert a mellett, hogy a közönség, ki nem olvashat át minden uj munkát, ekkép fogalmat kap tőlük, még az

iró ilyen gyakorlatok által tisztázza saját eszméit, s praecis gondolatformákhoz szokik. Dr. Dreger maga késznek nyilatkozott, ilyen tárcákat mindig elfogadni.

Dacára annak, hogy most a természettudományokkal annyira el vagyok foglalva, uj munkálathoz kellett fognom. Midőn utoljára Dr. Zimmermannt meglátogattam, megmutatta I. H. Fichte egyik levelét, ki már olyan öreg (1797-ben született), hogy leveleit s müveit csak tollba mondhatja, melyben felszólitotta Dr. Zimmermannt, irjon tudósitást lapja számára legujabb müve felett „Vermischte Schriften". Dr. Zimmermann ki nagyon el van foglalva, felszólitott engem, hogy foglalkozzam Fichte müveivel, s irjak kritikát. Nem szükséges épen, mondá, hogy Fichte s Ulrici folyóiratjában jelenjék meg, mert ő maga Herbartista létére nem egyezik meg azok irányával, majd találni helyt hol közöltessék. Nagyon szeretném megtudni hol tér el Nagyságod ezen férfiak, különösen Fichte nézeteitől, mert Nagyságod, mint a concretismus alkotója nem egyezik meg egészen, amint gondolom, a realidealismussal. Mélyen megköszönném Nagyságodnak, ha méltóztatnék abbeli nézeteit velem közölni, mert én magam sem tudom elfogadni Fichte azon nézetét, hogy a lélek felépiti testét, hogy ilyen alakitó tehetséggel bir.

Visszatérvén tárcámra, meg akarom jegyezni, hogy első irói fellépésem, s Nagyságodat megkérném, nem volna-e jó valamely magyar lap számára ezt átdolgozni, mert habár a közönséges magyar közönségnek nem igen lesz inyére, mégis csak valamikor kezdetet kell csinálni, s érdeket ébreszteni a philosophia iránt; egy nép mennyire fejlesztette tiszta emberi oldalát, philosophiája s müvészete megmutatja. Kérném Nagyságod tanácsért ezen ügyben.

Hát a philosophia Magyarországban? Nem mutatkoznak olyanok, kik Nagyságod előadásai, vagy egyébb befolyása következtében foglalkodnának vele?

Berlini utazásomról bátorkodom Nagyságodnak közelebbi alkalommal némelyeket irni.

Maradok

Nagyságos Főtisztelendő Professor Urnak

Bécs január hó 17-dikén 1870. örökre háladatos tanitványa

Alexander Bernát.

Adressám mint eddig

Grosse Schiffgasse 10, I. St. 8.

VI.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Önérzetem nagyobb dijt nem kiván magának, mint ily módon nyilatkozott tetszését Nagyságodnak. Azon levél, melyben Nagyságod ezt megirta, legbecsesebb emlékeim közé tartozik. De mit mondok azon levél, azon levélsor, melyet oly szerencsés vagyok Nagyságod kezétől birni, láncolat, melynek minden egyes szeme legkedvesebb emlékekkel áll kapcsolatban. Bárcsak a szemek mindig szaporodnának, a lánc, mely Nagyságodhoz füz, mindig szorosabbra vonatnék!

Nagyságod sziveskedett tárcacikkemet Reichlim-Meldegg kimeritő cikkével összehasonlitani. Cikkem ezt nem érdemli meg. Hisz alig akar több lenni, mint átnézet, mely a nagyközönség előtt a müvet vonzóvá tegye. Kritikai reflexióim csak általánosságban vannak mondva, minden mélyebb okadatolás nélkül. Már ezen alakban is közönséges tárcánál hosszabbra nyult, jele hogy ezen irányban nem volt szabad tovább mennem. R. Meldegg pontról pontra kiséri a munkát, s igy az anyagra nézve összehasonlitást tenni lehetetlen. De kimeritő birálatom, melyet a Herbartisták folyóiratának küldtem, épen ugy jár el. Külterjedelemre nézve felülmulja R. Meldegg birálatját. Azonban más irányban van irva s inkább az alapgondolatok kapcsolatát, s az ezekben rejlő ellentmondásokat ki akarja tüntetni. Nagyon jól emlékszem a Nagyságodtól vett tanokra a logikai előadások alatt. Ezen előadások végén Nagyságod *könyvek birálatáról* szólt. Ezek figyelmeztettek, hogy nem kell a halmazra, hanem az alapra nézni. Nagyságod tulajdon szavai voltak „hogy nézni kell, vajjon egyszerü syllogismusban lehet a mü alapgondolatját összevonni, s azután helyességét eldönteni", s igy járok el tudományos munkák birálatánál. Nagyon sajnálom, hogy az értekezésem nem jelent meg eddig, talán vége szakadt a folyóiratnak, miután mult évben csak egy füzet s ez idén még egy sem jelent meg. Az értekezés végén körökkel akarom szemlélhetővé tenni a fogalmak kapcsolatát. De azonkivül az alapot vető empirikus előzményekre is kellő figyelemmel voltam. Ki akarom mutatni, hogy inductiv módszere nem vezet azon eredményekhez, amelyekkel aztán rendszerét felépiti. Szóval alapjában s következményeiben meg akarom vitatni a tan igazságát. A mü valódi phänomen. Nem tartalmára nézve, hisz hasonlókat hallottunk már, sem alakjára nézve, a kitünő alak szép és meglepő, de a philosophiában az érthetetlenség kora lejárt, de tünemény, hogy megjelent. Olyan időben, mint a miénkben, melyben Németország legélesebb elméi a spekuláció hatalma felett kétségbe estek, oly beható ész, mint Hartmanné, a természettudományok ala-

pos ismerete mellett, rendszert mer épiteni! Talán végvonaglása ama iránynak vagy egy uj kor dicső kezdete? Én az első tételhez szitok.

Azóta alkalmam volt ujra két előadást tartani. Az egyik foglalkozott Bastian, berlini docens uj munkájával: A lélek s felfogása a különböző népeknél. Nagy tudományossággal, de kevés philosophiával van irva. Szerző a tények iszonyu halmazát gyüjtötte, de nem volt képes ezekből theoriát levonni. Beutazta Szibériát sőt ott is lakott pár évig. Indiában tett utazásokat, alaposan ismeri a bevágó szakirodalmat, szóval mindazon kellékekkel birna, melyek egy kimeritő müvelődés történetének megirására szükségesek, ha épen a fő nem hiányoznék, a philisophiai fő. Alkalmam volt kimutatni, hogy majd Diderot, majd Spinoza, majd az ujabb materialismus nézetei uralkodnak ott, hol a tényeket elhagyva általánosabb nézeteket akar kifejteni. Különféle rendszerek kiszakitott pontjai, általános phrasisok, nyelv s forma feneketlen homályai visszataszitó hatással vannak az olvasóra. Zimmermann tan. ur megegyezett a kritika eredményeivel.

A második munka már nem annyira uj, de fontos. J. H. Fichtének „Die Seelenfortdauer und die Weltstellung des Menschen etc." cimü munkája, mely 1867-ben jelent meg. Talán utolsó nagy munkája Fichtének. 73 éves az agg philosoph, és oly gyenge szemevilága, hogy menye vezeti levelezését, ugy szintén ez irja munkáit dictálatja szerint. Szerencsém volt multkor aláirását látnom, egy levélben, melyet Zimmermann tanár urnak irt, s melyet ez szives volt nekem megmutatni. Nagy egyenes betük, reszkető kézzel irva, ki tudja meddig fogja még irni. Ámbár előbbi munkáiban már olvashatni ama tant, melyet itt terjedelmesen ád elő, s mely nem volt ismeretlen előttem, mégis nagy figyelemmel olvastam, mert egy érett világfelfogás tiszta kifejezése.

Azalapgondolat egyszerü, a következmények világosak. Némelykor magasztos kifejezésekkel védi a szellem örök jogait. Összefoglalja mindazt, amit a metaphysika mond a tárgyról, átmegy az ethikai fontos oldalára, támogatja psychologiai nézeteivel, beleszövi Darwin tanának birálatát, s eredményeit a történelem elméletével összhangzatba hozza. Nem a fiatalság mozgékonyságával, nem a phantasia ragyogó fordulatjaival, de az érett tapasztalás, egy hosszu élet nyugodt komolyságával szól, s szavai visszhangra találnak, lelkünk mélyébe hatnak. Ezek dacára számos ellenvetéseket kellett tennem, nem a kora érettség segélyével, mely minden módon csak kritizálni akar, hanem eddigi ismereteim szempontjából, nyugodt megfontolás folytán.

Mind két felolvasásom felett Zimmermann tanár ur talán inkább igyekvésem méltányásával, mind egyébb érdemek folytán „kitünő" bizonyitványt adott.

De evvel bevégzem előadásaim sorát, az anatomia, a chemia türelmet kivánó tanulmányozása ezentul minden időmet veszi igénybe. Következő évben ujult erővel folytatni akarom a philosophiai studiumot, hogy tisztelt tanáraimhoz méltó módon a doktorátust tehessem le. Oh bárcsak a philosophiai doktorátus letételével tisztulna is a légkör, és elvonulnának azon fellegek, melyek még mindig jövőmet sötét lepelként takarják el, kilátást engednének ama térre, melyen a haza és az emberiség számáre csekély erőimmel, de tüzes buzgósággal müködhetnék. Ha valaha, ugy most, erős támaszra volna szükségem, melyre gondolván, eltünnének ama rémképek, melyek munka s sanyaruság között oly sokszor megjelennek, oly annyira zaklatnak!

Nagyságod tanácsa e tekintetben megbecsülhetetlen iránytü volna, szabad-e reménylenem, hogy Nagyságod meg nem vetvén ügyeim csekélységét ezek iránt nyilvánitani fogja nézetét s szives tanácsát?

Maradok

Nagyságos Főtisztelendő Urnak

hálával hódoló tanitványa

B. Alexander.

Bécs március hó 12 dikén 1870.
Grosse Schiffgasse 10. 1 St. 8.

VII.

Nagyságos Professzor Ur!

Ismét több hónap mult, mióta Bécsben vagyok, s az időpont, mely általában visszapillantásra és betérésre int, ösztönöz, hogy Nagyságod előtt is bátorkodjam megjelenni e néhány sorral. Nem tartom szükségesnek ismét szavakban leirni, mit gondolok s érzek, ha arra emlékszem, hogy több mint három éve telt, mióta égi tudományommal foglalkozom, mióta Nagyságod, ez égi tudomány buzgó papja, engem is a felavatásra el kezdett készíteni. Ugy hiszem, hogy Nagyságod is meg van győződve, hogy az ez iránti hála ki nem fog halni szivemből. Engedje azért Nagyságod, hogy más uj eseményről tudósitsam.

Nagyságod mély élettapasztalásával sok jó tanácsot adott, midőn utolsó látogatásom alkalmával oly hosszu beszélgetésekben szerencsés voltam részesülni. Ezek egyike már bennem tetté vált, olyannyira megfogamzott lelkemben. Én s barátom Toldy Tanár

Urnak irtunk, s felkértük, hogy tudósitson azon módról, mely által a tanári vizsgára képesitve leszünk. Igen előzékenyen válaszolt s utasitása folytán most folyamodunk a minisztériumhoz, hogy engedje meg, hogy május hóban a tanári vizsgát a bölcsészetből s német irodalomból tehessük le. Mint Toldy Tanár Ur irta e kérelem teljesitése semmi nehézségre nem fog találni, s igy egy pár hónap mulva alkalmunk lesz Nagyságodnak (ki bizonyára a bölcsészetből való vizsgákat fogja vezetni) megmutatni, mily előnnyel használtuk föl azt az időszakot, melyet távol Pestről töltöttünk. Mily szerencsés találkozás! Az ki először bevezetett a philosophia szentélyébe, az fogadni fog, midőn e szentély egy részét bejártuk! Evvel el fogtuk érni tanulmányunk *egyik* nyugpontját, de nem nyugpontját. Minden erőnket meg fogjuk feszíteni, hogy méltókká legyünk azokhoz, akik tanitottak, s ha oly szerencsések leszünk, hogy Nagyságod megelégedését sikerül kivivni, akkor ujult erővel fogunk tovább haladni, azon öntudattól lelkesitve, hogy tetszünk azoknak, kiknek tetszeni büszkeség s dicsőség. Oh, nem hiába olvastam azon lelkesitő mondatot Nagyságod egyik levelében: Sic itur ad astra! Igen „sic" támogatva azoktól, kik nemcsak egyedül képesek támogatni, kiket arra a szív hajlama is utal.

Nemsokára tehát, mint hallottuk hogy szokásban van, Nagyságod azon munkálatokra fog tárgyat szolgáltatni, melyek kidolgozására kötelezve vagyunk. Már örülök azon időpontnak, melyben ismét Nagyságod számára fogok irni, komoly, de részrehajlatlan itéletének kisérletemet bemutatni. Érettebbek lesznek mint azok, melyeket évek előtt készitettem, de örülnék, ha ép ilyen fogadásban részesülnének, mint amazok, melyeknél a kezdő minden hibái előtt kellett szemet hunyni.

Nem tudom, Nagyságod fog-e a paedagogiából is vizsgálni? A többiekre nézve bátor vagyok Nagyságod tanácsát kikérni vajjon helyes uton járok-e s meg fogok-e felelni a szokásban levő követelményeknek. Tanulmányozom ugyanis a philosophia történetét kiválóan Erdmann legujabb kétkötetes kézikönyve szerint, e mellett még Ueberweget, Schweglert s számos speciális történetbeli munkát olvasván. Továbbá, mi azon rendszert illeti, melyet különösen, minden részében kell ismerni, Kantot választottam, kinek eredeti munkáit olvasom s kinek beható birálata olyannyira meg van állapodva. Azonkivül Herbartot is alaposan ismerem, miután munkáinak egy részét olvastam s Zimmermann tanár urtól a psychologiát, az aesthetikát, a philosophia történetét, az ethikát hallgattam. Nagyságodat igen kérném, ha ezek nem volnának elégségesek, méltóztatnék tudósitani, mit kell még tennünk, hogy minden igényt elégitsünk ki. Ha Nagyságod a paedagogiából is vizsgálna, akkor e tekintetben is Nagyságod tanácsához folyamodnám, mennyit s hogy kell tudni s hogyan kell tanulmányozni ezen szakmát?

Nagyságod képzeli, mennyire vagyunk elfoglalva ezen tanulmányok folytán. A physiologia s az anatomia nehéz s türelmet kivánó buvárlása az időnek legnagyobb részét veszi igénybe. Azonkivül a conversatoriumnak is tagjai vagyunk, melyben az első előadást én tartottam a „véletlen" fogalma felett, kiindulván egy kis munka tartalmából, mely nyáron jelent meg: Über den Begriff des Zufalls von Dr. Wilhelm Windelband. A szerző úgy látszik kezdő, ki még számos fogalmakkal nincs tisztában s főleg a philosophia alapelvei iránt majd Kant, majd Schopenhauer s Herbart között tétováz. Különben igen érdekes jegyzetekre lehet találni, s különösen azon helyek, hol a véletlen kiküszöbölése fölött utasitásokat ád, sikerülteknek mondhatók. A bécsi „Presse"-ben megjelent tőlem egy kis birálat e munka felett, melyben kiemelem, hogy igen örvendetes jelenség, hogy a philosophiában ily részletes tanulmányokra adják magukat, miután ez igen alkalmas ut részletes igazságok megállapitására, oly alapkövek lerakására, melyeken azután biztosan tovább épithetünk. Zimmermann tanár urtól nyert bizonyitványom „kitünő"-re hangzik. Egy második előadást e napokban fogok tartani s igen érdekes, bár igen felületes francia munka lesz a birálat tárgya. Despine francia orvos Marseilleben igen vastag három kötetet irt psychologia felett (a háboru előtt), s legérdekesebb benne számos adat tébolyodottakról.

S evvel bucsut veszek azon igen kellemes foglalkodástól, Nagyságodat tudósitani csekély élettartalmam folyásáról s Nagyságodnak boldog életének boldog folytatását ez uj évben is kivánván

maradok

Nagyságos Professzor Ur

őszinte tisztelője

Bécs, január hó 3dikán, 1871 *B. Alexander*

Adressám:

Praterstrasse 42. 3 Hof. 2 Stiege, 4 Stock. No. 23.

VIII.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Nagyságod utolsó levelére csak most irok választ, miután nem történt semmi mi éltem csendjét megszakitotta volna. A téli előadások bevégeztével megszünt egyszersmind a conversatorium is, s Dr. Zimmermannál csak psychologiát hallgatok. Ezentul a chemia, a bonctan s az orvosi tudományok még egy nehány része veszi igénybe időmet. A philosophiai tudományok csak mintegy nyug-

pontul szolgálnak, ha elmém elfáradt az alig összekötött részlethalmazok tanulmányozásában. Ilyenkor mély gyönyörrel merülök a tiszta gondolkodás egyik vagy másik tájába valamely kedvenc iróm kiséretében. Az orvosi tudományok, mint itten adják elő, gyakorlati célok tekintetbe vételével igen sok visszataszitó elemmel birnak. Valamely elemzés mélyeibe hatolni, maga az elemzés kedvéért s azon eredménytől vonzva, mely jutalmul mutatkozik a munkásnak, ez megszerzett szokásaimhoz tartozik, s itt számtalanszor vagyok kénytelen hallgatni, hogy ez nem szükséges, mivel gyakorlatilag nem fordul gyakran elő, amazt pedig jó tudni, mivel valamely operationál igen nagy hasznát vehetjük. Tudományos tekintetben pedig gyakran a theoria megforditott viszonyban áll a gyakorlathoz. Érzem hogy orvosi kar nem adhat másképen elő, mivel utóvégre a többség gyakorlati orvosság után törekedik, de azért csak kétszeresen sajnálnom kell, hogy Bécsett nincs a természettudományoknak külön kara.

Különben is csak még hetek választanak el ama időponttól, melyben Bécset el fogom hagyni. Ámbár itt anyagilag elég jó lábon állok s Dr. Zimmermann nem ugy bánik velem, mint idegennel, s a magántársalgásban vele többet tanulok tőle, mint előadásai alatt, mégis nagy vágyam van Berlinben Trendelenburgot s Virchovot hallgatni s miután már ugyis két év óta élek itt Bécsben, elhatároztam magamban, hogy a jövő évet Berlinben fogom tölteni. Anyagi gondokkal ott nagy küzdelmem lesz, miután, mint eddig is mindig, minden idegen segély nélkül tartom fel magamat, s Berlinben magántanitók vagy nevelők a nevelőintézetek sokasága s jósága miatt igen ritkán vétetnek igényben, s akkor is soha sem olyan ki Austriából jő. Ilyen körülmények nem igen jó jeleknek mondhatók, de azért mégis el fogok menni. Utazásom előtt még Pesten leszek s bátorkodni fogok Nagyságoddal személyes együttlét örömeit élvezni.

Nyáron át falun lakom Bécs környékében, mely szépségben vetélkedik a Budaival, kényelemre nézve ezt messze tulhaladja. Igen nagy örömemre szolgálna, ha Nagyságod még egy levéllel szerencséltetne ittlétem ideje alatt.

Maradok

Nagyságos Főtisztelendő Professor Urnak

hódoló szolgája

Sievering Junius hóban. *B. Alexander.*

Lakásom: Sievering No 81. bei Wien,
B. Alexander bei H. Mittler.

IX.

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Ur!

Nem közönséges a megilletődés, mellyel ma a tollat fogom, midőn Trendelenburg első előadását hallottam, s egy bölcsészről egy bölcsésznek irok én, ki ezen férfiak nyomába akarok járni. Újra, mint annyiszor egy pillanatba szorul össze a mult s a jövő. Minél mélyebbre jutok mély tudományunkban, s minél jobban érzem, hogy egész lényemnek benső életpontja, annál jobban tudom megbecsülni, mit tett Nagyságod számomra. A közönséges élet álmából felkeltett. S ha azóta némelykor elszunnyadni akarnék, visszaidézem ezen tett s idézőjének emlékét, s ismét éberré leszek. A közönséges tett következményeiben mintegy el van temetve, de a szellemi tett él, minden következményében magasabb lángra lobog s minden lángot magasabbra lobbant, ezt érzem, mert rajtam tapasztaltam.

Trendelenburg előadásáról akarnék irni, de ami jobban hatott rám, az ép ugy, mint Nagyságodnál, személyisége. Kimondhatatlan, mily nemét a tiszteletnek éreztem, midőn termünkben egyszerre csend lőn s egy magas, kissé meghajtott személy haladt el mellettem a tanszék felé. Ez aggastyán, megtört aggastyán, volt az első fájdalmas gondolat, melyre eszméltem. Haja ősz, kicsinynek látszó arcán redők láthatók, csak a magas, mintegy kinyulni látszó homlok árulja el a fáradhatatlan gondolatot. Most elkezdett szólni, de előbb még életteljes szép szemét kék szemüveggel födte. Hangja nyájas, nyugodtabb, mintha őrizkednék a gondolatok erejét szinészi hangsuly vagy játék által, nagyobbra fokozni, mintsem megérdemelnék. Némelykor ugy tetszett, mintha egy neme a fáradságnak vonulna át szavain. De ilyenkor ismét föléled, egy szót ragad ki beszédének folyamából s erősen, röviden, föltünés nélkül hangsulyozza. Rövid mondatokban szól, a periodus ritkán tartalmaz többet két-három mondatnál, de egy rövid szólamban összepontosit minden erőt s mintegy themaként állitja oda. Ritkán hivja a rhetorikát segitségül, de egy találó hasonlattal megvilágitja az elvont gondolatot. De az elvont gondolat sem száraz, mert a nyelv távol attól, hogy mindnnapi vagy virágos volna, önálló szellemet árul el. Egy uj fordulat előtt megáll az ember, természetesnek és mégis ujnak találja. A szót ilyen összetételben nem szokta hallani s mégis elfogadja, mert a gondolathoz mint szerves teste simul. A gondolatmenet első pillanatra szakadozottnak látszik, mert csak ha az uj gondolat bővitését hallottuk, látjuk az összekötő fonalakat, s örölünk mintha felfedezést tettünk volna. De az egész előadás azon fájdalmas sejtelmet idézte bennem, hogy ez egykor másképen, szebb volt. Akkor talán szava lelkesitett volna, most a nyugodt s a szenthez hasonló tisztelettel töltött el. Trendelenburg a paeda-

gogia történetét s elveit adja elő. A bölcsészeti gyakorlatok, melyekben Aristoteles „de anima“ című műve fog magyaráztatni, csak később kezdődnek.

Trendelenburg 9—10 olvasott, 10—11-re Michelet hirdette előadását a bölcsészet története fölött. A legnagyobb ellentét a külalakban. Trendelenburg 69, Michelet 70 éves, de ez husz évvel ifjabbnak látszik amannál. Rövid de nem testes, arca nyájas, mosolygó, kissé széles, homloka szép, nagy derültség ül rajta, arcát b. Eötvöséhez hasonló ősz szakál keriti. Az egész alak csupa élet s fürge mozgékonyság Alig maradt időm gondolkodni, milyen lesz az ezen külsővel megegyező beszéd, villámszerüen hatott át a sejtés, hogy egyenesen ellentétét fogom hallani az előbbinek, s máris elkezdett, tultett minden várakozáson s a legnagyobb csudálatba ejtett. Majd jobbra, majd balra fordul, kezét felemeli, mintha esküdni, tiltakozni vagy tagadni akarna. Hangja a legváltozatosb foklejtőn halad végig, majd pathetikus. mint egy színésző, majd heves mint a szónoké, majd nyájasan hizelgő, majd lassan sugó; most nyugodt tudományos, de már ismét szeleskedni kezd s oly különös hangsullyal végzi a mondatát, mintha maga sem hinné azt, amit el akar hitetni a hallgatóval. Nem tudom, megfelelő volt-e, vagy hatása ezen bámulatos ellentétnek, én folyton küzdöttem a nevetés vágyával. Oly furcsa volt ezen rethorikus pathos, oly kevéssé természetszerü, oly rosszul alkalmazva, oly kevéssé illett a tárgy fenségéhez s természetéhez, hogy ezen disharmonia a legkellemetlenebb módon érintett. Gondolja el Nagyságod, hogy vagy ötször ismétli: der Gedanke, meine Herren . . . s mindig más a nagyobb hangsullyal, mintha a Gedanke „a“ betüjébe az egész bölcsészetet akarná szoritani, s meg fogja ítélni a hatást, melyet rám tett. Nem is igen haladt a gondolatmenetben, bár szellemdus gondolatokat fejtett ki, de ki tudna örömet találni a legszebb gondolatban, ha természetelleni, túlzott paradox kép födi élét? Különben vegye Nagyságod fecsegésemet az első benyomás expansiójának, s ha meg fogja engedni, hogy máskor is erről irjak, talán alkalmam lesz megváltoztatni itéletemet.

S miután más előadásokat még nem volt alkalmam hallgatni, engedje Nagyságod, hogy más s ettől távol fekvő tárgyra térjek át.

Nagyságod mult télen, egyikében azon leveleknek, melyek annyi örömet okoztak mindig nekem, egy gondolatot penditett meg, melyért csak akkor s most is forró köszönetemet tudtam mondani, de melynek megfoganasitását csak most akarnám megkisérteni. Nagyságod szives volt arra ösztönözni, hogy kisértsem meg erőmet egy dolgozatban, melyet Nagyságod arra méltatná, hogy felolvasná az Akadémiában. A gondolat azóta nem szünt meg kisérni, s csak az alkalomra vártam, melyben ismét szabadon rendelkezhetem erőim fölött. Ezen időt most elérkezettnek látom s érzem, hogy most talán

érettebb is volnék ezen fontos s nagyérdekü munka kivitelére. Azért Nagyságodhoz fordulok, s tanácsért s segitségért esedezem. Nagyságod tanácsa nélkül, nem tudnék tisztába jönni magammal.

Több tárgy fekszik előttem, melyekhez az előmunkálatok megvolnának. De mindegyiknél más más reflexiók lépnek előtérbe, s mint olyan, ki nem ismerem az Akadémiában meglétesült szokásokat Nagyságodat kérem arra, hogy határozzon.

Az anthropologia fogalmát akarnám fejtegetni. A mult évi pályázatban én is vettem részt, s bár az én munkám (a II. sz.) dicséretre lett méltatva s leginkább alakjában keményen megbirálva, Nagyságodnak személyesen nem mertem megmondani. Nagyon féltem a szigoru birótól, ki talán ismeri gyarló munkámat. Irásban azon gondolat bátorit, hogy ez első nagyobb munkálatom volt, hogy nagyon rövid idő alatt kidolgoztam, s hogy a birálók szorgalmamat elismerték, sőt azt mondták, hogy az átdolgozás „jutalmat érdemlő munkát alkothatna“ belőle. Midőn elkezdtem dolgozni, tapasztalatlan hév s lelkesülés ösztönzött, s midőn már éreztem a nehézségeket, szégyeltem a visszavonulást. Most jobban ismerem a nehézségeket s nem fecsérlem erőmet oly dologra, melyben célt nem tudnék érni, mely nem nekem való. De ugy gondolom, hogy élvezhető előadást tudnék készíteni az anthropologia fogalmáról, melyben kiterjeszteném e fogalmat mindazon tudományokra, melyek az emberrel foglalkodnak, s ki igyekezném mutatni azon belső kapcsot, mely a részeket egybetartja.

Azonkivül, mint Nagyságod tudja, *Lotze bölcsészetével* foglalkodtam behatóan. Vázolni tudnám azért bölcsészeti nézeteinek velejét, jellemezni tudnám gondolkozás- s irmodorát, ki tudnám jelölni azon helyet, melyet a bölcsészet fejlődésében elfoglal. Kezdetül szólnék a bölcsészet jelenéről, s bevégezném az értekezést azon kilátással, mely a bölcsészet számára a jövőben nyilik.

Végre harmadik tárgyul ajánlkozik azon uj rendszer, mely oly nagy feltünést okozott Németországban sőt Amerikában is, értem Hartmann „Az öntudatlan bölcsészete“ cimü most már, mi példátlan, harmadik kiadásban megjelenő munkáját. Előadnám alapelveit, birálnám az egész rendszert minden részében, s kimutatnám, hogy rossz utat választott, igénytelen nézetem szerint, a bölcsészet továbbvitelére. Kijelölném azon pontokat, melyek figyelemre méltók s végül rövid vonásokban vázolnám azon körvonalakat, melyek a jelenre nézve, a bölcsészet fejlésére határvetők.

Nagyságodhoz fordulok azon bizalommal, hogy rég tapasztalt kegyét ezen esetben sem fogja tőlem megvonni, s hogy tudósitani fog arról, melyik tárgyat válasszak, mennyire terjedjen a kidolgozásban, s mily más szükséges szabályokhoz tartsam magamat. Ha a nyilvánosság elé lépek, s ha ily magas pártfogó segitségével tehetem, vigyázni akarok arra, hogy a tanitványon meglát-

szassék, hogy a tanár fáradsága s szellemi munkája nem hiába veszett. S annál nagyobb szükségem van arra, hogy a haza figyelmét megérdemeljem s tőle a szükséges anyagi támogatást nyerjem, minél inkább azon belátáshoz jutok, hogy idegen városban gyámolitás nélkül, a lét miatti küzdés nagyon komoly dolog, oly komoly, hogy szellemi erőm tekintélyes részét veszi igénybe, s azon szomoru kilátással ékesiti legközelebbi jövőmet, hogy nemcsak egészen fogja igénybe venni ezen ugy sem kiváló szellemi erőt, hanem idővel, a folytonos küzdelem által el is fogja tompitani

Maradok Nagyságos Főtisztelendő Tanár Ur

hódolatteljes szolgája

Alexander B.

Joachimstrasse No 10. 2 Treppen.

Berlin október hó 26-odikán 1871-ben.

X.

Nagyságos Professor Ur!

Engedje Nagyságod, hogy azon szivélyes s tartalomdus sorokra, melyekkel Nagyságod megtisztelt, hálától áthatva válaszoljak. Minden sor benne buzditás s jóakarat s jól esik az idegen földön elhagyottnak. Csak egy pont azokból, melyeket Nagyságod a Consessus tanácskozmányából szives volt közölni, méltán nyugtalanitott. Tehát csak azok fognak ösztöndijban részesittetni, kik már iskolákban megpróltaknak találttattak? Igy elveszne minden remény, melyet eddig tápláltam. Nem használna a jó tanári oklevél, számos más kitünő bizonyitvány? A többi pontok teljesitésére vállalkozni mernék, ez lehetetlenné válik. Nagyságodnak szivemből megköszönném, ha méltóztatnék tudósitani, nem fog-e ezen pontra nézve némelykor kivétel tétetni. Az csak nincs s nem lehet szándékában a consessusnak, hogy koros embereket küldjön külföldre? Azon két három év pedig, melyet valaki gymnasiumon tölthetne, csak paedagogiailag vihetné többre. S az én, igaz egészen tapasztalatlan véleményem szerint, melyet magam is követtem, a tudományos fejlődésre nézve sokkal előnyösebb, a tanulmányokat, értem az egyetemieket, egyhuzamban folytatni. A fogékonyság nem elég, eltompul, ha oly korán hozzászokunk, sőt kényszeritve vagyunk, másoknak kész világnézletet nyujtani, mielőtt a mienk véglegesen el nem készült. Igen óhajtanám tudni, nem találtam-e el Nagyságod véleményét? Nagyságod szivélyes tudósitásáról ujra meg ujra csak meleg köszönetemet mondhatom.

Az egyetemi élet mos itt is, mint mindenütt nyugszik, bár az idegennek s teljesen ismeretlennek most sem marad más hátra, mint tanulmányokkal foglalkozni, ha némelykor akadna is kedve szórakozást szivélyes körökben keresni. Ilyenek rám nézve itt nem léteznek. S igy majd Kantot veszem elő, s belemerülök a tiszta ész birálatába, egy mü, melynek óriási látkörén mindinkább elcsudálkozom, minél jobban hatok velejébe; majd Lotzét tanulmányozom, hogy elkészithessem a dolgozatot, melyet az előbbi levelemben megnevezettekből választottam. A nonum prematur elvét akarom, bár sokkal kisebb mértékben követni, s igy egyszersmind Nagyságod tanácsát egész kiterjedésében. Nehéz nyomásként érzem a felelősséget föllépni a nagy tudományos kör előtt, s föllépni: Nagyságodtól bevezetve. Amily mérhetetlen nagy a tisztelet s szerencse rám nézve, ép oly nagy a kötelességek sulya. S ezen nyomás ellen csak a legnagyobb szorgalom által tudok küzdeni, s csak a leggondosabb s ismételt önbirálat után fogom Nagyságodnak a dolgozatot beküldeni. Csak esedezem Nagyságodhoz: gyámolitson tanácsával azon kérdésekre vonatkozólag, melyek a dolgozat közben fognak fölmerülni, s azon kérdésben, melyet a dolgozat előtt vagyok kénytelen Nagyságodhoz intézni: Mily nagy legyen a dolgozat terjedelme? Lehet terjedelmesebb, ha talán össze van kapcsolva egy rövid kivonattal, mely előolvasásra alkalmas? Vagy talán ugy legyen szerkesztve, hogy a dolgozat egy része, talán a vége, olvastassék föl, mely magába foglalja a dolgozat velejét? Nagyságod jóváhagyásával én az utóbbi módszert választanám. —

Azonkivül folytatom a physiologiát és optikát, melyre kitünő tanáraim vannak: Du Bois Reymond és Helmholtz, s szorgalmasan tanulom a görög bölcszészet történetét. Ha Nagyságod megengedi, az illető tanárokról néhány érdekes adatot akarok közölni. —

A görög bölcszészet történetét Bonitz adja elő, ki husz évig Bécsben élt, s kinek most itt mint a berlini akadémia tagjának jogában áll előadásokat tartani az egyetemen, anélkül hogy egyetemi tanár vagy magántanár volna. Azonkivül a leghiresebb gymnasiumnak „Graues Kloster" nevünek igazgatója. A görög bölcszészet jelenleg legjobb ismerője. Midőn egyszer Trendelenburgnál voltunk, a tanár odalépett könytárához, elővett egy nagy folians alaku kötetet, az Aristoteles müveinek Bekkeri kiadásához tartozó indexet, melyet Bonitz készitett s azt mondá: „Uraim, ezen a munkán Bonitz husz évig dolgozott. Ebből az indexből legalább 30 értekezést fognak irni. Aristotelest tulajdonképen csak most lehet alaposan kiaknázni, tisztelet ilyen munka szerzője előtt." Bonitz bizonyos szeretetre méltó lágysággal ejti ki a németet, s folyékonyan, csinos alakban ad elő. Ismeri mind a forrásokat s a sorig

diktálja vagy 80 hallgatóinak, hol lehet az illető bizonyitékokat találni. De ami előadásának oly különös ingert kölcsönöz, az először az éles történeti kritika, mely sokszor Zellert is javitja, azután a szellemdus tárgyalás, mely a görög bölcsészet tanulmányát igazi élvezetté teszi s végre bizonyos szüziesség a kifejezésben, mely abban nyilvánul, hogy mindig egyszerü, el nem kopott kifejezésekkel érinti a tárgyat. Most Sokratesnél vagyunk. Kétszer ád elő hetenként s mindig két órát egy huzamban.

Du Bois Reymond, a physologia nagyhirü tanára, szónok. Este, egyszer hetenként népszerübb előadást tart, melyeknél a terem szorongatásig szokott megtelni. Vagy ötszázan lehetünk ilyenkor. Minden jegyzet nélkül, állva beszél három negyed órán át. Nők is szoktak jelen lenni s számos legkülönfélébb állásu egyén. Bizonyos varázserőt gyakorol a hallgatóságra, mely alig mer lehelletet venni. A természeti anthropologiát adja elő, s bölcsészeti óvatossággal kerüli a határpontokat, hol a physiologia a kérdések megoldásában cserben hagy.

Helmholtz, korunk talán legnagyobb természettudósa, optikát s theoretikus physikát ád elő. Az optikában igen sok physiologiát lehet tanulni. A hires férfiunak nincs szép előadása. Hatalmas impozáns szép alak, de nem tanárnak való. Igen akadozva beszél, bár gyönyörüen tud irni. Csudálatos nagy jártassága ép ugy a bölcsészetben, a physikában, az anatomiában, a physiologiában. Számos szert talált föl, az optikát ő hozta a mai nap elért magasságára, az akustikának megteremtője. De előadása minden disz nélküli, feltünően egyszerü, s csudálatos azon nehézkesség, mellyel gondolatait kifejti.

Igen érdekes volt eleinte Trendelenburg conversatoriuma. Aristoteles „de anima" cimü munkája olvastatik, az egész féléven keresztül. Németre forditjuk, azután magyarázzuk. A magyarázat leginkább philologiai természetü, s ahol bölcsészeti, ott csupán Aristoteles értelmezésére szoritkozik. Többnyire nyelvészek járnak el oda. A gyakorlatok eleinte a tanár lakásán tartattak, Trendelenburg dolgozó szobájában, mely egyszersmind könyvtára, vagy 15-ön gyültünk össze. 6—8-ig, egyszer a hétben tartott a gyakorlat. Azután szabad társalgás folyt még egy órán át; egyes csoportok képződtek, hol egyik vagy másik Aristotelesi kérdés tárgyaltatott, vagy más bölcsészeti tárgyakról volt szó. A tanár majd itt, majd ott volt, s leginkább Aristotelesről szeretett beszélni. Közbe közbe theát szolgált egy cseléd s theasütemények jártak kézről kézre. Az egésznek igen kedélyes szine volt. Trendelenburg szeretetreméltó nyájassággal mindenkivel állt szóba. A negyedik összejövetel azonban ismét egyetemen tartatott, s azóta elveszett ezen kedélyesség. Trendelenburg általában ujabbkori bölcsészetről keveset szól. Vitája Kuno Fischerrel elkeseritette életét, azt mondják, hogy heves s indulatos természetét ez döntötte betegségbe. Mindig Aristotelesről s Platoról szeret szólni s talán nem létezik ember, ki Aristotelest annyiszor emlegetné, mint Trendelenburg, kivéve természetesen — Bonitzot.

De már levelem végéhez jutottam, pedig akartam még köszönetemet nyilvánitani azon néhány kegyes szóért, melyet Nagyságod anthropologiámról szól. Nem volna-e szabad Nagyságodat arra kérni, méltóztatnék néhány részletes megjegyzést velem közölni? Ugy hiszem, hogy ezen az uton legtöbbet tanulhatnék.

S végre! Ha meggondolom, hogy az év fordulója ismét megjelen, hogy engem most idegen földön talál, hol szerény működéshez való erőt gyüjtök; hogy Nagyságodnak tetszését s biztatását nyertem e terv kivitelében: lehetetlen ily ünnepélyes alkalmat elmulasztani, anélkül, hogy ujra s ujra ne kivánjam teljes szivemből:

Isten éltesse Nagyságodat soká, igen soká!

Mély tisztelettel s hódolattal telt

Nagyságos Professor Urnak

alázatos szolgája

Alexander B.

Berlin december hó 30-adikán 1871:

Január hó tizenötödikéig

Joachimstrasse No 10, 2 Treppe.

(Uj lakásunkat nem irhatom még meg, mert nincsen még.)

XI.

Nagyságos Professor Ur!

Miután csak még egy hétig időzöm Berlinben, talán Nagyságod nem veszi rossz néven, ha ugy mint minden fontos fordulat alkalmával, Nagyságodat levélben fölkeresem. Hosszu volna mindazon okokat elszámlálni, melyet ittlétem megröviditésére késztettek. Egyrészt zilált anyagi viszonyaim nem engedik, hogy a költséges életet a nagy városban folytassam. De azonkivül az egyetem maga nem nyujt most annyit, hogy örömmel időzhetném itt. Trendelenburg halálával a berlini egyetem elveszté azt, mi a bölcsészetre nézve fényt kölcsönzött neki. Már ő maga inkább a történeti mozzanatra utalt a bölcsészetben s félő, hogy az epigonok elvesztik a spekuláczió minden önállóságát s a tudományos teremtés helyébe alexandrini holt tudományosság lép. Hogy mikép állnak a dolgok

Göttingába, természetesen nem tudhatom. Reménylem, hogy mindkét tekintetben többet fogok találni, mi szükségeimnek s hajlamaimnak megfelel.

Ha röviden akarnám jelezni mindazt, mit arról tudok, mit nyertem a töltött félév alatt Berlinben, s ha Nagyságod, ki mindig meleg részvétet mutatott, reményem szerint nem tartja illetlen tolakodásnak, ha ezekről irok, azt kellene mondanom, hogy többet nyertem általános szempontok dolgában, mint egyes tudományágakban. Megnéztem, mint dolgoznak a németek. Mert dolgoznak, még pedig fáradhatlan szorgalommal. De dolgoznak ugy hogy az elfogulatlan nem fogja eltakarhatni magának, hogy egyoldaluak. Többnyire a philologiából, azután a theologiából lépnek át a bölcsészet terére. Mind a két tudományból téves felfogásokat hoznak magukkal. A philologusok pedansokká szoktak válni. Az irót ugy olvassák, hogy elő tudják számlálni, hányszor fordul elő irataiban valami fogalom definitioja, de elvesztik a közvetlenséget a megitélésben. A theologusok tulságos idealizmusba merülnek. De ha az ember a néppel, illetőleg azokkal, kik tudományosan dolgoznak, érintkezik, talán jobban tudja érteni az irókat is. Én legalább ugy hiszem, hogy ilyesmit tapasztaltam.

A bölcsészetre nézve láttam, hogy nagy lehangoltság uralkodik még mindig. Biztatják magukat, hogy most majd minden jobban lesz, de senki sem tudná megmondani, hol s miképen. A berlini egyetemen mindössze 5—6-an vagyunk, kik tisztán csak bölcsészettel foglalkozunk. Ezek között csak egyet találtam, ki tiszta, világos fővel indul a jövőbe. A többiekről azt mondanám, hogy szellemi szervezetük el van rontva, annyira képtelenek valamely egészséges fogalmat tisztán felfogni. Bölcsészeti egyletünkbe, hol csak tanulók szoktak összejönni, — mintegy tizenötön vagyunk, de ezek között philologusok, történészek sat. — az utolsó időkben az egyetem egyik uj magántanára is szokott eljönni. Trendelenburg tanitványa, a görög bölcsészetbe mélyedt, s onnét, a mint látszik, nem is fog kimozdulni. Nem szokott részt venni a vitatkozásban s elég tudós ember, de Platora s Aristotelesre esküszik. Ilyenek az uj erők a bölcsészet terén.

Többet tanultam a görög bölcsészetben s a psychologia azon részeiből, melyek a látásra vonatkoznak. Magamnak talán kizárólag Kanttal foglalkoztam, s jó darabot haladtam benne. Oly eredeti s mély szellemnek találom, hogy még ott is, hol téved, hatalmasan tudja az embert lekötni. Nyáron folytatni akarom, miután nem végezhettem be a Kritik der reinen Vernunft tanulmányozását, nehány hét óta erősebb szembajban szenvedvén.

Különben, Nagyságod, nehéz az egyénnek itélni maga fölött oly kényes dologban, vajjon fejlődött-e belsőleg vagy nem? Reménylem, hogy Nagyságodnak nem sokára alkalmat fogok szolgáltatni, ítélni fölöttem. Mihelyt Göttingába érek, komolyan fogok azon munkához kezdeni, melyre Nagyságod is bátoritott, Lotze bölcsészetének elemzésére, s reménylem, hogy a szünidők előtt be fogom végezhetni.

Nehány hét előtt előadást tartottam a bölcsészeti egyletben ezen tárgy fölött: Az aesthetikai elemzés lélektani föltételei. A dolog még igen kezdetleges állapotban van, ámbár az alapgondolat nem egészen rossznak látszik előttem. Mihelyt tökélyetesebb alakot nyer, bátorkodni fogok, Nagyságodat tudósitani.

Bocsánatot kérek, ha ezuttal félbe hagyom az irást, az orvos tulajdonképen nehány hétre minden munkától eltiltott.

Magamat Nagyságod kegyébe ajánlván

maradok

Nagyságod

Berlin 1872. 4/3. hódoló tisztelője

Alexander B.

U. i. Hogy a Reformban már rég megjelent munkálatom „Faust s az ember tragédiája“ fölött Nagyságod előtt talán ismeretes? Ugy szintén nehány hét előtt hosszabb tanulmány Darwin uj elmélete fölött, mely igen soká foglalkodtatott.

Göttingából bátor leszek megirni adressámat.

XII.

Nagyságos Professor Ur!

Midőn tudósitásaim uj sorát Göttingából bátorkodom megkezdeni, kérem Nagyságod, fogadja ezeket is azon jóakarattal, melyet az előbbieknek, igénytelenségük dacára, eddig mutatott. Boldognak érzem magam, hogy törekvéseim hű képét időről időre közölhetem Nagyságoddal, s biztos vagyok abban, hogy Nagyságod feleleteinek hangjából is kitalálom a helyeslő vagy nem helyeslő itéletet.

Göttingáról, az egyetemről, a tanárokról s előadásokról sokat szeretnék irni, ha nem kellene félnem, hogy tulmegyek az illő korlátokon. Annyira uj itt minden előttem, annyira meglepők a viszonyok mindazokhoz képest, melyeket eddig tapasztaltam, hogy alig birok még azon szabadsággal, mely a figyelmes nézőt tárgyilagos itéletre szokta képesiteni.

Már maga a város is egészen sajátságos az itt uralkodó viszonyoknál fogva. Nem éltem még soha kis városban hosszabb időre, de még kevésbé voltam képes kis egyetemi, kis tudományos várost magamnak képzelni. Ahová néz az ember, tudományban megőszült férfiak vig kedvben s élénk szinekben büszkélkedő férfiak, a kis városhoz képest pompás, tudományos célokra épitett épületek. Az egyetemi városról az idegen nem is képezhet magának fogalmakat. Itt az egyetem minden, a város disze, büszkesége, élete. Az egyetem az éltető középpont, mely körül minden érdek igyekszik forogni, vagy forgását idomitani. Ha a tanuló ide érkezik, mindjárt oly sajátságos légkör veszi körül, melyben lehetetlen, hogy jól nem érezze magát. A nagy városban az egyetemi élet elveszti minden sajátságait, minden különcködéseit, de egyszersmind igen sok szép eszményi oldalait.

Németország szellemi fejlődésére nézve megmérhetetlen előny, hogy ilyen kis egyetemekkel bir, melyeken az igazi deákélet virágozhatik.

Ha az egyetemről magáról kell szólanom, mindenekelőtt Lotzevel kezdem. Nagyságod tudja, hogy Lotzet már nagyon korán kezdettem tisztelni s bár az idő haladtával sok olyant találtam világnézletében, mi ellen nyilatkoznom kell, mégis azt tapasztaltam magamon, hogy minél mélyebben hatok nézeteibe annál inkább tanulom szeretni s tisztelni.

Azonban dacára annak, hogy magamat hű tanitványának mondhatom, s dacára annak, hogy itt is mint másutt csak ritkán találkozik olyan, ki kiválóan bölcsészettel foglalkodnék, valószinüleg le kell mondani minden reményről, hogy Lotzehez közelebb viszonyba lépjek. Mindjárt megérkeztem után, meglátogattam. A város előtt lakik, kis csinos, inkább falusihoz hasonlító házban, mely az ő tulajdona. Udvariasan fogadott, de különben alig szólt. Másoktól hallom, hogy természete melancholikus, hogy elzárkózott, hogy majdnem megközelithetetlen. Mig mindenütt a bölcsészet tanára gyakorlatokat szokott vezetni, melyek folytán a tanuló közelebb viszonyba léphet a tanárhoz, Lotze nem akar tudni ilyesmiről. Szóval hiányzik minden alkalom, minden mód a tanárhoz jutni, ha az ember nem akar tolakodóvá válni, ami azután a legrosszabb mód volna.

A nyári félévben a metaphysikát s ethikát (Praktische Philosophie) adja elő. Előadása különös. Oly sebes folyamban beszél, hogy az ember nehezen győzi, őt követni. S bár élesen hangsulyozza azt, mit ki akart emelni, hangjának magassága nem változik, ami igen sajátságos benyomást tesz az emberre. Ugy tetszik, azután, mintha ezen éles s fölötte józan szin alatt a leghevesebb indulatok nyugodnának. Ha az ember nem veszi figyelembe ezen sajátságot, ugy tetszhetnék, mintha kedélydús meleg irásmódja s előadása között nagy különbség léteznék.

De a legkülönösebb az, hogy ezen gyors beszédár után nagyon is lassitott következik, mert ha megmagyarázott valamit, még egyszer összefoglalja véleményét s szórólszóra diktálja a hallgatóságnak. Midőn először hallottam, nagyon furcsának tetszett, most már inkább szoktam meg, de bár mi előnyös legyen ez azokra nézve, kik Lotze nézeteit nem ismerik, vagy nem foglalkoznak különben bölcsészettel (minden collegiumába vagy ötvenen járnak el, a mi ily kis egyetemen roppant sok) rám nézve ez természetesen kissé unalmas. Hogy mind ezek dacára előadásainak egyikét sem mulasztom, talán nem szükséges külön kimondanom.

Mondják azonkivül, hogy *folytonos fejfájásban* (!) szenved, a mi nem valószinütlen. Lotze igen kicsiny, alig kilátszó ember, ki oly közönséges külsővel bir, hogy bámulni lehet a belső s külső ezen ellentétén. Ha a tanszékre lép — mindig ül, — alig hogy kilátszik a székből. Arcvonásainak jelleme sajátságosan fájdalmas, oly halvány, hogy az ember megijed s előadás alatt mindig kezével vagy homlokát támasztja, vagy mintha törülné, hogy a fájdalmat visszatartsa. Az óra alatt talán egyszer sem néz a hallgatóságra. Ha már néz, akkor inkább a kert felé veti pillantásait.

Az előadás maga minden disz s pompa nélkül. Oly egyszerü, hogy az ember alig tudja mi által tarthatja az egész hallgatóságot feszültségbe, ha olyan tárgyakról szól, minő pl. a lét. S mégis, talán egy sem fordul el a tanár szemétől. S véleményem szerint ezt annak köszöni, hogy bámulatra méltó élességgel szokott a vélemények végéig járni s valami sajátságos dialektikával a dolgokat mindig uj oldalról föltüntetni.

Bocsánat, ha annyit irtam Lotzeről, de reménylem, hogy Nagyságod előtt sem lesznek minden érdek nélkül ezen észleletek, melyek engem oly annyira felizgatnak s érdekelnek.

Azonkivül részt veszek egy bölcsészeti conversatoriumban, a mit itten societasnak neveznek s a mely Baumann tanár vezetése alatt áll. Kant „Kritik der Urtheilskraft“ cimü munkáját fogjuk tárgyalni. Baumann még fiatal embernek nevezhető s ismeretessé lőn egy „Geschichte der Lehren über Raum, Zeit und Mathematik“ cimü vastag munka által. Mindazonáltal nem érdeklődöm nagyon a dolog iránt.

A természettudományokból most a physikát hallgatom Webernél, ki dacára egy igen furcsa, majdnem gyermekies előadásmódnak, — Weber már igen öreg — átgondoltan adja elő tárgyát. Azonkivül hallgatom Henlét, ki most Németország legnagyobb bonctanára. Előadásai gyönyörü szépek s reménylem, hogy sokat fogok tőle tanulni.

Ezeket irhatom az egyetemről, s Nagyságod láthatja, hogy többet nyujt mint Bécs s Berlin. Azért itt szeretnék maradni s itt szeretném letenni a doktorátust, ha — — erőmből telik.

Ezen tekintetben igen sajátságos, hogy mindeddig egy szót sem hallottam még arról, hogyan döltek el az ösztöndijak, bár a határidő már rég elmult. Ha nem sikerült a kormányt arra birnom, hogy segitsen és támogasson tanulmányaimban, akkor minden segély s tanács nélkül vagyok.

Nagyságodtól ujra bocsánatot kérek, ha szerfölötte untatom oly dolgok megirása által, melyek tulajdonképen csakis az én személyemre vonatkoznak, s semmi általános érdekkel nem birnak. Talán következő leveleimben ezen tekintetben javulhatok.

Maradok

Nagyságos Professor Urnak

Göttinga, május hó 4-edikén.
1842.

Kornmarkt No. 11. alázatos szolgája

Alexander B.

XIII.

Nagyságos Professor Ur!

Örömest teljesitem kedves kötelességemet s a félév végeztével tudósitom Nagyságod az elmult idő szük körben mozgó eseményeiről. Jobbra fordult viszonyok között tehetem. A magas kormány kegyében részesitett s megadta az ösztöndijt, mely tanulmányaim folytatására módot nyujt. Az utolsó napokban jött meg, egy egész év nem mindig könnyü küzdelmeinek lefolyta után. De a segitség s fölbátoritás oly nagy, hogy fordulópontnak tekintem életemben. Hogy Nagyságodnak, kinek szakértő itélete bizonyára döntött ezen ügyben, a legnagyobb köszönettel tartozom, tudom. S habár nem tudom, mit tehetnék egyebet, mint Nagyságodnak ismételve s bensőleg megköszönni jóakaratát, mégis kérem Nagyságodat, kisérjen tovább is kegyével s jóakaratával. Talán az utolsó évek nem egészen alkalmatlanok annak bebizonyitására, hogy mindazt ami tehetségből s akaratból megvan, a tudománynak szenteltem. S habár ezt magában véve dicsőnek senki sem tartja, talán azáltal fogom megköszönhetni a bennem helyezett bizalmat, hogy komoly kötelességemnek tartom, mások hasznára élni tudományommal.

Az elmult félévre némi megelégedéssel tekinthetek vissza, habár négy hétig tartó betegség s más apró s nagy bajok nem éppen kellemes incidens gyanánt szolgáltak. Tanulmányaimat két részre oszthatom s jobban mint máskor sikerült, a két urnak majdnem egyenlően szolgálni. Értem a bölcsészetet s a természettudományokat.

Hogy tanulmányaim szét ne forgácsoltassanak, a bölcsészetben két rendszert akartam alaposan áttanulmányozni, Kant s Lotze rendszerét. Mind a ket tanulmányt nem e félévben kezdém, ismertem Lotze rendszerét müveiből s ismertem Kantot is, de rendszeresen s amint hiszem most alaposan s egészben csak most tanultam őket ismerni.

A Kritik der reinen Vernunft-tal egészben véve kilencz hónapot töltöttem — betegség s utazások stb. okozta megszakitásokkal. Itt egészen magamra voltam utalva, mert senkinél nem halgattam e fölött előadásokat, s *semmiféle* munkát nem olvastam, melyet Kant fölött irtak. Azt tapasztaltam ugyanis, ha a bölcsészet történetének tankönyveit néztem, hogy a legkülönbfélébb felfogások léteznek e téren. Kant sokszor nagyon homályosan irt s mert nem létezett még technikus nyelv, midőn müveit irta, mind másokat mind magamagát zavarba ejté a különféle kifejezések által, melyekkel egy s ugyanazon gondolatot szokott kifejezni. Azonkivül az uj rendszer, az uj felfogás magukban véve is elégségesek arra, hogy a főgondolat nagy vonásainak kivételével, az ahhoz vezető ut, a bizonyitékok rendje, a rendszer fontos, de némileg mellékes részei homályban maradjanak. Azért jobbnak tartám, először arra törekedni, hogy a magam módja szerint igazodjam el ezen, bátran mondhatom, némelykor tömkelegnek inkább, mint Kant kifejezése szerint, világosan szerkezett épületnek látszó rendszerben.

Ez amint hiszem némileg sikerült is s tanulmányaim eredményeit valószinüleg doktori dissertátiómban fogom kifejteni. Átvettem ugyanis azegész művet két, háromszor, a fontosabb részeket sokkal többször még. Tapasztaltam azután, hogy másképen nem juthatok némi világossághoz, ha önálló kritikával nem lépek a mű elé, ott hol fődolog forog szóban. Jóllehet éreztem, hogy nehéz, sőt vakmerő feladat, ily nagy szellemet birálni, mégis kénytelennek érezém magam, ezen az uton haladni s támaszkodtam arra, hogy sokban Kanton tul vagyunk már, hogy a psychologia azalatt nagyban haladt, s hogy épen a psychologia Kant leggyengébb oldala. Elővettem tehát a kritika egyes alapfogalmait, kutattam kifejtésüket, a szálak egybekapcsolását s különösen azon pontokat, hol sejtésem szerint a hibák alapjai fekszenek. Igy azután sikerült, itt ott világosságot terjeszteni természetesen csak magam számára s az én felfogásom szerint a rendszer nehezebb pontjai fölött. A jegyzetek nálam majdnem egészen készen fekszenek s csak várom az időt, hogy ismét neki kezdhessem, s egyes müveket Kant fölött olvasván összefüggőleg kidolgozhassam gondolataimat. *Nem tudom*, szükségesnek tartja-e a magas kormány, hogy minden negyedévben küldjek be dolgozatokat, vagy várhatnék-e novemberig? Ha addig dolgozhatnám még, akkor talán valami relativ bevégzettet küldhetnék be. Nagyságodhoz fordulok ezen ügyben, mert még azt

sem tudom, kinek szükséges a dolgozatokat beküldeni, s kérem Nagyságodat, méltóztassék felvilágositani az erre vonatkozó pontokban.

A Kritik d. r. Ver. kivül Baumann tanárnál privátsocietasban a *Kritik der Urtheilskraft* munkáját olvastam. Baumann igen alapos tudós, de magyarázata ki nem elégitett. Azonban mégis figyelmeztetett néhány fontos momentumra s igy alkalmat szolgáltatott, hogy Kant ezen munkáját is alaposan ismerem. Ezekhez még a *Prolegomena zu jeder künftigen Metaphysik* munkáját is olvastam, mely in nuce ismétli a nagy munkát.

Bölcsészeti tanulmányaimnak második főtárgyát képezték Lotze előadásai s művei közül az Aesthetika története. Hallgattam amint Nagyságodnak irtam, a metaphysikát s a praktikai philosophiát. Azonkivül megszereztem Lotze előadásait a bölcsészet története fölött s encyclopaediáját. Miután Lotze előadásának fő pontjait diktálja, igen kényelmesen át lehet nézni s megtartani mindent. A metaphysika nagyon érdekes volt. Ismertem régibb munkáját, de előadásaiban részben eltér azoktól, amiket művében irt 1841-ben, részben pedig sokkal világosabban s átlátszóbban adja nézeteit. Szavakban nem lehet jellemezni azon elegantiát s finomságot, melyekkel e problémákat tárgyalja, s nekem legalább oly mélyeknek s átgondoltaknak látszanak gondolatjai mint a legnagyobb német bölcsészekéi. A beosztás a régi marad: *ontologia, kosmologia s psychologia rationalis* képezik a metaphysika részeit. Azonban ama homályos fordulatok, melyekkel a *„lényeget"* szokta volt jellemezni, mint amely fogalomban áll, melyre a tárgy mintegy visszaveti magát, most elmaradtak. Az ontologia fő következménye s eredménye most az, hogy annak, ami létezzék olyannak kell lennie, hogy egységes alapba (Urgrund) foglaltatik, tehát monistikus, továbbá, hogy minden, ami müködik, fejlődik, egységes lény legyen. A kosmologia időt s tért Kanttal alanyi formáknak állitja s a mozgást most e szerint magyarázza. A psych. rat. kifejti, hogy a képzetek világa természetesen csakis alanyi, hogy azért a subjectiv idealizmusnak még nincs igaza, hogy ha az ontologia azt követeli, hogy a müködő, fejlődő lény egységgel birjon, ezt csak *lélekféle* (tehát monadistikus) vagy egységes alap teljesitheti, s hogy végre a tudásnak van sajátlagos becse, s ha nem is ismeri meg a a valódiságot, magában véve oly szép s becses, hogy czéljának mondható a természetnek, a. a. hogy a természet csak igazi létét az emberi felfogásban nyeri.

Mindezekről különben bővebben fogok irni, mert második dolgozatom, (a viszonyok szerint talán az első) Lotze rendszerét egyes munkálatokban, rendszeresen fogja tárgyalni.

A *praktikai bölcsészet* még érdekesebb volt, mert ezeket még munkáiban még nem fejtette ki olyan bőven, s igy nemcsak azt

mutatták, hogyan tárgyalja Lotze a bölcsészetet a hallgatók számára hanem az ujság ingerével is birtak. Itt először kifejté az ethika álláspontját, igazat adott Herbartnak abban, hogy eszméket kell fölkeresni, s e öt eszme helyett 12. talált s mind a tizenkettőt visszavezette a jóakarat (szeretet) eszméjére. Azután hosszasan s mesterséges módon tárgyalta az akarat szabadságának kérdését s azon eredményhez jutott, hogy az akarat *szabad* (der Wille kann von neuem anfangen Kant kifejezése szerint) habár az emberi ész nem győzhet le minden akadályt, mely a szabadság bebizonyitásának ellenébe áll. Áttért azután az egyénre, társadalomra és államra, mindenütt szigoru *konzervativ* értelemben nyilatkozott, kikelt igen sok mostani berendezés ellen, nem egészen jónak tartja a *parlamentarizmust*, igen hevesen szólt azon szertelen szabadságvágy ellen, mely az *iparszabadságban, sajtószabadságban* sat. nyilvánul, mindezeket korlátozandóknak tartja, sokáig foglalkodott a munkások sorsával s mindezen téreken igen beható ismereteket árult el. Igen számosan hallgattuk ezen előadását, s miután itt szokásban van az előadások bevégeztével tetszésnyilvánulás gyanánt a lábakkal hatalmasan a padlót döngetni, csakugy rengett belé a szoba, midőn székéből felkelt s boldog szünnapokat kivánt s pár percig az emelkedő por miatt nem lehetett semmit sem látni.

Ezeket is bele fogom vonni ismertetésem keretébe.

A bölcsészet történetét csak igen ritkán, most már néhány év óta nem adja elő. Megszereztem magamnak gondosan utánairt példányt s leirtam a jó nagy előadást. Igen sajátságos módon tárgyalja az egyes bölcsészeket. Nem annyira genetikusan, mint kritikusan vizsgálja a rendszereket, s mindenütt ugy kritizálja, hogy a kritika mértékét saját rendszere teszi. Igen számos éles, szellemdús s eredeti itéletre akadtam. Igen különös pl. hogy Plato szerinte az eszméket nem ugy gondolta, hogy azok elválasztva a tárgyaktól, mintegy saját világot képeznek s ép ugy léteznek, mint a tárgyak, hanem hogy szeme előtt több vagy kevesebb világossággal azon gondolat lebegett, hogy az eszmék mint örök igazságok nem *léteznek*, hanem mindenre nézve *állnak* (sie *sind* nicht, sie gelten)! S ha Aristoteles ennek világosan ellen is mond, midőn azt állitja, hogy Plato szerint az eszme οὐσία χωριστή, akkor félreértette Platot azért, mert Platonak nem volt meg a müszó azon megkülömböztetésre, hogy csak a dolgok *léteznek*, valamelyik igazság pedig csak *áll*. Ez annál eredetibb gondolat, mert a német philologia általános credoja, hogy Platot ott, hol Aristoteles róla emlitést tesz, ugy kell felfogni, a mint Aristoteles teszi. Általában, ha Lotze előadásai nem is birnak itt nagy történettudományi becscsel, annál nagyobb bölcsészeti becsük. Meg akarom jegyezni, hogy miután a kis Göttingában egy tanárnak sincs több mint 50—60 legfölebb 80—100 hallgatója, igen

soknak tekinthető, hogy Lotzenek, midőn a bölcsészet történetét olvasta 300 hallgatója volt s hogy a legnagyobb terem sem volt képes befogadni mind a hallgatókat. Egyáltalán miután itt igen kevesen foglalkodnak szorosabban bölcsészettel, Lotzet minden facultasbeliek s szakbeliek, történészek, mathematikusok, medikusok, jogászok sat. hallgatják s a metaphysikában is háromszázon tul voltunk, eleinte 50-en jöttek.

Az aesthetika történetét már Nagyságod ajánlotta, midőn Pesten az aesthetika történetét s rendszerét hallgatám. Nem jutottam mindeddig e műhöz s betegségem alatt — négy hétig kellett ágyban maradnom — átvettem e munkát. Miután Lotze aesthetikájának szintén egy munkálatot szántam, s mindezek Nagyságod kezeihez fognak jutni, nem akarok most részletesebben irni. Egyetértek teljesen abban, amit Nagyságod már akkor mondott, hogy a mű nem annyira történet, mint rendszer; hanem mint ilyen azután gyönyörű részletekkel bir s talán csakis az alapgondolat igen spekulativ szinezete hiánynak mondható.

Itt megemlithetem, hogy az aesthetikával praktikusan is foglalkodtam s átolvastam Lübke művészettörténetét, ugy szintén a hozzá tartozó atlast. Igen sok gyönyört leltem az efféle dolgokban, miután már Berlinben is gyakran szoktam volt eljárni a muzeumba, mely párját keresi Europában.

Természettudományi tanulmányaimra nézve rövidebb lehetek, mert itt nem annyira érdekes felfogásokról, mint igen fáradságos részletekről van szó.

Folytattam, a mi legérdekesebb volt e téren *optikai tanulmányaimat*, melyeket Helmholtznál megkezdtem s átvettem Helmholtz iszonyu nagy munkáját: Physiologische Optik. A psychologiára nézve igen sok becsest találhatni az efféle dolgozatokban.

Megkezdem most alaposan a *physikát* Weber tanárnál, ki igen szép, mondhatni bölcsészeti rendben adja elő a tárgyat. Különösen az általános mechanika vagy a mozgás általános törvényei Newton s Galilei szerint nagy bölcsészeti becscsel birnak, annyiban, hogy ezeket a kosmologiában fel lehet használni.

Henlénél az agyvelő boncztanát, továbbá a szövetek tanát hallgattam, a magam számára bevégeztem a physiologia néhány fejezetét.

De nemcsak hogy Nagyságod mód nélkül fárasztom telhetetlen bőbeszédüségem alatt s nemcsak, hogy kezem fáradtságával ugyis nem tiszta irásom érthetetlensége, melyért csak bocsánatot kérhetek, nő, még azon komolyabb vallomást is tehetek Nagyságod előtt, hogy ezen félév jobban kifárasztott, mint sok más. Talán abban keresendő az ok, hogy a mult évek bajainak hatása csak most mutatkozott vagy másban, nem tudom. Tény, hogy nagyon

elfáradtam, s hogy szellemem rugékonysága (sit venia verbo, mert csak azt értem, ami abból a drága tulajdonságból megvolt!) igen sokat vesztett. Azonkivül nem is vagyok egészen egészséges. Mindezen okokból elhatároztuk, én s barátom, hogy együtt kis utazást csinálunk a Rajnán s onnét a Schwarzwaldba. Mindössze három hetet szenteltünk ezen utazásra, s a következő hét első napjaiban fogunk elutazni.

A következő telet pedig Lipcsében akarjuk tölteni, részint mert itt Göttingában már kevés van, amit télen hallgathatnánk s a doktorátust a tél végével Lipcsében akarjuk letenni, részint pedig azért, mert itt nagyon szomoru életet lehet élni télen. Értem ezt ugy, hogy ilyen kis városban az embernek nincs szociális köre, mely azon szükséges ellensulyt szolgáltatja, a hosszadalmas abstrakt tanulmányok ellenében. Tanulótársakhoz nem szoktunk ragaszkodni, szociális körök pedig nincsenek. Lipcsébe pedig jó ajánlóleveleket viszünk s az egyetemen is érdekes erők müködnek.

Ha Nagyságod szerencséltetni akar felelettel, még mialatt itt Göttingában marad holmink (september 5—8), méltóztassék az eddigi cimet használni, mert a leveleket majd utánunk küldik.

Nagyságos Professor Urnak maradok

hódoló tisztelője

Alexander B.

Göttinga 1872 évi august hó 10-én.

Kornmarkt No. 11.

Zsidó népéleti vonatkozások Csokonai költészetében.

Csokonai költészetének folklore-elemeit értékesen egészitik ki a zsidó népéletre vonatkozó adatok és művelődéstörténeti megjegyzések. Ezek a népéleti és életképi vonatkozások nemcsak Csokonai költészetének világképét teszik teljesebbé, hanem szoros rokonságot tartanak az egyetemes zsidó életmulttal is. A toponári zsidó muzsikusok belekapcsolódnak a klezmerek európai történetének százados folytonosságába, a költőemlegette büvészkedők pedig a marsalikok magyarországi szerepére vetnek világot.

Az életderüre hajlamos zsidólélek az egyházi ünnepek kedélyhullámzásában s a családi ünnepek, lakodalmak vidám hangulatában élte ki magából ösztönös jókedvét. Ezeken a vallási és családi ünnepeken a zene intellektust felszabadító ereje, a tánc lendülete és a tréfa gondtalansága oldotta fel a zsidók szomoru életvalóságtudatát. A mindennapi élet keserüségétől a búfeledkezés érzelemfelszabadulásához a klezmerek muzsikájának hangjain és a marsalikok bohóságain keresztül emelkedett fel a zsidó lélek...

A klezmerek, a zsidó muzsikusok, történeti multja messze századokra nyulik vissza. Munkakörük idővel bővült, mert nemcsak lakodalmokon, purimi mulatságokon szórakoztathatták az ünnepi közönséget és magánházakban a jómódu zsidókat, hanem a zsinagógák liturgiájában is szerephez jutottak. A klezmerek naturalisták voltak, ösztehetségü zsidó zenészek, kik nem ismerték a hangjegyeket és nem olvastak kótát. Legkedvesebb szerszámuk a cimbalom volt. Ezenkivül a hegedü, brácsa, bőgő, fuvola és kürt szerepelt gyakran a zsidó zenészbandák hangszerei között. Egyesek a zenére énekeltek is, politikai tárgyu vagy humoros tartalmu nótákat. Életviszonyaik, elhelyezkedési lehetőségük időnként és országonkint változott. Néhol rendeletek korlátozták létszámukat, játékidejüket, másutt meg kiváltságokat élveztek: keresztény házakban is muzsikálhattak. A megélhetés nehézsége problematikussá tette a klezmerek helyzetét. Mert nemcsak az államhatalom, de igen gyakran maguk a zsidó hitközségek is akadályozták szabad munkájukat. A kenyéririgység és az életfenntartás ösztöne országról országra üzte a zsidó zenészeket. A vándorklezmerek utbaejtették Magyarországot is. Közülük többen hosszabbrövidebb időn át éltek, vagy telepedtek le állandóan magyar földön s a cigány zenészek mellett művelői és terjesztői lettek a magyar népzenének.[1] A klezmerek közül világhires zenészek emelkedtek ki (Gusikow, Jankel Eben). Soraikból indult el pályáján a magyarzsidó Rózsavölgyi Márk is, kinek már atyja, Mordchele Rosenthal, első hegedüse, primása volt annak a csak zsidókból álló zenészbandának, mely a mult század első negyedében Bonyhádon muzsikált. A 19. században a szabadságjogok kiterjesztése, a zsidók általános

[1] L. Dóczy József: Európa tekintete jelenvaló természeti, miveleti és kormányi állapotjában. Bécs, 1829—30. IX. 76. l. Továbbá Bartalus István: A magyar palotás zene és a népdalok. Az osztrák-magyar monarchia irásban és képben. Budapest, 1888. Magyarország I. 373. l. (Emliti Csokonai eposzának zsidó muzsikusait is.)

európai helyzetének megváltozása megbontotta a klezmerek sorait. Bekövetkezett a szétszóródás, az elvilágiasodás időszaka. A keleti országokban azonban a klezmerek még ma is jelentős tényezői a zsidó népéletnek.[1]

A magyarországi zsidó muzsikusoknak Csokonai adott először polgárjogot a magyar költészetben. A Dorottya farsangi mulatságán fellépő toponári zsidó zenészek kissé stilizált költői beállításából rekonstruálható hazai történetük egy életdarabja. A toponári zsidó muzsikusokat, mint Csokonai komikus époszának jellegzetes figuráit, Kecskeméti Ármin dolgozata csak megemliti.[2] Schloss, röviden szólva róluk, megjegyzi, hogy a jóhirnévnek örvendett toponári zsidó bandán kivül a 19. század elején a felvidéki határvármegyékben, Erdély vidékein, Kaposvárott, Nagykanizsán, Érsekujvárott és Pesten is éltek zsidó zenészek.[3] Katona Lajos mint néprajzi adalékot közli Csokonainak a toponári zsidókról irt jegyzetét.[4] Versényi György a farsangi ebéd leirásával kapcsolatban jegyzi meg, hogy a zsidó muzsikusok akkoriban gyakoriak voltak, kivált a Dunántul, igy Toponáron is. A cigányszámba menő zsidó zenészek közül, — irja Versényi — Petőfi halhatatlanitott egyet, Rózsavölgyi Márkot.[5] Gulyás József tanulmánya hasonlóan megállapitja, hogy a toponári és a keszthelyi zsidó muzsikusok jóhirnévnek örvendtek.[6]

Toponár kisközség földrajzi fekvéséről maga Csokonai ad közelebbi felvilágositást. A toponári zsidók, irja egyik jegyzetében, nevezetes muzsikusok Toponár nevü mezővárosában Somogy vármegyének, mely a tekintetes Festetics familiának uradalma, s Kaposvártól nem messze esik.[7] E helységről csak a török hódoltság utáni időkből van adata a magyar tudománynak. A 18. század első felében még puszták és Festetich Pál birtoka, utóbb a gróf Festetich és a herceg

[1] A klezmerekre vonatkozólag l. Albert Wolf: Fahrende Leute bei den Juden. Mittelungen zur jüdischen Volkskunde. Berlin, 1908. XXVII. 3. kk.

[2] Kecskeméti Ármin: A zsidó a magyar népköltészetben és szinmüirodalomban. 1896. 26. l.

[3] L. Schlosz: Jüdische Zigeunerkapellen in Ungarn. Mitteilungen zur jüd. Volkskunde. Berlin, 1907. XXIII. 3.

[4] Katona Lajos: Néprajzi adalékok Csokonai munkáiban. Ethnographia. 1899. 163. l.

[5] Versényi György: Életképi elemek Csokonai költészetében. Erdélyi Muzeum 1905. 465. l.

[6] Gulyás József: Népi és folkloristikus elemek Csokonai költészetében. Népélet 1923/24. 153. l.

[7] Csokonai Vitéz Mihály összes müvei. Három kötetben. Kiadták Harsányi István és dr. Gulyás József. Genius kiadása. Dorottya vagy a Dámák diadalma a farsángon. I. 561. l.

Eszterházy családok a földesurai.[8] A 18. század végén, tehát abban az időben, midőn Csokonai a Dunántuli vidéket járta és megfordult Kaposvárott és környékén, a toponári zsidók helyzete kedvező lehetett. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy Somogy vármegye, szabadelvű politikai irányt követvén, csatlakozott II. József törekvéseihez és nem kifogásolta a zsidók iparüzési jogainak engedélyezését, csak az volt a kívánsága, hogy a zsidó iparosok és mesteremberek külön céhbe tömörüljenek.[9]

Csokonai főleg dunántuli tartózkodási idején találkozott zsidó muzsikusokkal. Látta, hallotta, ismerte őket. Fentebb említett megjegyzését némi változtatással ujból leszögezi Cultura cimü vigjátékában: »Toponáron laknak a legjobb muzsikus zsidók egész Somogy vármegyében.«[10] Csokonainak ez a zárójelben közölt felvilágositó jegyzete szélesebb területet határol, mint époszának a zsidó zenészekre vonatkozó magyarázata. Mert mig a Dorottya jegyzete csak tény-megállapitásként közli, hogy a toponári zsidók neves muzsikusok, addig ez a megjegyzés arra mutat, hogy egész Somogy vármegyében éltek klezmerek. Sőt a Dunántul déli vármegyéiben különösen nagy számban lehettek. Maga Csokonai állapitja meg, hogy a keszthelyi zsidó muzsikusok hegedűfogása, technikája jobb és művészibb volt, mint a toponári zsidó zenészeké. A Culturában Ábrahám zsidó hegedüvel a kezében dicsekszik: igy fogják a toponári zsidók is, a keszthelyiek még szebben.[11]

A magyarországi zsidó zenészek nemcsak a zsidó családi ünnepeken, lakodalmi mulatságokon szerepeltek, hanem ép ugy, mint a külföld egyes városaiban, a zsidóságon kivül álló társadalom is igénybe vette zenei tudásukat. Csokonai époszának miliője, a költő élményei, művének a dunántuli életjelenségekhez kapcsolódó vonatkozásai természetessé teszik, hogy a dámák farsangi mulatságán a zsidó muzsikusok szolgáltatták a zenét. Azok a klezmerek játszottak a bálozó ifjuságnak, akiknek bizonyára nem egy izben volt alkalmuk szórakoztatni a dunántuli nemes házak és kuriák mulatozó urait. A zsidó muzsikus, akárcsak a házi zsidó, hozzátartozott a dunántuli földesur, a magyar nemes emberi kelléktárához. A klezmerek bevonása tehát az éposz történésébe nem jelent sem formátlanságot, sem szükségszerüséget. Az előbbit tárgytalanná teszi: az anachronizmus nélküli stilusosság, az utóbbit pedig cáfolják a történeti adatok. Sulyos tévedés annak a közlésnek állitása, hogy Magyarországon a

[8] Magyarország vármegyéi és városai. Szerkesztette Csánki Dezső dr. Somogy vármegye. 167. l.

[9] Marczali H.: Magyarország története II. József korában. 1884. II. 273 l.

[10] Cultura III. 354. l. (Jegyzet).

[11] U. o.

18. század végén nem létezett cigányzene.[12] Nem hivatkozunk a magyar kulturtörténet kutatásaira, a zenetudomány adataira,[13] a magyar irodalmi vonatkozásokra, hogy bizonyitsuk a fenti állény alaptalanságát csak Csokonai költészetének a cigányokra vonatkozó helyeire mutatunk rá (Dorottya IV. könyv. I. 609. l., Cigány II. 17., Tempefői III. 159., Cultura III. 367.).

A Dorottyában fellépő toponári zsidó muzsikusok szerepét Csokonainak prózában feloldott szavaival ekép ujithatjuk föl:

Carneval, az örvendő farsang, parádés seregével bevonul Kaposvárra, ahol Eszterházy herceg kastélyában gyült össze báli mulatságra Somogymegye ifjusága. A bálterem megtelik vendégekkel. Vidám beszélgetéssel üzik el a terhes unalmat és várják az ebédet. Bekerülnek a toponári zsidók is és muzsikájukkal leülnek helyükre. Ebéd után öröm és vigság uralkodik a bortól jókedvre hangolt vendégek között. A toponári Aszáfok muzsikaszerszámaikkal szórakoztatják a vendégasztalt s Amphion módjára édes áriákat vagy fürge tust huznak az ivók számára. Carneval zákányi borral telt poharával élteti a vidámságot, a vendégek éljeneznek, a muzsikusok pedig örömtust rántanak. Majd, midőn észreveszi, hogy az ifjaknak lábát a tánc viszketege bántja, kiadja a parancsot: hozzanak elő máslás butelliát, a zsidók készitsék a kanafóriát s aztán perdüljön a friss nóta.[14] Most megpendül Izsák száraz fája, a banda zengő szerszámokkal kiséri a primást, a bálterem megtelik kellemes hangzással és az ifju szivek örömre hangolódnak. Hogy a bálozók csendes táncot járhassanak, a toponári zsidók szép lejtő minétbe kezdenek, aztán a vendégek ugyancsak Izsákék zenéjére: straszburgert, valcert, mazurkát, lengyel- és stájertáncot, galoppatát, szabácsot, kozákot járnak. Végre Bordács nemzeti táncot követel: »Magyar! Ilyen adta vén Jebuzéusa!« És Izsák rárándítja pengő muzsikáját s felhangzik a palatinus nótája.[15] Ezzel véget ér a zsidó muzsikusok szerepe. Aktivitásuk csak addig tartott, mig Eris, a viszálykodás istennője, zavarkeltő törekvései közben el nem üzte a hurokról a szép harmóniát, hogy disszonáns hangokkal fejetlenséget idézzen elő a farsangolók között. Eris ugyanis álommézzel locsolta meg Izráelt, a bőgőst, aki felfordult hangszere mellől, mert az altató méz a legmélyebb álomba szenderitette. Helyét alattomban Eris foglalta el. És nyomban olyan vén zsidóvá változott, amilyen öreg rabbi nincs még a lembergi tem-

[12] M. Grunwald szerkesztői megjegyzése egy magyar cikkirónak Liszt Ferenczről a N. Fr. Pressében megjelent közleménye alapján. Mitteilungen zur jüd. Volkskunde. 1907. XIII. 3.

[13] V. ö. Hubay Jenő: A M. Tud. Akadémia hatása zeneművészetünk fejlődésére. Budapesti Szemle 1927. 599. sz. 57. ll.

[14] Dorottya I könyv I. 561, 562, 563, 565. l.

[15] Dorottya II. könyv I. 566, 569. l.

plomban sem. Eris felvette a vonót és a zenebonás széditő hangokkal teljesen megzavarta a táncolók rendjét.[16]

A toponári zsidók zenészkészsége tehát megfelelt a korabeli magyar társasélet muzsikaigényeinek. A toponári klezmerek nem voltak egyoldalú zenészek, nem művelték kizárólag az egyházi és a zsidódallamu zenét, hanem korszerű tudással: hol Haydn rokokó zenéjét játszották, hol meg a magyar nótát, vagy a divatos tánczenét huzták. Érdekesek Csokonai költészetének azok a zsidó muzsikusokra célzó megjegyzései is, amelyek a profán zenétől messze eső területen, zsidó vonatkozásban, emlegetik a magyarországi klezmereket.

Csokonai Cultura cimü vigjátékának egyik szereplője: Ábrahám, zsibvásáros zsidó, belép Firkászhoz, Tisztes ur kultura-kedvelő secretáriusához, aki épen hegedülget magában. Ábrahám szavai azonnal elárulják, hogy ez a zsibvásáros zsidó ért a hegedüjátékhoz. Megkérdezi, fog-e a hegedü, s megállapitja: kanafória kellene annak. Ábrahám zsidó meghivja jóltevő emberét bátyja fiának lakodalmára. Szép mulatság lesz nálunk — mondja Ábrahám — lesz minden: szép tánc, s ott lesznek a toponári zsidó muzsikusok is. Mondhatom, — toldja meg szavát Ábrahám — szép muzsika lesz. Firkász tudomásul veszi a meghivást, bár megjegyzi, hogy ott csak mind zsidó nótát huznak. Ábrahám szinte tudatos zsidó büszkeséggel lelkesedik: »Haiszen ah khell thekintetes uram, de háth nem szhép a zsidó nóta?« Firkász őszintén megvallja, sohasem hallott még zsidó nótát, azt sem tudja, milyen formán megy. Ábrahám buzditja: próbálja meg, s felajánlja segitségét. Csokonai zárójeles utasitása szerint Ábrahám »elnyeriti magát«, a Riedl kéziratban pedig »ordit egyet zsidósan.« A secretárius azonban még igy sem találja meg a hangot, nem tudja melyik fogásból kezdje, az *á*-ból, *é*-ből vagy a *h*-ből, vagyis a félhanggal leszállitott *h*-ból. Ábrahám tréfával üti el a választ és a nemlétező x hangot ajánlja Firkásznak. Majd a kezébe veszi a hegedüt és megmutatja, mint kell fogni. Ehelyütt mondatja Csokonai Ábrahámmal, hogy a keszthelyi zsidók még a toponári zsidó muzsikusoknál is szebben tartják kezükben a hegedüt. Firkász sürgetésére Ábrahám ismét »nyerit«, illetve, amint a Riedl-kézirat jelzi: »ordit meginț egy nótát, hogy igy kezdődik.« Ugy látszik Firkásznak megtetszett a zsidó nóta, mert felette nagy kedve támad, hogy megtanuljon egyet. Ábrahám danolni kezd. Csokonai rendezői előirása szerint »dáj dájjal«, a Riedl-kéziratban pedig »trallalával.« Az elénekelt dal szövege tehát nincsen benn a vigjátékban.[17]

Ábrahám alakjában nehéz különválasztani a klezmert a zsibvásáros zsidótól. Vannak benne muzsikus tradiciókat hangsulyozó vonások: tud hegedülni, zsidó nótákat énekelni és — bár tréfából

[16] Dorottya III. könyv 1. 584. l.
[17] Cultura. II. felv. 8. jel. III. 354 ll.

mondja —: csak jó pénzért hajlandó muzsikálni, nótázni. Ha állva hallgatják, egy garas, ha ülve, egy peták a müélvezés ára, de mivel Firkász uram »standes person« tetszése szerint fizethet.[18] Ezzel szemben mindennel kereskedik. Nyulbőrt vásárol, pipát készit, a boltjában gyantát és kávét árul. Sőt egyéniségének teljességéhez a büvészmutatványokban való jártasság is hozzátartozik. A vigjáték végén ugyanis Ábrahám mégegyszer fellép, kiáll a közönség elé, megkérdezi, mint tetszett a játék és kifejezést ad bánatának: szintugy ugett arcának bőre, hogy a Csokonai tanitványai eljátszotta darabban produkálták a zsidókat. De megnyugszik, mert ha a közönségnek tetszett, ő sem bánja, neki is jó volt. Mondókájának tárgyunk szempontjából van egy fontos részlete. Ebben kijelenti, hogy ő maga is tudott volna holmi aprólékos komédiákat produkálni: »Az orromból phántlikhát huztam volna ki. A cshergei oskhilában azth mondhom volna, fütty ala mindgyat hegyre, Szt. kirali pokhilba.«[19]

Ábrahám szavaival a magyarországi marsalikok területet hódítottak a magyar irodalomban. Mint emlitettük: a zsidó ünnepeken, lakodalmokon a muzsikusok és a marsalikok művészetéből fakadt fel a hangulat. A marsalikok rendjének egyes tagjai tréfás, bohókás, jókedélyü emberek voltak, kiknek zenei, kómikai tehetségükön kivül széles vallásirodalmi tudásuk tette lehetővé, hogy tréfát üzzenek mindenből és mindenkiből. Némelyek, mint bohócok jelentek meg az ünnepségeken s a lakodalmi felvonulásokon gyakran lóháton ülve szórakoztatták bohóságaikkal, groteszk játékaikkal az utca népét és a családi ünnep részvevőit. A marsalikok igazi szerepe azonban a büvészkedés volt: a megtévesztésig hiven tudtak utánozni ismert alakokat, láthatatlanná tudták magukat tenni, a gyertya lángjában pénzt olvasztottak el, a zsebkendő ezer bogját egy ügyes és könnyed mozdulattal feloldották, gyürüket, órákat tüntettek el, és huzták elő azokat szomszédjaik zsebéből, cipőjéből. A büvészkedőkön, szemfényvesztőkön kivül akadt köztük légtornász, kötéltáncos, bábjátékos. Különösen a keleti országokban ismerték általánosan a zsidó zsonglőröket, kik kardokkal, lángcsóvákkal, tányérokkal stb. végezték szemkápráztató mutatványaikat.[20]

Magyarországon is éltek marsalikok s a 18. században felette gyakran találkozni velük a zsidók lakta magyar községekben. Csokonai ismerte a zsidó népléleknek ezeket a jellegzetes genrealakjait. Komáromi tartózkodása alatt hallhatott arról a vándor zsidó büvészről is, akit 1788-ban Komáromban rituális gyermekgyilkosság gyanuja miatt öt hónapon át ártatlanul vizsgálati fogságban tartot-

[18] U. o.
[19] Cultura. Conclusio III. 371. l.
[20] L. Albert Wolf: Fahrende Leute bei den Juden. Mitteilungen für jüdische Volkskunde. Berlin, 1908. XXVII. 3. kk.

tak.[21] Midőn Csokonai a Cultura Ábrahám zsidóját kereskedői tulajdonságokon kívül zenei és varázsszavu büvészképességekkel felruházta, nem halmozta tul alakját karakterizáló vonásokkal. A falusi zsidó sokoldalúan elfoglalt ember. Valósággal zsidó ellenképe a magyar népélet ezermestereinek. Efféle zsidó ezermester volt Berl Bassz is, a hires magyar marsalikok egyike, kinek purimi mulatságos tréfáiról sokat mesélgettek a mult században. Liberer, esernyős, folttisztító, borbély, tyukszemvágó, pincér és mindenekfelett marsalik volt egy személyben.[22]

Csokonai a toponári zsidókon kívül nemcsak Ábrahám alakjának megrajzolásában használ zsidó életképi elemeket. Tempefői szatirai játékában is találni olyan zsidó népéletre vonatkozó megjegyzéseket, amelyek kétségtelenné teszik, hogy Csokonainak közvetlen, élményi ismeretek alapján volt tudomása a magyar zsidó büvészekről. Irományi, gróf Fegyverneki secretariusa, Tempefőit, a méla vándorköltőt, azzal nyugtatja meg, hogy ura mindenkor jóindulatot tanusitott a művészekkel szemben: »Csakugyan ma kapott egynéhány forintot őnagyságától egy pár zsidó is, mivel igen fáin kauklerek voltak.« Ezek a zsidó büvészek a marsalikok tudományával, szemfényvesztő mutatványaikkal szórakoztatták a grófot: »A tűt a szemek pillájával felvették, a huszast a markokba elolvasztották, a spádét a homlokukon forgatták, az orrokból selyem pántlikákat huztak ki stb.« Minden bizonnyal sürün fordulhattak meg a marsalikok Fegyverneki gróf házatáján, illetve Csokonai gyakran találkozhatott velük kóborlása közben. Erre mutat Irományi kijelentése, hogy bár ezeknek a mutatványoknak semmi hasznuk sincs, mégis, mivel a grófnak mulatságot szereznek, néha párjával jut jutalmul az arany.[23]

Még egy alkalommal tesz említést Csokonai a zsidó büvészekről. És ez a vonatkozás szintén a költő közvetlen benyomások utján szerzett ismeretére utal. A klezmerek és marsalikok ruházata általában rikitó, feltünő, bizarr volt. Néhol a klezmerek egészen furcsa külsőben jelentek meg: hosszu kaftánban, roppant magas, komikus kalapban, kivarrott kendőkkel felcicomázva.[24] A bohóckodó marsalikok pedig álarcból, fátyolból, szines köpenyből, prémes ruhából, harlekinkosztümből összeállitott és egyébként is tarka ruhájukat igen gyakran még idegen tárgyakkal, süteményekkel, konyhaszerszámokkal stb. is teleaggatták...[25]

Ilyen fantasztikus keveréköltözékben mutatkozhattak a magyar zsidó alakoskodók is. Ezt a feltevést igazolja a következő gondolat-

[21] U. o. 1909. XXX. 2.
[22] Dr. Ármin Schnitzer: Jüd. Kulturbilder. Österr. Wochenschr. 1904. 123. l.
[23] Tempefői II. felv. 5. jel. III. 159. l.
[24] Ludwig Kalisch: Bilder aus meiner Knabenzeit. Leipzig, 1872. 141. l.
[25] Albert Wolf. id. tanulmánya.

társitás: Báró Serteperti, a külföldet majmoló, idegen kulturáért rajongó magyar gavallér, hosszu tetejü kalapban, térdig érő bő angol kaputrokkban, három nagy gallérban, szarvasbőr bugyogóban, letürt száru nagy bő csizmában, felfrizirozva jelent meg Rozália kisasszony előtt és oly otromba komplimenttel hajlongott, hogy csaknem a földet surolta orrával. A groteszk külsejü, földig görbülő ember megpillantásával együttesen jelentkező forma- és szinhatás mondatja Rozáliával, hogy olyan embernek hitte Sertepertit, kit a köszvény összehuzott, vagy »ha egészséges ember, Kaukler zsidónak mondtam volna.«[26]

A görög nép — irja Nietzsche — érezte az élet szenvedéseit. És hogy el tudja viselni a lét gyötrelmeit, megteremtette magának a derüs, napsugaras olimposzi istenvilágot. A zsidóság szintén ismerte az élet küzdelmeit és keserüségét, s kereste a lehetőségeket, a megnyilatkozási formát, amelyben kifejezésre juthat az életfájdalmakat enyhitő lélekörröm. Midőn pedig megtalálta a keretet, az eszmei tartalmat a zene és a tréfa hangulatával süritette. A zsidóság népéleti jelenségei magyar földön is velejárói lettek a közös életsorsnak. És amikor akadt magyar költő, ki költészetének gyökérszálaival a népi talajba nyult vissza, a magyar népi szellemmel némi zsidó genreelem is felszivódott a magyar költészetbe.

Budapest. *Dr. Zsoldos Jenő.*

[26] Tempefőt I. felv. 3. jel. III. 121. l.

IRODALOM.

A munkácsi zsidókról.

(Sas Andor: Szabadalmas Munkács város levéltára 1376—1850. A régi városi archivum történetének, anyagának és csoportosítási rendjének ismertetése. Munkács, 1927. 8 156 l.)

A hazai városok történetével jórészt még adós történetirásunk. Utóbbi időben több városi diplomatarum jelent meg (Bártfa, Sopron városa) s a városok emez oklevéltárainak adatai között a magyarországi zsidó történet is találhat adatokat. Az elmult évben jelent meg Munkács városa levéltári kincseinek ismertetése.

A magyar zsidóság szempontjából is értékes ez a kiadvány. A városban ma relativ többségben lévő zsidóság régóta szerepel a helység történetében.

1778-ban van már Munkács területén zsidó iparos: Berkó könyvkötő, aki a város számára is dolgozik. Érdeklődnek a zsidók a városi közügyek iránt s bíróválasztásnál ugyancsak vigadnak. Ezt az áldomást a város fizeti s a zsidóság 1792-ben 9 iccével fogyasztja a bort. Igen előzékeny máskor is Munkács városa a zsidók iránt, igy egy kút szükségszerü betemetésekor a zsidóság kártérítést kap, mivel a ku'at a rabbi is használta volt (1805.)

Ezeknél a kisebb adatoknál értékesebbeket őriz a zsidók adajának aktáit tartalmazó aktacsomó az 1820-tól 1842-ig terjedő évekből. Ezekben panaszok is vannak, amelyek a hitközségnek saját részéről tagjaira kivetett adó nagysága ellen szólnak. A város u. i. adajának egy részét egy summában rótta ki az egész zsidó községre.

A munkácsi levéltárat 1830 körül Váry László városi jegyző rendezi. Az R-rel jelzett csomóban találjuk II. József rendeletét a zsidók német vezetéknevéről. Ezenkivül a városi zsidóság számának gyarapodása ellen tartalmaz az aktacsomó iratokat, amelyek a zsidók házasságait akarják korlátozni s a Lengyelországból való beszivárgást akarja megrendszabályozni.

A kötetet regesták zárják be, amelyek zsidó adatot nem mutatnak fel. Kétségtelenül értékesebb lett volna az oklevéltár kiadása a történelmi kutatás szempontjából, a szerző azonban igy is hiánypótló munkát végzett s nagyban elősegitette Munkács város helytörténetének megirását s hasznát veszi a zsidó müvelődéstörténet is.

Budapest. *Dr. Cseténi Imre.*

Gyakorlati lelkészkedés.*

7. A budapesti törvényszék jogerős itélettel felbontja R. Kálmán és F. Róza házasságát. Az egyik állami anyakönyvi hivatal által kiállitott házassági anyakönyvi kivonat tanusága szerint F. Róza a róm. kath. hitre tért és egy róm. kath. hitü férfiuval ujabb polgári házasságra lépett. Az asszonyt ajánlott levélben felszólitottuk, a válólevél elfogadására, de felszólításunkat válasz nélkül hagyta. Annak alapján, hogy F. Róza még mindig férjes asszony R. Kálmánnal szemben, ki עגונה תחת בעלה: a férj kérésére a válólevelet megirattuk és megbizottat neveztünk ki, aki a válólevelet az asszony részére átvette. Az igy elkészült válólevél a rabbiság irattárában megőriztetik azon célból, hogy azt az asszony bármikor átvehesse.

8. A budapesti törvényszék 1908-ban jogerős itélettel felbontja Sch. Ármin és R. Ilona házasságát, miután tanuk vallomásából ténykép megállapitotta, hogy R. Ilona 1906-ban férjétől megszökött, egy L. Fülöp nevü férfiuval együtt Sz . . . -ra, majd Németországba ment s most ismeretlen helyen tartozkodik. A rabbiság ezen birói itéletből megállapitotta, hogy az asszony — ha már sulyosabb elbirálást nem is akarunk alkalmazni — legalább מורדת על בעלה, miért is vele szemben a דין מורדת alkalmaztatott.

9. Az egyik kir. törvényszék W. Simon és P. Margit házasságát jogerős itélettel felbontotta, még pedig az asszony hibájából, megállapitotta róla, hogy gyakran késő éjjelig kimaradt és egy K. nevü fiatalemberrel ismeretséget tartott fenn, azzal karonfogva sétált, sőt a lakásán is több izben felkereste. P. Margit ezenkivül még a zsidó vallás kötelékéből is kilépett. A férj is, a rabbiság is több izben felszólitotta az asszonyt a נט elfogadására, de semmilyen felszólitásra nem reagált, miért is a דין מורדת alkalmaztatott vele szemben.

10. Z. Antal nőtlen korában kilépett a zsidó vallás kötelékéből és a róm. kath. hitre tért át. Kilépése után a róm. kath. hitü Sch. Annával házasságra lépett, mely házasságból több gyermekük született. A gyermekek köztörvény szerint is róm. kath. vallásuak lévén mindkét szülő róm. kath. de még a vallási törvény szerint is keresztények, mert a gyermek anyja vallását követi. Utóbb Z. Antal visszatért a zsidó hitre, felesége pedig áttért a zsidó hitre s a gyermekek vallásáról szóló 1894. évi XXX. törvény alapján velük együtt zsidók lettek hét évnél fiatalabb gyermekeik is. Legidősebb fiugyermekük azonban a szü-

* L. M. Zs. Sz. 1927. (XLIV.) 206—208.

lőknek zsidó hitre való vissza — ill. áttérése idejében már betöltötte volt 8-ik életévét, miért is az emlitett országos törvény értelmében nem térhetett át a zsidó hitre. Ezért bevárta, mig befejezi a 18-ik életévét s most már az 1868. évi LIII. törvény alapján akart áttérni a zsidó hitre. Ily módon az áttérés el is lett volna intézhető, de mivel a circumcisió szertartásának vonakodott magát alávetni, áttérési kérelmével visszautasittatott.

11. S. János és M. Teréz róm. kath. hitü házastársak házasságát a törvényszék jogerős itélettel felbontotta és a házasságból született hét évesnél fiatalabb fiu és leánygyermekeket az anyának itélte. Házasságfelbontás után M. Teréz áttért a zsidó vallásra és magával fel akarta vétetni gyermekeit is. A gyermekek vallásáról szóló törvény alapján a hét évesnél fiatalabb leánygyermek anyjával együtt befogadtatott a vallás kötelékébe; a fiugyermek azonban, bár a törvényszék által az anyának itéltetett is, csak az esetben térhet át ha az árvaszék megadja erre az engedélyt.

12. T. István rk. férfiu áttért a zsidó vallásra és házasságra lépett a zsidó vallásu F. Margittal, még pedig szabályszerüen a polgári és egyházi törvények szerint. Utóbb mindketten elhagyták a zsidó vallást és a róm. kath. hitre tértek. A házastársak később köztörvényileg elváltak egymástól, mire F. Margit visszatért a zsidó vallásra. Már most reá nézve ez a helyzet állott elő, hogy vallási törvény szerint még mindig a róm. kath. hitre visszatért T. Istvánnak felesége és mindaddig nem köthet ujabb egyházi házasságot, mig nem kap tőle ☙-et.

13. F. Géza róm. kath. férfiu közös háztartásban élt B. Margit zsidó nővel, kinek e visszonyból fiugyermeke született. A gyermek, ki köztörvényileg is zsidó (házasságon kivül született mindkét nembeli gyermek anyja vallását követi), egyházi szabályaink szerint is zsidó anyja révén, szabályszerüleg körülmetéltetett. Utóbb a szülők az ország törvényei szerint házasságot kötöttek egymással, az atya a gyermeket törvényesitette és saját hitére iratta. A gyermek igy most r. k. hitü lett. F. Géza később áttért a zsidó vallásra, hogy feleségével egy hiten legyen. Ennek alapján gyermeke, ki még nem töltötte be a 7-ik életévét, ismét zsidó vallásu lett. Ha történetesen befejezte volna már 7-ik életévét, ugy csak az árvaszék engedélyével lett volna szabad vallását megváltoztatni.

14. Kérdés: A siron alkalmazható-e lámpa, melyet bizonyos kegyeleti napokon meggyujtanának. — Döntés: A siron alkalmazandó lámpa ellen vallási tilalom nem forog fen. Arra azonban ügyelni kell, hogy e lámpát csakis családi és zsidó vallásos kegyeleti napokon gyujtották meg.

15. Megengedtetik, hogy egy egyesületnek zászlaja, melyen semmiféle vallási jelvény sincs alkalmazva, az egyesület tagjainak temetésénél a temetőbe bevitessék.

Budapest. *Dr. Groszmann Zsigmond.*

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER